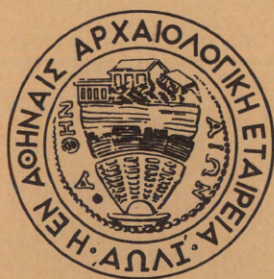

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

147
2008

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2008

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2008

Τόμος 147 (2008)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3625531 - secre@archetai.gr - www.archetai.gr

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

147

2008

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Νικολάου Ἀκαμάτη:	Ἐρυθρόμορφη κεραμική ἀπὸ τὴν Πέλλα	1-78
Σταύρου Ἰ. Ἀρβανιτοπούλου:	Τάφοι καὶ ἔθιμα ἐνταφιασμοῦ στὸν Μυστρά κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο	79-120
Μέλπως Ἰ. Πωλογιώργη:	Ἐλεφάντινες ἀπεικονίσεις Αἰγυπτίων θεῶν στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα	121-177
Ἄννας Ἀρβανιτάκη:	Ὁ φόνος τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ. Ὁ μύθος καὶ ἡ πρόσληψή του στὴν ἀρχαϊκὴ Κόρινθο	179-195
Polymnia Muhly - Jean-Pierre Olivier:	Linear A Inscriptions from the Syme Sanctuary, Crete	197-223
Φωτεινῆς Ν. Ζαφειροπούλου:	Μυθολογικὴ παράσταση σὲ ἀγγεῖο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.	225-246
*	Συμπλήρωμα εἰς <i>AE</i> 2007, 21	247

ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΛΑ

Θέμα του παρόντος άρθρου αποτελεί ή ερυθρόμορφη κεραμική από την λεγόμενη περιοχή Ἀνάδειξης τῆς Πέλλας, τῆς πρωτεύουσας τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου ἀπὸ τὴν ὕστερη κλασικὴ περίοδο καὶ ἔξῃς. Ἐξετάστηκαν συνολικὰ 202 ὄστρακα, μικρὰ καὶ μεγάλα τμήματα ερυθρόμορφων ἀγγείων, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ 60 πιὸ ἀντιπροσωπευτικά, μὲ βάση τὴν κατάστασι διατήρησης, τὸ σχῆμα καὶ τὴν εἰκονογραφία, παρουσιάζονται στὸν κατάλογο¹. Ἡ κύρια ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ «Ἀνάδειξης», ποὺ εἶχε σωστικὸ χαρακτήρα, ἔγινε ἀπὸ τὴν ΙΖ' ΕΠΚΑ κατὰ τὰ ἔτη 1997-1999 στὸ πλαίσιο τοῦ εὐρύτερου σχεδιασμοῦ γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Πέλλας. Τὸ 2006 διενεργήθηκε συμπληρωματικὴ ἔρευνα μὲ τὴ διεξαγωγὴ δοκιμαστικῶν τομῶν, ἐνῶ ἡ ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα στὴν περιοχὴ βρίσκεται ἀκόμη σὲ ἐξέλιξη, τόσο ἀπὸ τὴν ΙΖ' ΕΠΚΑ, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. στὰ πλαίσια συντήρησης καὶ ἀνάδειξης τοῦ χώρου².

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ «Ἀνάδειξης» ἔφερε στὸ φῶς τμήματα τριῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων ποὺ ἐντάσσονται κανονικὰ στὸ ἵπποδάμειο πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς Πέλλας. Ἀπὸ αὐτὰ μόνον τὸ βορειότερο, δηλαδὴ τὸ τετράγωνο «Ενημέρωσης», ἐρευνήθηκε σὲ ὅλη του τὴν ἔκτασι. Τὸ τετράγωνο «Φυλακίου», ποὺ εἶναι τὸ νοτιότερο, δὲν ἀνασκάφηκε στὸ νότιο τμήμα του, λόγω τῆς διάνοιξης μεγάλου ἀρδευτικοῦ καναλιοῦ στὴν περιοχὴ αὐτὴ κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960. Τέλος, ἀπὸ τὸ τετράγωνο «Ἀναψυχῆς», ποὺ βρίσκεται στὰ ΒΔ., ἀποκαλύφθηκε μὲ δοκιμαστικὰς τομὰς μικρὸ μόνον τμήμα (εἰκ. 1-2)³.

1. Ὁφείλω θερμὰς εὐχαριστίες στὴν προϊσταμένη τῆς ΙΖ' ΕΠΚΑ Μαρία Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη γιὰ τὴν παραχώρησι τοῦ ὕλικου, τὶς κάθε εἴδους διευκολύνσεις καὶ τὶς συμβουλές της, στὸν καθηγητὴ Μιχάλη Τιβέριο γιὰ τὴν καθοδήγησίν του καὶ τὶς ὑποδείξεις του, καθὼς καὶ στοὺς καθηγητὲς Ἰωάννη Ἀκαμάτη, Στέλλα Δρούγου καὶ Σεμέλη Πινγιάτογλου γιὰ τὶς συμβουλές τους καὶ γιὰ τὶς χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

2. Γιὰ τὴ δημοσίευσιν τῶν ἔως τώρα ἀποτελεσμάτων τῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ «Ἀνάδειξης», βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, Συγκροτήματα ἐργαστηρίων καὶ λουτρῶν στὴν Πέλλα, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 193-203, τῆς ἴδιας, Γιὰ τὴ μεταλλοτεχνία τῆς Πέλλας, στὸ *Μνείας Χάριν. Τόμος στὴ μνήμην Μαρίας Σιγανίδου* (Θεσσαλονίκη 1998) καὶ τῆς ἴδιας, Νέες ἀνασκαφικὲς ἔρευ-

νες στὴν Πέλλα, *ΑΕΜΘ* 14, 2000, 410-417, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα ἔχουν πλάτος 46-47 μ., ὅπως συμβαίνει καὶ στὰ ἄλλα γνωστὰ τετράγωνα τῆς πόλης. Μόνον τὸ τετράγωνο «Ενημέρωσης» ἐρευνήθηκε σὲ ὁλόκληρο τὸ μήκος του, ποὺ φτάνει τὰ 133 μ. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, *ΑΕΜΘ* 14, 2000, 410-417. Ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα διατηρεῖται στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ὑποθεμελίωσι τῶν τοίχων ἢ οἱ ἴδιοι οἱ τοῖχοι σὲ ὕψος 0.20-0.40 μ. Μεγάλῃ φθορὰ ὑπέστησαν ὅλοι οἱ χώροι λόγω τῆς συνεχοῦς κατοίκησίν τους στὴν ἀρχαιότητα, τῆς εὐαίσθητης φύσεως τοῦ ντόπιου ἀσβεστόλιθου καὶ τῆς διαρπαγῆς καὶ καταστροφῆς ποὺ προκάλεσε ἡ σύγχρονη μηχανικὴ καλλιέργεια.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐρευνῶν ἐντοπίστηκαν τουλάχιστον τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες καλύτερα κατανοητὴ εἶναι ἡ ὀψιμότερη, ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ὑπαρξὴ συγκροτήματος δημόσιων λουτρῶν στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ τετραγώνου «Ἐνημέρωσης» καὶ ἐργαστηριακῶν χώρων, ὅπου κατασκευάζονταν μεταλλικὰ ἀντικείμενα, πήλινα ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια. Βρέθηκαν ἀκόμη δάπεδα διαφόρων ἐγκαταστάσεων, τμήματα τοῦ συστήματος ὕδρευσης καὶ ἀποχέτευσης, ἀποθηκευτικοὶ χώροι καὶ στωικά οἰκοδομήματα. Κατὰ τὴν ὀψιμη ἐλληνιστικὴ περίοδο φαίνεται ὅτι καὶ στὰ τρία οἰκοδομικὰ τετράγωνα ὑπῆρχε συνδυασμὸς δραστηριοτήτων δημόσιου καὶ ἐργαστηριακοῦ χαρακτήρα, χωρὶς ὥστόσο αὐτὸς νὰ εἶναι ἀπόλυτα σαφὴς μὲ τὰ μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφικὰ δεδομένα⁴.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ λείψανα τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς περιόδου, ἡ κατανόηση τῶν προγενέστερων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων παρουσιάζει πολλὰ προβλήματα. Ἕνα ἰδιαίτερα σημαντικὸ ζήτημα, ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἐρυθρόμορφη κεραμικὴ, εἶναι ἡ προσπάθεια σύνδεσής της μὲ συγκεκριμένο χωρὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ στρώμα. Τὸ ὑλικὸ βρέθηκε διάσπαρτο σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων, χωρὶς νὰ ὑπάρχει σὲ κάποιο σημεῖο ἀξιόλογη συγκέντρωσή του. Μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἡ πρωιμότερη οἰκοδομικὴ φάση ποὺ ἐντοπίστηκε στὴν εὐρύτερη περιοχὴ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ὄχι νωρίτερα. Κατὰ συνέπεια, ὁδηγούμεστε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ἐρυθρόμορφα ὄστρακα δὲν βρέθηκαν στὸν χωρὸ χρήσης τους, ἀλλὰ σὲ χώματα ποὺ μεταφέρθηκαν ἀπὸ ἄλλοῦ σὲ μεταγενέστερους χρόνους. Τὰ γεμίσματα αὐτὰ δὲν παρουσιάζουν ὁμοιογένεια ὡς πρὸς τὴ σύστασή τους καὶ δὲν ἐντάσσονται στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο⁵. Αὐτὴ ἡ μεταφορὰ χωμάτων θὰ πρέπει ἐνδεχομένως νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἀνάγκη σταδιακῆς ἰσοπέδωσης καὶ εὐθυγράμμισης διαφόρων τμημάτων τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων σὲ διάφορες φάσεις κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

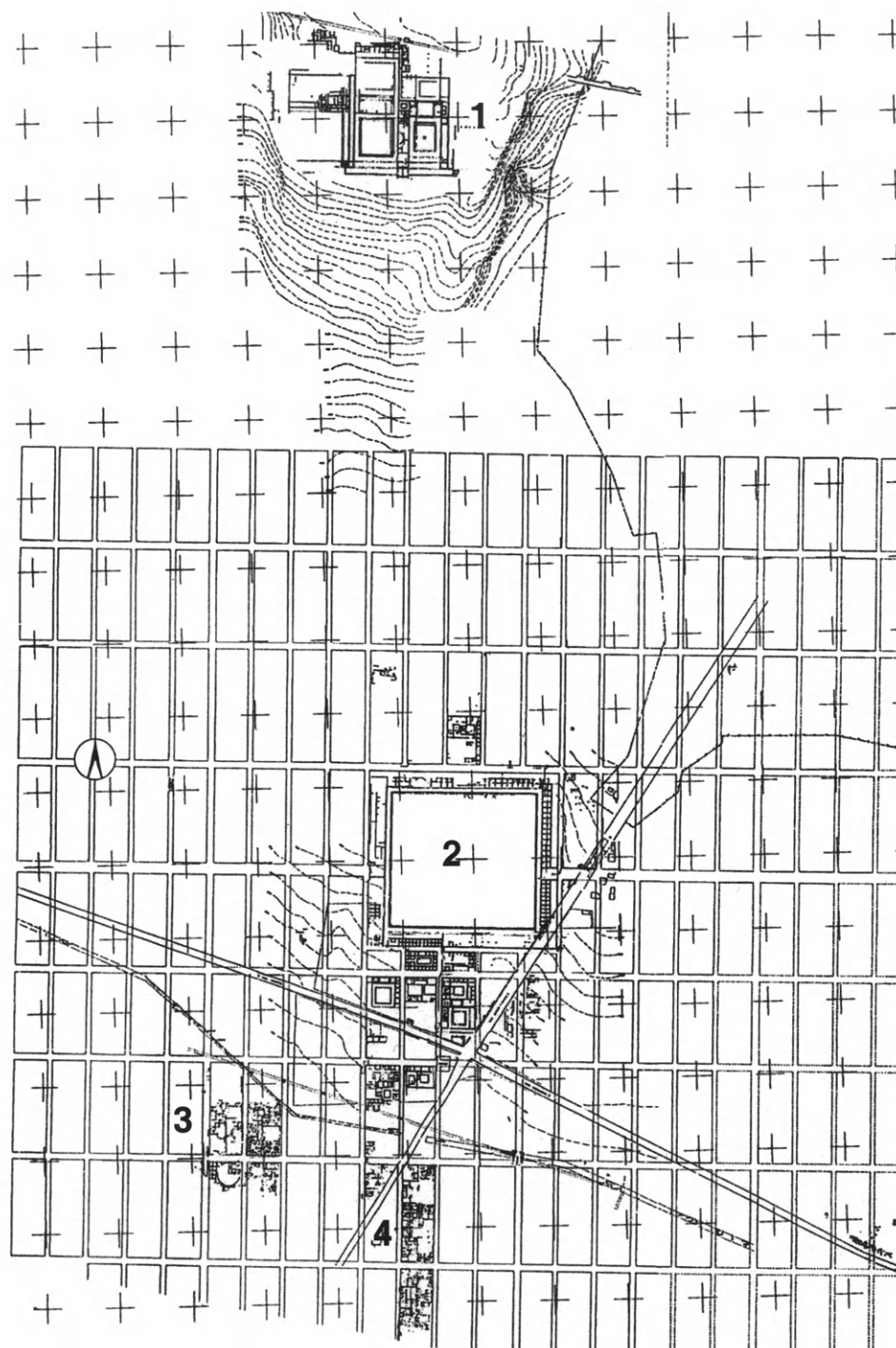
Πὰ τὶς πρωιμότερες φάσεις ἀνθρώπινης ἐγκατάστασης στὴν περιοχὴ «Ἀνάδειξης» ἰσχύει ὅτι καὶ γιὰ τὴν Πέλλα γενικότερα. Ἰδιαίτερα σημαντικὸ πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ ἐλλιπέστατη γνώση μας γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς πόλης πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Κασσάνδρου. Συγκροτήματα ποὺ ἔχουν ἀνασκαφεῖ συστηματικά, ὅπως ἡ ἀγορὰ, τὸ ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν καὶ τῆς Ἀφροδίτης, τὸ Θεσμοφόριο, οἱ οἰκίαι τοῦ Διονύσου καὶ τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης, φαίνεται ὅτι οἰκοδομοῦνται καὶ αὐτὰ μόλις στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶

4. Τὸ συγκρότημα τῶν λουτρῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πλειονότητα τῶν ὑπόλοιπων λειψάνων, διατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση καὶ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ μέχρι σήμερα στὸν βορειοελλαδικὸ χωρὸ. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 196-201. Μ. Λιλιμπάκη - Νίκος Ἀκαμάτης, Τὸ δημόσιο λουτρὸ τῆς Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 21, 2007, ὑπὸ ἐκδόση.

5. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμα

καὶ στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τῆς φάσης τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. βρέθηκαν ἐρυθρόμορφα ὄστρακα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς ὥστόσο ἐντοπίστηκε στὶς φάσεις τοῦ ὀψιμου 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

6. Πὰ τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησής τῆς ἀγορᾶς, βλ. Ἰ. Μ. Ἀκαμάτη, Ἀγορὰ Πέλλας. 15 χρόνια ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, στὸ *Ἀρχαία Μακεδονία*, VI. Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ ἔκτο διεθνὲς συμπόσιο. Θεσσαλο-

- 1 Άνάκτορο
- 2 Άγορά
- 3 Περιοχή ιεροῦ Δάσρωνα
- 4 Περιοχή «Ἀνάδειξης»

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Πέλλας.

Σε αντίθεση με την εικόνα της Πέλλας των ελληνιστικών χρόνων, ή πόλη της κλασικής εποχής είναι γνωστή κυρίως μέσω κινητών εύρημάτων, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της περιοχής «Ανάδειξης». Ακόμη, έχει εντοπιστεί το βόρειο και ανατολικό της όριο, τα όποια όριοθετούνται από το «νεκροταφείο της περιοχής της Άγορᾶς» και το «ανατολικό νεκροταφείο» αντίστοιχα⁷. Τα μόνα αρχιτεκτονικά λείψανα που μπορούν μέχρι στιγμής να τοποθετηθούν πριν από τα χρόνια του Κασσάνδρου, βρίσκονται σε τρεις περιοχές. Στο έσωτερικό ενός κυκλικού κτιρίου που συνδέεται με το ιερό του Δάρωνα, σε κτίριο ανατολικά του ίδιου ιερού και στην περιοχή του Φάκου⁸. Με βάση μάλιστα τα κατάλοιπα του πρώτου οικόδομήματος έχει υποστηριχθεί ότι ή πόλη ακολουθούσε το ιπποδάμειο πολεοδομικό σχέδιο ήδη από το α' μισό του 4ου αϊ. π.Χ. Τέλος και ή παλιότερη οικόδομηκή φάση του ανακτόρου της Πέλλας έχει χρονολογηθεί στο γ' τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ.⁹

Την κατανόηση των ισχνών ανασκαφικών δεδομένων δεν βοηθούν ιδιαίτερα ούτε οι γραπτές πηγές. Στο α' μισό του 4ου αϊ. π.Χ. ή Πέλλα θεωρείτο από τον Ξενοφώντα ή «μεγίστη τῶν ἐν Μακεδονίᾳ πόλεων»¹⁰. Ωστόσο, φαίνεται ότι μόνο στα χρόνια του Φιλίππου Β' επεκτάθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορεί να συγκριθεί με πόλεις της νότιας Ελλάδος. Ο Δημοσθένης χαρακτηρίζει την Πέλλα, στην οποία ανατράφηκε ο Φίλιππος, ως «...χωρίῳ ἀδόξῳ τότε γ' ὄντι καὶ μικρῷ»¹¹. Τα λεγόμενα του Δημοσθένη ενισχύει και ο Στράβων, ο οποίος αναφέρει ότι «ἠϋξῆσε τὴν πόλιν ἐκ μικρᾶς Φίλιππος τραφεὶς ἐν αὐτῇ»¹². Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, φαίνεται πώς ή πόλη αποτελούσε αρχικά ένα μικρό πόλισμα κοντά στη θάλασσα, το οποίο αναπτύχθηκε γύρω από την περιοχή του Φάκου¹³. Σταδιακά άρχισε να αναπτύσσεται, να μεγαλώνει και να

νίκη, 15-19 Ὀκτωβρίου 1996, I (Θεσσαλονίκη 1999) 23 και 31. Πά το ιερό της Μητέρας τῶν θεῶν καὶ της Ἀφροδίτης, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Άκαμάτη, *Τὸ ιερό της Μητέρας τῶν Θεῶν καὶ της Ἀφροδίτης στην Πέλλα* (Θεσσαλονίκη 2000) 200-201. Πά το Θεσμοφόριο βλ. της ίδιας, *Τὸ Θεσμοφόριο της Πέλλας* (Αθήνα 1996) 101-102. Πά τις οἰκίες του Διονύσου καὶ της άρπαγῆς της Ἑλένης βλ. Χ. Μακαρόνα, Ε. Πούρη, *Οἱ οἰκίες της άρπαγῆς της Ἑλένης καὶ του Διονύσου της Πέλλας* (Αθήνα 1989) 157-168.

7. Πά τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα που ὑπάρχουν γὰ τὴν Πέλλα τῶν κλασικῶν χρόνων βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Άκαμάτη, *Στοιχεῖα γὰ τὴν Πέλλα του πρώτου μισοῦ του 4ου αἰ. π.Χ., Ἀρχαία Μακεδονία VII*, 2007, 585-604, ὅπου καὶ ή σχετικὴ βιβλιογραφία.

8. Πά τὰ πρώιμα κτίσματα αὐτῶν τῶν περιοχῶν της πόλης βλ. Χ. Μακαρόνα, *Άνασκαφαὶ Πέλλης*, ΑΔ 19, Β3, 1964, 341-344, Μ. Λιλιμπάκη-Άκαμάτη, *Κτηριακά συγκροτήματα στην περιοχή του Καναλιού της*

Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 93-96, Λιλιμπάκη-Άκαμάτη, *Ένα νέο ψηφιδωτό δάπεδο της Πέλλας, στο Άμνητός. Τμηματικὸς τόμος γὰ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο* (Θεσσαλονίκη 1987) 466-467 καὶ Μ. Λιλιμπάκη-Άκαμάτη, *Άνασκαφικὴ έρευνα στην περιοχή του Φάκου της Πέλλας*, *ΑΕΜΘ* 17, 2003, 468-470.

9. Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα στην ἴδια θέση θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ τὸ ἀνάκτορο της εποχῆς του Ἀρχελάου, που ἀναφέρουν οἱ γραπτὲς πηγές. Π. Χρυσοστόμου, *Τὸ ἀνάκτορο της Πέλλας*, *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 131.

10. Ξεν. Ἑλλ. 5, 2, 13.

11. Δημοσθένης, *Περὶ τοῦ στεφάνου* 247.

12. Στράβ. VII 330.

13. Στην περιοχή του Φάκου φαίνεται ότι ὑπῆρξε συνεχὴς κατοίκηση ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια ὡς τὴ ρωμαϊοκρατία. Πά τὴ σταδιακὴ πρὸς Β. επέκταση της πόλης βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *Πέλλα, I. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις καὶ μαρτυ-*

ἐπεκτείνεται κυρίως πρὸς τὰ βόρεια. Ἡ περιοχή «Ἀνάδειξης» δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν βρισκόταν κατὰ τὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς κλασικῆς πόλης. Μὲ βάση τὴν ἔλλειψη ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ τὰ μέχρι στιγμῆς ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴν πυκνότητα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας.

1. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Κρατῆρες

Κιονωτοὶ κρατῆρες

Κρ 1. Ἀρ. εὐρ. 99/690.

Σωζ. μῆκ. 6.1 ἐκ., σωζ. ὕψ. 5.3 ἐκ., πᾶχ. 0.6 ἐκ.
Τμῆμα τοῦ σώματος καὶ ἡ γένεση τοῦ ὤμου
τοῦ κρατήρα. Τμῆμα γυναικείας μορφῆς.
γ' τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ. Πιθανὸν γύρω στὸ
440 π.Χ.

Κρ 1

Κρ 2

Κρ 3

Καλυκωτοὶ κρατῆρες

Κρ 2. Ἀρ. εὐρ. 98/1086.

Σωζ. μῆκ. 4.4 ἐκ., σωζ. ὕψ. 4 ἐκ., πᾶχ. 0.6 ἐκ.
Μικρὸ τμῆμα τοῦ σώματος. Ἀποσπασμα-
τικά σωζόμενη μορφή Ἀθηνᾶς, πού φορᾷ
κράνος καὶ κρατᾷ πιθανὸν δόρυ.
Τελευταῖα δεκαετία τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Κοντὰ
στὸ ἐργαστήριό τοῦ ζ. τοῦ Κάδμου.

Κρ 3. Ἀρ. εὐρ. 97/975.

Σωζ. μῆκ. 4.8 ἐκ., σωζ. ὕψ. 5.8 ἐκ., πᾶχ. 0.6 ἐκ.

Ὅστρακο ἀπὸ τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ σώ-
ματος τοῦ κρατήρα. Ἀποσπασματική μορ-
φή Σατύρου.

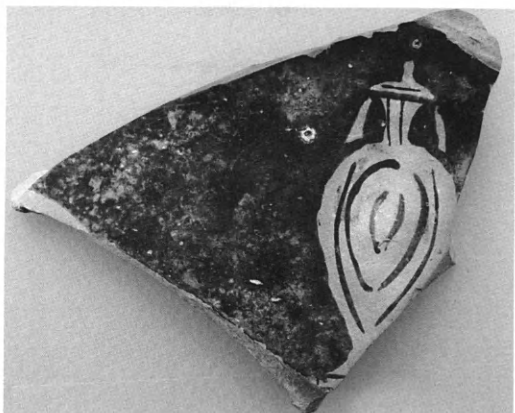
Πρῶτες δεκαετίες 4ου αἰ. π.Χ., πιθανὸν
400-390 π.Χ. Κοντὰ στὸ ἐργαστήριό τοῦ
ζ. τοῦ *Erbach*.

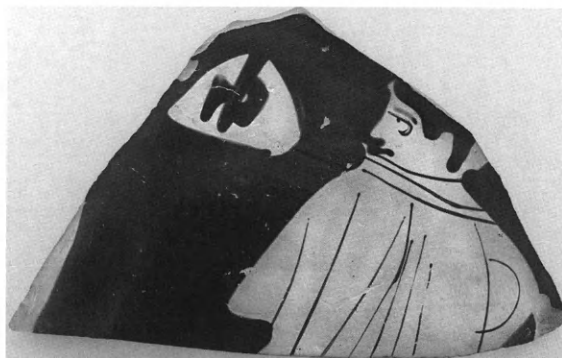
Κq 4

Κq 6

Κq 5

Κq 7

Κq 4. Άρ. εύρ. 98/1088.

Σωζ. μήκ. 8.6 εκ., σωζ. ύψ. 6.9 εκ., πάχ. 0.8 εκ.
Τμήμα του ανώτερου μέρους του σώματος
και ή γένεση του χείλους. Μορφή Έρωτα
που κρατά κλαδί με φύλλα και καρπούς.
Στά δεξιά της σύνθεσης αποδίδεται πιθα-
νόν μία ακόμη μορφή προς τα αριστερά.
Στο χείλος του άγγείου στεφάνι με φύλλα.
β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ.

Κq 5. Άρ. εύρ. 97/970.

Σωζ. μήκ. 8.5 εκ., σωζ. πλ. 7.6 εκ., πάχ. 0.9 εκ.
Τμήμα από το ανώτερο μέρος του σώματος
και ή γένεση του χείλους. Από την παρά-
σταση διασώζεται σχεδόν ακέραιος πανα-
θηναϊκός άμφορέας με πώμα.
Πιθανόν β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ.

Κq 6. Άρ. εύρ. 98/1063.

Σωζ. μήκ. 7 εκ., σωζ. ύψ. 8 εκ., πάχ. 0.7 εκ.
Τμήμα του σώματος και ή γένεση του χεί-

λους. Άποσπασματικά σωζόμενος Σάτυ-
ρος. Πάνω από την κεφαλή του είναι όρατό
σταυροειδές αντικείμενο και στα δεξιά του
βότρυνς. Στο χείλος του άγγείου στεφάνι με
λογχόσχημα φύλλα.

Γύρω στο 360-340 π.Χ.

Κωδωνόσχημοι κρατήρες

Κq 7. Άρ. εύρ. 98/1143.

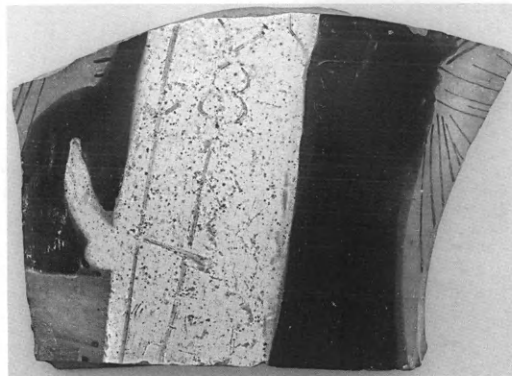
Σωζ. μήκ. 10 εκ., σωζ. ύψ. 7.9 εκ., πάχ. 0.7 εκ.
Τμήμα του ανώτερου μέρους του σώματος.
Τμήμα ίματιοφόρου νέου. Στά δεξιά του
είναι όρατό μικρό μέρος μιας δεύτερης
πιθανότατα μορφής και στον ελεύθερο
χώρο ανάμεσά τους δύο άλτῆρες.
Τελευταία δεκαετία 5ου αϊ. π.Χ.

Κq 8. Άρ. εύρ. 98/1130.

Σωζ. μήκ. 6.6 εκ., σωζ. πλ. 5.5 εκ., πάχ. 0.7 εκ.

Κ8

Κ9

Τμήμα από τὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματος. Τμήμα τῶν ποδιῶν δύο τουλάχιστον μορφῶν. Στὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης ταινία πού φέρει μαϊανδρο καί «ἀβακωτὸ» κόσμημα.

Τέλη 5ου-ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.

Κ9. Ἀρ. εὐρ. 98/1092.

Σωζ. μήκ. 9 ἐκ., σωζ. ὕψ. 6.8 ἐκ., πάχ. 0.7 ἐκ. Τμήμα ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ σώματος. Μέρος ἰθυφαλλικῆς ἐρμαϊκῆς στήλης καὶ ἐκατέρωθεν τῆς δύο ἱματιοφόρες μορφῆς καὶ τμήμα βωμοῦ.

Πιθανὸν πρῶτες δεκαετίες 4ου αἰ. π.Χ.

Κ10. Ἀρ. εὐρ. 98/1122.

Σωζ. μήκ. 23.3 ἐκ., σωζ. ὕψ. 8.9 ἐκ., πάχ. σώματος 0.7 ἐκ., πάχ. χεῖλους 1.5 ἐκ.

Τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ ἀνώτερου μέρους τοῦ σώματος τοῦ κρατήρα. Δύο κίονες

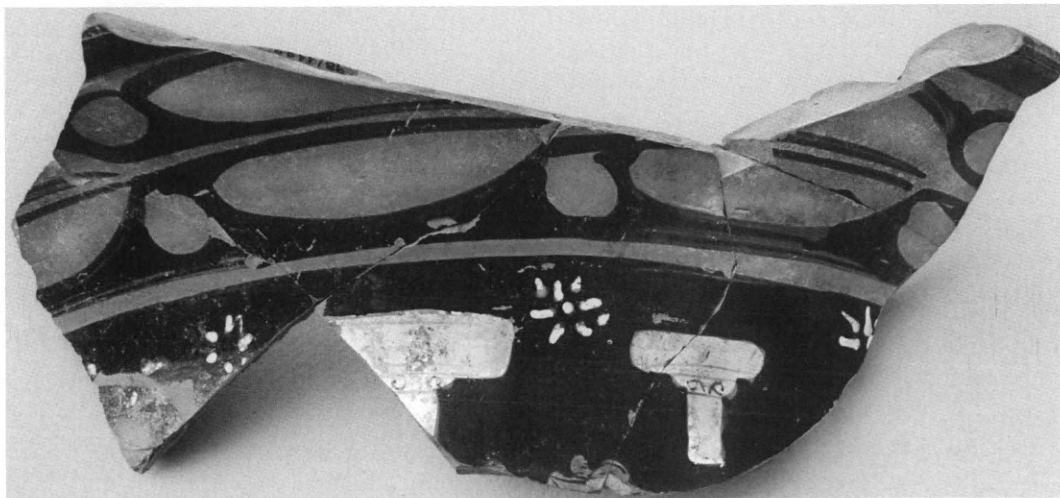
ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλεται ἀπὸ ἓνα ὀκτάκτινο ἄστρο. Κάτω ἀπὸ τοὺς κίονες μικρὸ τμήμα τῆς χαίτης καὶ τοῦ ὠτίου ἑνὸς ἵππου, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς σύνθεσης καμπυλόγραμμο ἡμικυκλικὸ μοτίβο στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, πού κοσμεῖται μὲ στιγμῆς λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος. Στὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου κλαδί, φύλλα καὶ καρποί. Στὸ μέτωπο τοῦ χεῖλους θέουσα σπείρα.

Πρῶτες δεκαετίες 4ου αἰ., πιθανὸν 400-390 π.Χ. Κοντὰ στὸ ἐργαστήριό τῆς Ὁμάδας τῆς Βουδαπέστης (Budapest Group).

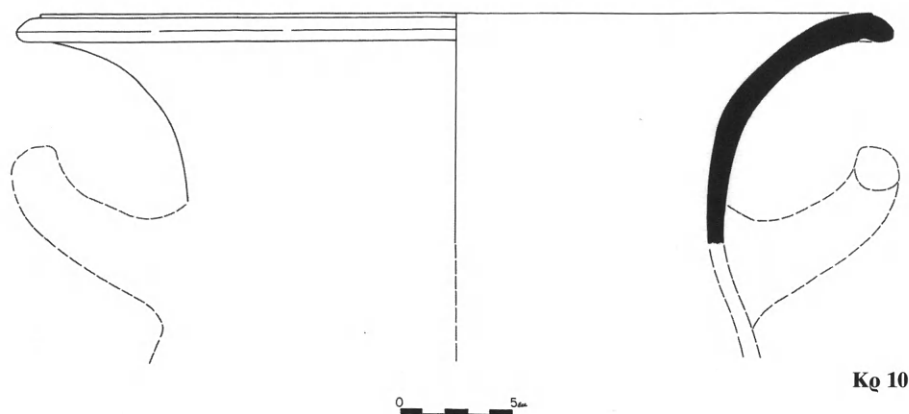
Κ11. Ἀρ. εὐρ. 98/1058β,δ-στ.

98/1058β: Σωζ. μήκ. 4.6 ἐκ., σωζ. ὕψ. 3.5 ἐκ., 98/1058δ: σωζ. μήκ. 7.8 ἐκ., σωζ. ὕψ. 5.4 ἐκ., 98/1058ε: σωζ. μήκ. 7 ἐκ., σωζ. ὕψ. 5.1 ἐκ., διάμ. λαβῆς 3.8 ἐκ., 98/1058στ: σωζ. μήκ. 10.2 ἐκ., σωζ. ὕψ. 5.4 ἐκ.

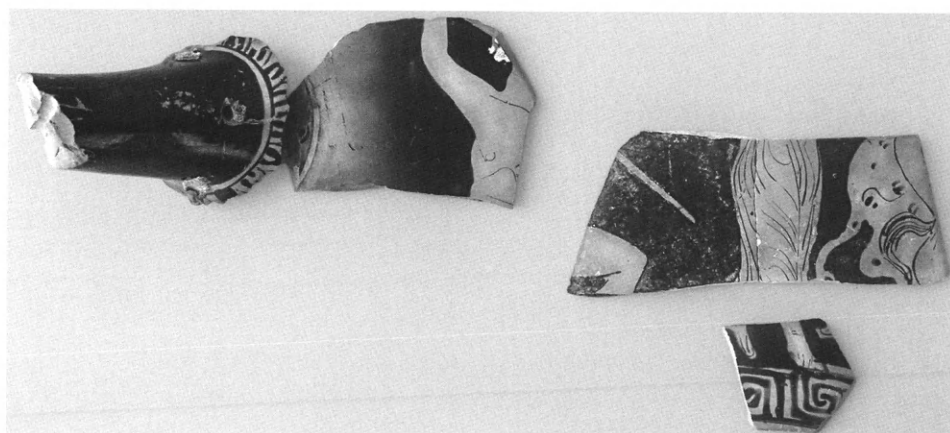
Τμήμα τοῦ σώματος καὶ τῆς λαβῆς τοῦ κρα-

Κ10

Κq 10

Κq 11

τήρα. Παράσταση διονυσιακού θιάσου, στην οποία συμμετέχουν δύο Σάτυροι και ανάμεσά τους Μαινάδα. Ό ένας από τους Σατύρους κρατά θύρσο. Οί μορφές πατούν σε ταινία μαιάνδρου. Γύρω από τη λαβή ταινία με ιωνικό κυμάτιο.

Πρώτες δεκαετίες 4ου αϊ. π.Χ.

Κq 12. Άρ. εύρ. 98/1078.

Σωζ. μήκ. 10 εκ., σωζ. ύψ. 9.5 εκ., πάχ. 0.6 εκ. Τμήμα από τὸ μέσο περίπου τοῦ σώματος τοῦ κρατήρα. Δύο ἱματιοφόρες μορφές. Ἡ μία κρατά πιθανόν τύμπανο.

Κοντά στο ἐργαστήριο τῆς Ὀμάδας τῆς Τῆλον. Γύρω στο 380-360 π.Χ.

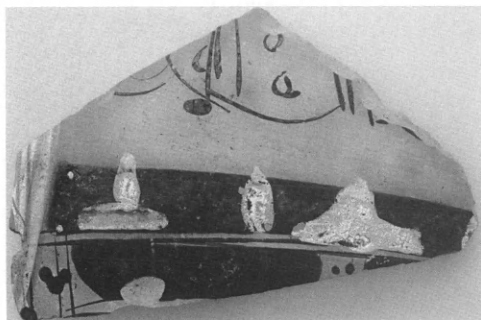
Κq 12

Κq 13. Άρ. εύρ. 97/984.

Σωζ. μήκ. 7.4 εκ., σωζ. ύψ. 5.2 εκ., πάχ. 0.7 εκ. Τμήμα από τὸ μέσο περίπου τοῦ σώματος. Τμήμα τράπεζας με ἐδέσματα καὶ συμποσιακῆς κλίνης με προσκεφάλαιο. Στὰ ἀρι-

στερά τῆς σύνθεσης ἴχνη τοῦ ἐνδύματος μιᾶς ὀρθιας γυναικείας μορφῆς, πιθανότατα αὐλητρίδος.

Πιθανόν β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ.

Κq 13

Κq 14

Κq 14. Ἀρ. εὐρ. 98/1096.

Σωζ. μῆκ. 7.5 ἐκ., σωζ. ὕψ. 5.9 ἐκ., πάχ. 0.7 ἐκ.
Τμήμα τοῦ ἀνώτερου μέρους τοῦ σώματος
καὶ ἡ γένεση τοῦ χείλους. Δύο ἀποσπασμα-
τικά σωζόμενες ἀνδρικές μορφές. Ἡ στάση
τοῦ σώματος πιθανὸν ὑποδηλώνει ὅτι οἱ
ἄνδρες ἀπεικονίζονταν ἀνακεκλιμένοι καὶ
ὅτι πρόκειται γιὰ συμποσιαστές. Ἀνάμεσά
τους ὑπάρχει βότρυς καὶ στὸ χεῖλος κλαδὶ
μὲ φύλλα.
β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

Κq 15. Ἀρ. εὐρ. 99/977.

Σωζ. μῆκ. 13 ἐκ., διάμ. σώμ. 22.2 ἐκ., πάχ.
0.7-0.9 ἐκ. Διάμ. ὀπῆς συνδέσμου 0.4 ἐκ.
Μεγάλο μέρος τοῦ χείλους, τοῦ σώματος
ἀπὸ τὴν πίσω ὄψη τοῦ κρατήρα. Δύο ἱμα-

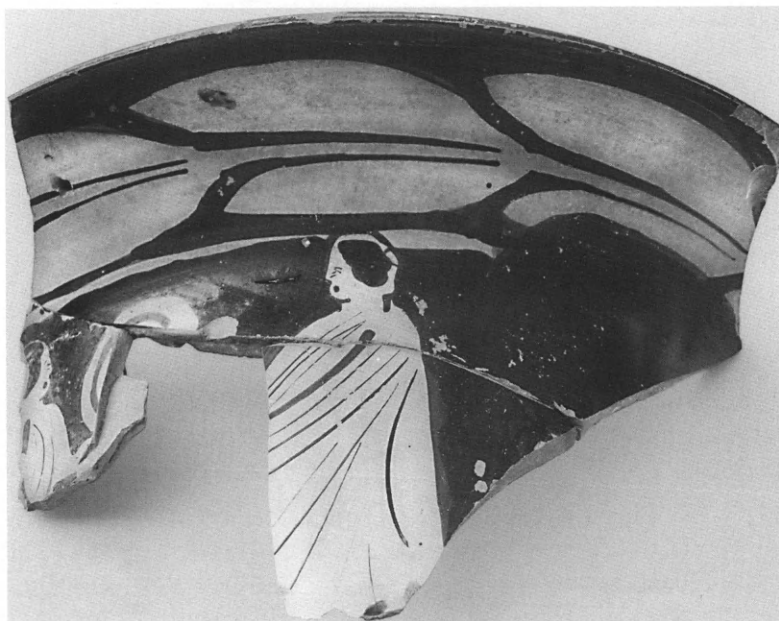
τιοφόροι νέοι, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους
κρατᾷ τύμπανο. Στὸ χεῖλος κλαδὶ μὲ φύλλα.
β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

Κq 16. Ἀρ. εὐρ. 98/1072.

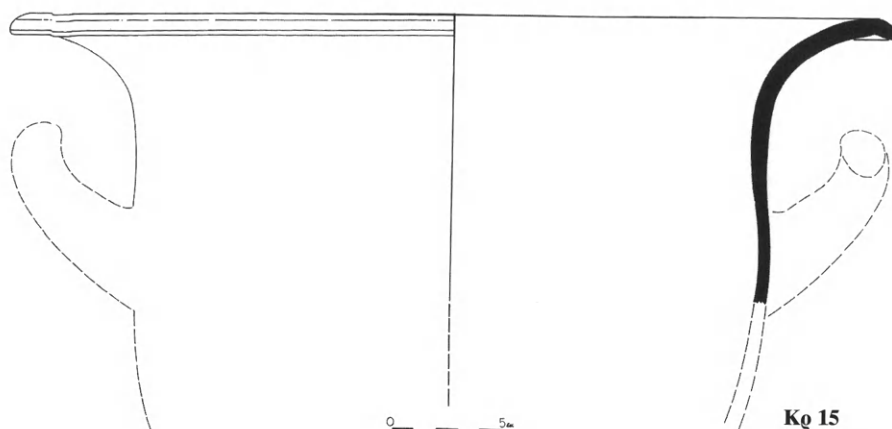
Σωζ. μῆκ. 10.7 ἐκ., σωζ. ὕψ. 3.7 ἐκ., πάχ. 0.8
ἐκ. Διάμ. ὀπῆς συνδέσμου 0.4 ἐκ.
Τμήμα ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ σώματος.
Τὸ πίσω μέρος ἀλόγου καὶ μὲ ἐπίθετο
λευκὸ χρῶμα τμήμα τοῦ ποδιοῦ ἐνὸς δεύτε-
ρου ζώου, πιθανότατα γρούπα.
β' ἢ γ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

Κq 17. Ἀρ. εὐρ. 97/957, 97/958.

97/957: Σωζ. μῆκ. 6.2 ἐκ., σωζ. ὕψ. 4.7 ἐκ.,

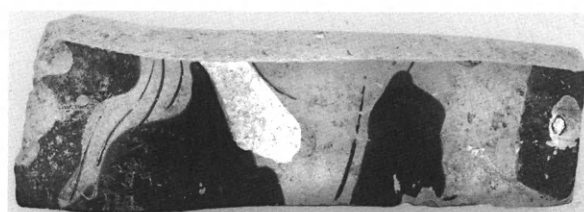
Κq 15

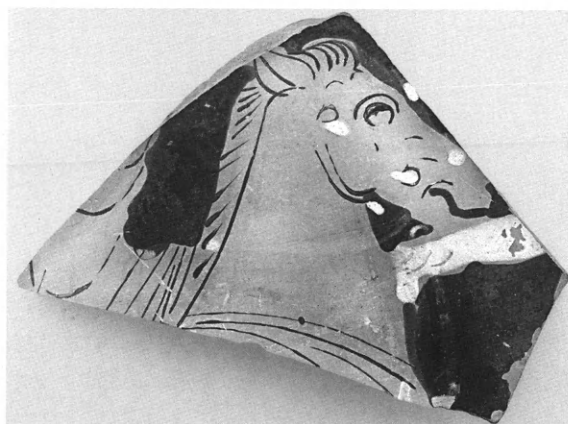
Κq 15

Κq 17

Κq 16

Κq 18

πάχ. 0.6 εκ. 97/958: Σωζ. μήκ. 7.5 εκ., σωζ. ύψ. 5.8 εκ., πάχ. 0.6 εκ.

Δύο όστρακα από τὸ μέσο περίπου τοῦ σώματος τοῦ κρατήρα. Τμήμα ἔφιππης Ἀμαζόνας ποὺ κρατᾷ δόρυ.

β' τρίτο 4ου αἰ. π.Χ. Κοντὰ στὸ ἐργαστήριο τῆς Ὁμάδας G.

Κq 18. Ἀρ. εὐρ. 98/1097.

Σωζ. μήκ. 8.2 εκ., σωζ. ύψ. 6.5 εκ., πάχ. 0.6 εκ.

Τμήμα ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ σώματος.

Ἀποσπασματικὰ σωζόμενη μορφή ἵππου καὶ ἱππέα. Στὰ δεξιὰ εἶναι ὄρατὸ τμήμα τοῦ βραχίονα μιᾶς δεύτερης μορφῆς, πιθανὸν γυναικείας, ποὺ κρατᾷ τὰ ἡνία τοῦ ἵππου.

Πιθανὸν γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Κοντὰ στὸ ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Filottrano.

Κq 19. Ἀρ. εὐρ. 97/976.

Σωζ. μήκ. 10 εκ., σωζ. ύψ. 7.6 εκ., πάχ. 0.6 εκ., διάμ. ὀπῆς συνδέσμου 0.4 εκ.

Μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ σώ-

ματος. Γυναικεία μορφή καὶ πιθανὸν τμήμα δεύτερης στὰ ἀριστερά. Στὰ δεξιὰ γωνιώδες τμήμα ἀδιάγνωστου ἀντικειμένου καὶ πάνω βότρυς.

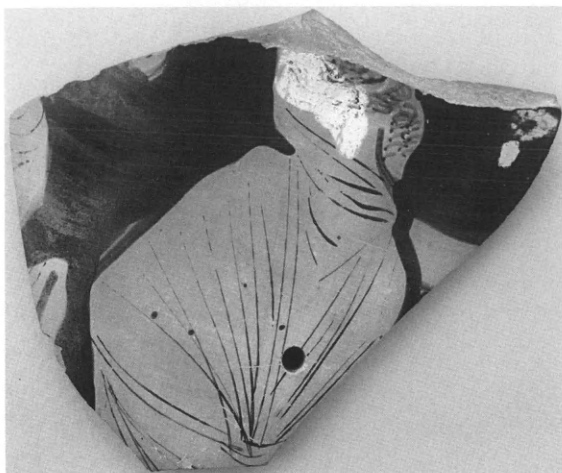
β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Πιθανὸν 360-350 π.Χ.

Καλυκωτοὶ ἢ κωδωνόσχημοι κρατήρες

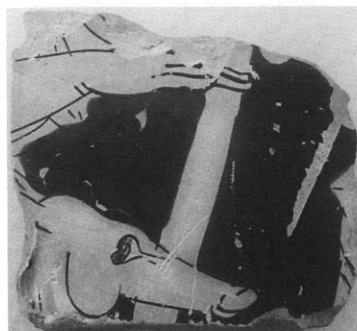
Κq 20. Ἀρ. εὐρ. 99/41α.

Σωζ. μήκ. 3.7 εκ., σωζ. ύψ. 3 εκ., πάχ. 0.8 εκ.

Μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα. Μέρος μιᾶς γυναικείας πιθανότατα μορφῆς, ποὺ φαίνε-

Κρ 19

Κρ 20

Κρ 21

ται νὰ κρατᾷ ἐπίμηκες στέλεχος. Σὲ δευτέρω ἐπίπεδο, κάτω ἀπὸ τὴ μορφή, κεφαλὴ ἔλαφιου. Στὰ δεξιὰ τοῦ ζώου τμήμα τοῦ ἐνδύματος μᾶς δεύτερης μορφῆς, σὲ ἐξαιρετικά ἀποσπασματικὴ κατάσταση. Ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.

Κρ 21. 97/945.

Σωζ. μῆκ. 9.2 ἐκ., σωζ. ὕψ. 5.2 ἐκ., πάχ. 0.8 ἐκ., διάμ. ὀπῆς συνδέσμου 0.5 ἐκ.

Ὅστρακο μικροῦ μεγέθους ἀπὸ τὸ ἀνώτε-

ρο μέρος τοῦ σώματος. Ἀποσπασματικὰ σωζόμενη γενειοφόρος μορφή πολεμιστῆ πού κρατᾷ δόρυ καὶ φορᾷ κράνος. Στὰ ἀριστερὰ εἶναι ὁρατὸ τμήμα ζώου, πιθανὸν ἔλαφιου καὶ στὰ ἀριστερὰ ἀδιάγνωστο τμήμα τῆς παράστασης, στὸ ὁποῖο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ λευκὸ χρῶμα.

Γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐργαστήριο ζ. Ἐλευσινίων θεοτήτων / ζ. Μαρσύα.

Λεκανίδες

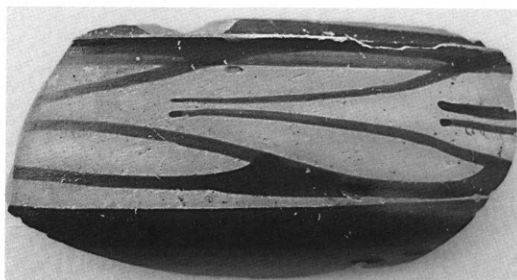
Σώματα

Λεκ 1. Ἀρ. εὐρ. 99/317.

Σωζ. μῆκ. 7.6 ἐκ., σωζ. ὕψ. 3.8 ἐκ., πάχ. 0.5 ἐκ.

Τμήμα τοῦ ταινιωτοῦ χεῖλους καὶ τοῦ σώματος. Κλαδί, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκφύονται λογχοσχημα φύλλα.

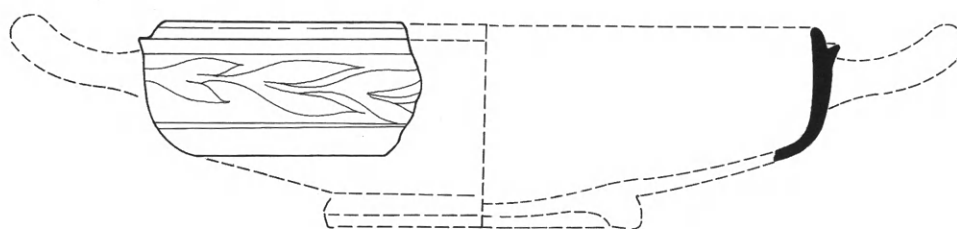
Πιθανὸν ἀ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

Λεκ 1

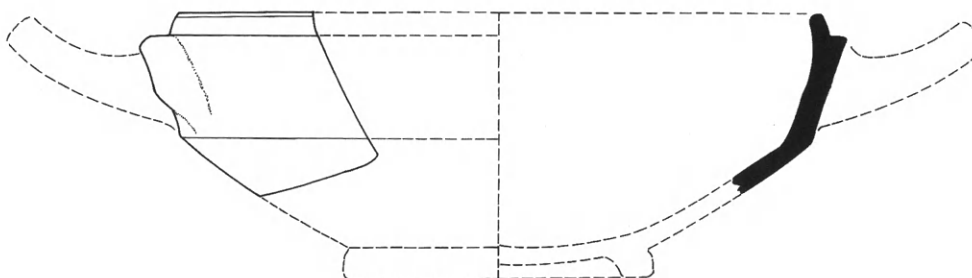

Λεκ 2

0 5cm

Λεκ 1

0 5cm

Λεκ 2

Λεκ 2. Άρ. εύρ. 97/973.

Σωζ. μήκ. 5 εκ., σωζ. ύψ. 5.3 εκ.

Τμήματα του χείλους, του σώματος και
ακέραιη ή μία από τις αποφύσεις πλάι στη
λαβή. Τμήμα δύο τριγωνικών ανθεμίων.
β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

Πώματα

Λεκ 3. Άρ. εύρ. 99/707.

Σωζ. μήκ. 4.8 εκ., σωζ. ύψ. 3.6 εκ.

Τμήμα του χείλους και του ώμου. Τμήμα
ένδύματος μορφής και φυτικού διακόσμου.

Λεκ 3

Στὸ χεῖλος ἰωνικὸ κυμάτιο.
Τέλος 5ου-ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.

Λεκ 4. Ἀρ. εὐρ. 97/953β.

Σωζ. μῆκ. 6.8 ἐκ., σωζ. ὕψ. 3.9 ἐκ., πάχ. 0.5 ἐκ.

Τμῆμα ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ πώματος.
Τμῆμα γυναικείας μορφῆς ποὺ κρατᾷ κιβωτίδιο καὶ πολυποίκιλο ὕφασμα.
ἀ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ., πιθανὸν γύρω στὸ 390 π.Χ.

Λεκ 4

Λεκ 5. Ἀρ. εὐρ. 06/124.

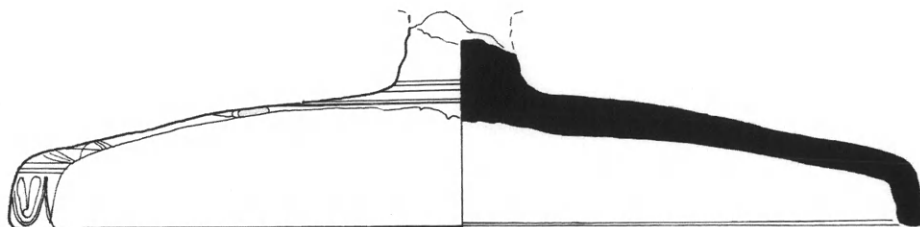
Διάμ. σώμ. 19.4 ἐκ., διάμ. στελέχους 3.6 ἐκ., ὕψ. 4.5 ἐκ., πάχ. 0.5 ἐκ.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πώματος. Λείπει τὸ κομβίον, τμήματα τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ ὅμου. Παράσταση μὲ διονυσιακὸ θέμα. Τρεῖς γυναικεῖες καὶ δύο ἀνδρικές μορφές τρέχουν πρὸς τὰ δεξιὰ κρατώντας θύρσους καὶ φιάλες, ἐνῶ μία μορφή κρατᾷ κάτοπτρο. Στὸ ἔδαφος μεταξὺ τους κιβωτίδια καὶ στὸν ἐλεύθερο χώρο κυκλικά ἀντικείμενα. Στὸ χεῖλος ἰωνικὸ κυμάτιο.
ἀ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Πιθανὸν γύρω στὸ 380 π.Χ.

Λεκ 6. Ἀρ. εὐρ. 98/1051.

Διάμ. 22.4 ἐκ., σωζ. ὕψ. 4.6 ἐκ., πάχ. 0.6 ἐκ., ὕψ. χεῖλους 1.5 ἐκ.

Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πώματος, ἀπὸ τὸ χεῖλος ὡς τὴ γένεση τοῦ στελέχους. Δύο ὄρθιες καὶ δύο καθιστές, πιθανὸν γυναι-

Λεκ 5

Λεκ 5

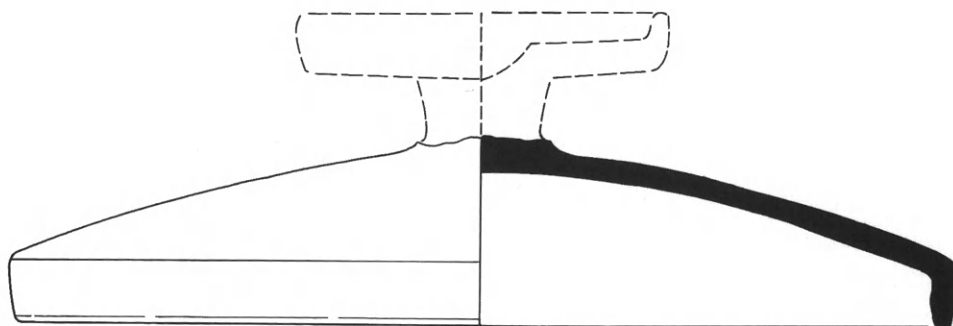
Λεκ 5

κειές μορφές. Οί πρώτες κρατούν διακοσμημένα υφάσματα, κιβωτίδια και αλάβαστρα, ενώ ή άκέραιη καθιστή μορφή κάθεται σέ τραπέζι και κρατά τύμπανο. Στο χεῖλος ἰωνικό κυμάτιο. Πιθανόν 370 π.Χ. Ομάδα *Otchët*.

Λεκ 7. Άρ. εύρ. 98/1098.

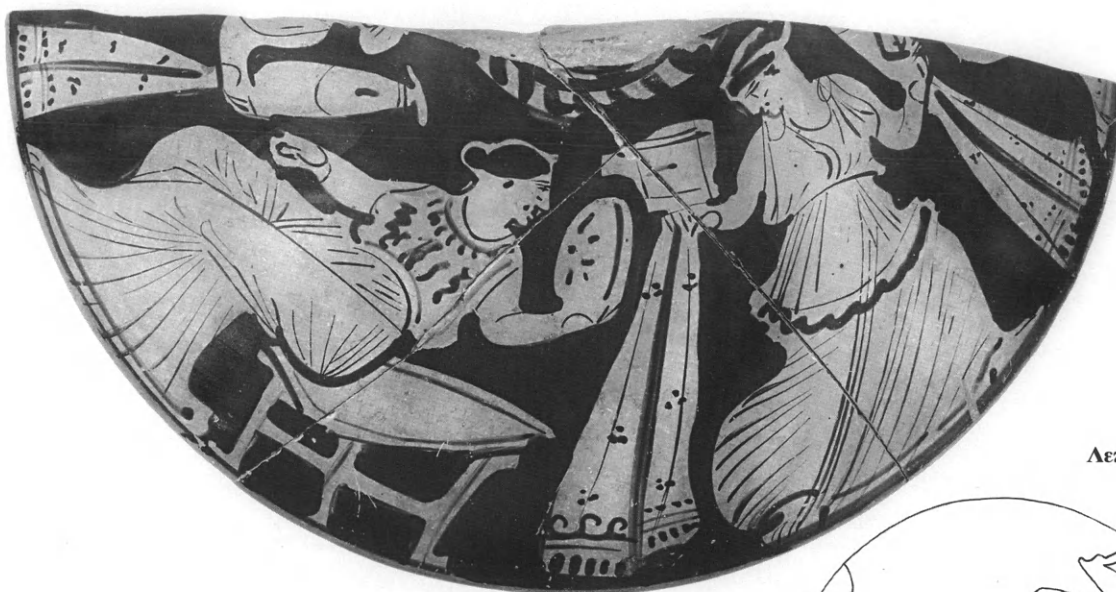
Σωζ. μήκ. 4.5 εκ., σωζ. πλ. 4.4 εκ., πάχ. 0.7 εκ.

Μικρό τμήμα από τó άνώτερο σημείο του πόματος και ή γένεση του στελέχους. Τμή-

0 5 cm

Λεκ 6

Λεκ 6

μα γυναικείας μορφῆς καὶ κιβωτιδίου.
β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Ὁμάδα Otchët.

Λεκ 8. Ἀρ. εὐρ. 98/1084.

Σωζ. μῆκ. 6 ἐκ., σωζ. πλ. 5.7 ἐκ., πάχ. 0.5 ἐκ.
Μικρὸ τμήμα ἀπὸ τῆ μέση περίπου τοῦ
πώματος. Τμήμα γυναικείας μορφῆς πὺν
κρατᾷ κιβωτίδιο καὶ πολυποίκιλο ὕφα-
σμα.

β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Κοντὰ στὴν Ὁμάδα
Otchët.

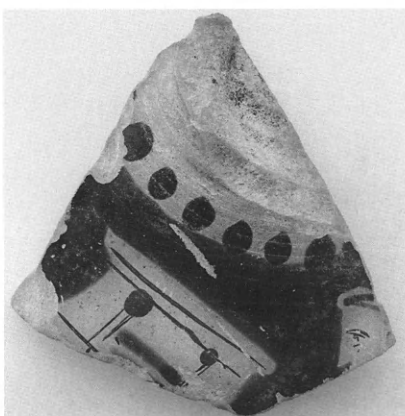
Λεκ 9. Ἀρ. εὐρ. 98/1080, 98/1078β.

98/1080: Σωζ. μῆκ. 5.8 ἐκ., σωζ. πλ. 3.8 ἐκ.,
πάχ. 0.6, 98/1078β: Σωζ. μῆκ. 6.3 ἐκ., σωζ.
πλ. 3.9 ἐκ., πάχ. 0.5 ἐκ.

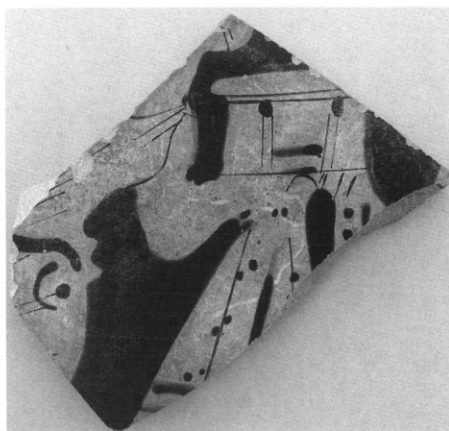
Τμήματα ἀπὸ τὸ μέσο καὶ ἀνώτερο τμήμα
τοῦ πώματος. Τμήμα γυναικείας μορφῆς

πὺν κρατᾷ κιβωτίδιο (98/1080) καὶ κεφαλή
μας δεύτερης γυναικείας μορφῆς (98/
1070β).

β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ., πιθανὸν γύρω στὸ
360-350 π.Χ. ζ. τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς
P 17562.

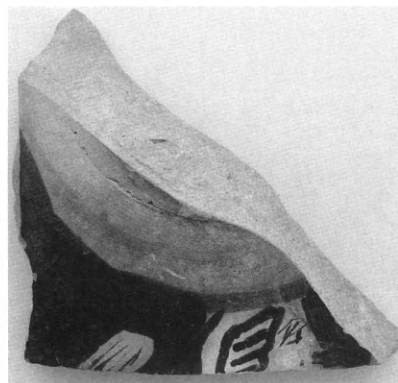
Λεκ 7

Λεκ 8

Λεκ 9

Λεκ 10. Άρ. εύρ. 97/963.

Σωζ. μήκ. 4.9 εκ., σωζ. πλ. 3.7 εκ., πάχ. 0.7 εκ.
Τμήμα του κατώτερου μέρους του πώματος και της γένεσης του χείλους. Μέρος γυναικείας πιθανόν μορφής, κιβωτιδίου και τὸ πόδι ἔρρωτα πρὸς τὰ δεξιὰ.
β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

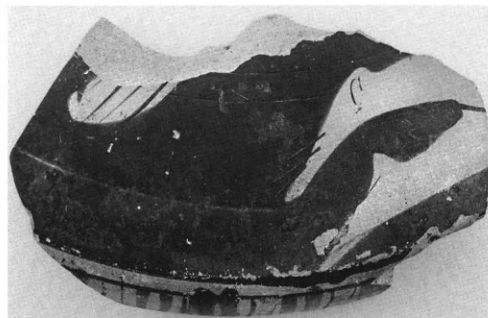
Λεκ 10

Λεκ 11. Άρ. εύρ. 99/728.

Σωζ. μήκ. 6.7 εκ., σωζ. πλ. 3.9 εκ., πάχ. 0.6 εκ.
Τμήμα του χείλους και του κατώτερου μέρους του πώματος. Τμήμα μορφής ἔρρωτα.
β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Κοντὰ στὸ ἐργαστήριο τοῦ ζ. τῆς Θεσσαλονίκης 38.290.

Λεκ 12. Άρ. εύρ. 97/978.

Σωζ. μήκ. 6.4 εκ., σωζ. ὕψ. 2.9 εκ., πάχ. 0.5 εκ.
Τμήμα του χείλους και του κατώτερου μέρους του πώματος. Τμήμα δύο γυναικείων προτομῶν. Στὸ χεῖλος ἰωνικὸ κυμάτιο.
β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

Λεκ 11

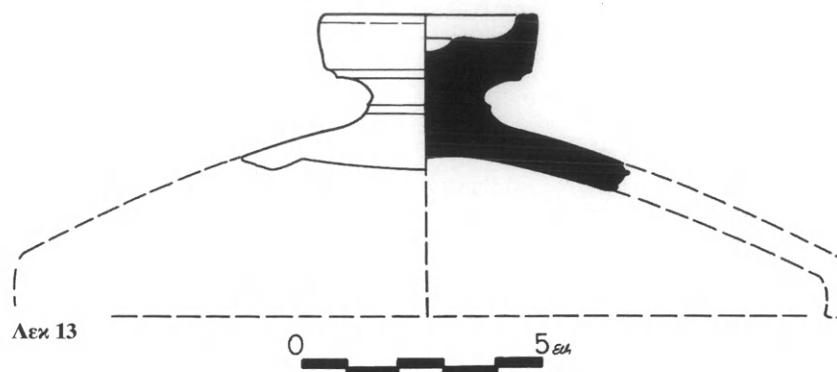
Λεκ 12

Λεκ 13. Άρ. εύρ. 97/453.

Διάμ. σώμ. 4 εκ., διάμ. κομβίου 2.8 εκ., ὕψ. 3.6 εκ.

Σχεδὸν ἀκέραιο τὸ κομβίο, τὸ στέλεχος και μικρὸ τμήμα τοῦ ἀνώτερου μέρους τοῦ πώματος. Τμήματα τεσσάρων γυναικείων κεφαλῶν, πὺν εἶναι ἀνὰ δύο ἀντωπές. Στὸ κομβίο στιγμές.

Γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τῆς Λεκανίδος τοῦ Reading.

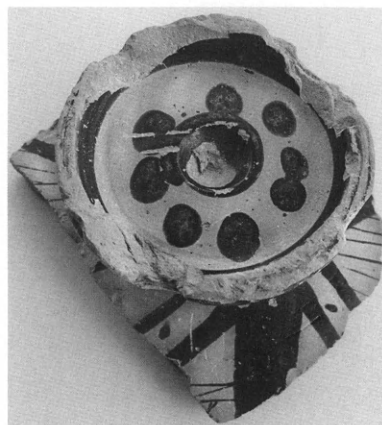

Λεκ 14. Ἀρ. εὐρ. 97/454.

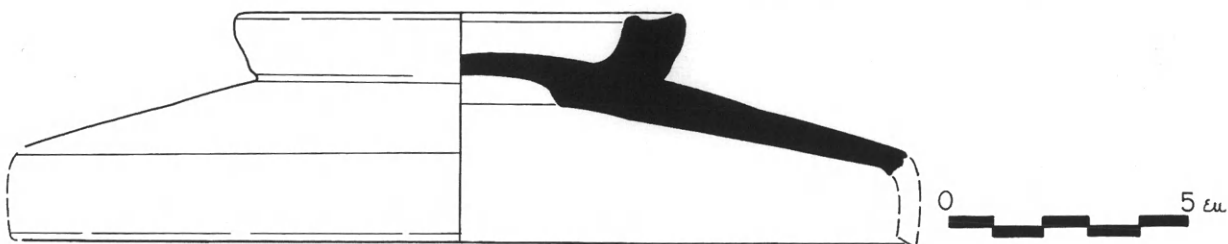
Διάμ. σώμ. 10.7 ἐκ., διάμ. κομβίου 4.3 ἐκ.,
ὑψ. 2.7 ἐκ.

Μεγάλο μέρος τοῦ κομβίου, τοῦ κοντοῦ
στελέχους καὶ τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ
πώματος. Τμήμα προτομῆς, πού φορᾷ
φρυγικὸ πῖλο καὶ αἰλουροειδοῦς. Ἀνάμε-
σά τους σφαιρικὸ παραπληρωματικὸ κό-
σμημα.

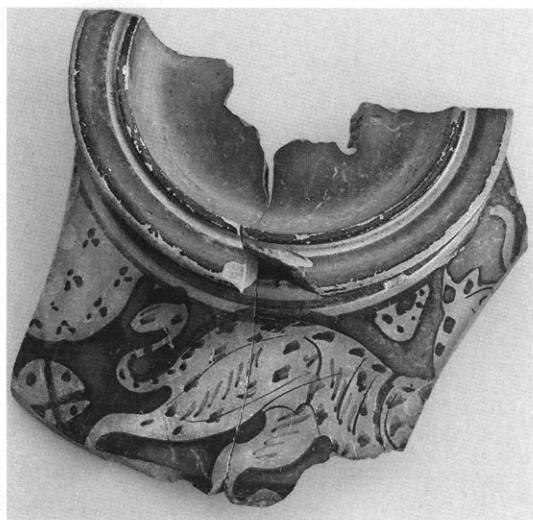
β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Ὁμάδα τῆς Λεκανί-
δος τῆς Βιέννης.

Λεκ 13

Λεκ 14

Λεκ 14

Λεκ 15. Ἀρ. εὐρ. 97/954.

Σωζ. μῆκ. 9.1 ἐκ., σωζ. ὑψ. 3.1 ἐκ., πάχ. 0.6
ἐκ.

Τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ κατώτερου μέ-
ρους τοῦ πώματος. Μέρος προτομῆς πού
φορᾷ φρυγικὸ πῖλο καὶ γρούπα. Στὸ χεῖλος
ἰωνικὸ κυμάτιο.

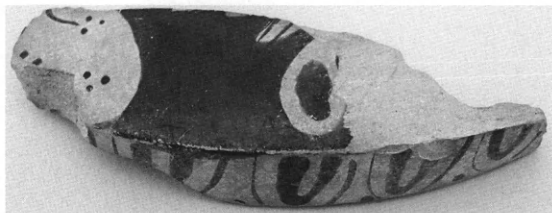
β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Κοντὰ στὴν Ὁμάδα
τῆς Λεκανίδος τῆς Βιέννης.

Λεκ 16. Ἀρ. εὐρ. 97/988.

Σωζ. μῆκ. 6.5 ἐκ., σωζ. ὑψ. 4 ἐκ., πάχ. 0.6 ἐκ.

Τμήμα του χείλους και του κατώτερου σημείου του πώματος. Μέρος γρύπα και μπροστά του σφαιρικό αντικείμενο. Στο χείλος ιωνικό κυμάτιο.

β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ. Πιθανόν γύρω στο 360-350 π.Χ.

Λεκ 15

Λεκ 16

Λεκ 17. Άρ. εύρ. 98/1079.

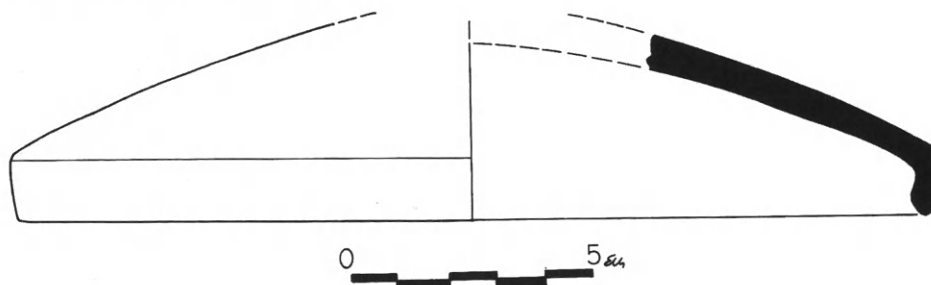
Διάμ. 17.7 εκ., σωζ. ύψ. 7 εκ., ύψ. χείλους 1.1 εκ.

Τμήμα του πώματος, από το χείλος ως τη μέση. Μέρος προτομής που φορά φρυγικό πίο και στα αριστερά της λογχόσχημο πιθανόν φυτικό κόσμημα. Στα δεξιά της παράστασης τμήμα γρύπα και σφαιρικό αντικείμενο, που χωρίζεται σε τέσσερα σιγκά τριγωνικά τμήματα. Στο χείλος θέουσα σπείρα.

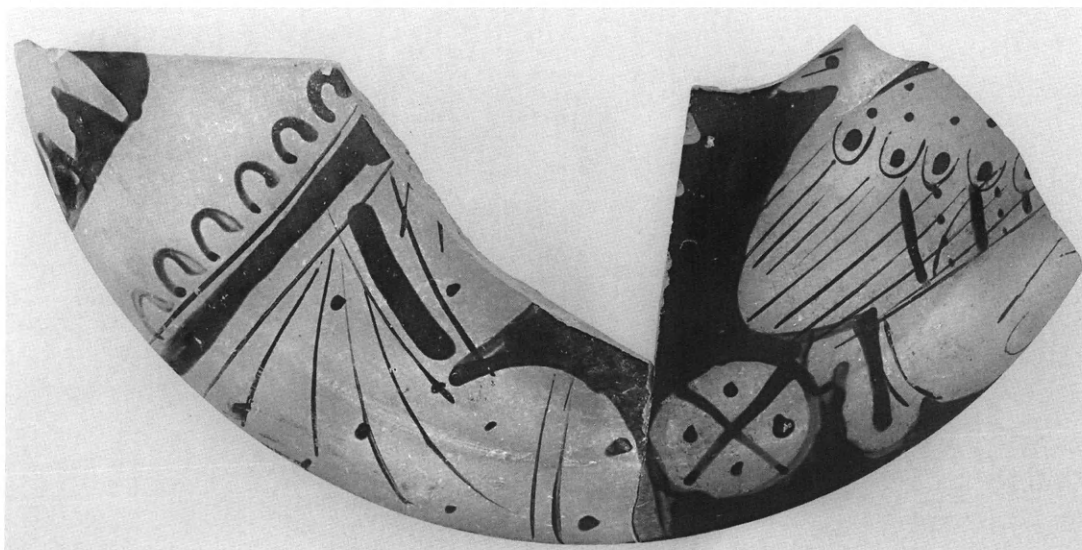
β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ. Πιθανόν γύρω στο 360-350 π.Χ.

Λεκ 17

Λεκ 17

Λεκ 17

Λεκ 18. Ἀρ. εὐρ. 98/1118.

Σωζ. μήκ. 6.1 ἐκ., σωζ. πλ. 5.1 ἐκ., πάχ. 1 ἐκ.
Τμήμα ἀπὸ τῆ μέση περίπτου τοῦ πώματος.
Μέρος γυναικείας μορφῆς, ποὺ κάθετα σὲ
δίφρο ἢ κλισμὸ καὶ δεύτερης μορφῆς στὰ
ἀριστερά της, πιθανότατα Ἔρωτα.
Γύρω στὰ μέσα ἢ γ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

Λεκ 18

Ἀσκοὶ

Ἀσκ 1. Ἀρ. εὐρ. 98/1141α,β.

98/1141α: Μήκ. 9.5 ἐκ., διάμ. βάσης 8.2 ἐκ.,
ὑψ. 4 ἐκ., διάμ. ἡθμοῦ 3 ἐκ., μήκ. προχοῆς
1.4 ἐκ., πάχ. 0.4 ἐκ., 98/1141β: Μήκ. 4.2 ἐκ.,
ὑψ. 3.2 ἐκ.

Λείπει τμήμα τοῦ σώματος, ἡ ἀπόληξη τῆς
προχοῆς καὶ ἡ δακτυλιόσχημη λαβή. Δύο
ἀντωπὰ ζῶα, πιθανὸν λέων καὶ πάνθηρας
μὲ φυτικὸ κόσμημα ἀνάμεσά τους.

Ἀσκ 1

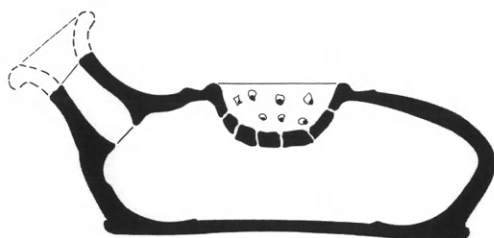
Γύρω στὸ 400 π.Χ.

Ἀσκ 2. Ἀρ. εὐρ. 99/240.

Μήκ. 8.2 ἐκ., διάμ. βάσης 6.7 ἐκ., ὑψ. 4 ἐκ.,
διάμ. ἡθμοῦ 3.2 ἐκ., μήκ. προχοῆς 2.4 ἐκ.,
πάχ. 0.4 ἐκ.

Σχεδὸν ἀκέραιος. Λείπει μικρὸ τμήμα τοῦ
σώματος, τὸ χεῖλος τῆς προχοῆς καὶ μέρος
τῆς δακτυλιόσχημης λαβῆς. Διακοσμεῖται
μὲ τρία ἀνθέμια.

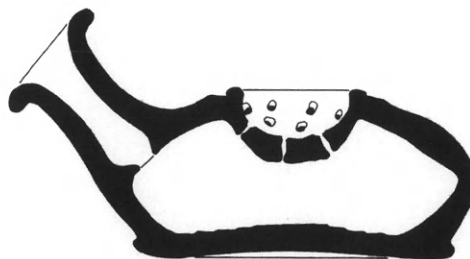
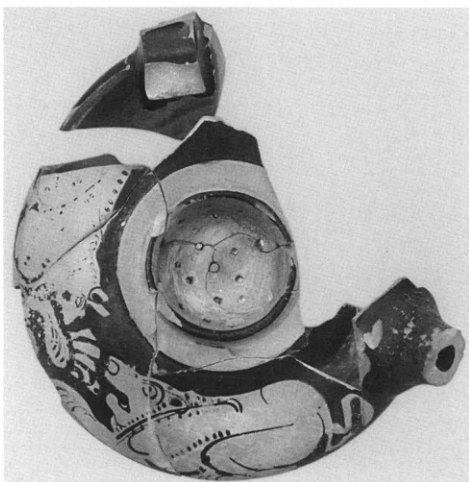
Ἄμισθ 4ου αἰ. π.Χ. Πιθανὸν γύρω στὸ 380-
370 π.Χ.

Ἀσκ 1

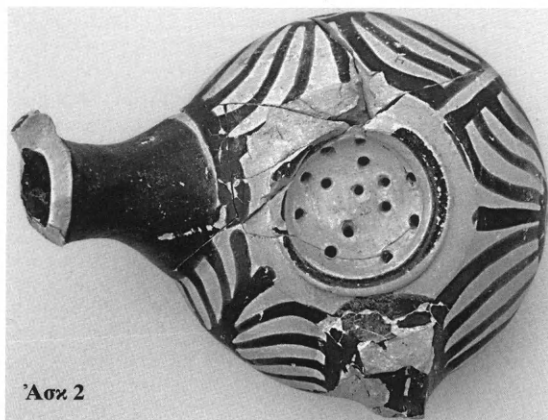
Ἀσκ 1

Ἀσκ 2

Ἀσκ 2

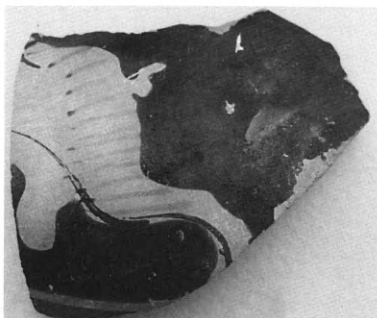
Άσκ 2

Άσκ 3. Άρ. εύρ. 97/951.

Σωζ. μήκ. 3.9 εκ., σωζ. ύψ. 0.9 εκ., πάχ. 0.5 εκ.

Μικρό τμήμα του ώμου και του ανώτερου μέρους του σώματος. Μέρος ζώων, πιθανότατα αϊγας.

Πιθανόν γύρω στο 400 π.Χ.

Άσκ 3

Άσκ 4. Άρ. εύρ. 06/187.

Ύψ. 3.8 εκ., μήκ. 5.9 εκ.

Μικρό τμήμα του ώμου. Άποσπασματικά σωζόμενη μορφή πτηνού. α' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

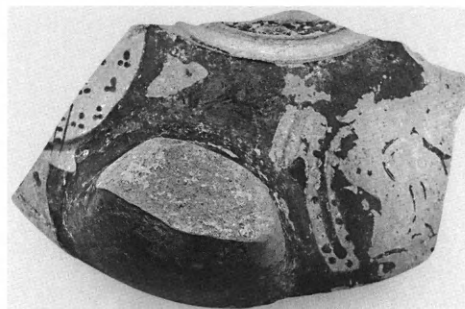

Άσκ 4

Άσκ 5. Άρ. εύρ. 98/1124.

Σωζ. μήκ. 8.6 εκ., σωζ. ύψ. 3 εκ., πάχ. 0.5 εκ. Μικρό τμήμα του ώμου και ή γένεση της τοξωτής ταινιωτής λαβής. Το πίσω μέρος του φρυγικού πύλου κεφαλής και τμήμα αϊλουροειδοῦς.

Γύρω στο 360-350 π.Χ. Κοντά στο εργαστήριο του ζ. της Ferrara T. 408.

Άσκ 5

Άσκ 6. Άρ. εύρ. 98/1104.

Σωζ. μήκ. 4.4 εκ., σωζ. ύψ. 6.1 εκ., πάχ. 0.5 εκ.

Τμήμα της προχοῆς, του σώματος, του ώμου και ή γένεση της λαβής. Διακοσμεῖται με κλαδί ἐλιάς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκφύονται λογχόσχημα φύλλα.

Γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Άσκ 7. Άρ. εύρ. 97/952α.

Σωζ. μήκ. 3.6 εκ., σωζ. ύψ. 4.7 εκ., πάχ. 0.6 εκ.

Τμήμα ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος τοῦ ώμου τοῦ ἀσκοῦ. Τμήματα δύο ἀντωπῶν κεφαλῶν. Ἀνάμεσά τους σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα. Κάτω ἰωνικὸ κυμάτιο.

Γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Άσκ 6

Άσκ 7

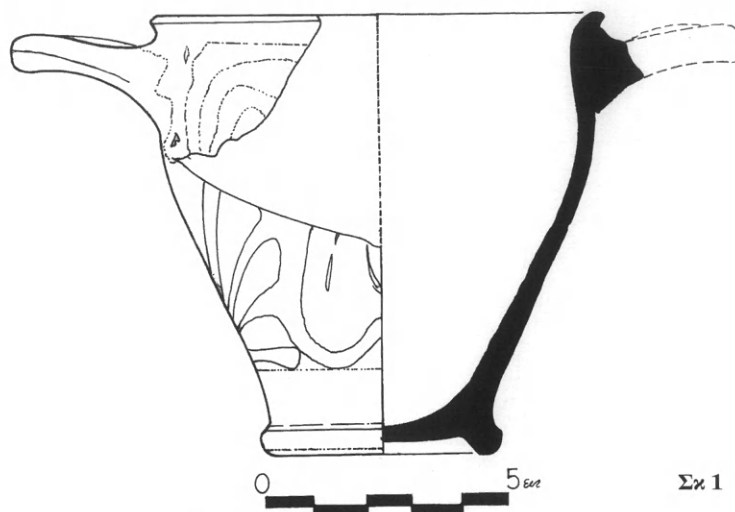

Σκύφοι

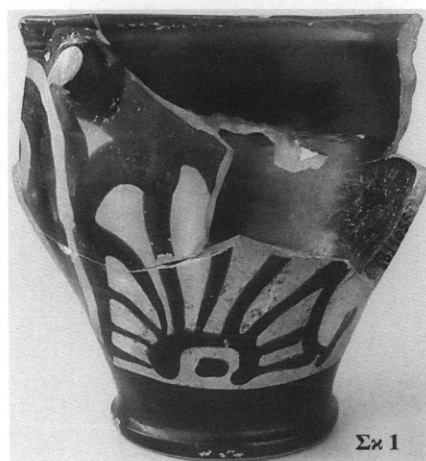
Σκ 1. Ἀρ. εὐρ. 98/1055.

Διάμ. βάσης 5 ἐκ., μέγ. διάμ. σώματος 8.6 ἐκ., ὕψ. 8.9 ἐκ., πάχ. 0.4 ἐκ., διάμ. χείλους 9.2 ἐκ., μήκ. λαβῆς 3.9 ἐκ., πλ. λαβῆς 3.4 ἐκ.

Σώζεται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του. Λείπει τμήμα τοῦ σώματος, τοῦ χείλους καὶ τῆς μιᾶς λαβῆς. Ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ τρία ὄστρακα. Σὲ κάθε πλευρὰ διακρίνεται ἀπὸ

Σκ 1

μία μορφή ιματιοφόρου νέου. Κάτω από τις λαβές ανθέμιο που πλαισιώνεται από βλαστόσπειρες.

Πιθανόν 360-350 π.Χ.

Σκ 2. Άρ. εύρ. 98/1129.

Σώζ. μήκ. 4 εκ., σωζ. ύψ. 3.6 εκ., πάχ. 0.4 εκ.

Τμήμα του χείλους και του σώματος. Άποσπασματικά σωζόμενη μορφή ιματιοφόρου νέου και τμήμα φυτικού διακόσμου.

Πιθανόν γύρω στο 360-350 π.Χ.

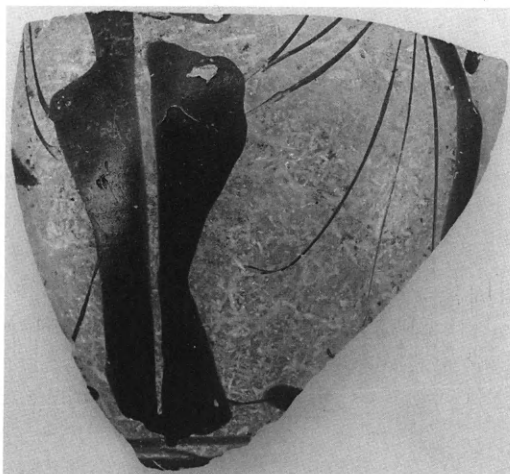
Σκ 2

Σκ 3. Άρ. εύρ. 98/1139.

Σώζ. μήκ. 7.2 εκ., σωζ. ύψ. 6,2 εκ., πάχ. 0.4 εκ.

Τμήμα από το μέσο περίπου του σώματος. Μέρος δύο ιματιοφόρων νέων. Ό ένας κρατά ραβδί ή βακτηρία. Στα δεξιά τμήμα φυτικού διακόσμου.

Πιθανόν γύρω στο 360-350 π.Χ.

Σκ 3

Σκ 4. Άρ. εύρ. 99/270.

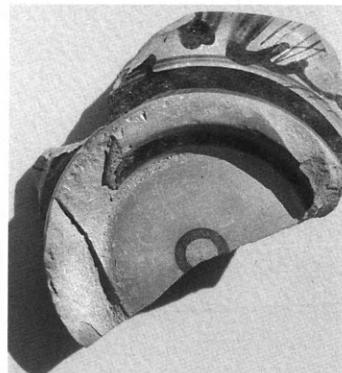
Διάμ. βάσης 4.5 εκ., σωζ. ύψ. 2.7 εκ., πάχ. 0.5 εκ.

Τμήμα της βάσης και μικρό μέρος του σώματος. Άπότμημα φτερού γλαύκας και τμήμα φυτικού διακόσμου.

β' μισό 5ου αι. π.Χ. Πιθανόν γύρω στο 440-420 π.Χ.

Σκ 4

Σκ 4

Κύλικα

Κύλ 1. Άρ. εύρ. 99/224.

Σώζ. μήκ. 3.9 εκ., σωζ. ύψ. 3.1 εκ., πάχ. 0.3 εκ.

Μικρό τμήμα από το χείλος και το σώμα. Μέρος άγένειας άνδρικής μορφής που κρατά σπλεγίδα.

Πιθανόν γύρω στο 380-370 π.Χ.

Κυλ 1

Πελίκες

Πελ 1. Ἀρ. εὐρ. 97/1008α.

Σωζ. μήκ. 2.7 ἐκ., σωζ. ὕψ. 4.4 ἐκ., πάχ. 0.5 ἐκ.

Τμήμα τοῦ ἀνώτερου μέρους τοῦ σώματος καὶ ἡ γένεση τοῦ λαιμοῦ. Ἀποσπασματικά σωζόμενη μορφή Ἑρωτα.

ἀ' δεκαετία 4ου αἰ. π.Χ. Κοντὰ στὸ ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Μελεάγρου.

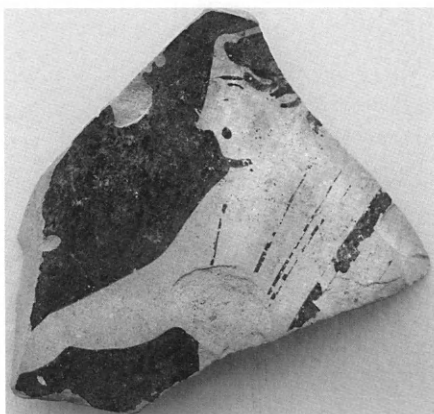
Πελ 1

Πελ 2. Ἀρ. εὐρ. 97/960.

Σωζ. μήκ. 5.1 ἐκ., σωζ. ὕψ. 4.7 ἐκ., πάχ. 0.5 ἐκ.

Τμήμα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ σώματος καὶ ἡ γένεση τοῦ λαιμοῦ. Μορφή ἱματιοφόρου νέου.

Πιθανὸν γύρω στὸ 380-370 π.Χ.

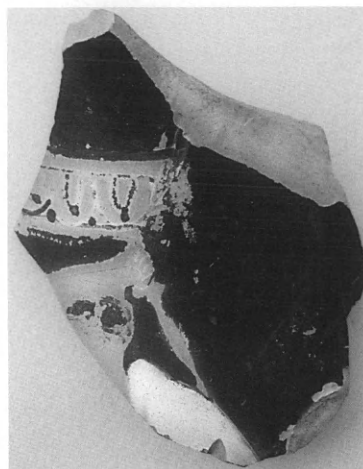

Πελ 2

Πελ 3. Ἀρ. εὐρ. 98/1053α.

Σωζ. μήκ. 6.8 ἐκ., σωζ. ὕψ. 6.8 ἐκ., πάχ. 0.6 ἐκ.

Τμήμα τοῦ σώματος, ἡ γένεση τοῦ λαιμοῦ

Πελ 3

καὶ τῆς λαβῆς. Ἀποσπασματικά σωζόμενη μορφή ὀπλίτη πού κρατᾷ ἀσπίδα καὶ ξίφος. Πάνω ἰωνικὸ κυμάτιο.

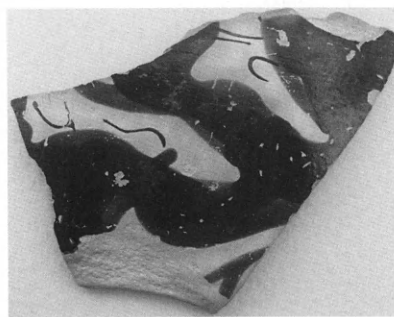
Γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Κοντὰ στὸ ἐργαστήριο τῆς Ὁμάδας G.

Πελ 4. Ἀρ. εὐρ. 97/960.

Σωζ. μήκ. 4.8 ἐκ., σωζ. ὕψ. 4.1 ἐκ., πάχ. 0.4 ἐκ.

Μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς πελίκης. Τὸ κάτω μέρος τοῦ ποδιοῦ μιᾶς ἔφιπτης μορφῆς καὶ τμήμα τοῦ ἐνὸς ποδιοῦ τοῦ ἀλόγου πὺν ἱππεύει. Κάτω ἀπὸ τὶς μορφὲς φυτικὸ κόσμημα.

Πιθανὸν γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Κοντὰ στὸ ἐργαστήριο τῆς Ὁμάδας G.

Πελ 4

Λήκυθοι

Ληκ 1. Ἀρ. εἰσαγωγῆς: 99/698.

Διάμ. σώμ. 3.1 ἐκ., ὕψ. 2.5 ἐκ., πάχ. 0.5 ἐκ.

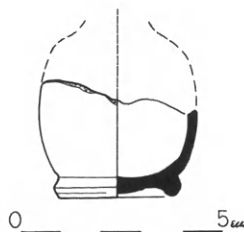
Τμήμα τοῦ κατώτερου σώματος καὶ τοῦ ποδιοῦ μικρῆς ληκύθου. Διακομεῖται μὲ πλέγμα, στὸ ὁποῖο ἐναλλάσσονται ρομβοειδῆ κοσμήματα μελανοῦ χρώματος καὶ

Ληκ 1

Ληκ 2

Ληκ 2

Ληκ 3

ἀντίστοιχα στο χρώμα του πηλού με στιγμή
στο κέντρο τους.
γ' τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ.

Ληκ 2. Ἀρ. εὐρ. 98/1494.

Διάμ. βάσης 3.2 ἐκ., διάμ. σώμ. 4 ἐκ, σωζ.
ὑψ. 2.6 ἐκ., πάχ. 0.3 ἐκ.

Τμήμα τῆς βάσης καὶ τοῦ σώματος. Περι-
κλειστο ἀνθέμιο.

α' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

Ληκ 3. Ἀρ. εὐρ. 98/1512.

Διάμ. σώμ. 4.2 ἐκ., διάμ. λαιμοῦ 1.5 ἐκ., ὑψ.
2.8 ἐκ., πλ. λαβῆς 1 ἐκ.

Τμήμα τοῦ λαιμοῦ, τῆς λαβῆς καὶ τοῦ ἀνώ-
τερου μέρους τοῦ σώματος. Διακόσμηση
ὅπως ληκ 2.

Πιθανὸν γύρω στο 380-370 π.Χ.

Ληκ 4. Ἀρ. εὐρ. 97/950.

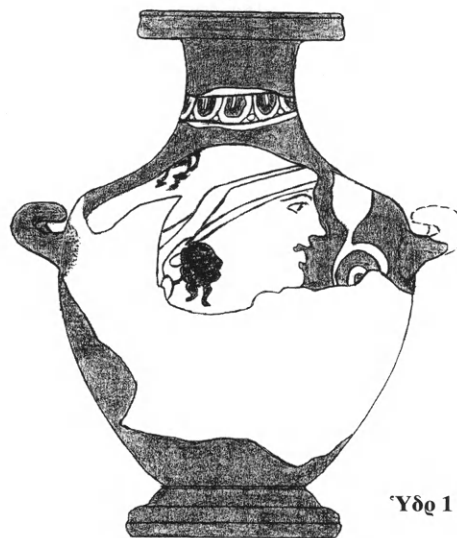
Διάμ. βάσης 3.9 ἐκ., διάμ. σώμ. 4.5 ἐκ., σωζ.
ὑψ. 2.8 ἐκ., πάχ. 0.3 ἐκ.

Τμήμα τῆς βάσης καὶ τοῦ σώματος. Ἀπο-
σπασματικά σωζόμενη γυναικεία προτομή
καὶ μπροστά τῆς τμήμα ἡμικυκλικοῦ ἀντι-
κειμένου. Στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ ἀγγείου
περίκλειστο ἀνθέμιο.

β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Πιθανὸν γύρω στο
370-360 π.Χ.

Ληκ 4

Υδρ 1

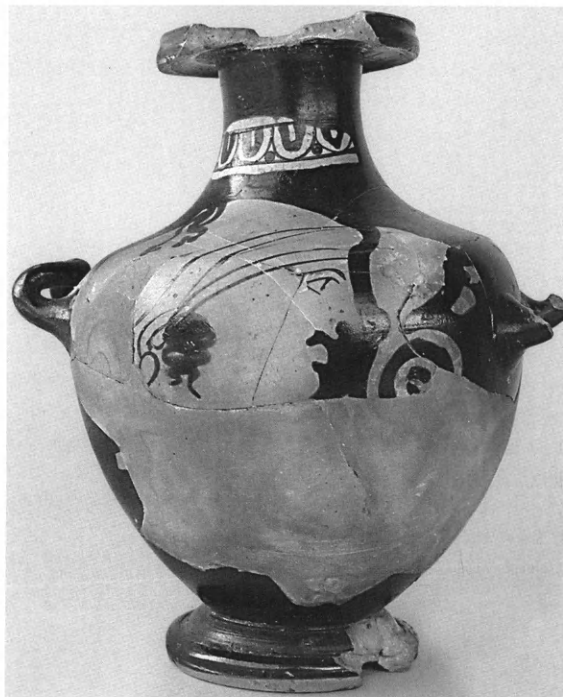
Υδρίες

Υδρ 1. Ἀρ. εὐρ. 06/99.

Ὑψ. 11.1 ἐκ., διάμ. βάσης 4.5 ἐκ., διάμ.
ὤμου 7.2 ἐκ., διάμ. λαιμοῦ 2.4 ἐκ., διάμ. χεί-
λους 4.3 ἐκ.

Διατηρεῖται τὸ μεγαλύτερο τμήμα μικρῆς
ύδριος. Λείπουν μέρη τῆς βάσης, τοῦ χεί-
λους, τῆς μιᾶς ὀριζόντιας καὶ τῆς κάθετης
λαβῆς, καθὼς καὶ τμήματα τοῦ σώματος.
Διακοσμείται μὲ γυναικεία κεφαλή. Μπρο-
στά τῆς φυτικό κόσμημα.

Πιθανὸν γύρω στο 380-370 π.Χ.

Υδρ 1

2. ΣΧΗΜΑΤΑ

Κρατήρες

Οἱ κρατήρες ἀποτελοῦν τὴν συντριπτικὴ πλειονότητα τῆς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» μὲ 79 παραδείγματα. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ 59 ἀνήκουν σὲ κωδωνόσχημους (κρ 7-19), τὰ 11 σὲ καλυκωτοὺς (κρ 2-6) καὶ μόνον ἓνα πιθανότατα σὲ κιονωτὸ κρατήρα (κρ 1). Τέλος, κάποια ὄστρακα δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν ἀνήκουν σὲ καλυκωτοὺς ἢ κωδωνόσχημους κρατήρες (κρ 20-21). Ἡ κυριαρχία τῶν κωδωνόσχημων κρατήρων ἔναντι ὅλων τῶν ὑπόλοιπων τύπων εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν περίοδο πὺν ἐξετάζεται¹⁴. Ἡ μελέτη τῆς ἐξέλιξης τοῦ σχήματος τῶν κρατήρων μέσῳ τοῦ ὕλικου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν Πέλλα εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη λόγῳ τῆς ἀποσπασματικότητάς του. Χαρακτηριστικότερα ὅλων εἶναι τὰ παραδείγματα τῶν κωδωνόσχημων κρ 10 καὶ κρ 15. Στὴν πρώτη περίπτωσι τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἀγγείου σχηματίζει ἀμβλεία γωνία μὲ τὸ χεῖλος, τὸ ὁποῖο εἶναι πλατὺ καὶ ἀνοίγει πρὸς τὰ ἔξω σὰν κάλυκας. Ἀντίθετα, στὴ δεύτερη περίπτωσι τὸ σῶμα εἶναι σαφῶς ραδινότερο καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα του σχηματίζει ὀρθή γωνία μὲ τὸ χεῖλος. Μὲ βάση τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ τὸ τμήμα τοῦ κρ 10 εἶναι δυνατό νὰ θεωρηθεῖ πρωιμότερο, χωρὶς ὥστόσο ἡ χρονικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο ἀγγεῖα νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ μεγάλη. Τὸ ἀγγεῖο τῆς Πέλλας μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ κωδωνόσχημους κρατήρες τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁵ Τὸ τμήμα τοῦ κρ 15 παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ ἀγγεῖα πὺν τοποθετοῦνται στὸ β' τέταρτο ἢ κοντὰ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁶

Λεκανίδες

Οἱ λεκανίδες ἀποτελοῦν τὴ δεύτερη πολυπληθέστερη ὁμάδα ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» μετὰ τοὺς κρατήρες, μὲ 52 παραδείγματα¹⁷. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις σώζονται πολὺ ἀποσπασματικά, μποροῦν ὥστόσο νὰ ἐνταχθοῦν στὴν κατη-

14. Οἱ κωδωνόσχημοι κρατήρες τῆς Πέλλας πρέπει νὰ ἀνήκουν ὅλοι στὸν τύπο τοῦ ἀγγείου μὲ ὀριζόντιες λαβές. Πὰ τοὺς ἐρυθρόμορφους κρατήρες γενικὰ βλ. Moore 26-34, A. Papanastasiou, *Relations between Red-figured and Black-glazed Vases of the 4th Century B.C.*, BAR 1297, 2004, 24-37.

15. Πὰ μία εὐσύνοπτη παρουσίασι τῆς ἐξέλιξης τοῦ σχήματος τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., βλ. Στ. Δρούγου, Ἐρυθρόμορφος κρατήρας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ Βέργοια. Ὁ Ζωγράφος τῆς Τογῆ, ΑΕ 1982, 87-90. Πὰ ἀγγεῖα πὺν παρουσιάζουν ὁμοιότητα μὲ τὸν κρ 10 βλ. ἐνδεικτικὰ Καθάρου 361 σχ. 11α (400-395 π.Χ.), σ. 362 σχ. 13α (395-385 π.Χ.).

16. Στ. Δρούγου, *Βεργίνα. Τὰ πήλινα ἀγγεῖα τῆς μεγάλης τούμπας* (Ἀθήνα 2005) 97 εἰκ. 105 (γ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.), Papanastasiou ὁ.π. (σημ. 14) πίν. 48 εἰκ. 1 (γύρω στὸ 360 π.Χ.), πίν. 49 εἰκ. 2 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.).

17. Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴ χρῆσι τῆς λεκανίδος μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Sparkes - Talcott 164-173, Moore 54-55, E. D. Breitfeld von Eickstedt, *Die Lekanis vom 6.-4. Jh. v. Chr. Beobachtungen zur Form und Entwicklung einer Vasengattung*, στὸ *Athenian Potters and Painters: The Conference Proceedings* (ἐπιμ. J. H. Oakley, R. H. Sinos, W. D. E. Palagia, Ὁξφόρδη 1997) 55-61.

γορία τῶν ἀγγείων μὲ ὀριζόντιες λαβές καὶ πῶμα. Ὁ τύπος αὐτὸς συνηθίζεται ιδιαίτερα στὶς ἀττικὲς ἐρυθρόμορφες λεκανίδες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ὅπωςδήποτε ἀπαντᾶται συχνότερα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους.

Τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἐξετάζουμε μποροῦν νὰ χωρισθοῦν σὲ δύο κατηγορίες μὲ βάση τὴ διάμρφωση τοῦ σώματός τους. Στὴν πρώτη κατηγορία, ποὺ εἶναι καὶ ἡ συνηθέστερη, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ διακοσμητικὴ ζώνη τοῦ σώματος στὴν κοιλιά εἶναι ἀπότομη καὶ σχηματίζει γωνία (λεκ 2). Στὴ δευτέρη περίπτωση τὸ προφίλ τοῦ ἀγγείου εἶναι κυρτὸ καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς κοιλιάς καμπύλο (λεκ 1). Σὲ ὅλα τὰ παραδείγματα τὸ χεῖλος ἔχει μικρὴ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου.

Τὰ πῶματα τῶν λεκανίδων ἐντάσσονται καὶ αὐτὰ σὲ δύο κατηγορίες μὲ κριτήριό τὴ διάμετρο τοῦ στελέχους τους. Στὴν πρώτη περίπτωση, τὸ στέλεχος τοῦ κομβίου ἔχει μικρὴ διάμετρο. Στὴν ὁμάδα αὕτη μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν τουλάχιστον πέντε παραδείγματα (λεκ 5-7, 9, 13). Στὴ δευτέρη κατηγορία ὁ προσφερόμενος διακοσμητικὸς χώρος εἶναι μικρότερος λόγῳ τῆς μεγάλης διαμέτρου τοῦ στελέχους. Στὴν περίπτωση αὕτη τὸ πῶμα ἔχει τὴ δυνατότητα, ἂν ἀναστραφεῖ, νὰ ἀποκτήσῃ πόδι μὲ βάση καὶ νὰ λειτουργήσῃ ὡς ὀμφαλωτὸ πινάκιο. Ὁ συγκεκριμένος τύπος εἶναι σπανιότερος στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ στὸ σύνολο τῆς Πέλλας ἀναγνωρίζεται μὲ βεβαιότητα σὲ μία μόνο περίπτωση (λεκ 14). Ἡ μορφή τῶν κομβίων, τέλος, εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζεται. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη καὶ στὸ κέντρο τῆς σχηματίζεται κυκλικὴ βάθυνση. Περιμετρικὰ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κομβίου φέρει περιχέιλωμα (λεκ 13).

Ἄσκοι

Στὸ πλαίσιο τῆς ἐξεταζόμενης κεραμικῆς τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» ἐντοπίστηκαν δύο σχετικὰ καλὰ σωζόμενοι ἄσκοι καὶ 25 ὄστρακα. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ τρίτο πληθεύστερο στὸ σύνολό μας μετὰ τοὺς κρατῆρες καὶ τὶς λεκανίδες. Στὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἀντιπροσωπεύονται τρεῖς ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς τύπους, ἄσκοι μὲ ἡθμό, ἄσκοι ἀττικοῦ τύπου μὲ χαμηλὸ σῶμα καὶ ἀγγεῖα τῶν ὁποίων τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ὤμου μιμεῖται πῶμα¹⁸.

Οἱ ἄσκοι μὲ ἡθμό μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ δύο ὑποκατηγορίες, στὰ ἀγγεῖα μὲ χαμηλὸ σῶμα καὶ κυκλικὴ διάτρητη βάθυνση καὶ σὲ αὐτοὺς τῶν ὁποίων ἡ προχοή διαμορφώνεται μὲ πλαστικὴ λεοντοκεφαλὴ. Οἱ ἄσκ 1 καὶ ἄσκ 2 ἀνήκουν στὴν πρώτη ὑποκατηγορία. Τὰ παραπάνω ἀγγεῖα εἶναι ιδιαίτερα σημαντικά, γιατί σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ ἔτσι γνωρίζουμε τὴν κατακόρυφη τομὴ τους, κάτι ποὺ σπάνια συμβαίνει στὸ σύνολό μας. Τὸ σχῆμα τοῦ ἄσκοῦ μὲ ἡθμό φαίνεται ὅτι εἶχε μικρὴ διάρκεια ζωῆς καὶ τοποθετεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁹ Στὸ παράδειγμα τοῦ

18. Γιὰ τοὺς τύπους ἄσκων βλ. Sparkes - Talcott 157-160, Moore 55-57, Massei XXXI-XXXIX. Ὁ μόνος τύπος ποὺ δὲν συναντᾶται στὴν Πέλλα εἶναι

αὐτὸς ποὺ ἔχει βαθὺ σῶμα καὶ χρονολογεῖται στὸ β' μισό τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

19. Γιὰ τοὺς ἄσκους μὲ ἡθμό γενικὰ βλ. Sparkes -

ἄσκ 1 τὸ σῶμα εἶναι ἐλαφρῶς πιὸ συμπιεσμένο καὶ ἡ προχοή περισσότερη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ἄσκ 2. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐνδείξεις γιὰ μία προωμότερη χρονολόγηση τῆς πρώτης περίπτωσης στὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τῆς δεύτερης στὰ τέλη τοῦ α' τετάρτου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ β' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁰

Στὴν κατηγορία τῶν ἀσκῶν ἀττικοῦ τύπου μὲ χαμηλὸ σῶμα ἐντάσσονται οἱ ἄσκ 3, 4. Ὁ τύπος αὐτὸς συναντᾶται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 5ου αἰ. καὶ φτάνει ὡς τὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²¹ Τὰ ὄστρακα αὐτὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὰ καὶ διασώζουν μικρὸ τμήμα τοῦ ὅμου καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις τοῦ σώματος. Μὲ βάση τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση ἢ πλειονότητά τους θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. ὡς τὸ α' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τέλος, ἡ τρίτη κατηγορία ἀσκῶν μὲ «ψευδοπῶμα» εἶναι καὶ αὕτη σχετικὰ πολυπληθής. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἄσκ 5-7 στὴν ὁμάδα αὕτη ἀνήκουν καὶ ἄλλα ὄστρακα ποὺ δὲν περιλαμβάνονται στὸν κατάλογό μας. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾶται στὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. ὡς τὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ κατὰ κύριο λόγο στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²² Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ σχήματος ἀποτελεῖ ἡ ἀβαθὴς αὐλάκωση στὸ σημεῖο ἑνώσεως τοῦ σώματος μὲ τὸν ὅμο (ἄσκ 6, 7), ὁ σχηματισμὸς τοῦ «ψευδοπώματος» μὲ τὴν ἐναλλαγὴ κυκλικῶν αὐλακώσεων καὶ πλαστικῶν ἐξαρμάτων στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ὅμου (ἄσκ 5, 6) καὶ ἡ μαστοειδὴς ἀπόφυση στὸ κέντρο.

Σκύφοι

Στὸ σύνολο τῆς ἐξεταζόμενης στὴ μελέτη αὕτη κεραμικῆς τῆς Πέλλας ἔχουν ἐντοπιστεῖ 19 τμήματα ἐρυθρόμορφων σκύφων ἀττικοῦ τύπου. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι τὸ τέταρτο συχνότερο ποὺ ἐμφανίζεται ἀνάμεσα στὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης». Στὶς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ μικρὰ τμήματα βάσεων, σωμάτων καὶ χειλέων, ποὺ σώζονται ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὰ. Ἡ πλειονότητα τῶν ὀστράκων προέρχεται ἀπὸ σκύφους τύπου Α, ἐνῶ μόνον ἓνα παράδειγμα μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ σκύφο τύπου Β.

Talcott 159-160, Massei XXXII-XXXIII, 97-112, 277-296 (κατηγορία 2a), A. Papanastasiou, *Relations between Red-figured and Black-glazed Vases of the 4th Century B.C.*, BAR 1297, 2004, 83.

20. Τὸ σχῆμα τοῦ ἄσκ 1 μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ παραδείγματα ἀσκῶν ἀττικοῦ τύπου. Βλ. Sparkes-Talcott πίν. 39 εἰκ. 1174 (γύρω στὸ 430 π.Χ.), Trias de Arribas 1968, πίν. 186 εἰκ. 3 (τέλη 5ου-ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.), Massei πίν. 79 σχ. 3 (ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.). Τὸ σχῆμα τοῦ ἄσκ 2 εἶναι ἀρκετὰ κοντὰ σὲ αὐτὸ τοῦ

ἀσκού 27997 στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Φερράρα καὶ τοῦ P 19123 ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά. Massei πίν. 82 εἰκ. 1 (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.), Sparkes - Talcott πίν. 39 εἰκ. 1188 (α' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.).

21. Αὐτόθι 158-159. Πρόκειται γιὰ τὸν τύπο 1a κατὰ Massei XXXIII-XXXV.

22. Κατὰ τὸν Massei XXXVI-XXXVII ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν τύπος θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἀνάμεσα στὰ 380-330 π.Χ (τύπος 1c).

Ο σκύφος τύπου Α εμφανίζεται στον άττικό Κεραμεικό γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. και γνωρίζει μεγάλη διάδοση στα τέλη του 5ου και σε όλη τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ.²³ Ξεχωριστή αναφορά θα πρέπει να γίνει για τον **σκ 1**, ο οποίος συγκαταλέγεται στα ελάχιστα αγγεία της περιοχής «Ανάδειξης», από τα οποία γνωρίζουμε την κατακόρυφη τομή τους. Το σχήμα του αγγείου μπορεί να συγκριθεί με πολλά παραδείγματα που χρονολογούνται κυρίως στα τέλη του β' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ.²⁴ Το μοναδικό παράδειγμα σκύφου τύπου Β (**σκ 4**) είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς μπορεί να χρονολογηθεί πιθανότατα στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα έρυθρόμορφα όστρακα του ευρύτερου συνόλου²⁵.

Κύλικες

Άναμεσα στα όστρακα της περιοχής «Ανάδειξης» έντοπίστηκαν μόνο 3 τμήματα κυλίκων. Από αυτά, μόλις ένα ανήκει στον τύπο της κύλικας-σκύφου με παχύ τοίχωμα, ενώ τα άλλα δύο, μεταξύ των οποίων ή **κύλ 1**, σώζονται εξαιρετικά αποσπασματικά και δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν ανήκουν σε κύλικες τύπου C ή B²⁶. Η αναγνώριση έρυθρόμορφων κυλίκων στο σύνολο που εξετάζεται είναι ιδιαίτερα σημαντική, αφού λίγα αγγεία του συγκεκριμένου σχήματος έχουν έρθει στο φως ως σήμερα στην Πέλλα.

Πελίκες

Οι πελίκες αντιπροσωπεύονται με 10 παραδείγματα, από τα οποία τα 4 περιλαμβάνονται στον κατάλογο. Στις περισσότερες περιπτώσεις, σώζονται εξαιρετικά αποσπασματικά και δεν επιτρέπουν μία ουσιαστική εξέταση του σχήματος. Έξαιρηση αποτελεί η περίπτωση της **πελ 3**. Η έντονα γωνιώδης μετάβαση από το σώμα στον λαϊμό του αγγείου παραπέμπει κυρίως σε αντίστοιχα παραδείγματα του γ' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ.²⁷

23. Πά τους σκύφους αυτής της κατηγορίας βλ. Sparkes - Talcott 84-85, Moore 62-63. Εκτός από τους έρυθρόμορφους σκύφους, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στην περιοχή «Ανάδειξης» βρέθηκε και σημαντικός αριθμός μελαμβαφών σκύφων τύπου Α, τόσο άττικων, όσο και ντόπιων, που επιβεβαιώνει τη δημοτικότητα του συγκεκριμένου αγγείου πόσεως στη μακεδονική πρωτεύουσα κατά τον 4ο αι. π.Χ.

24. Βλ. ένδεικτικά Βαλαβάνη πίν. 118 εικ. α-β (λίγο μετά το 360-355 π.Χ.), Moore πίν. 122 εικ. 1304 (μέσα 4ου αι. π.Χ.), A. J. Domínguez, C. Sánchez, *Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods* (έπιμ. G. R. Tsetschladze, Λάιντεν - Βοστώνη - Κολωνία 2001) 239 άρ. 366 και σ. 383 άρ. 366 (β' τέταρτο ή μέσα 4ου αι. π.Χ.).

25. Στη διεθνή βιβλιογραφία οι έν λόγω σκύφοι

είναι γνωστοί ως «τύπου Β». Βλ. *ARI*² 982-983, Sparkes - Talcott 86-87, Moore 63-64, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τον Τιβέριο ωστόσο, σωστότερη θα πρέπει να θεωρηθεί ή όνομασία «κοτύλη τύπου Β» για το εξεταζόμενο σχήμα. Βλ. Μ. Τιβέριο, Η άθανασία του Μέμνονος, στο *Χαριστήριος τόμος στον Χρύσανθο Χρήστου* (Θεσσαλονίκη 2006) 117-123, και ιδίως σημ. 3.

26. Πά το σχήμα των κυλίκων τύπου C και B βλ. Sparkes - Talcott 92, Moore 68-73.

27. Το προφίλ του αγγείου της Πέλλας παραπέμπει στην Όμάδα III 1 κατά Schefold, που τοποθετείται χρονικά γύρω στα 350-340 π.Χ. Schefold 141, πίν. 22 εικ. 3-4. Πά αντίστοιχα παραδείγματα, που χρονολογούνται σχεδόν όλα στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., βλ. ένδεικτικά Δρούγου ό.π. (σημ. 16) 78 εικ.

Λήκυθοι

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ «Ἀνάδειξης» ἐντοπίστηκαν 10 τμήματα ἐρυθρόμορφων ληκύθων. Μόνον ἓνα παρὰδειγμα ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τῆς ληκύθου μὲ ὦμο καὶ κυλινδρικό σῶμα, ἐνῶ ἡ πλειονότητα τοῦ ὑλικοῦ ἀνήκει σὲ ἀρυβαλλοειδεῖς ληκύθους. Ἡ περίπτωση τῆς **ληκ 1** εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ. Μὲ βάση τὴ διαμόρφωση τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ σώματος, τοῦ ποδιοῦ καὶ τῆς διακόσμησης, τὸ ἀγγεῖο μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὸν τύπο VI τῆς Knigge καὶ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.²⁸

Οἱ ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι κοσμοῦνται συνήθως μὲ ἀνθέμια (**ληκ 2-3**) καὶ προτομές (**ληκ 4**). Ἡ ἐξέταση τοῦ σχήματος παρουσιάζει σημαντικὲς δυσκολίες λόγῳ τῶν μικρῶν διαφοροποιήσεων του κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς μακρᾶς περιόδου ἐξέλιξης μέσα στὸν 4ο αἰ. π.Χ.²⁹ Ἡ δισκόμορφη βάση καὶ τὸ ὠοειδὲς ραδινὸ σῶμα τῆς **ληκ 2** μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ ἔργα τοῦ α' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³⁰ Τὸ σχῆμα τῆς **ληκ 4** εἶναι πολὺ κοντὰ στὸ προηγούμενο, ἐνῶ αὐτὸ τῆς **ληκ 3** φαίνεται πιθανὸν κάπως ὀψιμότερο.

Ὑδρίες

Οἱ ἐρυθρόμορφες ὑδρίες εἶναι σπάνιες στὸ σύνολο ποὺ μελετοῦμε. Ὑπάρχουν μόνο δύο παραδείγματα. Ἰδιαίτερη ἀναφορὰ γίνεται στὴν περίπτωση τῆς **ὕδρ 1**, ἐπειδὴ σώθηκε σχεδὸν ὁλόκληρη καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα διατηρημένα ἀγγεῖα τοῦ συνόλου. Ἀνήκει στὸν τύπο τῆς «κάλπιδος» μὲ ἐνιαῖο περίγραμμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ὥς τὸ πόδι. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἐμφανίζεται στὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καὶ ἀντιπροσωπεύεται κατεξοχὴν στὸν ἐρυθρόμορφο ρυθμὸ³¹.

Ἡ ἐξέταση τῆς ἄρθρωσης τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τοῦ ἀγγείου μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἀνάλογα παραδείγματα ποὺ χρονολογοῦνται στὸ α' τέταρτο ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Κοντινὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ ὑδρίες 25545, 22431, στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας καὶ ἡ BS 402 στὸ Μουσεῖο Ἀρχαιοτήτων τῆς Συλλογῆς Ludwig στὴ Βασιλεία³². Διαφοροποίηση παρατηρεῖται στὶς λαβὲς τῶν δύο πρώτων, ἡ ἀπόληξη τῶν

68, σ. 83 εἰκ. 78, σ. 98 εἰκ. 106, CVA Stuttgart 1, πίν. 34 εἰκ. 5-6.

28. U. Knigge, *Kerameikos*, IX. *Ergebnisse der Ausgrabungen* (Βερολίνο 1976) πίν. 42 εἰκ. 3 καὶ σ. 37. Βλ. ἀκόμη Sparkes - Talcott 38 εἰκ. 1119 (μέσα 5ου αἰ. π.Χ.).

29. Πὰ τὴν ἐξέταση τοῦ σχήματος τῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ. βλ. W. Rudolf, *Die Bauchlekythos: Ein Beitrag zur Formgeschichte der attischen Keramik des 5. Jhs. v. Chr.* (Bloomington 1971), Papanastasiou ὁ.π. (σημ. 14) 83-92.

30. Βλ. ἐνδεικτικὰ Κ. Ρωμοπούλου - Γ. Τουρά-

τσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφεῖο ὑστεροαρχαϊκῶν - πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων* (Ἀθήνα 2002) 120 Π 1743 (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.), CVA Bucarest 2, πίν. 25 εἰκ. 11 (τέλη 5ου-ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ., P. Alexandrescu).

31. Πὰ τὸ σχῆμα τῆς κάλπιδος βλ. M. G. Kanowski, *Containers of Classical Greece* (Αὐστραλία 1983²) 40-45, Moore 37-39.

32. Πὰ τὴν πρώτη περίπτωση βλ. CVA Thebes 1, πίν. 23 εἰκ. 1-3 (400-380 π.Χ., V. Sabetai), γὰρ τὴ δεύτερη βλ. CVA Thebes 1, πίν. 78 εἰκ. 1-4 (380-370 π.Χ., V. Sabetai) καὶ γὰρ τὴν τρίτη βλ. CVA Basel 3, πίν. 20 εἰκ. 3-6 (380-370 π.Χ., V. Slehoferova).

οποίων δὲν ἔρχεται σὲ ἐπαφή μὲ τὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου. Σὲ σύγκριση μὲ ὑδρίες τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ **ὑδρ 1** δὲν ἔχει τὸν ραδινὸ λαϊμὸ καὶ τὸ σῶμα ποὺ παρατηρεῖται σ' αὐτὲς³³.

3. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ

Σκηνὲς γυναικείου κόσμου

Παραστάσεις ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸν γυναικεῖο κόσμο συναντῶνται στὴν ἀττική ἀγγειογραφία ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. Στὸ σωζόμενο ὑλικὸ ἔχουν ἀναγνωριστεῖ μὲ βεβαιότητα ἔντεκα παραδείγματα σὲ πῶματα λεκανίδων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἑξὶ παρουσιάζονται στὸν κατάλογο (**λεκ 4, 6-10**). Ἀναμφίβολα τὸ καλύτερον σωζόμενο καὶ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τοῦ συνόλου μας εἶναι αὐτὸ τῆς **λεκ 6**, ποὺ ἀποδίδεται στὴν Ὅμαδα *Otchët*. Στὶς παραστάσεις τοῦ ἐργαστηρίου κατὰ τὸν Beazley μποροῦν νὰ ἀναγνωριστοῦν τρία ἢ τέσσερα εἰκονογραφικὰ σχήματα: 1) καθιστὴ γυναῖκα καὶ Ἔρωτας ποὺ τὴν πλησιάζει, 2) καθιστὴ καὶ ὄρθια γυναικεῖα μορφή, 3) μεμονωμένη καθιστὴ ἢ 4) μεμονωμένη ὄρθια γυναικεῖα μορφή, ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κοιτᾷ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἡ σύνδεση ὅλων τῶν εἰκονιζόμενων στὶς συνθέσεις αὐτὲς μορφῶν εἶναι χαλαρὴ³⁴.

Ἡ ἐξέταση τῶν γενικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς Ὀμάδας *Otchët* μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὴν ἀποκατάσταση τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος, βασιζόμενη στὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα. Σχεδιάζοντας τὴν κυκλικὴ ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος αὐτοῦ ἔγινε προσπάθεια ἀποκατάστασης τῶν χαμένων μορφῶν γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὑπῆρχε καὶ πέμπτη μορφή, ὅπως συμβαίνει συνήθως στὰ πῶματα τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχέδιο, ὁ προσφερόμενος χῶρος ἐπιτρέπει τὴ σχεδίαση μιᾶς ἀκόμα γυναίκας ἢ ἐνὸς Ἐρωτα ἢ κάποιου ἀντικειμένου, ποὺ θὰ βρισκόταν τοποθετημένο στὸ ἔδαφος³⁵.

Πολὺ κοντὰ στὴν εἰκονογραφία τῆς **λεκ 6** βρίσκονται καὶ τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης». Βασικὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἡ ἀπεικόνιση καθιστῶν καὶ ὀρθιῶν γυναικείων μορφῶν, ποὺ κρατοῦν ἀντικείμενα τοῦ γυναικείου κόσμου. Οἱ πρῶτες ἀποδίδονται σὲ διάφορες στάσεις. Ἀναπαύονται σὲ τραπέζι (**λεκ 6**), σὲ κίστη, σὲ κάθισμα (**λεκ 18**), κρατοῦν κιβωτίδια, πολυποίκιλτα ὑφάσματα, στεφάνια ἢ τύμπανο

33. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σύγκριση μὲ ἀρκετὰ παραδείγματα ποὺ ἐντάσσονται στὴν περίοδο αὐτή. Βλ. ἐνδεικτικὰ *CVA* Limoges 1, πίν. 14 εἰκ. 1, Schefold πίν. 10 εἰκ. 1-4.

34. *ARV*² 1496. Στὰ περισσότερα πῶματα τῆς Ὀμάδας *Otchët* συναντῶνται πέντε μορφὲς καὶ σὲ σπάνιες περιπτώσεις μόνο τέσσερις. Πὰ παραδείγ-

ματα μὲ τέσσερις μορφὲς βλ. *CVA* Gotha 2, πίν. 69 εἰκ. 1, Robinson 1950, πίν. 87 εἰκ. 64.

35. Στὰ ἀγγεῖα τῆς Ὀμάδας *Otchët* συναντῶνται τοποθετημένοι στὸ ἔδαφος κάλαθοι, κάτοπτρα καὶ ἀλάβαστρα. Βλ. Robinson 1950, πίν. 87 εἰκ. 64, Moore πίν. 105 εἰκ. 1101.

(λεκ 6). Οἱ ὄρθιες μορφές ἀπεικονίζονται συνήθως μὲ κιβωτίδια (λεκ 4, 6-9), πολυποίκιλτα ὑφάσματα (λεκ 4, 6, 8), ἀλάβαστρα (λεκ 6), ριπίδια, τύμπανα καὶ κάτοπτρα³⁶. Παρόμοια ἀντικείμενα κρατοῦν καὶ οἱ Ἑρωτες, πού ἀποδίδονται νὰ πετοῦν (λεκ 10, 11), νὰ τρέχουν, νὰ γονατίζουν καὶ νὰ προσφέρουν κάποιο ἀντικείμενο σὲ καθιστὲς μορφές.

Βασικὸ πρόβλημα πού προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν παραπάνω παραστάσεων εἶναι ἂν αὐτὲς ἀποδίδουν σκηνὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἢ ἂν θὰ πρέπει νὰ συνδεθοῦν μὲ ἓνα συγκεκριμένο γεγονός πού λάμβανε χώρα στὸν γυναικωνίτη. Τὶς περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνουν οἱ ἀπεικονίσεις γαμήλιων τελετῶν. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν τὰ Ἑπαύλια καὶ τὰ Προαύλια, παραστάσεις πού ἔχουν ἀναγνωριστεῖ σὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀγγείων τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ.³⁷ Ἡ εἰκονογραφία τῶν γαμήλιων αὐτῶν τελετῶν παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὶς παραστάσεις στὶς λεκανίδες πού ἐξετάζουμε ἀλλὰ καὶ ἀρκετὲς διαφορές. Ἡ γενικὴ ἀντίληψη τῆς προσφορᾶς ἀντικειμένων ἀπὸ ὄρθιες γυναικεῖς μορφές καὶ Ἑρωτες σὲ μία καθιστὴ γυναικεῖα ἀποτελεῖ κοινὸ στοιχεῖο καὶ σχετίζεται κυρίως μὲ τὰ Ἑπαύλια. Τὰ ἀντικείμενα πού κρατοῦν οἱ μορφές συνδέονται ἅμεσα μὲ τὸν γυναικεῖο κόσμο. Σημαντικὸ ὥστόσο πρόβλημα στὴν ἀναγνώριση τῶν Ἑπαυλίων ἢ ὁποιασδήποτε ἄλλης τελετουργίας ἀποτελεῖ ἡ παντελὴς ἔλλειψη ἀγγείων πού σχετίζονται μὲ τὸν γάμο, ὅπως εἶναι οἱ λουτροφόροι καὶ οἱ γαμικοὶ λέβητες. Ἐπίσης, προβληματικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀπουσία ἀνδρικῶν μορφῶν, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὸν σύζυγο τῆς νύφης³⁸. Παράλληλα, στὰ ἔργα τῆς λεγόμενης *Ομάδας τῶν Γαμήλιων Λεκανίδων*, πού εἶναι σύγχρονα καὶ τεχνοτροπικὰ κοντὰ σὲ αὐτὰ τῶν λεκανίδων τῆς *Ομάδας Otchët*, ὁ γαμήλιος χαρακτήρας τῶν παραστάσεων εἶναι ξεκάθαρος μὲ τὴν ἐμφάνιση τόσο ἀνδρικῶν μορφῶν, ὅσο καὶ ἀγγείων πού σχετίζονται ἅμεσα μὲ τὸν γάμο³⁹.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὰ παραδείγματα τῆς Πέλλας σώζονται πολὺ ἀποσπασματικά καὶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἢ ἡ ἀπουσία τῶν παραπάνω στοιχείων. Ὡστόσο στὴν περίπτωση τῶν λεκα-

36. Πὰ παραστάσεις τυμπάνων, ριπιδίων καὶ κατόπτρων βλ. Talcott - Philippaki πίν. 14 εἰκ. 168, πίν. 15 εἰκ. 173, Moore πίν. 105 εἰκ. 1101, πίν. 106 εἰκ. 1106.

37. Τὰ Ἑπαύλια τελοῦνταν τὴν πρώτη ἢ δευτέρη μέρα τοῦ γάμου καὶ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὴν προσφορὰ δώρων στὴ νύφη καὶ τὸν γαμπρό, ἐνῶ τὰ Προαύλια τελοῦνταν μία ἡμέρα πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο καὶ περιλάμβαναν μία σειρά δραστηριοτήτων, ὅπως θυσιές, προσφορὲς σὲ θεότητες, τελετουργικὸ λουτρὸ καὶ τὸ στόλισμα τῆς νύφης. Πὰ τὰ Ἑπαύλια βλ. J. H. Oakley, R. H. Sinos, *The Wedding in Ancient Athens* (Wisconsin 1993) 38-47, εἰκ. 115-127 καὶ γὰ τὸν στολισμὸ τῆς νύφης κατὰ τὰ Προαύλια βλ. σ. 16-20 καὶ εἰκ. 20-39, CVA Benaki Museum 1, σ. 24 (V. Sabetai)

μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία.

38. Τέτοιες ἀνδρικές μορφές συναντῶνται στὴ σχετικὴ εἰκονογραφία, χωρὶς ὥστόσο ἡ παρουσία τους νὰ εἶναι ἀπαραίτητη σὲ σκηνὲς γαμήλιων τελετῶν. Βλ. ἐνδεικτικὰ Oakley, Sinos ὁ.π. (σημ. 37) εἰκ. 119, εἰκ. 121, 122.

39. Στὶς παραστάσεις αὐτὲς πολὺ συχνὰ ἡ νύφη ἀποδίδεται γυμνὴ ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω, στοιχεῖο πού τονίζει τὴ θηλυκότητά της καὶ τὴ συνδέει μὲ τὸν κόσμο τῆς Ἀφροδίτης. Πὰ παραστάσεις τῆς *Ομάδας τῶν Γαμήλιων Λεκανίδων* βλ. Talcott - Philippaki πίν. 34, Moore 1997, πίν. 105-106 εἰκ. 1102-1107, CVA Gotha 2 πίν. 70, ὅπου ἀναφέρεται λανθασμένα ὅτι ἀνήκει στὴν *Ομάδα Otchët*.

νίδων της *Ομάδας Otchët*, τὰ πρότυπα θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ σκηνές τοῦ γυναικείου κόσμου, πού λαμβάνουν χώρα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸν γυναικωνίτη καὶ ὄχι ἀπαραίτητα σὲ γαμήλιες σκηνές. Παραστάσεις ὅπου ἀπεικονίζονται καθιστὲς γυναίκες μορφές καὶ τὶς πλησιάζουν ὄρθιες κρατώντας ἀντικείμενα τοῦ γυναικείου κόσμου ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Σὲ πολλές ἀπὸ αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀναγνωριστοῦν καθημερινὲς γυναικεῖες ἀσχολίες, ὅπως εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μαλλιῶν καὶ ἡ φροντίδα τῶν παιδιῶν⁴⁰. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς παραπάνω συνθέσεις, ἐμφανίζονται καὶ ἄλλες πρὸ ἀόριστες, στὶς ὁποῖες οἱ γυναίκες μορφές φέρουν ἀποκλειστικὰ ἀντικείμενα καλλωπισμοῦ. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι δύσκολο νὰ συνδεθοῦν μὲ μιὰ συγκεκριμένη γυναικεῖα ἀσχολία καὶ κυριαρχοῦν στὴν εἰκονογραφία ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς, συνυπάρχοντας μὲ αὐτὰ πού ἀναφέρονται στὸν γάμο⁴¹.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον προκαλεῖ στὶς παραστάσεις πού προαναφέρθηκαν ὁ συσχετισμὸς τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος μὲ τὸ σχῆμα τῶν ἀγγείων. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι σκηνές γυναικείου κόσμου συναντῶνται κατὰ κανόνα σὲ λεκανίδες, πυξίδες, γαμικούς λέβητες καὶ λουτροφόρους. Ἡ διακόσμηση συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ σχῆμα καὶ μὲ τὸ ἀγοραστικὸ κοινό, ἀφοῦ τέτοια ἀγγεῖα σχετίζονται μὲ τὸν γυναικωνίτη. Ἐνα στοιχεῖο πού ὀφείλουμε ἀκόμη νὰ ἐπισημάνουμε εἶναι ἡ μεγάλη διάδοση αὐτῶν τῶν θεμάτων τόσο ἐντός, ὅσο καὶ ἐκτὸς Ἀττικῆς, γεγονὸς πού ὀδήγησε ἀναμφίβολα στὴν ἀνάγκη μαζικῆς παραγωγῆς γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν καὶ τὴν πτώση τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐπιπέδου.

Λατρευτικὲς σκηνές

Ἡ μοναδικὴ παράσταση τοῦ συνόλου πού μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ μὲ σκηνὴ λατρείας εἶναι αὕτη τοῦ **κρ 9**. Τέτοια θέματα μὲ λατρευτικὰ δρώμενα πρὸς τιμὴν θεοτήτων εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὰ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, ἐνῶ ἀρκετὰ παραδείγματα συναντῶνται στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Βασικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ὀστράκου τῆς Πέλλας εἶναι ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη, πού κοσμεῖται μὲ κηρύκειο, ὁ βωμὸς πού βρίσκεται μπροστὰ της καὶ οἱ δύο ἱματιοφόρες μορφές στὰ ἄκρα τοῦ σωζόμενου τμήματος τοῦ ὀστράκου. Παραστάσεις ἐρμαϊκῶν στηλῶν μὲ κηρύκειο σὲ συνδυασμὸ μὲ βωμούς συναντῶνται σὲ πολλές περιπτώσεις στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία καὶ συνδέονται κατὰ κανόνα μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἑρμῆ⁴².

40. S. Lewis, *The Athenian Woman. An Iconographic Handbook* (Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1996) 63 εἰκ. 2.1, σ. 65 εἰκ. 2.3, σ. 81 εἰκ. 2.25.

41. Πὰ παραστάσεις τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., πού δὲν μποροῦν νὰ συνδεθοῦν ἄμεσα μὲ τὸν γάμο, βλ. Lewis ὅ.π. (σημ. 40) 131 εἰκ. 4.1, σ. 139 εἰκ. 4.5. H. A. Shapiro, *Art, Myth and Culture. Greek Vases from Southern Collections* (Νέα Οὐλεάνη 1981) 128-131 ἀρ. 50, CVA Oxford 1, πίν. 46 εἰκ. 1. Πὰ τὴν εἰκονογρα-

φία τοῦ γυναικωνίτη βλ. γενικὰ Lewis ὅ.π. (σημ. 40) 142-145. Ἡ ὕπαρξη καλῶν στὸ ἔδαφος, τραπεζῶν, καθισμάτων ἢ κιβωτιδίων στὰ ὁποῖα κάθονται οἱ μορφές, ὀδηγεῖ στὴ σκέψη πὼς πολλές παραστάσεις λαμβάνουν χώρα σὲ ἐσωτερικὸ χῶρο καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὸν γυναικωνίτη. Ὑπάρχουν ὥστόσο καὶ περιπτώσεις ὅπου ἔχουμε ἐξωτερικὸ χῶρο μὲ τὴν ὑποδήλωση βράχων ἢ φυτικοῦ διακόσμου.

42. LIMC V λ. *Hermes*, σ. 206 εἰκ. 92-97. J. L.

Ἡ παράσταση τοῦ ἀγγείου τῆς Πέλλας παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ ἀπεικονίσεις σπονδῶν καὶ θυσιῶν πρὸς τὸν θεό. Στὶς συνθέσεις αὐτὲς τὴν ἐρμαϊκὴ στήλη καὶ τὸν βωμὸ πλαισιώνουν μορφές, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ **κρ 9**⁴³. Τὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατᾷ ἡ μορφή στὰ ἀριστερὰ τοῦ βωμοῦ δὲν διασώζεται, ὥστε νὰ γίνει πλήρως ἀντιληπτὸ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τοῦ ἀγγείου.

Συμπόσια

Οἱ παραστάσεις μὲ σκηνὲς συμποσίων εἶναι πολὺ συνηθισμένες στὴν ἀττική ἀγγειογραφία ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς. Στὸν ὕστερο 5ο καὶ στὸν 4ο αἰ. συναντῶνται σὲ πολλὲς περιπτώσεις καὶ διακοσμοῦν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὴν κύρια ὄψη κρατῆρων. Στὸ σύνολο τῆς Πέλλας στάθηκε δυνατό νὰ ἀναγνωριστοῦν δύο τουλάχιστον παραδείγματα (**κρ 13, 14**)⁴⁴.

Οἱ δύο παραστάσεις μολονότι σώζονται ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικά, εἶναι ἐνδεικτικὲς τῆς εἰκονογραφίας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Βασικὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν συνθέσεων ἀποτελεῖ ἡ ἀπόδοση τῶν τραπεζιῶν μὲ τὰ ἐδέσματα καὶ τῶν συμποσιακῶν κλινῶν μὲ τὰ προσκεφάλαια καὶ τὰ πολυποίκιλτα καλύμματα (**κρ 13**). Οἱ συμποσιαστὲς ἀπεικονίζονται ἀνακεκλιμένοι ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλον καὶ πολὺ συχνὰ ἀνάμεσά τους παρεμβάλλονται βότρυες (**κρ 14**). Σὲ ἀρκετὲς συνθέσεις συμμετέχουν καὶ γυναικεῖς μορφές σὲ διάφορες στάσεις. Στὸ παράδειγμα τοῦ **κρ 13** ἡ γυναικεία μορφή ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα τοῦ ἐνδύματός της καὶ θὰ πρέπει νὰ στεκόταν ὄρθια. Στὴ στάση αὐτὴ μὲ βάση τὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα ἀπεικονίζονται κατὰ κανόνα αὐλητρίδες μὲ δίαυλο⁴⁵.

Durand, A. Schnapp, *Sacrificial Slaughter and Initiatory Hunt*, στὸ J. P. Vernant (ἐπιμ.), *A City of Images. Iconography and Society in Ancient Greece* (μτφ. D. Lyons, Πρίνστον 1989) 61 εἰκ. 86. Στὶς παραστάσεις αὐτὲς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐρμαϊκὴ στήλη καὶ τὸν βωμὸ, συναντῶνται ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα καὶ πίνακες, ποὺ κρέμονται ἀπὸ τοίχους.

43. Πὰ παραστάσεις σπονδῶν σὲ βωμὸ μπροστὰ ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη μὲ τὴ συμμετοχὴ μορφῶν στὰ δύο ἄκρα τῆς παράστασης, βλ. LIMC V, λ. *Hermes*, 208 εἰκ. 105, 107. Πὰ ἀπεικονίσεις θυσιῶν, αὐτόθι 210 εἰκ. 121, 122, πίν. 211 εἰκ. 123. Ἀνθρώπινες μορφές, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἑρμῆ, συναντῶνται ἀκόμη σὲ παραστάσεις πομπῶν καὶ ἐναποθέσεων προσφορῶν πρὸς τὸν θεό. Ὡστόσο, οἱ συνθέσεις αὐτὲς διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὸ ὅστροκο τῆς Πέλλας, ἀφοῦ στὴν πρώτη περίπτωση οἱ μορφές ἀπεικονίζονται μπροστὰ ἀπὸ τὸν βωμὸ καὶ δὲν τὸν πλαισιώνουν, ἐνῶ στὴ δευτέρῃ ἀπουσιάζει σὲ ἀρκετὲς

περιπτώσεις ὁ βωμός. Πὰ παραστάσεις πομπῶν βλ. αὐτόθι 207 εἰκ. 100-101, πίν. 208 εἰκ. 102. Πὰ παραστάσεις ἐναποθέσεων προσφορῶν μὲ μορφές ἐκατέρωθεν ἐρμαϊκῆς στήλης αὐτόθι 209 εἰκ. 113.

44. Τὸ παράδειγμα τοῦ **κρ 14** σώζεται ἀποσπασματικά. Ὡστόσο, ἡ στάση τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν καὶ ἡ ἀπόδοση βότρυος μεταξὺ τους, παραπέμπουν σαφῶς σὲ σκηνὲς συμποσίου. Πὰ τὸ συμπόσιο γενικά, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Fr. Lissarrague, *Un flot d'images. Une esthétique du banquet grec* (Παρίσι 1987), *ThesCRA* II, λ. *Banquet* [L. Bruit, Fr. Lissarrague, P. S. Pantel, A. Zografou, S. Estienne, V. Huet, N. Gilles] σ. 215-253. Πὰ τὶς παραστάσεις τοῦ πρώτου 4ου αἰ. π.Χ. βλ. Καθάρου 63-67.

45. Πὰ παραστάσεις βοτρυῶν ἀνάμεσα σὲ συμποσιαστὲς βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. Лазаров, *Антична ристувана керамика ВЪ заария* (Σόφια 1990) 101 ἀρ. 42, σ. 119 ἀρ. 52, σ. 121 ἀρ. 54. Πὰ παραστάσεις αὐλητρίδων μὲ ἐνδυμα λευκοῦ χρώματος σὲ σκηνὲς συμ-

Ἀπεικονίσεις ἱματιοφόρων νέων

Οἱ παραστάσεις ἱματιοφόρων μορφῶν εἶναι ἀπὸ τὶς πλέον ἀγαπητὲς στὸν ὕστερο 5ο καὶ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Συναντῶνται ἀφενὸς ὡς κύρια διακοσμητικὰ θέματα σὲ σώματα σκύφων, κυλίκων, οἰνοχοῶν καὶ πελικῶν, καὶ ἀφετέρου ἐμφανίζονται κατὰ κανόνα στὴν πίσω ὄψη κρατῆρων καὶ πελικῶν. Στὸ ὑπὸ ἐξέταση σύνολο ἀναγνωρίστηκαν 17 παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 8 παρουσιάζονται στὸν κατάλογο. Οἱ κρατῆρες καὶ οἱ σκύφοι ἀντιπροσωπεύονται σὲ ἑξὶ περιπτώσεις (κρ 7, 12, 15, σκ 1, 2, 3), οἱ πελίκες καὶ οἱ κύλικες πιθανὸν σὲ δύο (πελ 2, κυλ 1).

Οἱ παραπάνω συνθέσεις παρουσιάζουν κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. μεγάλη τυποποίηση καὶ χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες μεταξὺ τους. Οἱ μορφές ἔχουν νεαρὴ ἡλικία, γιὰ τὴν πλειονότητά τους ἀποδίδονται ἀγένειες. Ἐπίσης, στίς περισσότερες περιπτώσεις, μποροῦν ξεκάθαρα νὰ ταυτιστοῦν μὲ ἀθλητές, μὲ βάση τὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ παραδείγματα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» τῆς Πέλλας, στὰ ὁποῖα συναντῶνται δίσκοι ἢ τύμπανα (κρ 12, 15), ἀλτήρες (κρ 7) καὶ σπλεγίδες (κύλ 1), ἐνῶ σὲ μία περίπτωση ἀναγνωρίζεται πιθανότατα ραβδί (σκ 3). Ὡστόσο, εἶναι δυνατὸ οἱ νέοι νὰ μὴν κρατοῦν κανένα ἀντικείμενο (σκ 1). Στοὺς σκύφους ἀποδίδονται συνήθως μία ἢ δύο μορφές, ἐνῶ στίς πελίκες καὶ στοὺς κρατῆρες ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς. Ἡ μεγάλη διάδοση αὐτῶν τῶν θεμάτων ἀπὸ τὸν ὕστερο 5ο αἰ. π.Χ. καὶ ἔξῃς ἔχει συνδεθεῖ ἀπὸ διάφορους ἐρευνητές μὲ τὴν στροφὴ τῶν Ἀθηναίων σὲ εἰρηνικὲς ἐνασχολήσεις μετὰ τὶς καταστροφικὲς συνέπειες τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου⁴⁶.

Β. ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Προτομές μὲ σάκκο

Τὰ ἀγγεῖα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» ποὺ διακοσμοῦνται μὲ προτομές μποροῦν νὰ χωρισθοῦν σὲ δύο ὁμάδες. Στὴν πρώτη παριστάνονται μορφές ποὺ φέρουν γυναικεῖο κάλυμμα κεφαλῆς, ἐνῶ στὴ δεύτερη οἱ μορφές φοροῦν ἔνδυμα ἀνατολικῆς προέλευσης καὶ φρυγικὸ πῖλο. Στὴν πρώτη ὁμάδα ἐντάσσεται μία ὕδρῖα (ὕδρ 1), δύο πώματα λεκανίδων (λεκ 12, 13) καὶ μία ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος (ληκ 4).

Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ποὺ ἐξετάζονται οἱ προτομές μποροῦν ἀναμφίβολα νὰ ἀναγνωριστοῦν ὡς γυναικεῖες. Στὴν ἄποψη αὐτῇ συνηγορεῖ ὁ σάκκος, ποὺ κοσμεῖ τὸ κεφάλι τους καὶ τὸ ἐνώτιο ποὺ διακρίνεται σὲ δύο τουλάχιστον παραδείγματα (ὕδρ 1, λεκ 12).

ποσίων βλ. CVA Wien 3, πίν. 133 εἰκ. 3, CVA Leiden 3, πίν. 148 εἰκ. 1. Σὲ ἀντίστοιχη στάση συναντῶνται σπανιότερα καὶ μορφές ποὺ κρατοῦν φιάλες ἢ δίσκους καὶ σεργίζουν τοὺς συνδαιτυμόνες. Βλ. Лазаров δ.π. 119 ἀρ. 52.

46. Πὰ συνθέσεις μὲ ἱματιοφόρους νέους στὸ β'

μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. βλ. C. Isler - Kerényi, Ein Spätwerk des Berliner Malers, *AntK* 14, 1971, 30. Πὰ τὴν ἀντίστοιχη εἰκονογραφία τοῦ 4ου αἰ. βλ. Schefold 126, Δρούγου δ.π. (σημ. 15) 91-92, Δρούγου δ.π. (σημ. 16) 144-145, Kogioumtzi 167-168.

Ἀκόμη, στὸ παράδειγμα τῆς **ληκ 4** ἔχει χρησιμοποιηθεῖ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν γυμνῶν μελῶν τοῦ σώματος, στοιχεῖο ποὺ παρατηρεῖται κατεξοχὴν στὶς γυναικεῖες μορφές τῆς ἐποχῆς. Ὡς πρὸς τὴ σύνθεση, οἱ παραπάνω παραστάσεις μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ τρεῖς ὁμάδες, οἱ ὁποῖες εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ οἱ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὲς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὴν πρώτη ὁμάδα ἡ γυναικεία κεφαλὴ εἶναι μεμονωμένη καὶ συνοδεύεται ἀπὸ φυτικὸ κόσμημα (**ὕδρ 1**). Στὴ δεύτερη ἔχουμε ἀντωπὲς προτομές (**λεκ 12, 13**) καὶ στὴν τρίτη μεταξὺ τῶν ἀντωπῶν προτομῶν διακρίνεται κάποιον ἀντικείμενο (**ληκ 4**).

Ἡ ἀπεικόνιση μεμονωμένων γυναικείων προτομῶν μὲ φυτικὸ κόσμημα, ὅπως εἶναι αὐτὴ τῆς **ὕδρ 1**, συναντᾶται σὲ λίγα παραδείγματα μικρογραφικῶν ὑδριῶν καὶ σὲ πληθώρα παραδειγμάτων ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἐξῆς⁴⁷. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, παραστάσεις μὲ τέσσερις προτομές, ποὺ εἶναι κατὰ ζεύγη ἀντωπὲς, συναντῶνται σὲ ἀρκετὰ πώματα λεκανίδων ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς. Στὴν πλειονότητά τους φοροῦν σάκκο καὶ συχνὰ μεταξὺ τους παρεμβάλλονται σχηματοποιημένα φυτικὰ κοσμήματα, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τῆς **λεκ 12**. Συνθέσεις, τέλος, μὲ δύο ἀντωπὲς προτομές, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται κάποιον ἀντικείμενο, συναντῶνται σὲ πολλὰ παραδείγματα ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀναγνωρίζονται ὡς «βωμοί», θυμιατήρια, ἀγάλματα, καὶ ὀμφαλοὶ ἢ τύμβοι⁴⁸ (**ληκ 4**).

Ἡ ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων αὐτῶν παρουσιάζει σημαντικὲς δυσκολίες. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις οἱ παραστάσεις συνδέονται μὲ τὴν εἰκονογραφία τῆς Ἀφροδίτης. Παραδείγματα μεμονωμένων κεφαλῶν συναντῶνται σὲ διάφορες μορφές τέχνης ἤδη ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. π.Χ., χωρὶς ὥστόσο νὰ γίνονται πάντοτε ἀντιληπτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς θεᾶς αὐτῆς. Σὲ ἀρκετὲς παραστάσεις χαρακτηριζόμενες ὡς «Ἄνοδοι» τῆς Ἀφροδίτης, ἀποδίδεται προτομὴ τῆς θεᾶς μὲ τὴ συνοδεία Ἑρώτων, Σατύρων ἢ Πανῶν⁴⁹, ἐνῶ κάποια ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐμφανίζονται μεταξὺ τῶν προτομῶν στὶς ἀρυβαλλοειδεῖς ληκύθους, ὅπως τὰ θυμιατήρια, μποροῦν νὰ σχετισθοῦν ἔμμεσα μὲ τὴ χθόνια

47. Πὰ ἀντίστοιχες παραστάσεις σὲ μικρογραφικὲς ὑδρίες βλ. *CVA* Gotha 2, πίν. 71 εἰκ. 4, Robinson 1933, πίν. 118 εἰκ. 262, *CVA* Benaki Museum 1, πίν. 19 εἰκ. 1-6. Σὲ ὑδρίες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. οἱ γυναικεῖες προτομές ἢ κεφαλὲς συνδυάζονται συνήθως μὲ ἀνδρικές, γυναικεῖες μορφές ἢ ἀκόμη καὶ μὲ Σατύρους.

48. Στὴν περίπτωση τῆς **ληκ 4** τὸ ἡμικυκλικὸ ἀντικείμενο ταυτίζεται μὲ βωμό, ὀμφαλὸ ἢ τύμβο. Πὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα τῆς **ληκ 4** βλ. Ρωμοπούλου - Τουράτσογλου ὁ.π. (σημ. 30) 43-44, ἀρ. Π 1544, Ν. Καλτσᾶ, Ἀκανθος, I. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ νεκροταφεῖο κατὰ τὸ 1979 (Αθήνα 1998) 31 σημ. 40, Χρ. Σγουροπούλου, *Γυναικεῖες κεφαλὲς στὰ ἀγγεῖα Κέρως*

(ἀδμ. μεταπτ. ἐργασία, Θεσσαλονίκη 1998) 62-68, καὶ ἰδιαίτερα σ. 66-67 (παραλλαγή I.2.4), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

49. Πὰ παραστάσεις μεμονωμένων γυναικείων κεφαλῶν ποὺ ἀποδίδονται στὴν Ἀφροδίτη βλ. *LIMC* II λ. *Aphrodite*, σ. 108-113 ἀρ. 1074-1157 [A. Delivorrias, G. Berger-Doer, A. Kossatz-Deissmann]. Πὰ παραστάσεις τῆς γέννησης τῆς Ἀφροδίτης βλ. αὐτόθι σ. 113-114 ἀρ. 1158-1169, Metzger 72-82, Σ. Πινγκάτογλου, Ἀφροδίτης ἄνοδοι, στὸ *Θυνμέλη. Μελέτες χαρισμένες στὸν καθηγητὴ Ν. Χ. Χουρμουζιάδη* (ἐπιμ. Δ. Ἰακώβ, Ἐ. Παπάζογλου) 369-388.

ὑπόστασή της καὶ ἄλλα, ὅπως τὰ ξόανα, ταυτίζονται μὲ τὴ λατρευτικὴ τῆς εἰκόνα⁵⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τῆς Ἀφροδίτης, σὲ σπανιότερες περιπτώσεις συναντῶνται προτομὲς καὶ ἄλλων μορφῶν, ὅπως γιὰ παράδειγμα τῆς Σελήνης, τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς Περσεφόνης καὶ τῆς Ἀριάδνης⁵¹.

Μολονότι ἡ σύνδεση κάποιων γυναικείων προτομῶν μὲ τὴν Ἀφροδίτη εἶναι δυνατὴ, ἡ ταύτιση ὅλων αὐτῶν τῶν κεφαλῶν μὲ τὴ συγκεκριμένη θεὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπισηφαλὴς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν πλειονότητα τοῦ ὕλικου τῆς Πέλλας. Τόσο στὴν περίπτωσιν τῆς **ὕδρ 1**, ὅσο καὶ σὲ αὐτὰς τῶν **λεκ 12** καὶ **13**, δὲν ὑπάρχει κάποιον εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐνισχύσει τὴ σύνδεσιν μὲ τὴν Ἀφροδίτη ἢ ἀκόμη καὶ μὲ κάποια ἄλλη θεότητα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος, εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ ἐμφάνισιν τῶν γυναικείων προτομῶν σὲ λεκανίδες, πυξίδες, ἀσκούς, μικρογραφικὰς ὑδρίδας καὶ ἀρυβαλλοειδεῖς ληκύθους νὰ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸν γυναικεῖο κόσμον καὶ τὸ ἀγοραστικὸ κοινὸ ποὺ χρησιμοποιοῦσε κατὰ κανόνα τὰ παραπάνω σχήματα.

Προτομὲς μὲ φρυγικὸ πῖλον

Οἱ παραστάσεις μὲ προτομὲς ποὺ φέρουν φρυγικὸ πῖλον συναντῶνται πολὺ συχνὰ σὲ ἔργα τῆς ἀττικῆς ἀγγειογραφίας ἀπὸ τὸ β' τέταρτον τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς. Στὸ σύνολο τῆς Πέλλας ἀναγνωρίστηκαν τέσσερα παραδείγματα πωμάτων λεκανίδων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ τρία ἐξετάζονται στὸν κατάλογο (**λεκ 14, 15, 17**) καὶ δύο παραδείγματα ἀσκῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα παρουσιάζεται ἀναλυτικὰ (**ἀσκ 5**). Στὴν ὑπὸ ἐξέτασιν ὁμάδα, μὲ βάση τὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα, μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν πιθανότατα καὶ οἱ περιπτώσεις τῶν **λεκ 16** καὶ **ἀσκ 7**. Συνολικὰ οἱ παραστάσεις μποροῦν νὰ χωρισθοῦν σὲ δύο ὁμάδες. Στὴν πρώτη καὶ πολυπληθέστερη ὁμάδα οἱ προτομὲς συνδυάζονται μὲ γρύπες (**λεκ 17**) καὶ αἰλουροειδῆ (**λεκ 14, ἀσκ 5**). Στὴ δεύτερη ἐμφανίζονται ἀντωπὲς προτομὲς, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνεται σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα (πιθανὸν **ἀσκ 7**).

Ἡ συχνότατη παρουσία γρυπῶν στὶς παραστάσεις στὶς ὁποῖες οἱ κεφαλὲς φέρουν φρυγικὸ πῖλον κάνει πολὺ πιθανὸ νὰ ἔχουμε ἐδῶ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ μυθικοῦ ἐπεισοδίου ἀνάμεσα στοὺς Ἀρδιασποὺς καὶ τοὺς γρύπες. Τὸ θέμα αὐτὸ ἐμφανίζεται σποραδικὰ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία ἀπὸ τὸ β' τέταρτον τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., συναντᾶται πολὺ συχνὰ μετὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ κυριαρχεῖ στὸν 4ο αἰ. π.Χ.⁵² Ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψιν ἡ ἀπό-

50. Βλ. *LIMC* II λ. *Aphrodite*, σ. 15 ἀρ. 53, Metzger 82-83 ἀρ. 31-32.

51. Οἱ τρεῖς πρώτες θεότητες ἀπαντῶνται κατὰ κύριον λόγον σὲ ἀρυβαλλοειδεῖς ληκύθους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Πὰ τίς ἀπεικονίσαις τοὺς βλ. *LIMC* II λ. *Astra*, σ. 677 εἰκ. 50-51, πίν. 679 εἰκ. 80, *LIMC* II λ. *Athena*, σ. 738 εἰκ. 294 καὶ *LIMC* II λ. *Artemis*, σ. 506 εἰκ. 746b. Πὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν γυναικείων προτομῶν μὲ τὴν ἀνοδο θεοτήτων βλ. O. von Vacano, *Zur Entstehung*

und Deutung gemalter seitenansichtiger Kopfbilder auf Schwarzfigurigen Vasen des griechischen Festlandes (1973), *CVA Benaki Museum* 1, σ. 52 (V. Sabetai), Χρ. Σγουροπούλου, Ἡ εἰκονογραφία τῶν γυναικείων κεφαλῶν στὰ ἀγγεῖα Κέρτς, *ΑΔ* 55, 2000, Α, 223-229 μὲ ἐκτενὴ βιβλιογραφία.

52. Πὰ τὴ μάχην τῶν γρυπῶν μὲ τοὺς Ἀρδιασποὺς βλ. *LIMC* VIII λ. *Arimaspoi*, σ. 529-534 [X. Gorbounova], ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ ἰδιαίτερα

δοση τῶν Ἀρμισπῶν στὴν περίοδο πού ἐξετάζεται παρουσιάζει κοινὰ χαρακτηριστικά μὲ αὐτὴ τῶν Ἀμαζόνων. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ μορφές φέρουν ἀνατολίτικη ἐνδυμασία. Φοροῦν φρυγικὸ πῖλο, πλούσια διακοσμημένο χειριδωτὸ χιτωνίσκο καὶ ἀναξυρίδες. Εἶναι ὅπλισμένες μὲ πέλτη, δόρυ, ξίφος καὶ συχνὰ ἀπεικονίζονται ἔφιππες. Ἡ συχνὴ χρῆση λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος γιὰ τὴν ὑποδήλωση τῆς σάρκας καὶ ἡ ὁμοιότητα τῶν εἰκονογραφικῶν σχημάτων μὲ ἀντίστοιχα Ἀμαζονομαχιῶν τῆς ἴδιας περιόδου, ὁδήγησε ἀρκετοὺς ἐρευνητὲς στὴν ταύτιση τῶν μορφῶν αὐτῶν μὲ Ἀμαζόνες, οἱ ὁποῖες πολεμοῦν γρύπες, ἃν καὶ δὲν εἶναι γνωστὸ ἀντίστοιχο μυθικὸ ἐπεισόδιο ἀπὸ τὶς γραπτές πηγές. Ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς ἀκόμη, ὅπως οἱ Metzger καὶ Gorbounova, θεωροῦν ὅτι γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς Γρυπομαχίας οἱ Ἀθηναῖοι δανείστηκαν στοιχεῖα τῆς Ἀμαζονομαχίας καὶ τῆς Πιγαντομαχίας, θέματα πού εἶχαν μακρὰ εἰκονογραφικὴ παράδοση στὴν Ἀττικὴ⁵³.

Ὅπως γίνεται κατανοητό, καθοριστικὸς παράγοντας γιὰ τὴν ταύτιση τῶν μορφῶν μὲ Ἀμαζόνες ἢ μὲ Ἀρμισποὺς εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἀναγνώριση τοῦ φύλου, ἡ ὁποία ὅμως σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν εἶναι ἐφικτή⁵⁴. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητὸ στὶς παραστάσεις λεκανίδων καὶ ἀσκῶν τοῦ συνόλου τῆς Πέλλας, ὅπου οἱ μορφές ἀποδίδονται μὲ μακριὰ μαλλιά, ἀγένειες καὶ χωρὶς τὴ χρῆση λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος γιὰ τὰ γυμνὰ μέλη τοῦ σώματος. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καθιστοῦν ἰδιαίτερα δύσκολη τὴν ἀναγνώριση τοῦ φύλου. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸ χαρακτηρίζονται στὴ βιβλιογραφία ὡς Ἀρμισποί, Ἀμαζόνες ἢ γενικὰ ὡς «κεφαλές μὲ φρυγικὸ πῖλο» ἢ κεφαλές «Ἀνατολιτῶν⁵⁵». Περαιτέρω δυσκολίες στὴν ἐρμηνεία τῶν συγκεκριμένων παραστάσεων προκύπτουν ἀπὸ τὴ συχνὴ ἐμφάνιση μεμονωμένων παρόμοιων προτομῶν (πιθανὸν ἀσκ 7), κεφαλῶν μὲ αἰλουροειδῆ καὶ χωρὶς τὴ συνοδεία γρυπῶν (λεκ 14, ἀσκ 5), πού δὲν σχετίζονται οὔτε μὲ τὴν εἰκονογραφία τῶν Ἀρμισπῶν οὔτε μὲ αὐτὴ τῶν Ἀμαζόνων.

σ. 533 ἀρ. 62-66 γιὰ τὶς παραστάσεις μὲ κεφαλές Ἀρμισπῶν. Βλ. ἀκόμη Schefold 147-148, Metzger 327-332.

53. Πὰ παραστάσεις Ἀμαζόνων ἐναντίον γρυπῶν βλ. LIMC I λ. *Amazones*, σ. 623 ἀρ. 565-569 [P. Devambez, A. Kaufmann - Samaras, X. Gorbounova]. Πὰ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῶν μορφῶν μὲ Ἀρμισποὺς ἢ Ἀμαζόνες βλ. V. Paul - Zinserling, *Der Jena-Maler und sein Kreis. Zur Ikonologie einer attischen Schalenwerkstatt um 400 v. Chr.* (Μάιντς 1994) 106-112, Σγουροπούλου ὁ.π. (σημ. 51) 229-234, Metzger 332, LIMC VIII λ. *Arimaspoi*, σ. 534 [X. Gorbounova].

54. Τὸ ἀρσενικὸ γένος ἀποκλείει αὐτομάτως τὴν ταύτιση κάποιας μορφῆς μὲ Ἀμαζόνα. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ μορφές πού πρωταγωνιστοῦν σὲ σκηνές γρυπομαχίας καὶ φέρουν γενειάδα ἢ ἔχουν κοντὰ μαλλιά ἀναγνωρίζονται ὡς Ἀρμισποί, ἐνῶ ἀντίθετα αὐτὲς πού ἔχουν μακριὰ κόμη καὶ λευκὸ χρῶμα γιὰ τὴν ὑποδήλωση τοῦ γυμνοῦ σώματος ταυτίζονται μὲ

Ἀμαζόνες ἀπὸ κάποιους ἐρευνητὲς. Ἡ ἀποδοχὴ τῶν συγκεκριμένων κριτηρίων παρουσιάζει προβλήματα, ἀφοῦ ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ἀγένειων ἀνδρικών μορφῶν μὲ μακριὰ κόμη. Ἐπιπλέον, ἡ χρῆση λευκοῦ χρώματος γιὰ τὰ γυμνὰ μέλη τῶν γυναικείων μορφῶν δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὴ στὸ ἀ' μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ σχετίζεται κατὰ κύριο λόγο μὲ τὸ ἐκάστοτε κεραμικὸ ἐργαστήριον. Τέλος, πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι σὲ κάποιες παραστάσεις ἀπεικονίζονται Ἀρμισποὶ θηλυκοῦ γένους δίπλα στοὺς ἄνδρες. Πὰ παραστάσεις ἀνδρικών καὶ γυναικείων μορφῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ γρύπες βλ. LIMC VIII λ. *Arimaspoi*, σ. 347 εἰκ. 63, σ. 347 εἰκ. 54.

55. Πὰ τὶς διαφορετικὲς ὀνομασίες τῶν μορφῶν βλ. Moore 286 ἀρ. 1120, 1123, *CVA Moscow* 5, σ. 42 ἀρ. 1, σ. 43 ἀρ. 3 (N. Sidorova, O. Tugusheva), Talcott - Philippaki 43 ἀρ. 179, σ. 44 ἀρ. 182, 183 καὶ Robinson 1950, 119 ἀρ. 63.

Ἀμαζονομαχίες - Γρυπομαχίες

Οἱ παραστάσεις μὲ σκηνές Ἀμαζονομαχίας ἀποτελοῦν εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς ἀττικῆς ἀγγειογραφίας ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. καὶ ἔξῃς. Κατὰ τὸν ὕστερο 5ο καὶ 4ο αἰ. π.Χ. τὰ παραδείγματα συνεχίζουν νὰ παραμένουν πολλά. Τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ θέμα ἔχουμε πιθανὸν στὴν **πελ 3** καὶ ἴσως στὸν **κρ 17**. Τὴν ἀναγνώριση τοῦ θέματος καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δυσχεραίνει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν διασώζονται καθαρὰ οἱ ἀντίπαλες ὁμάδες. Στὴν ἀναγνώριση τοῦ θέματος τῆς **πελ 3** ὁδηγεῖ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ὀπλίτη, ποὺ ἐμφανίζεται πολὺ συχνὰ σὲ παραστάσεις Ἀμαζονομαχιῶν τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται, ἀλλὰ καὶ ὁ συσχετισμὸς τοῦ ὀστράκου μὲ τὸ ἐργαστήριό τῆς *Ὁμάδας G*, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀποκλείεται ἡ περίπτωση τῆς μάχης ἀνάμεσα σὲ ὀπλίτες⁵⁶. Ἡ στάση τοῦ ὀπλίτη ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ καταφέρει κτύπημα μὲ τὸ ξίφος του, μπορεῖ πιθανότατα νὰ ὁδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι στὰ ἀριστερά του ἡ μορφή τῆς Ἀμαζόνας ἢ τοῦ ὀπλίτη δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποδιδόταν ἔφιππη, ἀλλὰ γονατιστὴ καὶ κλονισμένη⁵⁷.

Ὁ συσχετισμὸς τοῦ **κρ 17** μὲ σκηνὴ Ἀμαζονομαχίας παρουσιάζει μεγαλύτερη δυσκολία. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση σώζεται ἔφιππη Ἀμαζόνα, χωρὶς νὰ διατηρεῖται τίποτε ἀπὸ τὸν ἀντίπαλό της, παρὰ μόνον ἓνα ἀδιάγνωστο τμήμα στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς σύνθεσης. Ἡ θέση ὥστόσο τοῦ ἀλόγου, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴ λαβὴ τοῦ ἀγγείου, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπεικόνιση γρύπα. Ἀντίθετα, φαίνεται λογικότερη ἡ ἀπόδοση νικημένου ἢ γονατιστοῦ ὀπλίτη ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴ λαβή, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις κρατήρων καὶ πελικῶν⁵⁸.

Τέλος, ἐπιβεβαιωμένη παράσταση Γρυπομαχίας ἀναγνωρίζεται μόνο στὴν περίπτωση τοῦ **κρ 16**. Ἡ παράσταση πρέπει νὰ ἀπέδιδε τουλάχιστον μία μορφή ἔφιππου Ἀρμισποῦ ἐκατέρωθεν γρυπῶν, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἵππου καὶ τοῦ ποδιοῦ τοῦ γρύπα. Τέτοιου εἴδους συνθέσεις εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὲς στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ συναντῶνται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀγγείων.

Διονυσιακὰ θέματα

Παραστάσεις μὲ διονυσιακὰ θέματα ἐμφανίζονται σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις. Στὸ σύνολο τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» στάθηκε δυνατό νὰ ἀναγνωριστοῦν πέντε παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ ἓνα ἀνήκει σὲ πῶμα λεκανίδος (**λεκ 5**) καὶ τὰ τρία σὲ κρατήρες (**κρ 3, 6, 11**).

56. Οἱ παραστάσεις Ἀμαζονομαχίας συνιστοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπητὰ θέματα τοῦ ἐργαστηρίου τῆς *Ὁμάδας G*. Πλὴν τὸ θέμα βλ. ἐνδεικτικὰ D. von Bothmer, *Amazons in Greek Art* (Ὁξφόρδη 1957), E. Bielefeld, *Amazonomachia. Beiträge zur Geschichte der Motivwanderung in der antiken Kunst*, Niemeyer 1951, Metzger 332-334, Kogioumtzi 163-164. Πλὴν παραστάσεις μαχῶν ἀνάμεσα σὲ ὀπλίτες κατὰ τὴν περίοδο

ποὺ ἐξετάζουμε βλ. N. Alfieri, *Spina. Museo Archeologico Nazionale di Ferrara I* (Μπολόνια 1979) 111 εἰκ. 283, Schefold πίν. 14.

57. Βλ. αὐτόθι πίν. 23 εἰκ. 3, LIMC I λ. *Amazones*, σ. 485 εἰκ. 348.

58. Πλὴν νικημένες μορφές Ἀμαζόνων ἢ ὀπλιτῶν κοντὰ στὴ λαβὴ ἀγγείων βλ. CVA Varsovie 6, πίν. 25-26, Schefold πίν. 31 εἰκ. 2, πίν. 38 εἰκ. 4.

Ἡ παράσταση τοῦ πώματος τῆς *λεκ 5* εἶναι ιδιαίτερα σημαντική, ἀφοῦ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς καλύτερα σωζόμενες τοῦ εὐρύτερου συνόλου. Τὸ θέμα τῆς παρουσιάζει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ δυσκολίες ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία του. Ὁ διονυσιακὸς χαρακτήρας τῆς σύνθεσης γίνεται ἀντιληπτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς θύρσους ποὺ κρατοῦν οἱ ἀνδρικές καὶ οἱ γυναικεῖες μορφές. Παραστάσεις μὲ ἀντίστοιχη διακόσμηση δὲν εἶναι ιδιαίτερα συχνές σὲ πώματα λεκανίδων, στὰ ὁποῖα κυριαρχοῦν σκηνές ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸν γυναικεῖο κόσμος, ἀλλὰ καὶ γυναικεῖες προτομές ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἐπιπλέον, οἱ περισσότερες ἀπεικονίσεις διονυσιακοῦ χαρακτήρα διαφοροποιοῦνται ἀπὸ αὐτὴν τῆς Πέλλας, ἀφοῦ ἀποδίδουν στὴν πλειονότητά τους τὸν ἴδιο τὸν Διόνυσο, τὸν θιάσό του καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις τὴν Ἀριάδνη⁵⁹. Οἱ γυναικεῖες μορφές τῆς *λεκ 5* θὰ μπορούσαν νὰ ταυτιστοῦν μὲ Μαινάδες, ὡστόσο οἱ ἀνδρικές δὲν μποροῦν νὰ συνδεθοῦν οὔτε μὲ τὸν Διόνυσο οὔτε φυσικὰ μὲ Σατύρους⁶⁰.

Στοιχεῖα γιὰ μιὰ ἐρμηνεία τοῦ θέματος εἶναι δυνατό νὰ δώσουν τὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς σύνθεσης. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς θύρσους, μὲ τὴ διονυσιακὴ εἰκονογραφία μποροῦν πιθανὸν νὰ συνδεθοῦν καὶ οἱ φιάλες ποὺ φέρουν οἱ δύο γυναικεῖες μορφές. Ἀντίστοιχες φιάλες ἢ δίσκους μὲ προσφορές κρατοῦν Μαινάδες καὶ Σάτυροι σὲ πολλές παραστάσεις ἀγγείων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶¹ Τὸ κάτοπτρο, ποὺ κρατᾷ ἡ γυναικεῖα μορφή μὲ τὸν θύρσο, παρόλο ποὺ συναντᾶται κυρίως σὲ παραστάσεις ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸν γυναικεῖο κόσμος, μπορεῖ σὲ κάποιες περιπτώσεις νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν Ἀριάδνη σὲ συνθέσεις ποὺ ἀποδίδουν τὸν ἱερὸ γάμο τῆς μὲ τὸν Διόνυσο⁶².

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα, ποὺ παραπέμπουν στὴ διονυσιακὴ εἰκονογραφία σὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμὸ, ὑπάρχουν καὶ ὁρισμένα ἄλλα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συνδεθοῦν ἄμεσα μὲ αὐτή. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν κιβωτιδίων ποὺ ἀπεικονίζονται μπροστὰ ἀπὸ τὶς γυναικεῖες μορφές. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ συναντῶνται στὴ συγκεκριμένη θέση σὲ πολλές παραστάσεις ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν γυναικεῖο κόσμος, ὅχι ὅμως καὶ σὲ σκηνές διονυσιακοῦ περιεχομένου. Τέλος, τὸ κυκλικὸ ἀντικείμενο

59. Πὰ παραστάσεις διονυσιακοῦ θιάσου σὲ πώματα λεκανίδων βλ. Moore πίν. 103 εἰκ. 1073, *CVA* Ferrara 1, πίν. 29 εἰκ. 1-5, *LIMC* VIII λ. *Mainades*, σ. 532 εἰκ. 40, πίν. 544 εἰκ. 103. Ἀντίστοιχες συνθέσεις ἐμφανίζονται καὶ σὲ πώματα πυξίδων. Βλ. αὐτόθι σ. 529 εἰκ. 33, *CVA* Karlsruhe 1, πίν. 29 εἰκ. 3.

60. Στὶς περισσότερες ἀπεικονίσεις του στὸν ὕστερο 5ο καὶ στὸ 4ο αἰ. π.Χ. ὁ Διόνυσος ἀποδίδεται ἄγνεις, μὲ μακριὰ μαλλιά καὶ στεφάνη κισσοῦ. Τὸ σῶμα του εἶτε εἶναι τελείως γυμνὸ, εἶτε τμήμα του καλύπτεται μὲ ἱμάτιο. Συνήθως κρατᾷ κἀνθαρό ἢ θύρσο. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παράσταση τοῦ πώματος τῆς Πέλλας, στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὁ θεὸς τοῦ κρασιοῦ προβάλλεται σὲ σχέση μὲ τὶς ὑπόλοιπες μορφές καὶ δὲν ἀπεικονίζεται δύο

φορές στὸ ἴδιο ἀγγεῖο. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὴ λεκανίδα μας οἱ δύο ἀνδρικές μορφές ταυτίζονται μὲ τὸν θεό.

61. Βλ. *CVA* Wien 1, πίν. 9 εἰκ. 1, *CVA* Wien 3, πίν. 127 εἰκ. 1, *CVA* Braunschweig 1, πίν. 22 εἰκ. 3.

62. Στὸ πῶμα τῆς πυξίδας B 1873 στὸ Κρατικὸ Μουσεῖο τῆς Καρλσρούης ἡ Ἀριάδνη κρατᾷ κάτοπτρο, ἐνῶ στὸ πῶμα τῆς λεκανίδος 5388 στὸ Κρατικὸ καὶ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Ferrara κάτοπτρο ἀπεικονίζεται στὸν ἐλεύθερο χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὴ γυναικεῖα μορφή. Πὰ τὰ δύο ἀγγεῖα βλ. *CVA* Karlsruhe 1, πίν. 29 εἰκ. 3, *CVA* Ferrara 1, πίν. 29 εἰκ. 1-5. Κάτοπτρα κρατοῦν σπάνια καὶ Μαινάδες. Βλ. Trias de Arribas 1968, πίν. 106 εἰκ. 3.

πίσω από τη σωζόμενη ανδρική μορφή, πρέπει με βάση τα εικονογραφικά παράλληλα να ταυτιστεί με δίσκο. Παρόμοια αντικείμενα συνδέονται κατά κανόνα με την εικονογραφία αθλητών⁶³. Η θέση του δίσκου στον κενό χώρο μεταξύ των μορφών πιθανόν υπαινίσσεται την ανάρτησή του από τοίχο. Το στοιχείο αυτό και η ύπαρξη των κιβωτιδίων στο έδαφος υποδηλώνουν κατά πάσα πιθανότητα έσωτερικό χώρο, όπου λαμβάνει χώρα ή όλη σκηνή.

Όπως γίνεται αντιληπτό στο πῶμα της **λεκ 5** υπάρχει συνδυασμός στοιχείων της διονυσιακής εικονογραφίας και παραστάσεων της καθημερινής ζωής. Αντίστοιχες συνθέσεις συναντώνται και σε άλλες περιπτώσεις στον 4ο αἰ. π.Χ., χωρίς ωστόσο να είναι ιδιαίτερα συνηθισμένες. Στις συνθέσεις αυτές αποδίδονται γυναικείες ή ανδρικές μορφές με θύρσο, Έρωτες, ίματιοφόροι νέοι και αθλητές⁶⁴. Από τα παραπάνω, προκύπτει η αποσύνδεση του θέματος από την τυπική εικονογραφική παράδοση που συνδέεται με τον Διόνυσο, την Αριάδνη ή τον διονυσιακό θιάσο και η σύνδεσή της με σκηνές που σχετίζονται με τον κόσμο της Αφροδίτης, και ειδικότερα με τον ιδιωτικό βίο. Τα θέματα αυτά δεν αποκλείεται να είναι έμπνευσμένα από διονυσιακά δρώμενα που τελούνταν με τη συμμετοχή ανδρών και γυναικών⁶⁵. Στο σημείο αυτό βέβαια θα πρέπει να αναφερθεί ότι η γνώση μας για τη διονυσιακή λατρεία στην Αθήνα κατά την κλασική εποχή δεν είναι ιδιαίτερα πλούσια, όπως μικρή σχετικά βοήθεια μάς προσφέρουν και τα αντίστοιχα εικονογραφικά παράλληλα. Σε κάθε περίπτωση, η έρμηνεία των υπό εξέταση θεμάτων παρουσιάζει αρκετά προβλήματα, τα όποια καλείται να ξεπεράσει η ειδικότερη μελέτη τους.

Σε αντίθεση με το παράδειγμα της **λεκ 5**, αυτό του **κρ 11** αποτελεί μία από τις χαρακτηριστικτές παραστάσεις διονυσιακού θιάσου της περιόδου που εξετάζεται. Στη σκηνή παίρνουν μέρος τουλάχιστον δύο Σάτυροι έκατέρωθεν Μαινάδας, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί η συμμετοχή και άλλων μορφών που δεν έχουν σωθεί. Το εικονογραφικό σχήμα της όρθιας Μαινάδας ανάμεσα στους Σάτύρους είναι ιδιαίτερα αγαπητό και συναντάται σε αρκετά παραδείγματα στο 1^ο μισό του 4ου αἰ. π.Χ. Η έντονη κίνηση του χειριού

63. Πά την απόδοση δίσκου με σβάστικα και στιγμές βλ. *CVA* Wien 3, πίν. 127 εικ. 4, Καθάρου πίν. 17β, 19δ.

64. Πά παραστάσεις με γυναικείες μορφές και Έρωτες που κρατούν θύρσους βλ. *CVA* Torino 2, πίν. 14 εικ. 3-5, Massei πίν. 44 εικ. 1, *CVA* Moscow 5, πίν. 21 εικ. 4. Πά παραστάσεις ίματιοφόρων νέων που κρατούν θύρσο βλ. Trias de Arribas 1968, πίν. 83 εικ. 10, Moore πίν. 126 εικ. 1353.

65. Η συνύπαρξη του διονυσιακού κύκλου με αυτόν της Αφροδίτης συναντάται και σε αρκετά μυθολογικά επεισόδια. Βλ. *LIMC* II λ. *Aphrodite*, σ. 128-130 [A. Delivorrias, Gr. Berger-Doer, A. Kossatz-Deissmann]. Πά τον συγκεκριμένο στοιχείων από τον

κόσμο του Διόνυσου και της Αφροδίτης σε σχέση με τον γάμο βλ. *CVA* Benaki Museum 1, 46-47 και 49 (V. Sabetai) με σχετική βιβλιογραφία. Μουσικοχορευτικά διονυσιακά δρώμενα και πομπές με τη συμμετοχή ανδρών και γυναικών αναφέρονται σε αρκετές περιπτώσεις στις γραπτές πηγές, χωρίς ωστόσο να υπάρχει μεγάλος αριθμός παραστάσεων στην αγγειογραφία της εποχής που εξετάζεται. Πά το θέμα βλ. *ThesCRA* II (4b) λ. *dance*, σ. 331-332 και ιδιαίτερα σ. 333 άρ. 293, 302 [A. Shapiro, K. Giannotta, R. von den Hoff, M. Lesky, J. H. Oakley, Z. D. Papadopoulou, T. J. Smith], *ThesCRA* I λ. *processions*, σ. 5 άρ. 12, σ. 6 άρ. 26, 27, σ. 14-15 [M. True, J. Daehner, J. B. Grossman, K. D. S. Lapatin, E. M. Nam].

τοῦ Σατύρου πὺν κρατᾶ θύρσο καὶ ἡ στάση τοῦ σώματος τῆς Μαινάδας ἀποδεικνύουν πὺς οἱ μορφές πρέπει νὰ χόρευαν σὲ κατάσταση διονυσιακῆς ἔκστασης⁶⁶.

Τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης», πὺν κοσμοῦνται μὲ διονυσιακές σκηνές, διατηροῦνται ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὰ καὶ ἐπιτρέπουν ἀπλὰ τὴν ἀναγνώριση μελῶν τοῦ διονυσιακοῦ θιάσου, ὅπως εἶναι οἱ Σάτυροι (κρ 3, 6). Στὴν περίπτωσι τοῦ κρ 3 ὁ Σάτυρος ἀπεικονίζεται ἐλαφρὰ σκυμμένος⁶⁷, ἐνῶ στὸν κρ 6 ἡ μορφή συνοδεύεται ἀπὸ βότρυ καὶ σταυροειδές ἀντικείμενο. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἐμφανίζονται σὲ πολλές παραστάσεις σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κρεμασμένα ἀπὸ τοῖχους, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὸ ὄστρακο τοῦ κρ 6, καὶ ἡ ἐρμηνεία τους εἶναι προβληματική. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ πιθανὴ σχέση τους μὲ τὸ κούρδισμα μουσικῶν ὀργάνων, ἡ χρῆσι τους ὡς «κανόνων», ἀκόμα καὶ ἡ χρησιμοποίησή τους γιὰ τὴν ὑποδοχὴ πυρσῶν. Ἀπὸ τὶς παραπάνω σωστότερη ἴσως θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ πρώτη ὑπόθεσι, ἀφοῦ στὴν ἀπτική ἀγγειογραφία συναντῶνται κατὰ κανόνα σὲ παραστάσεις πὺν σχετίζονται μὲ τὴ μουσική. Συνήθως συνδυάζονται μὲ ἔγχορδα μουσικὰ ὄργανα, χωρὶς νὰ λείπουν ὅμως καὶ οἱ περιπτώσεις τῶν πνευστῶν⁶⁸. Ἡ σύνδεσι τοῦ σταυροειδοῦς ἀντικειμένου μὲ τὴ λειτουργία τῶν μουσικῶν ὀργάνων μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεσι πὺς στὴν παράστασι τοῦ κρ 6 τὰ μέλη τοῦ διονυσιακοῦ θιάσου εἶναι πιθανὸ νὰ κρατοῦσαν κάποιο μουσικὸ ὄργανο.

Ἄλλα μυθολογικὰ θέματα

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἐντάσσεται ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς ὀστράκων μας (κρ 2, 20, 10, 21), μὲ συνθέσεις πὺν πρέπει νὰ εἶχαν μυθολογικὸ περιεχόμενο, ὥστόσο σώζονται τόσο ἀποσπασματικὰ, ὥστε δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀκριβὴ ἀναγνώρισή του. Ἀναμφίβολα μία ἀπὸ τὶς

66. Πὰ κρατῆρες μὲ ἀντίστοιχη διακόσμηση βλ. CVA Wien 3, πίν. 124 εἰκ. 3, πίν. 127 εἰκ. 1, 3, CVA Torino 1, πίν. 11 εἰκ. 3. Σύμφωνα μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα, ἡ Μαινάδα τοῦ ἀγγείου τῆς Πέλλας θὰ μποροῦσε νὰ κρατᾶ θύρσο, τύμπανο, φιάλη μὲ προσφορὲς ἢ ἀκόμη καὶ κάποιο ἄλλο ἀντικείμενο. Οἱ Σάτυροι φέρουν τὰ ἴδια ἀντικείμενα μὲ τὶς Μαινάδες, ἐνῶ σὲ κάποιες περιπτώσεις ἀπεικονίζονται μὲ δίαυλο.

67. Ἡ στάσι αὐτὴ συνηθίζεται κυρίως σὲ μορφές πὺν τοποθετοῦνται κοντὰ στὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου ἢ πάνω ἀπὸ τὶς λαβές, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ ὄστρακο τῆς Πέλλας. Πὰ ἀντίστοιχες ἀπεικονίσεις Σατύρων βλ. Καθάρου πίν. 58γ, CVA Thebes 1, πίν. 86 εἰκ. 3.

68. Πὰ τὸν συσχετισμὸ τοῦ ἀντικειμένου μὲ τὸ

κούρδισμα ὀργάνων βλ. J. Neils - J. H. Oakley, Catalogue, στὸ J. Neils - J. H. Oakley (ἐπιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past* (New Hampshire 2003) 245 εἰκ. 44c. Πὰ τὴν ἐμφάνισή του σὲ συνδυασμὸ μὲ ἔγχορδα καὶ πνευστὰ μουσικὰ ὄργανα βλ. M. Maas, J. McIntosh Snyder, *Stringed Instruments of Ancient Greece* (Yale 1989) 107 εἰκ. 17, Cl. Bérard, *The Order of Women*, στὸ J. P. Vernant (ἐπιμ.), *A City of Images. Iconography and Society in Ancient Greece* (μτφ. D. Lyons, Πρίνστον 1989) 91, εἰκ. 125, σ. 101 εἰκ. 140, Moore πίν. 40 εἰκ. 292. Πὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀντικειμένου ὡς κανόνα βλ. K. A. Ρωμαῖο, *Εἰκὼν ἀρχαίου σχολείου*, στὸ *Μικρὰ μελετήματα* (Θεσσαλονίκη 1955) 11. Πὰ τὴν ἐρμηνεία του ὡς θήκη πυρσοῦ βλ. Moore 185 ἀρ. 292.

πλέον αγαπητές θεότητες που απεικονίζονται σε αττικά αγγεία είναι ή Ἀθηνᾶ. Στὴν περίπτωση τοῦ **κρ 2** ὡστόσο, ἐκτὸς ἀπὸ τμήμα τῆς θεότητας, δὲν διατηρεῖται κάποιο ἄλλο στοιχείο, πού θά μπορούσε νά βοηθήσει στὴν ἀναγνώριση τοῦ μυθικοῦ ἐπεισοδίου στὸ ὁποῖο συμμετέχει. Ἡ θεὰ φαίνεται νά κάθεται σὲ ἄνετη στάση κρατώντας στὸ δεξι χέρι τὸ δόρυ τῆς. Τὸ στοιχείο αὐτὸ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρέπει νά βρισκόταν σὲ δράση. Ἀντίθετα, δείχνει νά παρίσταται στὸ ἐπεισόδιο, χωρὶς νά συμμετέχει ἐνεργά. Ἀντίστοιχες ἀπεικονίσεις τῆς Ἀθηνᾶς ἐμφανίζονται κατὰ τὴν περίοδο πού ἐξετάζεται σὲ πολλές παραστάσεις. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ σκηνὲς τοῦ μουσικοῦ ἀγῶνα ἀνάμεσα στὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Μαρσύα, τῆς κρίσης τοῦ Πάρη, τῆς ἀνόδου τοῦ Ἡρακλῆ στὸν Ὀλύμπο, καθὼς καὶ παραστάσεις ἄλλων ἐπεισοδίων σχετικῶν μὲ τὸν μυθικὸ ἥρωα⁶⁹.

Τὸ ὄστρακο τοῦ **κρ 20** μπορεῖ νά συνδεθεῖ μὲ τὴν εἰκονογραφία μιᾶς ἀκόμη θεότητας, τῆς Ἀρτεμῆς. Μὲ τὴ θεὰ μπορεῖ κατὰ πᾶσα πιθανότητα νά ταυτιστεῖ ἡ γυναικεῖα μορφή πού σώζεται ἀποσπασματικά. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἐλαφιοῦ, πού βρίσκεται δίπλα τῆς, καὶ τὸ ἐπίμηκες ἀντικείμενο πού ἀπεικονίζεται μπροστὰ τῆς καὶ τὸ ὁποῖο εἶναι δυνατὸ νά ταυτιστεῖ μὲ πυρσό⁷⁰. Ἡ Ἀρτεμη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀπεικονίζεται σὲ ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ παραστάσεων. Ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ ἡ συμμετοχὴ τῆς σὲ κυνήγι, σὲ διάφορα ἐπεισόδια μὲ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ μὲ ἄλλες θεότητες, στὸν μῦθο τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὴν κερυνίτιδα ἔλαφο καὶ στὸ ἐπεισόδιο τῆς Γιγαντομαχίας⁷¹. Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ σώματος τῆς θεᾶς δὲν ἀποκλείει τὸ γεγονὸς ἡ μορφή νά εἰκονιζόταν μισοκρυμμένη, ὅπως συμβαίνει σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις τῆς περιόδου πού ἐξετάζεται.

Μία ἀπὸ τὶς πλέον ἐνδιαφέρουσες, ὅσο καὶ δυσερμήνευτες παραστάσεις, εἶναι αὐτὴ τοῦ **κρ 10**. Τὸ σωζόμενο ἀνώτερο τμήμα τῆς κεφαλῆς ἀλόγου στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς σύνθεσης ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι πρέπει νά ἀποδιδόταν κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἄρμα κινούμενο πρὸς τὰ δεξιὰ. Παραστάσεις μὲ ἄρματα σὲ συνδυασμὸ μὲ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα συναντῶνται σὲ ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ παραστάσεων στὸ α' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., πού

69. Πὰ παραστάσεις τοῦ μουσικοῦ ἀγῶνα ἀνάμεσα στὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Μαρσύα, στίς ὁποῖες ἡ στάση τῆς Ἀθηνᾶς παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ τὸ αγγεῖο τῆς Πέλλας βλ. *LIMC* II λ. *Athena*, σ. 764 εἰκ. 619, *LIMC* VI λ. *Marsyas* I, σ. 185 εἰκ. 16. Πὰ τὴν κρίση τοῦ Πάρη βλ. W. Hahland, *Vasen um Meidias* (Μάιντς 1976) πίν. 19b. Πὰ παραστάσεις ἀνόδου τοῦ Ἡρακλῆ στὸν Ὀλύμπο βλ. *LIMC* II λ. *Athena*, σ. 752 εἰκ. 437. Πὰ ἄλλες συνθέσεις βλ. Metzger πίν. 30 εἰκ. 2, *LIMC* II λ. *Athena*, σ. 759 εἰκ. 526.

70. Ἡ μεγάλη διάμετρος του ἀποκλείει τὴν περίπτωση νά ἔχουμε ἐδῶ σκῆπτρο ἢ δόρυ. Στίς γραπτὲς πηγὲς ἡ θεὰ ἀναφέρεται ὡς ἀμφίπυρος, φωσφόρος ἢ πυρφόρος καὶ ἀπεικονίζεται νά κρατᾷ πυρσοὺς σὲ ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ παραστάσεων, ἐνῶ ἀναπό-

σπαστο κομμάτι τῆς εἰκονογραφίας τῆς ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἐλάφι, πού τὴ συνοδεύει. Πὰ παραστάσεις στίς ὁποῖες ἡ θεὰ κρατᾷ πυρσό βλ. *LIMC* II λ. *Artemis*, σ. 459 εἰκ. 178, πίν. 479 εἰκ. 408, πίν. 480 εἰκ. 409, 411-416 κέ., καὶ αὐτόθι λ. *Artemis*, σ. 749 [L. Kahil].

71. Πὰ σκηνὲς κυνηγίου βλ. *LIMC* II λ. *Artemis*, σ. 478 εἰκ. 396. Πὰ παραστάσεις μὲ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ ἄλλες θεότητες βλ. Moore πίν. 104 εἰκ. 1091, *LIMC* II λ. *Apollon*, σ. 212 εἰκ. 363, πίν. 246 εἰκ. 746, Metzger πίν. 24 εἰκ. 4, πίν. 22 εἰκ. 5. Πὰ τὸν μῦθο τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὴν ἔλαφο βλ. *LIMC* II λ. *Artemis*, σ. 553 εἰκ. 1317. Πὰ τὴ Γιγαντομαχία βλ. *CVA Würzburg* 2, πίν. 40 εἰκ. 3, 5, J. Boardman, *The History of Greek Vases* (Λονδίνο 2001) 273 εἰκ. 301.

σχετίζονται κατά κύριο λόγο με τὸ ἐπεισόδιο τῆς ἀνόδου τοῦ Ἡρακλῆ στὸν Ὀλυμπο⁷². Τὰ ἄστρα ἀνάμεσα στοὺς κίονες εἶναι δυνατό νὰ ὑποδηλώνουν τὸ ταξίδι τοῦ ἥρωα πρὸς τὸν οὐρανό, παρόλο πὺ ἀπουσιάζουν ἀπὸ ὅλα τὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα. Στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ ἀγγείου εἶναι προβληματική ἡ ἐμφάνιση δυσανάγνωστου μοτίβου με ἡμικυκλική ταινία με ἐξάρματα καὶ λευκὲς στιγμές⁷³. Τὸ ἄρμα σὲ συνδυασμὸ με ἄστρα ἐμφανίζεται καὶ σὲ παραστάσεις ἀνόδου τῆς Σελήνης ἢ τῆς Νυκτὸς στὸν οὐρανό. Ὡστόσο, στὶς συνθέσεις αὐτὲς δὲν συναντῶνται ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα καὶ ἐπιπλέον τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ θέμα δὲν ἀπαντᾶται κατὰ κανόνα στὴν περίοδο πὺ ἐξετάζεται, ἀλλὰ σὲ πρωιμότερα παραδείγματα⁷⁴.

Ἀναμφίβολα ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα θέματα θὰ πρέπει νὰ ἀπεικονίξε ὁ κρ 21, πὺ σώζεται ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικά. Βασικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ θέματος εἶναι ἀναμφίβολα τὸ ζῶο πὺ ταυτίζεται με ἐλάφι καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς γενειοφόρου μορφῆς ὡς ὀπλίτη. Τὸ ἐλάφι παραπέμπει σαφέστατα στὴν εἰκονογραφία τῆς Ἀρτεμῆς, ἀλλὰ συναντᾶται καὶ σὲ παραστάσεις με τὸν Ἀπόλλωνα. Ἰδιαίτερα ἔντονος εἶναι ὁ πολεμικὸς χαρακτήρας τῆς γενειοφόρου μορφῆς με τὸ κράνος καὶ τὸ δόρυ. Παραστάσεις πὺ συνδυάζουν τὶς μορφὲς τῆς Ἀρτεμῆς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα με πολεμιστὲς εἶναι οἱ σκηνὲς Γιγαντομαχίας⁷⁵. Ὡστόσο, στὶς συνθέσεις αὐτὲς ἀποδίδεται σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις σκηνὴ δράσης εἴτε με τοὺς Γίγαντες νὰ μάχονται βίαια ἐναντίον τῶν θεῶν ἢ νὰ ἀπεικονίζονται νικημένοι. Ὡστόσο, στὸ ὄστρακο τῆς Πέλλας ὁ ὀπλίτης με τὸ κράνος καὶ τὸ δόρυ βρίσκεται σὲ ἡρεμὴ στάση, στοιχεῖο πὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὸ θέμα αὐτό.

Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ δυνατότητα νὰ ἀναγνωρίσουμε ἐδῶ κάποιον θεὸ ἢ ἥρωα πὺ συνοδεύει τὴν Ἀρτεμῆ ἢ τὸν Ἀπόλλωνα. Ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς, αὐτὸς πὺ συγκεντρώνει τὶς περισσότερες πιθανότητες εἶναι ὁ Ἄρης. Ὁ θεὸς τοῦ πολέμου στὴν πλειονότητα τῶν παραστάσεων ἀποδίδεται με τὰ χαρακτηριστικὰ ὀπλίτη. Ὡστόσο, ἀπεικονίζεται σὲ σπάνιες περιπτώσεις κατὰ τὴν περίοδο πὺ ἐξετάζεται καὶ σὲ λίγα μόνο παραδείγματα

72. Βλ. Moore πίν. 52 εἰκ. 440, Talcott-Philippaki πίν. 24 εἰκ. 255, 256, CVA Wien 3, πίν. 131 εἰκ. 1-4. Στὶς παραστάσεις αὐτὲς στὸ ἄρμα μαζί με τὸν Ἡρακλῆ ἐπιβαίνει κατὰ κανόνα Νίκη, ἐνῶ μπροστὰ ἀπὸ αὐτὸ ἀπεικονίζεται συνήθως ὁ Ἑρμῆς.

73. Με ἀντίστοιχο τρόπο ἀποδίδονται σήλαια σὲ παραστάσεις πὺ σχετίζονται με τὴν ἐπιφάνεια θεοτήτων, χωρὶς ὡστόσο νὰ συνδυάζονται με ἄρμα ἢ ἵππο. Στὴν περίπτωση ὡστόσο τοῦ κρ 10 εἶναι δύσκολο νὰ δεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία. Πὰ παραστάσεις σπηλαίων βλ. Cl. Bérard, *Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens* (Ρώμη 1972) 55 καὶ πίν. 10 εἰκ. 34-35.

74. Παραστάσεις ἐπιφάνειας τοῦ ἄρματος τῆς

Νυκτὸς ἢ τῆς Σελήνης στὸν ἑναστρὸ οὐρανὸ ἐμφανίζονται συνήθως στὸν 5ο αἰ. π.Χ. βλ. LIMC II λ. *Astra*, σ. 672 εἰκ. 7. Πὰ παραστάσεις τῆς Σελήνης βλ. αὐτόθι πίν. 675 εἰκ. 39.

75. Στὶς περισσότερες παραστάσεις οἱ Γίγαντες ἀποδίδονται ὡς γενειοφόροι ὀπλίτες, ὅπως ἀκριβῶς ἡ μορφή τοῦ κρ 21. Τὸ θέμα τῆς Γιγαντομαχίας ἐμφανίζεται σὲ ἀρκετὲς παραστάσεις στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πὰ παραστάσεις Γιγαντομαχιῶν με μορφὲς πὺ ἔχουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ με αὐτὴ τῆς Πέλλας βλ. LIMC IV λ. *Gigantes*, σ. 140-144. Πὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἀρτεμῆ στὴ Γιγαντομαχία βλ. αὐτόθι σ. 149 εἰκ. 388, LIMC II λ. *Artemis*, σ. 725 ἀρ. 1326-1332, σ. 750 [L. Kahil].

μπορεί να συνδεθεί με την Άρτεμη⁷⁶. Συγκεκριμένα, οι δύο θεότητες πολεμούν τους Γίγαντες στον άμφορέα με λαϊμό S 1677 στο Λοῦβρο⁷⁷. Έμμεση σχέση παρατηρείται ακόμη στη σύνθεση της κύριας ὄψης τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα H 2200 στο Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο τῆς Νεάπολης, στὴν ὁποία ἀπεικονίζεται ὁ μύθος τῆς ἀρματοδρομίας ἀνάμεσα στὸν Πέλοπα καὶ τὸν Οἰνόμαο. Στὴν παράσταση αὐτὴ ὁ Οἰνόμαος κάνει σπονδὴ μπροστὰ σὲ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμης, ἐνῶ στὴν πολυπρόσωπη σκηνὴ συμμετέχουν θεοί, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζεται πιθανὸν καὶ ὁ Ἄρης⁷⁸. Συνοψίζοντας, μία παράσταση μὲ τὴ συμμετοχὴ θεοτήτων πραγματικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ στὸν κρατήρα μας, ἀφοῦ σὲ ἀντίστοιχες περιπτώσεις συναντῶνται καὶ οἱ δύο θεότητες, ἂν καὶ ὄχι σὲ στενὴ σχέση μεταξύ τους.

Ὅπωςδήποτε ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀπεικονίζεται τελικὰ ἐδῶ κάποιος ἥρωας ἀνάμεσα σὲ θεούς. Μορφές γενειοφόρων ἡρώων μὲ κράνος καὶ δόρυ, μολονότι εἶναι ἀρκετὰ συχνές στὸ α' μισό τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., δὲν ἐμφανίζονται παρὰ σὲ λίγες σχετικὰ περιπτώσεις στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὸν 4ο αἰ. Ἀπὸ τὶς πλέον συνηθισμένες εἶναι οἱ σκηνές Ἀμαζονομαχίας, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀποκλείονται, καθὼς εἶναι σκηνές δράσης, κάτι ποὺ δὲν διαπιστώνεται στὸ ὄστρακό μας⁷⁹. Πέρα ἀπὸ τὶς συνθέσεις αὐτὲς λίγοι ἥρωες τῆς περιόδου παρουσιάζουν ὁμοιότητα μὲ τὴ μορφή τοῦ κρ 21, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Οἰνόμαος τοῦ κρατήρα 2200 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο τῆς Νεάπολης, ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Στὸ ἄγγειο αὐτὸ ὁ Οἰνόμαος ἀποδίδεται γενειοφόρος, μὲ κράνος καὶ δόρυ νὰ κάνει σπονδὴ σὲ βωμὸ μπροστὰ ἀπὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμης. Ὡς γενειοφόρο πολεμιστὴ συναντοῦμε τὸν βασιλιὰ τῆς Πίσας καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις τῆς ἐλληνικῆς τέχνης⁸⁰.

76. Ἡ ἀναγνώριση τῆς μορφῆς τοῦ Ἄρη παρουσιάζει δυσκολίες, ἀφοῦ χωρὶς κάποια ἐπιγραφή στίς περισσότερες περιπτώσεις δὲν ξεχωρίζει ἡ μορφή του ἀπὸ αὐτὴν ὁποιοδήποτε ὀπλίτη. Στὴν πλειονότητα τῶν παραστάσεων ἐμφανίζεται γενειοφόρος, χωρὶς ὥστόσο νὰ λείπουν καὶ ἀπεικονίσεις ποὺ τὸν παρουσιάζουν ἀγένειο. Φορᾷ κράνος καὶ θώρακα, κρατᾷ ἀσπίδα, δόρυ ἢ ξίφος. Οἱ ἀπεικονίσεις του στὴν ἀττικὴ τέχνη τοῦ ὕστερου 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ. εἶναι ἀρκετὰ περιορισμένες σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὲς τῆς Ἀρτέμης. Πὰ πιθανὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θεοῦ σὲ σκηνές θυσίας βλ. LIMC II λ. Ares, σ. 364 εἰκ. 57. Πὰ τὴ συμμετοχὴ του στὴ γέννηση τῆς Ἀφροδίτης βλ. Bérard ὁ.π. (σημ. 73) 158 καὶ πίν. 18 εἰκ. 62. Πὰ τὴν ἀπεικόνιση μὲ τὴν Ἀθηνᾶ βλ. LIMC II, λ. Ares, σ. 365 εἰκ. 65. Πὰ τὴ σχέση του μὲ τὶς θεότητες τῆς Ἐλευσίνας βλ. H. Metzger, *Recherches sur l'imagerie athénienne* (Παρίσι 1965) 52, πίν. 25 εἰκ. 2. Πὰ σκηνές Πιγαντομαχίας βλ. CVA Berlin 3, πίν. 119 εἰκ. 1, LIMC

II λ. Ares, σ. 369 εἰκ. 104.

77. ARV² 1344, ἀρ. 1, P. E. Arias, M. Hirmer, *A History of Greek Vase Painting* (Λονδίνο 1962) εἰκ. 221.

78. ARV² 1440, ἀρ. 1. Metzger 323, πίν. 39 εἰκ. 4. Στὴν παράσταση αὐτὴ ἡ μορφή ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν Ἄρη εἶναι ἀγένεια, ἀποδίδεται γυμνὴ καὶ καθισμένη κρατώντας δύο δόρατα. Δίπλα τῆς εἶναι ὄρατὴ ἀσπίδα.

79. Παραστάσεις ὀπλιτῶν ποὺ μοιάζουν μὲ τὴ μορφή τοῦ κρ 21 συναντῶνται σὲ ἀρκετὲς σκηνές Ἀμαζονομαχίας. Βλ. Καθάρου πίν. 9α, 45α, Schefold πίν. 14 εἰκ. 1-2.

80. Πὰ τὸν κρατήρα H 2200 τῆς Νεάπολης βλ. σημ. 77. Ὡς γενειοφόρος μορφή μὲ κράνος ὁ ἥρωας ἀποδίδεται ἀκόμη στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀπουλικά ἐρυθρόμορφα ἄγγεια τῆς ἴδιας περίπου περιόδου μὲ τὸ ὄστρακο τοῦ κρ 21. Πὰ τὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς βλ. ἐνδεικτικὰ LIMC VII λ. Oinomaos, σ. 21 ἀρ. 15

Τελευταία περίπτωση πού θά ἐξεταστεῖ σέ σχέση μετ' τὸ θέμα τοῦ **κρ 21** εἶναι ἡ πιθανὴ ἀναγνώριση τοῦ μυθικοῦ ἐπεισοδίου τῆς θυσίας τῆς Ἰφιγένειας στὴν Αὐλίδα. Ἡ ἀνδρική μορφή τοῦ ὀστράκου τῆς Πέλλας ἐμφανίζει κοινὰ χαρακτηριστικὰ μετ' τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀγαμέμνονα, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται συνήθως γενειοφόρος καὶ σὲ κάποιες παραστάσεις φορᾷ κρᾶνος καὶ κρατᾷ δόρυ⁸¹. Τὸ ἴδιο τὸ θέμα ὡστόσο τῆς θυσίας συναντᾶται σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις στὴν ἐλληνικὴ τέχνη. Τὸ πιὸ κοντινὸ εἰκονογραφικὸ παράλληλο εἶναι ἡ παράσταση τοῦ ἀπουλικοῦ κρατήρα F 159 στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Στὴ σύνθεση αὐτῇ ὁ Ἀγαμέμνων ἀπεικονίζεται πίσω ἀπὸ βωμό, κρατᾷ ἐγχειρίδιο καὶ σκῆπτρο καὶ ἐτοιμάζεται νὰ θυσιάσει τὴν Ἰφιγένεια, πού ἔχει ἀρχίσει νὰ μεταμορφώνεται σὲ ἐλάφι⁸². Ἀρνητικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς ἀντίστοιχης ἐρμηνείας γιὰ τὸ ὄστρακο τῆς Πέλλας ἀποτελεῖ ἡ σπανιότητα τοῦ ἐξεταζόμενου εἰκονογραφικοῦ θέματος καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μορφή τοῦ γενειοφόρου πολεμιστῆ δὲν εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ ἐλάφι, οὔτε φαίνεται νὰ συμμετέχει σὲ σκηνὴ θυσίας.

Ζῶα

Παραστάσεις μετ' μεμονωμένα ζῶα ἀποτελοῦσαν διαχρονικὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον ἀγαπητὰ εἰκονογραφικὰ θέματα σὲ διάφορα ἀγγεῖα τοῦ ἀττικοῦ Κεραμικοῦ ἤδη ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ. Στὸ σύνολο τῶν διακοσμημένων ὀστράκων τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης», συνθέσεις μετ' ζῶα συναντῶνται μόνο σὲ ἀσκούς (**ἀσκ 1, 3, 4**). Κατὰ τὴν περίοδο πού ἐξετάζεται ἀντίστοιχες παραστάσεις συναντῶνται ἀκόμη σὲ ἀρυβαλλοειδεῖς ληκύθους καὶ σὲ ἐλάχιστα πώματα λεκανίδων.

Ἀναμφίβολα ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα τοῦ ὑλικοῦ μας εἶναι ὁ **ἀσκ 1**, πού διακοσμεῖται μετ' δύο ἀντωπὰ ζῶα. Τὸ πρῶτο ἔχει ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένο πόδι, ὀγκῶδες στικτὸ σῶμα, τριγωνικὰ αὐτιά, τριγωνικὸ μικρὸ ρύγχος, ἀνοικτὸ στόμα καὶ μικρὸ ὠοειδὲς μάτι. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἀνάλογα ζῶα χαρακτηρίζονται ὡς πάνθηρες, αἰλουροειδῆ ἢ ἀκόμα καὶ ἰαγούραροι⁸³. Τὸ δεύτερο ζῶο ἔχει ὀγκῶδες σῶμα μετ' σαφῶς λιγότερες στιγμές, μεγαλύτερο ρύγχος, ἀνοικτὸ στόμα, μεγάλο ἀνοικτὸ μάτι καὶ μεγάλα ἡμικυκλικὰ αὐτιά. Μετ' βάση τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἀναγνωρίζεται ὡς λέων⁸⁴. Μολονότι τὰ συγκεκριμένα ζῶα ἐμφανίζονται σὲ πολλὰ παραδείγματα ἀσκῶν, ὁ συνδυασμὸς τους

[I. Triantis]. Πὰ παραστάσεις ἀπουλικῶν ἀγγείων βλ. αὐτόθι σ. 17 εἰκ. 9,13. Πὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς ἀματοδορομίας ἀνάμεσα στὸν Πέλοπα καὶ τὸν Οἰνόμοιο στὸν 4ο αἰ. π.Χ. βλ. Metzger 321-323.

81. Πὰ παραστάσεις τοῦ Ἀγαμέμνονα μετ' πολεμικὴ ἐξάρτυση βλ. LIMC I λ. *Agamemnon*, σ. 193 εἰκ. 17, σ. 197 εἰκ. 52, σ. 198 εἰκ. 58.

82. Τὴ σκηνὴ παρακολουθοῦν ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις. Πὰ τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ βλ. αὐτόθι λ. *Agamemnon*, σ. 263 ἀρ. 30 [O. Touchefeu, I. Krauskopf].

83. Πὰ τὴν ταύτιση τοῦ ζώου μετ' πάνθηρα βλ. CVA Marathon 1, σ. 67 [Π. Βαλαβάνης], Trias de Arribas 1967, 422, ἀρ. 2, Moore 290 ἀρ. 1175. Κατὰ τὸν Massei τὰ ζῶα αὐτὰ ταυτίζονται μετ' ἰαγούραρους, πού ἀποτελοῦν μία κατηγορία αἰλουροειδῶν, πού μοιάζουν μετ' τοὺς πάνθηρες. Massei 16 ἀρ. 10, σ. 66 ἀρ. 45, σ. 99 ἀρ. 64.

84. Αὐτόθι 25 ἀρ. 16, Trias de Arribas 1967, 422 ἀρ. 2, Robinson 1933, 144 εἰκ. 233.

δέν είναι αρκετά συνηθισμένος⁸⁵. Τò φυτικό κόσμημα μεταξύ τών μορφών ίσως αποδίδει σχηματικά τò τοπίο, όπου λαμβάνει χώρα τò έπεισόδιο.

Ίδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει ή παράσταση του **άσκ 3**, στην όποία θά πρέπει κατά πάσα πιθανότητα νά αναγνωριστεί αίγα, όπως προκύπτει από τή χαρακτηριστική διαμόρφωση του πίσω μέρους του σώματος, τής ούρας και του μαστού. Παραστάσεις αϊγών σε άσκους με χαμηλό σώμα είναι γνωστές και από άλλα παραδείγματα, χωρίς ώστόσο νά είναι πολύ συνηθισμένες. Συνήθως συνδυάζονται με Σατύρους και παραπέμπουν στη διονυσιακή εικονογραφία⁸⁶.

Από τις πλέον αγαπητές και συνηθισμένες είναι κατά την ύπό εξέταση περίοδο οί άπεικονίσσεις πτηνών, όπως συμβαίνει με τόν **άσκ 4**. Τά πτηνά αυτά με τόν μακρόν λαιμό και τò σικτό σώμα έρμηνεύονται στις περισσότερες περιπτώσεις ως κύκνοι και συνδυάζονται στις περισσότερες περιπτώσεις με πάνθηρες, ένω σπανιότερα εμφανίζονται μεμονωμένα ή με άλλα ζώα, όπως με λαγούς, λέοντες και γρύπες⁸⁷. Με βάση τά παραπάνω, στην άλλη πλευρά του **άσκ 4**, πού δέν σώζεται, πρέπει κατά πάσα πιθανότητα νά αποδιδόταν πάνθηρας, χωρίς ώστόσο νά μπορεί νά αποκλειστεί και κάποια από τις άλλες προαναφερόμενες περιπτώσεις.

Φυτικά κοσμήματα

Άνθήμια

Τά άνθήμια κατά την περίοδο πού εξετάζεται αποτελούν ένα από τά πλέον αγαπητά κοσμήματα, πού είναι έμπνευσμένα από τόν φυτικό κόσμο. Συναντώνται στην κύρια διακοσμητική ζώνη σε σώματα λεκανίδων, άσκων με ήθμο και άρυβαλλοειδών ληκύθων. Έπιπλέον, εμφανίζονται ως συμπληρωματικά κοσμήματα στη δευτερεύουσα όψη όρισμένων άρυβαλλοειδών ληκύθων, κάτω από τις λαβές σκύφων τύπου Α και κωδωνόσχημων κρατήρων.

Η διακόσμηση του σώματος τών λεκανίδων με ζωφόρο άνθεμίων μπορεί νά διαπιστωθεί σε όκτώ παραδείγματα του συνόλου τής περιοχής «Ανάδειξης», έν τών όποίων τò ένα παρουσιάζεται αναλυτικά στον κατάλογο (**λεκ 2**). Σε όλες τις περιπτώσεις, ή διακοσμητική ζώνη ξεκινά από τò άνωτερο τμήμα του σώματος και φτάνει ως τò σημείο, όπου τò σώμα γωνιάζει ή καμπυλώνεται. Τά άνθήμια έχουν τριγωνικό σχήμα και ό πυρήνας

85. Στάθηκε δυνατό νά έντοπιστεί μόνο μία περίπτωση. Βλ. Trias de Arribas 1968, πίν. 186, είκ. 4.

86. CVA Hannover 1, πίν. 48 είκ. 11. Γενικά για παραστάσεις αϊγών σε σκηνές διονυσιακού χαρκτηέρα βλ. LIMC III λ. Dionysos, σ. 346 είκ. 413, πίν. 348 είκ. 422, πίν. 350 είκ. 438.

87. Για τήν ταύτιση τών πτηνών με κύκνους βλ. Robinson 1933, 144 άρ. 234, σ. 149 άρ. 260, Moore 266 άρ. 933, Massei 119 άρ. 74, σ. 47 άρ. 31. Για τόν συν-

δυασμό τους με πάνθηρες βλ. CVA Mainz 1, πίν. 38 είκ. 7, CVA Oxford 1, πίν. 45 είκ. 9, CVA Leiden 4, πίν. 195 είκ. 5, Massei πίν. 36 είκ. 1, πίν. 49 είκ. 1, πίν. 55 είκ. 1. Για μεμονωμένες άπεικονίσσεις πτηνών βλ. Massei πίν. 7 είκ. 3, πίν. 65 είκ. 4. Για άπεικονίσεις με άλλα ζώα ή μυθικά όντα βλ. CVA Cambridge 1, πίν. 39 είκ. 4, Massei πίν. 16 είκ. 1, πίν. 12 είκ. 1, πίν. 29 είκ. 1.

τους κοσμεῖται μὲ στιγμή, πὺ οὐτὶς περισσότερες περιπτώσεις ἔχει μεγάλη διάμετρο. Τοποθετοῦνται συνήθως ἐναλλάξ πρὸς τὰ πάνω καὶ πρὸς τὰ κάτω καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν πετάλων τους ποικίλλει. Τὰ φυτικά κοσμήματα χωρίζονται μεταξὺ τους μὲ διαγώνιες ταινίες στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Σὲ κάποιες περιπτώσεις, ὅπως στὴ **λεκ 2**, σὲ ἐπαφή μὲ τὶς ἀποφύσεις πὺ πλαισιώνουν τὶς λαβές, διακρίνονται ἡμιανθήμια. Ἡ διακόσμηση τῶν λεκανίδων μὲ τριγωνικά ἀνθήμια φαίνεται ὅτι ἔγινε ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στὰ ἐργαστήρια τοῦ ἀττικοῦ Κεραμικοῦ γιὰ ἓνα σχετικὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. ὡς καὶ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁸⁸

Ἀνθήμια σὲ σώματα ἀσκῶν ἐμφανίζονται κατὰ κανόνα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ δὲν ἀποτελοῦν τὸ πλέον συνηθισμένο διακοσμητικὸ μοτίβο. Στὸ παράδειγμα τοῦ **ἀσκ 2** ὑπάρχουν τρία ἀνθήμια πὺ ἀναπτύσσονται γύρω ἀπὸ τὸν ἥθμὸ τοῦ ἀγγείου καὶ διαχωρίζονται μεταξὺ τους μὲ διαγώνια ταινία στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Σὲ ἀσκὸς ἀττικοῦ τύπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς συναντῶνται συνήθως δύο ἀνθήμια, πὺ τοποθετοῦνται κατὰ κανόνα κάθετα, σπανιότερα ὀριζόντια καὶ πάντοτε ἐκατέρωθεν τῆς τοξωτῆς λαβῆς⁸⁹.

Οἱ ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι, πὺ κοσμοῦνται μὲ μεμονωμένο ὅσο καὶ ἐγγεγραμμένο ἀνθῆμιο, συναντῶνται πολὺ συχνὰ σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καὶ ἰδιαίτερα στὸ αἶματό του. Στὸ σύνολο τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» ἀναγνωρίστηκαν τέσσερα παραδείγματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο παρουσιάζονται στὸν κατάλογο (**ληκ 2, 3**). Πὰ τὴ μελέτη τῶν ἀνθεμίων οὐτὶς ληκύθους ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ κατηγοριοποίηση καὶ χρονολόγησή τους ἀπὸ τὸν Robinson⁹⁰. Ὡς δευτερεύοντα παραπληρωματικά μοτίβα τὰ ἀνθήμια συναντῶνται καὶ σὲ ἄλλες ληκύθους, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν πίσω ὄψη αὐτῶν οὐτὶς ὁποῖες εἰκονίζονται ἀντωπὲς γυναικεῖες προτομές. Σ' αὐτὲς ἀνήκει καὶ τὸ παράδειγμα τῆς **ληκ 4**.

Φυλλοφόρα κλαδιὰ

Ἡ διακόσμηση τῶν ἀγγείων μὲ φυλλοφόρα κλαδιὰ εἶναι κατὰ τὴν περίοδο πὺ ἐξετάζουμε ἀπὸ τὶς πλέον ἀγαπητὲς στὸν ἀττικὸ Κεραμικὸ. Τὰ φυτικά αὐτὰ κοσμήματα συναντῶνται ὡς κύρια διακοσμητικὰ μοτίβα σὲ σώματα λεκανίδων καὶ ἀσκῶν, ἐνῶ ὡς δευτερεύοντα διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἐμφανίζονται σὲ χεῖλη κωδωνόσχημων καὶ καλυκωτῶν κρατήρων. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις διακρίνεται ἐπίμηκες κλαδί, ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ ὁποίου ἐκφύονται λογχόσχημα φύλλα. Σὲ σπάνιες περιπτώσεις, ὅπως στὸν **κρ 10**, τὰ φύλλα συνοδεύουν κυκλικοὶ καρποί.

88. Πὰ πρῶμα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου διακόσμησης βλ. αὐτόθι 57, εἰκ. 2 (410-400 π.Χ.), πίν. 62, εἰκ. 1 (αἶ τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.). Πὰ ὄψμα παραδείγματα βλ. Ζ. Μαλακασιώτη, Ἑλληνιστικὴ Ἄλος. Νοτιοανατολικὸ νεκροταφεῖο: ταφικά σύνολα, στὸ Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία (ἐπιμ. Ε.

Κυπραίου, Βόλος 2000) 152 εἰκ. 8.

89. Πὰ παραδείγματα διακόσμησης ἀσκῶν μὲ ἀνθῆμια βλ. Robinson 1933, πίν. 140 εἰκ. 405-406, Robinson 1950 πίν. 174 εἰκ. 59, Massei πίν. 18, εἰκ. 2.

90. Robinson 1950, 146-150.

Ἡ διακόσμηση τοῦ σώματος τῶν λεκανίδων μὲ ζωφόρο ποὺ φέρει κλαδί μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ σὲ πέντε παραδείγματα τοῦ συνόλου τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης», ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ ἓνα παρουσιάζεται στὸν κατάλογο (λεκ 1). Ἡ διακοσμητικὴ ζώνη, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τῶν τριγωνικῶν ἀνθεμίων, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ σώματος καὶ φτάνει ὡς τὸ σημεῖο ὅπου τὸ σῶμα γωνιάζει ἢ καμπυλώνει. Τὰ κοσμήματα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἐμφανίζονται σὲ σώματα λεκανίδων στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἕως καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα⁹¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σώματα τῶν λεκανίδων, ἡ διακόσμηση αὐτὴ συναντᾶται καὶ σὲ ἀσκούς. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει τὸ τμήμα τοῦ ἀσκ 6 καὶ ἄλλα πέντε παραδείγματα, τὰ ὅποια δὲν περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο. Τὸ στεφάνι περιτρέχει σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὸν ὅμο τῶν ἀγγείων καὶ συναντᾶται μόνο στὴν κατηγορία τῶν ἀσκῶν μὲ «ψευδοπῶμα»⁹².

Σὲ πολλὲς παραστάσεις, τέλος, συναντῶνται φυλλοφόρα κλαδιὰ σὲ χεῖλη κρατῆρων. Στὸ σύνολο τῆς Πέλλας ἔχουν ἀναγνωριστεῖ δεκατέσσερα παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ τέσσερα παρουσιάζονται στὸν κατάλογο (κρ 6, 10, 14, 15). Ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες περιπτώσεις ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ κρ 10, τὸ χεῖλος τοῦ ὁποίου κοσμεῖται ἐκτὸς ἀπὸ φύλλα καὶ μὲ καρπούς. Τὸ κλαδί μὲ τὰ φύλλα ταυτίζεται ἀπὸ κάποιους ἐρευνητὲς μὲ στεφάνι δάφνης καὶ ἀπὸ ἄλλους μὲ στεφάνι ἐλιάς⁹³.

4. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ – ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» παρουσιάζει σημαντικὲς δυσκολίες. Ἡ ἐξέταση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων δὲν μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν ἐπίλυση χρονολογικῶν προβλημάτων λόγῳ τῆς ἀνεύρεσης εὐρημάτων τῆς κλασικῆς περιόδου σὲ μεταγενέστερα στρώματα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἐπιπλέον, ἡ ἀποσπασματικότητα τοῦ ὕλικου στὶς περισσότερες περιπτώσεις δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀποκατάσταση τοῦ σχήματος καὶ τῆς παράστασης τῶν ἀγγείων. Ἔτσι, ἡ χρονολόγηση τοῦ ὕλικου μας θὰ γίνεῖ κατὰ περίπτωσιν καὶ θὰ στηριχθεῖ ἀφενὸς στὴν ἐξέταση τῶν στυλιστικῶν χαρακτηριστικῶν καὶ ἀφετέρου στὴ σύγκρισή τους μὲ καλύτερα χρονολογημένα ἔργα. Ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώριση τῶν κεραμικῶν ἐργαστηρίων, ὅλα τὰ παραδείγματα παραπέμπουν στὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες περιπτώσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνεῖ ἰδιαίτερος λόγος.

91. Πὰ ὄψιμα παραδείγματα βλ. ἐνδεικτικὰ *CVA* Wien 1, πίν. 8 εἰκ. 10 (γ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.).

92. Πὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. βλ. Massei πίν. 19, εἰκ. 1, Δρούγου ὁ.π. (σημ. 16) 41 εἰκ. 23, σ. 52 εἰκ. 30α-β.

93. Πὰ τὴν ταύτιση μὲ στεφάνι δάφνης βλ. ἐν-

δεικτικὰ Moore 199 ἀρ. 387, σ. 275 ἀρ. 1016, 1018, I. McPhee, Attic Red-Figure from the Forum in Ancient Corinth, *Hesperia* 56, 1987, 292, ἀρ. 54. Πὰ στεφάνι ἐλιάς βλ. L. Berge, Attic Red-Figure Pyxis with Lid, στὸ W. G. Moon (ἐπιμ.), *Greek Vase-painting in Midwestern Collections* (Σικάγο 1980) 200.

Τὰ πρωιμότερα παραδείγματα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων ἀπὸ τὴν περιοχὴ «Ἀνάδειξης» εἶναι τὰ **κρ 1**, **σκ 4** καὶ **ληκ 1**, πού μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Στὸ ὄστρακο τοῦ **κρ 1** ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν πτυχώσεων, πού σχηματίζουν ἓνα πλέγμα κάθετων καὶ λιγοστῶν διαγώνιων γραμμῶν, συναντᾶται σὲ παραστάσεις πού τοποθετοῦνται τόσο στὴν α', ὅσο καὶ στὴ β' δεκαετία μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, ὅχι ὁμῶς καὶ ἀργότερα⁹⁴. Τὸ ὄστρακο λοιπὸν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 440 π.Χ.

Τὸ ὄστρακο **σκ 4** ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν σκύφων τύπου Β ἢ κοτυλῶν τύπου Β. Τὰ ἀγγεῖα αὐτά, πού εἶναι γνωστὰ ὡς «γλαῦκες», λόγω τῆς χαρακτηριστικῆς τους ἐρυθρόμορφης διακόσμησης, τοποθετοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχές ὡς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ φτεροῦ παρουσιάζουν ὁμοιότητα μὲ τοὺς σκύφους Ρ 18564 τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς καὶ 12476 στὸ Μουσεῖο Ἱστορίας καὶ Τέχνης τῆς Γενεύης, πού χρονολογοῦνται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁹⁵

Τέλος, ὁ διάκοσμος καὶ τὸ σχῆμα τῆς **ληκ 1** εἶναι πολὺ κοντὰ σὲ αὐτὸν τῆς ληκύθου ἀπὸ τὸν τάφο SW 123 τοῦ νεκροταφείου τοῦ Κεραμεικοῦ. Κατὰ τὴν Knigge τὸ ἀγγεῖο ἀνήκει στὸν τύπο VI τοῦ καταλόγου τῆς καὶ τοποθετεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ διακόσμηση μὲ τὴν ἐναλλαγὴ μελανῶν καὶ ἀφημένων στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ στικτῶν ρομβοειδῶν κοσμημάτων συναντᾶται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁹⁶

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων πού χρονολογοῦνται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. εἶναι σχετικὰ αὐξημένος σὲ σχέση μὲ αὐτὸν τῆς προηγούμενης περιόδου. Τὸ ὄστρακο **κρ 2** ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα, ἀπὸ ἄποψη ποιότητος, ἐρυθρόμορφα ἔργα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης». Ἡ μορφή τῆς Ἀθηνᾶς παρουσιάζει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς θεᾶς στὸν ἐλικωτὸ κρατῆρα 1093 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Jatta τοῦ Ruvo, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται στὸν ζ. τοῦ Κάδμου⁹⁷. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ γραμμὴ πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς θεᾶς εἶναι εὐθεία καὶ καταλήγει στὴν ἀπόληξη τῆς μύτης. Τὰ χεῖλη εἶναι λεπτά καὶ ἡ βραχεῖα γραμμὴ τοῦ στόματος γωνιάζει ἐλαφρὰ στὸ ἓνα τῆς ἄκρο. Τὸ πηγούνι παρουσιάζει ἔντονη καμπυλότητα καὶ εἶναι ὀγκῶδες σὲ ἀναλογία μὲ τὸ στόμα. Τὸ μάτι ἀποδίδεται σὲ κατατομὴ καὶ δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίμηκες. Ἡ κόρη δηλω-

94. Πὰ παραστάσεις τοῦ 450-430 π.Χ. στὶς ὁποῖες οἱ πτυχώσεις τοῦ ἐνδύματος γυναικείων μορφῶν παρουσιάζουν ὁμοιότητα μὲ τὴν παράσταση τοῦ **κρ 1** βλ. L. Berge, *Attic Red-Figure Stamnos*, στὸ W. G. Moon (ἐπιμ.), *Greek Vase-Painting in Midwestern Collections* (Σικάγο 1981²) 199 εἰκ. 111, B. Grossman, *Attic Red-Figure Stamnos with Lid*, αὐτόθι 203 εἰκ. 113. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα μὲ τὸ ἔνδυμα τῶν μορφῶν τῆς λουτροφόρου-ὑδρίας 12540 στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας, πού χρονολογεῖται στὰ 440-430 π.Χ. Βλ. Oakley - Sinos ὅ.π. (σημ. 37) σ. 71 εἰκ. 39.

95. Πὰ τὸ ἀγγεῖο τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς βλ. Moore πίν. 122 εἰκ. 1317. Π' αὐτὸ τῆς Γενεύης βλ. F. P. Johnson, *A note on Owl Skyphoi*, *AJA* 59, 1955, πίν. 36 εἰκ. 26.

96. Βλ. ἐνδεικτικὰ Knigge ὅ.π. (σημ. 28) πίν. 42 εἰκ. 3 καὶ σ. 37, C. W. Blegen, H. Palmer, R. S. Young, *Corinth XIII. The North Cemetery* (Πρίνστον 1964) πίν. 58 εἰκ. 366.15.

97. *ARV*² 1184.1. Πὰ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. ἀκόμη καὶ *LIMC* VI λ. *Marsyas* I, σ. 373 ἀρ. 43 [A. Weis], ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία.

νεται με μία οριζόντια γραμμή που άκουμπά στο άνω βλέφαρο. Το φρύδι σχηματίζεται με ανάγλυφη γραμμή, καμπυλώνει έλαφρά και έχει μεγαλύτερο μήκος από το άνω βλέφαρο. Ο λαϊμός είναι κοντός στο μπροστινό τμήμα και σαφώς ψηλότερος στο πίσω. Τα μαλλιά είναι μακριά και αποδίδονται με άραιο μαύρο χρώμα. Και στα δύο άγγεϊα άκόμη, μικρός βόστρυχος άραιοϋ μαύρου χρώματος πέφτει έλεύθερος προς τα κάτω. Ο τρόπος άπεικόνισης του αϋτιοϋ είναι έπίσης χαρακτηριστικός του ζ. του Κάδμου.

Έκτός από τα χαρακτηριστικά του προσώπου, κοινά στοιχεία στα δύο άγγεϊα έντοπίζονται και στην άπόδοση της αϊγίδας και του κράνους της Άθηνās. Οί φολίδες της αϊγίδας είναι ήμικυκλικές, έχουν φορά προς τα άριστερά και φέρουν στο έσωτερικό τους άκανόνιστα τοποθετημένη στιγμή. Από τον ώμο προβάλλουν μικροί, έλαφρά γωνιώδεις όφεις. Ός προς την περικεφαλαία, χαρακτηριστική είναι ή μορφή του λοφοστάτη, ό όποιος χωρίζεται σε δύο οριζόντια τμήματα κοσμημένα με τοποθετημένες έναλλάξ στο πάνω και κάτω μέρος του μελανές στιγμές. Συνοψίζοντας, το όστρακο της Πέλλας παρουσιάζει μεγαλύτερη όμοιότητα με την ύστερη φάση του έργαστηρίου του ζ. του Κάδμου και μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αϊ. π.Χ.⁹⁸

Στην ίδια περίπου χρονική περίοδο συγκαταλέγονται τα όστρακα **κρ 7, λεκ 3** και **άσκ 3**. Στην πρώτη περίπτωση είναι χαρακτηριστικός ό τρόπος σχεδιασμοϋ των πτυχώσεων του ήματιοϋ και του ματιοϋ του νέου⁹⁹, στην δεύτερη του φυτικοϋ κοσμήματος και των πτυχώσεων του ένδύματος της καθιστής μορφής με μικρές ανάγλυφες γραμμές¹⁰⁰ και στην τρίτη του μαστοϋ, του τριχώματος και του ποδιοϋ της αϊγας¹⁰¹.

Κάπως όψιμότεροι πρέπει να είναι οί **κρ 8, κρ 20** και **άσκ 1**, οί όποιοι κατά πάσα πιθανότητα τοποθετοϋνται στα τέλη του 5ου ή στις άρχές του 4ου αϊ. π.Χ. Στη χρονολόγηση αϋτή οδηγεί ή άπόδοση του άστραγάλου και των δακτύλων των ποδιών, των πτυχώσεων του ένδύματος, όπως και του μαιάνδρου και του σταυροειδοϋς κοσμήματος της ζώνης κάτω από την παράσταση του **κρ 8**¹⁰². Στην ίδια περίοδο μπορεί να τοποθετηθεί ό τρό-

98. Άντίστοιχος τρόπος άπόδοσης του κράνους της θεās συναντάται και σε άλλα έργα του ύστερου 5ου αϊ. π.Χ. Βλ. ένδεικτικά LIMC IV λ. *Marsyas* I, σ. 186, εικ. 22a, CVA Mannheim 1, πίν. 49-51. Για τον ζ. του Κάδμου γενικά βλ. ARV² 1184-1187, Para 460-461, Addenda 340-341.

99. Για παραστάσεις ήματιοφόρων νέων με αντίστοιχα χαρακτηριστικά βλ. CVA Wien 3, πίν. 119 εικ. 5, εικ. 6, CVA Torino 2, πίν. 10 εικ. 3, CVA Illinois 1, πίν. 19 εικ. 2.

100. Για παρόμοια φυτικά κοσμήματα βλ. Moore πίν. 103 εικ. 1075, 1080 (τέλη 5ου αϊ. π.Χ.). Για παρόμοια άπόδοση πτυχώσεων σε καθιστές μορφές βλ. CVA Bonn 1, πίν. 27 εικ. 3 (γύρω στο 410 π.Χ., A.

Greifenhagen), CVA Bruxelles 1, III Id, πίν. 4 εικ. 3.

101. Ο τρόπος άπόδοσης του ζώου είναι πολϋ κοντά σε αϋτόν του άσκοϋ 760 στο Μουσείο Kestner του Άννοβέρου. CVA Hannover 1, πίν. 48 εικ. 11. Σύγκριση μπορεί άκόμη να γίνει με αϊγα που είκονίζεται σε άσκό, που άλλοτε βρισκόταν στο έμπόριο άρχαιοτήτων της Βασιλείας. Το παράδειγμα αϋτό θα πρέπει να είναι προωμότερο του **άσκ 3**. H. A. Cahn, *Auktion XVIII. Kunstwerke der Antike* (Βασιλεία 1958) πίν. 41 εικ. 125 (γύρω στο 440 π.Χ.).

102. Για παρόμοιο τρόπο άπόδοσης των δακτύλων του ποδιοϋ και του άστραγάλου βλ. CVA Illinois 1, πίν. 19 εικ. 1 (τέλη 5ου αϊ. π.Χ., S. U. Wisseman), Καθάρου πίν. 65β (γύρω στο 400 π.Χ.).

πος απόδοσης τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ ματιοῦ τοῦ ἐλαφιοῦ καὶ τῶν πτυχώσεων τοῦ ἐνδύματος τῆς μορφῆς τοῦ **κρ 20**¹⁰³. Τέλος, στὴ χρονολόγησι τοῦ **ἀσκ 1** ὁδηγεῖ τόσο τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ὅσο καὶ τὰ στυλιστικά χαρακτηριστικά τῆς εἰκονογραφίας του. Ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ἀπόδοσι καὶ τῶν δύο ζώων βρίσκεται ὁ ἀσκὸς 2.208 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλμπαθέτε, καθὼς καὶ ἄλλα παραδείγματα τῆς ἴδιας περιόδου¹⁰⁴.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων ποὺ χρονολογοῦνται στὸ α' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερος. Στὴν περίοδο αὕτῃ ἀνήκει ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς κρατῆρων, λεκανίδων, πελικῶν, ὕδριων καὶ ἀσκῶν. Στὸ τμήμα τοῦ **κρ 3**, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἀπεικονιζόμενου Σατύρου ἐμφανίζει κοινὰ χαρακτηριστικά τόσο μὲ τὸ ἔργο τοῦ *ζ. τοῦ Μελέαγρου* ὅσο καὶ μὲ αὐτὸ τοῦ *ζ. τοῦ Erbach* ποὺ ἀνήκει στὴν *Ὁμάδα τοῦ ἀπλούστερου στύλ*. Ἡ σχεδίασι τῆς θηλῆς μὲ τόξο καὶ στιγμὴ στὸ κάτω μέρος του ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ *ζ. τοῦ Μελέαγρου*. Ὡστόσο, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ στέρνου καὶ τῆς κοιλιακῆς χώρας εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ παραπάνω¹⁰⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ σχηματισμὸς μικροῦ τριγώνου στὸ ἄνω μέρος τοῦ στομάχου ἀνάμεσα στὶς δύο θηλές, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν πλάγιων μυῶν τῆς κοιλίας, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ ἀπολήγουν στὴ βουβωνικὴ χώρα, ἡ ἐλαφρὰ κυματοειδὴς *linea alba* ποὺ σχεδιάζεται μὲ διπλὴ γραμμὴ ἀραιοῦ μαύρου χρώματος καὶ ἡ διπλὴ καμπύλη γραμμὴ πάνω ἀπὸ τὸν ἀφαλὸ, ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ ἀπαντῶνται κατὰ κανόνα στὸ ἔργο τοῦ *ζ. τοῦ Erbach*¹⁰⁶. Τέλος, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ χεριοῦ μὲ τὰ ἐπιμήκη δάχτυλα καὶ τὸν ἀπομακρυσμένο δείκτη συναντᾶται στὸ ἔργο τοῦ ἴδιου ἀγγειογράφου, ἐμφανίζεται ὡστόσο καὶ σὲ ἄλλους ἀγγειογράφους τῆς χρονικῆς αὐτῆς περιόδου. Ἡ σύνδεσι τοῦ ὀστράκου τῆς Πέλλας μὲ τὸ ἐργαστήριον τοῦ *ζ. τοῦ Erbach* ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγησίν του στὸ α' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ εἰδικότερα γύρω στὸ 400-390 π.Χ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ὀστράκο **κρ 3**, μὲ τὸ ἐργαστήριον τοῦ *ζ. τοῦ Μελέαγρου* μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ καὶ ἡ **πελ 1**. Ἡ σύγκρισι μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ ἀντίστοιχες μορφές τῆς πελίκης 1999/99/107 στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Μαδρίτης, τοῦ καλυκωτοῦ κρατήρα

103. Πὰ ἀντίστοιχο τρόπο ἀπόδοσης τοῦ ματιοῦ τοῦ ζώου βλ. ἐνδεικτικὰ *CVA München* 2, πίν. 82 εἰκ. 1 (γύρω στὸ 420 π.Χ., R. Lullies). Πὰ παρόμοιες πτυώσεις βλ. **λεκ 3**.

104. Πὰ τὸ ἀγγεῖο τῆς Ἀλμπαθέτε βλ. Trias de Arribas 1968, πίν. 186, εἰκ. 4. Πὰ ἀντίστοιχες παραστάσεις λεόντων καὶ πανθήρων βλ. Massei πίν. 5 εἰκ. 2 (τελευταῖο τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ.), πίν. 33 εἰκ. 3 (τέλη 5ου-ἄρχες 4ου αἰ. π.Χ.), πίν. 3, εἰκ. 10 (πρῶτες δεκαετίες 4ου αἰ. π.Χ.), *CVA Leiden* 4, πίν. 195 εἰκ. 5 (ἄρχες 4ου αἰ. π.Χ., M. F. Voss).

105. Πὰ τὸν *ζ. τοῦ Μελέαγρου* γενικὰ βλ. *ARV*²

1408-1415, *Para* 490, *Addenda* 374-375, Καθάρου 73-78 καὶ Kogioumtzi 38-39 μὲ βιβλιογραφία.

106. Ἀρκετὲς ὁμοιότητες παρουσιάζουν οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τοῦ κορμοῦ τῆς μορφῆς τοῦ ὀστράκου τῆς Πέλλας μὲ αὐτὲς τοῦ Σατύρου στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς α' ὀψης τοῦ κρατήρα 4.160 στὸ Κρατικὸ Μουσεῖο τῆς Βυρτεμβέργης καὶ τοῦ Ἡρακλῆ στὸν κρατήρα B 795 τῆς Συλλογῆς Ἀρχαιοτήτων τοῦ Kiel, ποὺ ἀποδίδονται στὸν *ζ. τοῦ Erbach*. Πὰ τὴν πρώτη περίπτωσι βλ. *CVA Stuttgart* 1, πίν. 32 εἰκ. 5 καὶ γιὰ τὴ δεύτερη *CVA Kiel* 2, πίν. 40 εἰκ. 1. Πὰ τὸν *ζ. τοῦ Erbach* βλ. *ARV*² 1418-1419, *Para* 490, *Addenda* 375.

12489 στο Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας και του κωδωνόσχημου κρατήρα 540 στο Ακαδημαϊκό Μουσείο Ιστορίας και Τέχνης της Βόννης¹⁰⁷. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα που οδηγούν στον ζ. του *Μελέαγρου* είναι ή συνεχής γραμμή που ξεκινά από το μέτωπο και φτάνει στη μύτη, ή βραχεία, οριζόντια γραμμή του στόματος που απολήγει σε μικρότερη κάθετη δίνοντας την έντύπωση πώς ή μορφή χαμογελά, και τέλος το στρογγυλό και παχύ πηγούνι, το οποίο καμπυλώνει έντονα προς το περίγραμμα του λαιμού. Συνήθης είναι ακόμη ο μεμονωμένος βόστρυχος άραιου μαύρου χρώματος, που πέφτει ελεύθερα προς τα κάτω, και ή διακόσμηση των φτερών των Ερώτων με οριζόντιες, ελαφρά διαγώνιες γραμμές και στιγμές¹⁰⁸.

Εκτός όμως από τις ομοιότητες αυτές, πρέπει να επισημανθεί και ή ύπαρξη κάποιων διαφορών. Το άνω βλέφαρο των ματιών στις περισσότερες μορφές του ζ. του *Μελέαγρου* αποδίδεται με δύο λεπτές γραμμές, ενώ στην **πελ 1** με μία παχιά γραμμή. Επιπλέον, ή θηλή του στήθους δεν σχεδιάζεται, όπως συμβαίνει συνήθως, ως τόξο που φέρει από κάτω του στιγμή, αλλά έχει έναιο περίγραμμα με μαύρο χρώμα πυκνής σύστασης στο κάτω τμήμα της. Κατά συνέπεια, το παράδειγμα που εξετάζεται είναι αρκετά κοντά στο εργαστήριο του ζ. του *Μελέαγρου*, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα στον ίδιο τον άγγειογράφο. Η σύγκριση του οστράκου με έργα της πρώιμης φάσης του άγγειογράφου μπορούν να οδηγήσουν στη χρονολόγησή του στο 400-390 π.Χ.

Στην ίδια πιθανόν χρονική περίοδο με τα παραδείγματα αυτά μπορεί να ένταχθεί ή **λεκ 4**. Η απόδοση των πτυχώσεων της μορφής της με συνεχείς ρέουσες λεπτές γραμμές απαντάται σε αρκετά παραδείγματα του α' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. και αποτελεί άναμφισβήτητο στοιχείο του πλούσιου ρυθμού¹⁰⁹. Ακόμη, ή διακόσμηση με κυματοειδή μοτίβα του ανώτερου τμήματος του ενδύματος των γυναικείων μορφών συναντάται, επίσης, πολύ συχνά στην ίδια χρονική περίοδο. Σε πολλές περιπτώσεις αποδίδεται σχηματοποιημένο θαλάσσιο όν, κάτι που δεν φαίνεται να συμβαίνει στην περίπτωση του οστράκου της Πέλλας¹¹⁰. Με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν, ή **λεκ 4** μπορεί να χρονολογηθεί κατά πάσα πιθανότητα στην α' δεκαετία του 4ου αι. π.Χ.

107. Για την πρώτη περίπτωση βλ. C. Sánchez, *Pélice con encuentro de Dioniso y Ariadna y el cazador de liebres*, στο *La Colección Várez Fisa en el Museo Arqueológico Nacional* (έπιμ. P. C. Bonet, Μαδρίτη 2003) 341-343 (α' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.). Για τη δεύτερη βλ. *ARV*² 1409, 10. Καθάρειον πίν. 12α-β (400-395 π.Χ.) και για την τρίτη βλ. *ARV*² 1411, 29, Καθάρειον πίν. 22 (400-395 π.Χ.).

108. Για τα παραπάνω στυλιστικά χαρακτηριστικά του άγγειογράφου βλ. Καθάρειον 73-78. Αρκετά συχνή είναι και ή στάση του Έρωτα με το προτεταμένο χέρι, που συναντάται και σε πολλές ακόμη μορφές του άγγειογράφου. Βλ. Καθάρειον πίν. 1α, 5α,

12α-β. Για τη διακόσμηση πελικών από το εργαστήριο του άγγειογράφου βλ. αυτόθι 6-7.

109. Πολύ κοντά στο οστράκο της Πέλλας βρίσκονται οι πτυχώσεις των ιματίων των καθιστών μορφών στο πώμα της πυξίδας B 1873 στο Κρατικό Μουσείο της Καρlsruhe, που χρονολογείται γύρω στο 390 π.Χ. και συνδέεται με τον κύκλο του ζ. του *Μειδία*. *CVA Karlsruhe* 1, πίν. 29 εικ. 3.

110. Για παρόμοια απόδοση ενδύματος βλ. L. Berge, *Attic Red-Figured Lekanes Lid Fragment*, στο W. G. Moon (έπιμ.), *Greek Vase-painting in Midwestern Collections* (Σικάγο 1980) 220-221 (α' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.), Καθάρειον πίν. 3α, 8β, 9β.

Ὁ **κρ 10** παρουσιάζει ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον τόσο ἀπὸ ἄποψη εἰκονογραφίας, ὅσο καὶ ἀναγνώρισης τοῦ ἐργαστηρίου στὸ ὁποῖο ἀνήκει. Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ κιονοκράνου μὲ ἄβακα πάνω του καὶ τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος μὲ τοὺς καρπούς στὸ χεῖλος τοῦ ἄγγείου παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὴν παράσταση τῆς κύριας ὄψης τοῦ κρατήρα 933 στὸ Μουσεῖο Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης, ὁ ὁποῖος ἔχει συσχετισθεῖ μὲ τὴν *Ὀμάδα τῆς Βουδαπέστης (Budapest Group)*¹¹¹. Ἡ ἐπιμελὴς ἀπόδοση τοῦ φυτικοῦ διακόσμου στὸ χεῖλος συναντᾶται κατὰ κανόνα στὸ ἔργο τῆς ομάδας αὐτῆς, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα ἐργαστήρια στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ μεταγενέστερα ἐμφανίζεται σὲ σπάνιες περιπτώσεις. Ἀρκετὰ κοντὰ στὸ ἐξεταζόμενο φυτικό μοτίβο μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ αὐτὸ τῆς **λεκ 1**. Μολονότι ὁ τύπος τῆς διακόσμησης μὲ φυλλοφόρο κλαδὶ εἶναι ιδιαίτερα συνηθισμένος στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὰ φύλλα τοῦ ἄγγείου τῆς Πέλλας εἶναι πιὸ ραδινα, ἐπιμήκη, ὁ τρόπος σχεδίασής τους περισσότερο προσεγμένος καὶ ἢ ἀπόληξή τους λογοειδῆς¹¹².

Ἡ παράσταση τοῦ **κρ 11** μὲ τὸ διονυσιακὸ θέμα ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς πιὸ ὁλοκληρωμένες τοῦ συνόλου μας. Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν λεπτομερειῶν τοῦ σώματος τῆς μορφῆς στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ ὀστράκου παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὴ μορφὴ Σατύρου στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ἀ' ὄψης τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα 1151 στὸ Μουσεῖο Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ θηλὴ εἶναι κυκλικὴ καὶ ἔχει μεγάλη διάμετρο. Μεταξὺ τῶν θηλῶν, τὸ στέρνο, στὸ ἀνώτερο τμήμα του, ὀρίζεται μὲ τοξωτὴ γραμμώση¹¹³. Μορφὲς μὲ ἀντίστοιχο στεφάνι λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος, καὶ ιδιαίτερα Σάτυροι, ἀπαντῶνται πολὺ συχνὰ στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἀραπέμπουν καὶ οἱ πτυχώσεις τοῦ ἐνδύματος τῆς γυναικείας μορφῆς τοῦ **κρ 11**¹¹⁴.

Ἀναμφίβολα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πώματα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» εἶναι τῆς **λεκ 5**, ἐπεὶδὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα σωζόμενα ἄγγεῖα. Τὸ σχῆμα τοῦ πώματος μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἀντίστοιχα τοῦ ὕστερου πέμπτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹¹⁵ Στὴ χρονολόγησή του στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀραπέμπει ἀκόμη ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν πτυχώσεων τῶν ἐνδυμάτων τῶν γυναικείων μορφῶν. Οἱ πτυχώσεις τῶν πέπλων ἀποτελοῦν ἓνα πυκνὸ πλέγμα κάθετων καὶ διαγώνιων γραμμώσεων, ποὺ εἶναι κατὰ περὶ-

111. *ARV*² 1439,1, *CVA* Wien 3, πίν. 131, εἰκ. 1-2 (γύρω στὸ 400 π.Χ., F. Eichler), Καθάρου πίν. 55β (400-395 π.Χ.). Γενικὰ γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτὴ, ἡ δρᾶση τῆς ὁποίας τοποθετεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., βλ. *ARV*² 1439, *Addenda* 377, Καθάρου 233.

112. Πὰ ἀντίστοιχα παράλληλα σὲ χεῖλη κρατήρων βλ. Καθάρου πίν. 17α-β, 53α-β, 60γ, 61β. Σημαντικὸ πρόβλημα ἀποτελεῖ γενικότερα ἡ διάσωση λίγων σχετικὰ ἐρυθρόμορφων σωμάτων λεκανίδων τοῦ ἀ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

113. *CVA* Wien 3, πίν. 124 εἰκ. 3-4 (ἀ' τέταρτο 4ου

αἰ. π.Χ.).

114. Πὰ μορφὲς μὲ λευκὸ στεφάνι βλ. Moore πίν. 50 εἰκ. 409, πίν. 53 εἰκ. 450, 467, *CVA* Wien 3, πίν. 134 εἰκ. 3-4. Πὰ ἀντίστοιχες πτυχώσεις γυναικείων ἐνδυμάτων βλ. *CVA* Baltimore 1, πίν. 24 εἰκ. 2, *CVA* Leiden 3, πίν. 149 εἰκ. 1.

115. Πὰ ἀντίστοιχο προφίλ βλ. Sparkes - Talcott πίν. 41 εἰκ. 1238 (γύρω στὸ 400 π.Χ.), *CVA* Bruxelles 1, IIIId, πίν. 4 εἰκ. 3a (ἀ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ., F. Mayence).

πτωση μακριές και βραχείες. Σε πολλές από αυτές γίνεται προσπάθεια για την ανάδειξη της κίνησης του σώματος και της επίδρασης του ανέμου. Τα στοιχεία αυτά, όπως εμφανίζονται στη **λεκ 5**, δεν παραπέμπουν τόσο στον πλούσιο ρυθμό του ύστερου 5ου όσο σε αυτόν των πρώτων δεκαετιών του 4ου αι. π.Χ.¹¹⁶ Σε μεταγενέστερα παραδείγματα οι πτυχώσεις είναι κατά κανόνα περισσότερο γραμμικές και σχεδιάζονται συνήθως ως ευθείες και σπάνια ως καμπύλες γραμμές, χωρίς να αναδεικνύουν τον όγκο του σώματος και την κίνηση των μορφών.

Έκτος από το ένδυμα, την ίδια περίοδο υποδεικνύουν οι ανατομικές λεπτομέρειες της γυνής ανδρικής μορφής και γενικότερα όλη ή σύνθεση της παράστασης. Η ανδρική μορφή έχει ιδιαίτερα επιμήκη χέρια και τονισμένο γλουτό. Το ενδιαφέρον για την υποδήλωση ανατομικών λεπτομερειών είναι έκδηλο, καθώς επιχειρείται ή απόδοση των μυών του στήθους, της κοιλιακής και ήβικης χώρας, των γλουτών, των γονάτων και των άστραγάλων με μικρές και γρήγορες πινελιές. Τα χαρακτηριστικά αυτά συναντώνται κατά κύριο λόγο σε άγγεια των αρχών του 4ου αι. π.Χ., τα όποια σχετίζονται με το *εργαστήριο του ξ. της Ίνας*¹¹⁷. Ακόμη, η διακόσμηση της επιφάνειας του καλύμματος με παραπληρωματικά κοσμήματα εμφανίζεται από το 4^ο τέταρτο του αιώνα και έξης και δεν συναντάται στον 5ο αι. παρὰ μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις¹¹⁸. Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στη χρονολόγηση της **λεκ 5** στο 4^ο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και κατά πάσα πιθανότητα γύρω στο 380 π.Χ.

Μία από τις πολυπληθέστερες κατηγορίες αγγείων του 4ου αι. π.Χ. αποτελούν αναμφίβολα οι αρυβαλλοειδείς λήκυθοι που κοσμοούνται με μεμονωμένο άνθème. Η χρονολόγηση των μυροδοχείων αυτών είναι ιδιαίτερα δύσκολη, αφού αποτελούν, στις περισσότερες περιπτώσεις, προϊόντα μαζικής παραγωγής και η εξέλιξη τόσο του σχήματος όσο και των φυτικών κοσμημάτων δεν γίνεται εύκολα αντιληπτή. Ωστόσο, το παράδειγμα της **ληκ 2** μπορεί να θεωρηθεί από τα παλαιότερα του είδους και να τοποθετηθεί στο 4^ο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί τόσο το σχήμα του αγγείου όσο και ο τρόπος απόδοσης του άνθème με τα αποστρογγυλεμένα πέταλα¹¹⁹.

116. Στα έργα του ύστερου 5ου αι. οι πτυχώσεις είναι κατά κανόνα πυκνότερες. Ακόμη, παρατηρείται μεγαλύτερη éναλλαγή ευθειών και καμπύλων γραμμώσεων και σε πολλές περιπτώσεις το ένδυμα κολλά στο σώμα αναδεικνύοντάς το σε μεγαλύτερο βαθμό. Πά πτυχώσεις που είναι κοντά σε αυτές της **λεκ 5**, βλ. Καθάρου πίν. 19γ (395-385 π.Χ.), πίν. 86α (385-375 π.Χ.), πίν. 57β (400-395 π.Χ.) και πίν. 88γ (400-395 π.Χ.).

117. Βλ. Paul - Zinserling ό.π. (σημ. 53) πίν. 72 εικ. 2, πίν. 73 εικ. 2, πίν. 75 εικ. 1-3, *CVA Wien* 1, πίν. 26 εικ. 3-4. Σε όψιμότερα έργα του 4^{ου} αι. π.Χ. οι γλουτοί, καθώς και τα χέρια των ανδρικών μορφών και των Έρωτων τονίζονται ακόμη περισ-

σότερο, τα μάτια και γενικά τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται πιο σχηματοποιημένα και οι ανατομικές λεπτομέρειες είναι éλάχιστες.

118. Πά παραστάσεις του ύστερου 5ου και του 4^{ου} αι. με παραπληρωματικά μοτίβα βλ. *CVA Ferrara* 1, πίν. 29 εικ. 1-5, *CVA Bruxelles* 1, *IIIId*, πίν. 4 εικ. 3a.

119. Σύμφωνα με τον Robinson, τα άνθème αυτά ανήκουν στην πρωιμότερη ομάδα. Βασικό χαρακτηριστικό τους αποτελούν τα αποστρογγυλεμένα πέταλα και η μορφή της ταινίας που τα περικλείει και η όποια ακολουθεί στο έσωτερικό της το περίγραμμα της απόληξης των πετάλων. Βλ. Robinson 1950, 146-150. Πά άνθème παρόμοια με αυτό της **ληκ 2** βλ.

Τέλος, στο α' τέταρτο του 4ου αἰ. π.Χ. μπορεί νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ὁ **ἀσκ 4**. Ἀντίστοιχες παραστάσεις πτηνῶν συναντῶνται κατὰ κύριο λόγο σὲ ἀσκούς ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρυβαλλοειδεῖς ληκύθους σὲ πολλὰ παραδείγματα τοῦ α' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹²⁰

Μία σημαντικὴ ὁμάδα ἀγγείων μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ α' στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἀνήκουν τὰ παραδείγματα τῶν **κρ 12**, **λεκ 6**, **ἀσκ 2**, **κυλ 1**, **πελ 2** καὶ **ὑδρ 1**. Ἡ παράσταση τῶν ἱματιοφόρων νέων τῆς δευτερεύουσας ὄψης τοῦ **κρ 12** παρουσιάζει κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ ἔργα τῆς *Ὁμάδας τῆς Τήλου*. Ἀρκετὰ μεγάλη ὁμοιότητα παρατηρεῖται μὲ τοὺς ἱματιοφόρους νέους τῆς β' ὄψης τοῦ κρατήρα G 514 στὸ Λοῦβρο καὶ τῶν κρατῆρων 3617 καὶ 31618 στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ποὺ ἀποδίδονται στὸ ζ. *τῶν Ἀνάστροφων Ὀφθαλμῶν (Retorted Painter)*¹²¹. Κοινὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα ἀποτελοῦν ἡ ἐλαφριά καμπὴ τῆς πλάτης τῶν μορφῶν καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν διαγώνιων πτυχώσεων, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος καὶ καταλήγουν στὸ μπροστινὸ ἔχοντας φορὰ πρὸς τὰ κάτω. Ἀκόμη, ἡ κεντρικὴ μορφὴ καὶ στὰ τρία παραδείγματα στέκεται σὲ παρόμοια στάση, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἔχουν ἀφύσικα μεγάλα καὶ καμπυλωμένα χέρια¹²². Ἀρκετὰ κοντὰ στὴν κεντρικὴ μορφὴ τοῦ ὀστράκου τῆς Πέλλας βρίσκεται ἀντίστοιχη τῆς β' ὄψης τοῦ κρατήρα 5933.50.33 στὸ Μουσεῖο τῆς κομητείας τοῦ Λὸς Ἀντζελες. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἀποδίδεται στὸν ζ. *τῆς Τήλου*, ποὺ ἔχει δώσει τὸ ὄνομά του στὴν ὁμάδα¹²³. Συνοψίζοντας, τὸ ὀστρακο **κρ 12** παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ ἔργα τῆς *Ὁμάδας τῆς Τήλου*, χωρὶς ὥστόσο νὰ μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ἐργαστήριό αὐτό.

Ἡ **λεκ 6** ἀποτελεῖ καὶ αὕτῃ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα σωζόμενα πῶματα καὶ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐργαστήρια παραγωγῆς λεκανίδων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὸ ἐργαστήριό τῆς *Ὁμάδας Otchēt*. Στοιχεῖα ποὺ σαφέστατα παραπέμπουν στὸ συγκεκριμένο ἐργαστήριό εἶναι ἡ σύνθεση τῆς παράστασης, ποὺ ἀποδίδει σκηνὴ ἔμπνευσμένη ἀπὸ τὸν γυναικεῖο κόσμος, τὰ κυματοειδῆ κάθετα γραμμικὰ κοσμήματα ἀραιοῦ γανώματος στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ πέπλου, ἡ μονοκόμματη καμπύλη γραμμὴ ποὺ διατρέχει τὴν ἀπόληξη τοῦ ἴδιου ρούχου τῆς καθιστῆς μορφῆς, καθὼς καὶ ἡ κυματοειδὴς

Robinson 1950, πίν. 102 εἰκ. 160-161 καὶ πίν. 103 εἰκ. 101.

120. Πὰ παραστάσεις πτηνῶν ποὺ παρουσιάζουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ αὐτὸ τοῦ **ἀσκ 4** βλ. Massei πίν. 18 εἰκ. 3 (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.), πίν. 29 εἰκ. 1 (πρῶτες δεκαετίες 4ου αἰ. π.Χ.), πίν. 36 εἰκ. 1 (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.), Robinson 1933, πίν. 114 εἰκ. 234.

121. Πὰ τὸ ἀγγεῖο τοῦ Λοῦβρου βλ. ARV² 1429, 1, CVA Louvre 5, III Ie πίν. 3 εἰκ. 8 καὶ 11. Πὰ τὰ ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Μπενάκη βλ. CVA Benaki Museum 1, πίν. 47 εἰκ. 3, πίν. 48 εἰκ. 3. Πὰ τὸν ζ. *τῶν Ἀνάστροφων Ὀφθαλμῶν* γενικὰ βλ. ARV² 1429-1431, Para 491, Addenda 376.

122. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι σὲ ὀρισμένα ἄλλα ἔργα τοῦ ζ. *τῶν Ἀνάστροφων Ὀφθαλμῶν* οἱ μορφὲς εἶναι πιὸ κοντές, ὀγκώδεις, ἡ καμπὴ τῆς πλάτης δὲν εἶναι τόσο ἔντονη καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ δίσκου ἢ τοῦ τυμπάνου κάπως διαφορετικὸς. Βλ. ἐνδεικτικὰ Trias de Arribas 1968, πίν. 188, εἰκ. 1, πίν. 195 εἰκ. 2.

123. Παρόλο ποὺ ἡ στάση τῆς μορφῆς καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ κάμψη τῆς πλάτης εἶναι ὁρατὴ, διαφορετικὸς εἶναι ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν πτυχώσεων. Βλ. CVA Los Angeles 1, πίν. 32 εἰκ. 5. Πὰ τὸν ζ. *τῆς Τήλου* γενικὰ βλ. ARV² 1425-1427, Para 490-491, Addenda 376, Kogioumtzi 86.

παχιά γραμμή της απόληξης του αποπτύγματος της ὀρθιας μορφής. Χαρακτηριστικός είναι ακόμη ο τρόπος απόδοσης του τραπεζιού με τὰ τρία πόδια που συνδέονται με τραβέρσα και ἡ σχεδίαση τῶν κροσσωτῶν πολυποίκιλτων ὑφασμάτων, τὰ ὁποῖα διακοσμούνται με ομάδες στιγμῶν και ὀριζόντιων γραμμῶν¹²⁴.

Σύμφωνα με τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς ἡ δράση τῆς *Ομάδας Otchët* πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹²⁵ Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖ ἡ μελέτη ἀνασκαφικῶν δεδομένων διαφόρων θέσεων, ὅπως τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, τοῦ λόφου τῆς Πινύκας καὶ τοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἡριδανοῦ. Στὴν τελευταία μάλιστα περίπτωση, ἡ Schlörb-Vierneisel προχωρεῖ στὴ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων τῆς τελετουργικῆς πυρᾶς 138 στὰ 370/360 π.Χ.¹²⁶ Σχετικὰ μετὰ ἐξεταζόμενα ἀγγεῖα, ἡ *λεκ 6* φαίνεται νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πρωιμότερα ἔργα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἡ διακόσμηση τόσο τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ πέπλου τῆς καθιστῆς μορφῆς, ὅσο καὶ τῆς κροσσωτῆς απόληξης τοῦ πολυποίκιλτου ἐνδύματος, ποὺ κρατᾷ ἡ ὀρθια μορφή, μεθεύσκει σπείρα, παρουσιάζει ὁμοιότητες μετὰ ἔργα τοῦ α' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ.¹²⁷ Ὡστόσο, ἡ γραμμικότητα τῶν πτυχώσεων, ἡ σχηματοποιημένη ἀπόδοση τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν, ἡ ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς τρίτης διάστασης καὶ τοῦ ὄγκου τῶν μορφῶν, μποροῦν νὰ ὁδηγήσουν στὴ χρονολόγηση πιθανὸν γύρω στὸ 370 π.Χ.

Στὸ τέλος τοῦ α' ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ β' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. παραπέμπει ἀκόμη ἡ μορφή τῶν ἀνθεμίων καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου *ἀσκ 2*, ποὺ ἀνήκει πιθανότατα στὸ ἴδιο ἐργαστήριό ποὺ κατασκεύασε τοὺς ἀσκοὺς 8.267 ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο καὶ V17992 ἀπὸ τὴν Ἰστρία¹²⁸. Στὴν περίπτωση τῆς *κύλ 1* ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς κεφαλῆς τοῦ νέου μετὰ τὴν ἐνιαία διαγώνια γραμμή, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ φτάνει στὴ μύτη, τὸ ἀνοικτὸ στόμα, τὸ παχὺ προεξέχον πηγούνι καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ κόμη, μοιάζει ἀρκετὰ μετὰ ἀντίστοιχες μορφὲς νέων ποὺ συναντῶνται στὶς κύλικες 128 στὸ Ἀκαδημαϊκὸ Μουσεῖο Τέχνης τῆς Βόννης καὶ 144 στὸ Μουσεῖο Ἱστορίας καὶ Τέχνης τῆς Τεργέστης¹²⁹.

124. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς *Ομάδας Otchët* ἐπισημαίνει μετὰ εὐσύννοπο τρόπο ἡ S. R. Roberts, Evidence for a Pattern in Attic Pottery Production ca. 430-350 B.C., *AJA* 77, 1973, 435. Γενικὰ γιὰ τὴν ομάδα βλ. *ARV*² 1496-1498, *Para* 499, *Addenda* 382. Βλ. ἀκόμη *CVA* Moscow 5, πίν. 18, πίν. 19 εἰκ. 1, K. Χαβέλα, *Ἡ χωροχρονικὴ διάσταση τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ στὴν Τούμπα Θεσσαλονίκης. Ἡ κεραμικὴ ὡς πιλότος ἐρμηνείας* (Θεσσαλονίκη 2006) πίν. 38, T/Kal. 13, Schlörb - Vierneisel, Eridanos Nekropole.1. Gräber und Opferstellen. Hs 1-204, *AM* 81, 1966, πίν. 73, εἰκ. 1, 5, 6.

125. Γιὰ προτάσεις πρωιμότερης χρονολόγησης τῆς ομάδας βλ. *CVA* Moscow 5, σ. 37 (α' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ., N. Sidorova, O. Tugusheva), *CVA* Gotha 2, σ. 19 (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ., E. Rohde), Robinson 1950, σ.

122 (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.).

126. Στὰ ἀγγεῖα συγκαταλέγονται λεκανίδα, πυξίδα καὶ γαμικὸς λέβης. Schlörb-Vierneisel ὅ.π. (σημ. 124) 72-75. Γιὰ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ καὶ τὴν Πινύκα βλ. Moore 283-284, Talcott - Philippaki 40-41.

127. Βλ. ἐνδεικτικὰ Καθάρειο πίν. 8β, 14γ, 19γ, 44β, 53α, 60α, 61α-β, 70α-γ.

128. Γιὰ τὸ ἀγγεῖο τῆς Ὀλύνθου βλ. Robinson 1933, πίν. 140 εἰκ. 402 καὶ γι' αὐτὸ τῆς Ἰστρίας βλ. P. Alexandrescu, *Histria*, IV. *La céramique d'époque archaïque et classique (VII-IV e.s.)* (Βουκουρέστι 1978) εἰκ. 475 (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.).

129. Γιὰ τὴν πρώτην περίπτωση βλ. *CVA* Bonn 1, πίν. 11 εἰκ. 4 (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ., A. Greifenhagen) καὶ γιὰ τὴν δευτέραν *CVA* Trieste 1, πίν. 6 εἰκ. 1-2

Ἡ ὕδρ 1 ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα σωζόμενα ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης». Στυλιστικά ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς προτομῆς εἶναι κοντὰ σὲ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ παραδείγματα ἀγγείων καὶ τοῦ β' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ.¹³⁰ Μὲ βάση τὴν κατατομὴ τοῦ σχήματος καὶ τὰ στυλιστικά χαρακτηριστικά θεωρεῖται πιθανὴ ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ α' στο β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τέλος, τὸ προφίλ τοῦ προσώπου τῆς μορφῆς τοῦ ἱματιοφόρου νέου τῆς πελ 2 εἶναι δυνατό νὰ συγκριθεῖ μὲ ἔργα τοῦ α' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ.¹³¹, ὥστόσο ἡ στάση τοῦ χειριοῦ καὶ ἡ παχιά μελανὴ γραμμὴ τοῦ ἐνδύματος συναντῶνται σὲ ἄρκετὰ παραδείγματα χρονολογημένα κυρίως στὸ β' καὶ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹³² Ὅμως ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν πτυχώσεων τοῦ ἐνδύματος, τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καὶ ἡ πλαστικότητα τοῦ χειριοῦ δὲν χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἀμελὴ ἀπόδοση τῶν ὀψιμότερων παραστάσεων καὶ κατὰ συνέπεια θεωρεῖται πιθανότερη ἡ χρονολόγηση γύρω στὸ 380-370 π.Χ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτά, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἐρυθρόμορφων ἀγγείων ἀπὸ τὴν περιοχὴ «Ἀνάδειξης» μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὴν περίοδο αὕτῃ συναντοῦμε κρατῆρες, λεκανίδες, σκύφους καὶ ληκύθους. Τὸ ὄστρακο κρ 4 ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ καλὸ παράδειγμα τοῦ «στὺλ Κέρτς». Ἡ ἄφθονη χρῆση λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος στὰ γυμνὰ μέλη, στὸ στεφάνι καὶ στὸ κλαδί, καθὼς καὶ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου τῆς μορφῆς ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγησή του στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κυρίως μὲ βάση τὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα¹³³. Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο μπορεῖ κατὰ πᾶσα πιθανότητα νὰ τοποθετηθεῖ ὁ κρ 5 ποὺ ἀπεικονίζει παναθηναϊκὸ ἀμφορέα¹³⁴ καὶ τὸ τμήμα τοῦ κρ 15 ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα κωδωνόσχημων κρατῆρων τοῦ ὕλικου μας. Τὴ χρονολόγηση τοῦ κρ 15 ἐνισχύει τὸ ὀριζόντιο χεῖλος, ἡ καμπυλότητα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ χεῖλος στὸ σῶμα καὶ ἡ ἔντονα κυρτὴ κοιλία τοῦ ἀγγείου. Μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνάδουν ἡ γραμμικότητα τῶν πτυχώσεων τοῦ ἐνδύματος τῶν ἱματιοφόρων νέων καὶ ἰδιαίτερα ἡ χρῆση πλατιῶν

(α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ., B. M. Scarfi). Τὸ παράδειγμα τῆς Πέλλας εἶναι πιὸ κοντὰ σὲ αὐτὸ τῆς Βόννης καὶ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ στὸ τέλος τοῦ α' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

130. Πὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. βλ. Moore πίν. 94 εἰκ. 970-971, *CVA* Bucarest 2 πίν. 25 εἰκ. 4. Ὁ ἀμελὴς σχεδιασμὸς τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ σάκκου καὶ τοῦ ἐνωτίου, συναντῶνται κυρίως στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. βλ. *CVA* Milano 1, πίν. 12 εἰκ. 1-2 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ., G. Belloni), *CVA* Brit. Museum 6, πίν. 96 εἰκ. 9.

131. βλ. *CVA* München 2, πίν. 83 εἰκ. 2 (390 π.Χ.,

R. Lullies).

132. βλ. ἐνδεικτικὰ *CVA* Tokyo 1, πίν. 15 εἰκ. 2 (β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ., A. Mizuta), Moore πίν. 13 εἰκ. 63 (γ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.).

133. Πὰ ἀντίστοιχες ἀπεικονίσεις Ἑρώτων βλ. Δρούγου ὁ.π. (σημ. 15) 15α, 16γ, 17β (γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), Moore πίν. 55 εἰκ. 500 (β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.).

134. Πὰ ἀνάλογες πιὸ πρώιμες ἀπεικονίσεις ἀγγείων βλ. *CVA* Wien 3, πίν. 108 εἰκ. 3, πίν. 117 εἰκ. 3, πίν. 130 εἰκ. 1, Καθάρου πίν. 57β, 60α,δ, 65α, 75α, 76α.

γραμμώσεων άραιου μαύρου χρώματος τόσο στο ένδυμα όσο και στο τύμπανο που κρατά ή μία μορφή¹³⁵.

Οί παραστάσεις με σκηνές συμποσίου παραμένουν ιδιαίτερα δημοφιλείς και κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Το όστρακο του **κρ 13** παρουσιάζει άρκετά μεγάλη όμοιότητα στις λεπτομέρειές του με την παράσταση της α' όψης του κρατήρα 729 στο Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης στη Βιέννη, που χρονολογείται γύρω στα 360-350 π.Χ.¹³⁶ Στην ίδια περίπου χρονική περίοδο μπορεί ίσως να τοποθετηθεί και ό **κρ 14**, που και αυτός εικονίζει πιθανότατα σκηνή συμποσίου. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από τον τρόπο απόδοσης των μυών του σώματος και των λεπτομερειών του προσώπου της μορφής του νέου¹³⁷.

Κοντά στα μέσα του 4ου αϊ. π.Χ. μπορεί να χρονολογηθεί και ό **κρ 19**. Το εικονογραφικό σχήμα της κάλυψης του προσώπου των γυναικείων μορφών από τη μύτη και κάτω είναι ιδιαίτερα άγαπητό στο β' και στο γ' τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ.¹³⁸ Ο τρόπος απόδοσης των πτυχώσεων, που ξεκινούν από το κέντρο του σώματος και διαχέονται σε διαγώνια και έλαφρά καμπύλη διάταξη προς το υπόλοιπο σώμα, μπορεί να συγκριθεί με το ένδυμα γυναικείας μορφής στην α' όψη του κρατήρα F5 του Βρετανικού Μουσείου, που αποδίδεται στον ζ. του *Filottrano*. Μικρότερη όμοιότητα παρουσιάζει ή περίπτωση του ενδύματος της γυναικείας μορφής της β' όψης του παναθηναϊκού άμφορέα ΕΑΜ 20045 από την Έρέτρια, που αποδίδεται στον ζ. του *Μαρσύα* και χρονολογείται στα 360/59 π.Χ.¹³⁹ Τα κοινά χαρακτηριστικά του όστράκου της Πέλλας με τα παραπάνω έργα οδηγούν στη χρονολόγησή του γύρω στο 360-350 π.Χ.

Ο άριθμός των λεκανίδων που μπορούν να τοποθετηθούν στο β' τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ. είναι και αυτός σημαντικός. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των **λεκ 7** και **λεκ 8**, που παρουσιάζουν όμοιότητες με το εργαστήριο της *Ομάδας Otchéť*. Η μορφή του κιβωτιδίου, το προφίλ της κεφαλής της γυναικείας μορφής και ή διακοσμητική ζώνη γύρω από το στέλεχος της **λεκ 7** μπορούν να συγκριθούν με άρκετά έργα του παραπάνω εργαστηρίου¹⁴⁰. Το ίδιο συμβαίνει με το κόσμημα του ενδύματος, τον τρόπο απόδοσης του κιβωτιδίου και του πολυποίκιλτου ύφασματος που κρατά στο χέρι της ή γυναικεία μορφή

135. Για κοντινά εικονογραφικά παράλληλα βλ. Trias de Arribas 1968, πίν. 228 εικ. 2, πίν. 229 εικ. 3 (μέσα 4ου αϊ. π.Χ.).

136. Schefold 16 άρ. 127, *CVA* Wien 3, πίν. 135 εικ. 1. Πολύ κοντά στο όστρακο της Πέλλας είναι ό τρόπος απόδοσης των ήλων, του σημείου ένωσης της τραβέρσας με τα πόδια της τράπεζας και ή διακόσμηση του προσκεφαλαίου της κλίνης.

137. Για παραστάσεις της ίδιας χρονικής περιόδου βλ. Robinson 1933, πίν. 82 εικ. 136, Robinson 1950, πίν. 38 εικ. 29.

138. Βλ. ένδεικτικά Βαλαβάνη πίν. 81, 84β (340/

339 π.Χ.), πίν. 103 (360-355 π.Χ.), πίν. 107 (μέσα 4ου αϊ. π.Χ.), πίν. 155 (330-325 π.Χ.), Moore πίν. 101 εικ. 1052 (β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ.).

139. Για την πρώτη περίπτωση βλ. *ARV*² 1455, άρ. 3, Schefold πίν. 27 εικ. 3 και για τη δεύτερη Βαλαβάνη πίν. 46β και σ. 42-45.

140. Κοντά είναι οί περιπτώσεις των πωμάτων 38.216 από την Όλυνθο, των όστράκων P 127 και P 505 από την Πνύκα. Για το πρώτο παράδειγμα βλ. Robinson 1950, πίν. 87 εικ. 64, για το δεύτερο και για το τρίτο Talcott - Philippaki πίν. 14 εικ. 166-167.

τῆς **λεκ 8**¹⁴¹. Μὲ βάση τὰ παραπάνω ἢ **λεκ 7** μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν Ὀμάδα *Otchët*, ἐνῶ ἢ **λεκ 8** εἶναι ἀρκετὰ κοντά.

Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο μὲ τὶς προηγούμενες περιπτώσεις πρέπει νὰ ἀνήκουν τὰ πώματα τῶν **λεκ 9, 10** καὶ **11**. Τὸ παράδειγμα τῆς **λεκ 9** μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ζ. τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς *P 17562*. Σ' αὐτὸν τὸν ἀγγειογράφο παραπέμπουν ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ κιβωτιδίου, τῶν πτυχώσεων τοῦ ἐνδύματος καὶ τῆς κόμης τῶν γυναικείων μορφῶν¹⁴². Τὰ ὄστρακα τῶν **λεκ 10** καὶ **11** ἐμφανίζουν κοινὰ χαρακτηριστικά μὲ ἔργα τοῦ ζ. τῆς Θεσσαλονίκης 38.290. Ἡ χαρακτηριστικὴ διακόσμηση τοῦ κιβωτιδίου καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Ἐρωτα ποὺ ἵπταται στὴν **λεκ 10**, ἔχουν κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴν παράσταση τοῦ πώματος τῆς λεκανίδος 4252 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ferrara¹⁴³. Ἀκόμη, ἡ ἀμελὴς ἀπόδοση τοῦ ἀστραγάλου, τῶν δακτύλων καὶ τῆς κατατομῆς τῶν πελμάτων τῶν ποδιῶν, καθὼς καὶ ἡ γραμμικότητα τοῦ σωζόμενου τμήματος τοῦ φτεροῦ τοῦ Ἐρωτα τῆς **λεκ 11**, ἀποτελοῦν κατεξοχὴν γνωρίσματα τοῦ ζ. τῆς Θεσσαλονίκης 38.290, ὥστόσο συναντῶνται καὶ σὲ ἄλλους ἀγγειογράφους τῆς ἴδιας περιόδου¹⁴⁴.

Μία ἀπὸ τὶς πιὸ συνηθισμένες κατηγορίες λεκανίδων ἀποτελοῦν ἀναμφίβολα αὐτὲς τῶν ὁποίων τὸ πῶμα κοσμεῖται μὲ ἀντωπὲς γυναικεῖες κεφαλές. Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς τοποθετοῦν αὐτὰ τὰ ἔργα ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἔχει γίνει εἰδικὴ μελέτη τῶν ἐργαστηρίων τους καὶ προσπάθεια ἀκριβέστερης χρονολόγησης. Στὴ συγκεκριμένη κατηγορία ἀνήκουν οἱ **λεκ 12** καὶ **λεκ 13**. Ἡ **λεκ 12** πρέπει κατὰ πᾶσα πιθανότητα νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ἴδιο ἀγγειογράφο ποὺ διακόσμησε τὰ πώματα *P 7694* καὶ *P 3556* ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά¹⁴⁵, ἐνῶ ἢ **λεκ 13** παραπέμπει σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς χαρακτηριστικὸς ἀγγειογράφους τοῦ 4ου αἰ., ποὺ διακόσμησαν πώματα λεκανίδων μὲ ἀντωπὲς κεφαλές, τὸν ζ. τῆς *Λεκανίδος τοῦ Reading*. Μὲ τὸν ἀγγειογράφο αὐτὸ συνδέεται τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα μὲ τὶς τέσσερις γυναικεῖες κεφαλές, ποὺ εἶναι ἀνὰ δύο ἀντωπὲς, καὶ

141. Βλ. ἀντίστοιχη μορφὴ στὸ πῶμα 451 στὸ Βασιλικὸ Μουσεῖο τοῦ Ontario. Roberts ὅ.π. (σημ. 124) πίν. 86 εἰκ. 6.

142. Μεγάλῃ εἶναι ἡ ὁμοιότητα τῶν ὀστράκων τῆς Πέλλας μὲ ἀντίστοιχες λεπτομέρειες τῶν λεκανίδων Π 1b dep. 60/2 στὸ Μουσεῖο Πούσκιν τῆς Μόσχας, *P 17562* καὶ *P 16644* ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά. Πὰ τὸ πρῶτο παράδειγμα βλ. *CVA Moscow* 5, πίν. 22 εἰκ. 1-2, πίν. 23 εἰκ. 1 καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα βλ. Moore 1997, πίν. 108 εἰκ. 1130-1131. Γενικὰ γιὰ τὸν ἀγγειογράφο βλ. *ARV*² 1502.

143. Alfieri ὅ.π. (σημ. 56) 114 εἰκ. 293. Σὲ ἀντίθεση ὥστόσο μὲ τὸ ὄστρακο τῆς **λεκ 10**, οἱ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων στὰ περισσότερα ἔργα τοῦ ζ. τῆς Θεσσαλονίκης 38.290 εἶναι περισσότερο στεγνές καὶ γραμμικές, τὰ πόδια τῶν Ἐρώτων εἶναι ἐντελῶς σχηματοποιημένα καὶ σπάνια χρησιμοποιεῖται λευκὸ ἐπίθετο

χρῶμα στὰ γυνὰ τους μέλη. Γενικὰ γιὰ τὸν ζ. τῆς Θεσσαλονίκης 38.290 βλ. *ARV*² 1500, *Addenda* 383.

144. Robinson 1950, πίν. 88, *CVA Leyden* 4, πίν. 203 εἰκ. 6, *CVA Moscow* 5, πίν. 21 εἰκ. 2-4, πίν. 25 εἰκ. 1-3. Πὰ παραστάσεις ποὺ δὲν ἀποδίδονται στὸν ἀγγειογράφο βλ. ἐνδεικτικὰ Robinson 1950, πίν. 80 εἰκ. 56a, *CVA Leyden* 4, πίν. 203 εἰκ. 3.

145. Πὰ τὸ πρῶτο παράδειγμα βλ. Moore πίν. 107 εἰκ. 1121 (β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ γιὰ τὴ δεύτερη πίν. 108 εἰκ. 1135 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.). Στὴν ταύτιση ὁδηγεῖ ἡ σύνθεση τῆς παράστασης μὲ τὶς ἀντωπὲς κεφαλές, ἡ διακόσμηση τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς μὲ ὁμάδες στιγμῶν καὶ παράλληλων γραμμώσεων, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ βοστρύχου ποὺ ξεπροβάλλει ἀπὸ τὸν σάκκο, τοῦ ἐνωτίου καὶ τοῦ σχηματοποιημένου φυτικῶς κοσμήματος ἀνάμεσα στὶς κεφαλές.

ἀκόμη ή διακόσμηση τοῦ σάκκου με σικτή διαγώνια τοποθετημένη ταινία. Χαρακτηριστικός εἶναι ἐπιπλέον ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ ὀφθαλμοῦ με τή διαγώνια γραμμή πού ἐνώνει τὸ ἄνω βλέφαρο με τὸ φρύδι σχηματίζοντας τὸ γράμμα Ζ. Τέλος, πολλὰ ἀπὸ τὰ κομβία τῶν πωμάτων τοῦ ἐργαστηρίου κοσμοῦνται στήν ἄνω ἐπιφάνειά τους με ἀκανόνιστες στιγμές, ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωση τοῦ ἀγγείου τῆς Πέλλας¹⁴⁶.

Μία ἀκόμη χαρακτηριστική κατηγορία λεκανίδων τοῦ β' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀποτελοῦν αὐτές πού φέρουν στὸ κάλυμμά τους γυναικεῖες κεφαλές σὲ συνδυασμὸ με γρύπες ἢ αἰλουροειδή. Στήν ομάδα αὐτὴ ἀνήκουν ἀρκετὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα σωζόμενα εἶναι ἡ **λεκ 14**, ἡ παράσταση τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ με τὸ ἔργο τῆς *Ομάδος τῆς Λεκανίδος τῆς Βιέννης*¹⁴⁷. Στυλιστικά χαρακτηριστικά πού ὁδηγοῦν στὸ ἐργαστήριό αὐτὸ εἶναι ἡ διακόσμηση τοῦ φρυγικοῦ σκούφου τῆς κεφαλῆς με ὁμάδες τριῶν στιγμῶν καὶ ὁ χαρακτηριστικὸς τρόπος σχεδίασης τοῦ αἰλουροειδοῦς¹⁴⁸. Σὲ πολλὰ ἀγγεῖα τῆς *Ομάδας* συναντῶνται ἀκόμη παραπληρωματικὰ φυτικά μοτίβα καὶ κυκλικά κοσμήματα πού διαιροῦνται σὲ τέσσερα τριγωνικὰ σικτὰ μέρη. Τέλος, ἰδιαίτερη προτίμηση παρατηρεῖται σὲ πώματα πού χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀνάστροφα¹⁴⁹. Στήν ἴδια ομάδα ἀνήκει καὶ ἡ **λεκ 15**, πού εἶναι ἀρκετὰ κοντὰ στὸ ἔργο τῆς *Ομάδας τῆς Λεκανίδος τῆς Βιέννης*¹⁵⁰. Στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ἡ **λεκ 16**, ἡ ὁποία ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὸ ἐξεταζόμενο ἐργαστήριό, ἀφοῦ ὁ γρύπας παρουσιάζει διαφορὲς στίς λεπτομέρειές του σὲ σχέση με τὰ ἀγγεῖα τῆς ὁμάδας αὐτῆς.

Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ πῶμα τῆς **λεκ 17**, ἀφοῦ συγκεκριμένα τεχνικά καὶ στυλιστικά στοιχεῖα ὁδηγοῦν στήν ἀποσύνδεσή του ἀπὸ τὰ κεραμικά ἐργαστήρια τῆς Ἀττικῆς. Ὁ πηλὸς ἔχει χρώμα ἐρυθροπό κίτρινο (5YR, 6/6), ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἀττικά ἀγγεῖα, ὥστόσο δὲν εἶναι ἰδιαίτερα καθαρὸς, ἀφοῦ περιέχει μαρμαρυγία καὶ ἀρκετὲς προ-

146. Ἡ **λεκ 13** μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με ὅλα τὰ γνωστὰ ἔργα τοῦ ἀγγειογράφου. Πὰ τὸν ζ. *τῆς Λεκανίδος τοῦ Reading* βλ. *ARV*² 1501-1502. Στὸν κατάλογο τοῦ Beazley πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ ἀγγεῖα στὸ Μουσεῖο Πούσκιν στὴ Μόσχα. *CVA Moscow* 5, πίν. 23 εἰκ. 4-5, πίν. 24 (β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.). Πὰ ἔργα κοντὰ στὸν ἀγγειογράφο βλ. *CVA Limoges* 1, πίν. 14 εἰκ. 5 (β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ., O. Touchefeu - Meynier), *CVA Bucarest* 2, πίν. 25 εἰκ. 1 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ., P. Alexandrescu).

147. Τὸ ὑπὸ ἐξέταση ἀγγεῖο παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα με τὸ πῶμα 38.137 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. *ARV*² 1501,1. Robinson 1950, πίν. 86 εἰκ. 63. Τὸ ἐργαστήριό αὐτὸ κοσμεῖ κατὰ κύριο λόγο πώματα λεκανίδων, στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ ἡ ἀπεικόνιση γυναικείων προτομῶν με φρυγικὸ πῖλο, γρυπῶν καὶ αἰλουροειδῶν. Πὰ τὴν *Ομάδα τῆς Λεκανίδος τῆς Βιέννης* γενικά βλ.

*ARV*² 1501-1502, Robinson 1950, 119-121. Στὸν κατάλογο τοῦ Beazley θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ ἀγγεῖα στὸ Μουσεῖο Πούσκιν τῆς Μόσχας, *CVA Moscow* 5 πίν. 23 εἰκ. 1-3.

148. Τὸ ζῶο ἀπεικονίζεται κατὰ κανόνα σὲ διασκελισμὸ με ἀνασηκωμένο τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματός του. Ἡ οὐρά του εἶναι σικτή καὶ στήν ἀπόληξή της φέρει ὀριζόντιες παράλληλες γραμμώσεις. Τὸ τρίχωμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σώματος ἀποδίδεται με στιγμές, παράλληλες διαγώνιες καὶ ἐλαφρὰ καμπύλες γραμμὲς ἀραιοῦ μαύρου χρώματος. Τὰ αὐτιά, τέλος, εἶναι τριγωνικά καὶ θυμίζουν ἀντίστοιχες ἀπεικονίσεις γρυπῶν. Πὰ παρόμοια ἀπόδοση αἰλουροειδῶν βλ. ἀκόμη Moore πίν. 107 εἰκ. 1125-1127.

149. Πὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα πωμάτων τοῦ ἐργαστηρίου πού χρησιμοποιοῦνται ἀνάστροφα βλ. Robinson 1950, πίν. 86 εἰκ. 63, *CVA Moscow* 5, πίν. 23 εἰκ. 1, *CVA Cambridge* 2, πίν. 37 εἰκ. 10.

σμίξεις. Ἀκόμη, ἡ ἀβαφής ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ πώματος ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο δὲν συναντᾶται σὲ ἔργα τοῦ ἀττικοῦ Κεραμικοῦ. Ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφία, ἡ διάταξη τῶν μορφῶν τῆς διακόσμησης παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ ἔργα τῆς *Ὁμάδας τῆς Λεκανίδος τῆς Βιέννης*. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ ἐνδύματος τῆς μορφῆς καὶ τῶν φτερῶν τοῦ γρύπα, τὸ ἀμελὲς σχέδιο καὶ ἡ ἐναλλαγὴ στὴ χρῆση μαύρου χρώματος ἀραιᾶς σύστασης μὲ πλατιᾶς ταινίες μελανοῦ χρώματος διαφοροποιοῦνται σημαντικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ παραπάνω ἀττικοῦ ἐργαστηρίου. Σημαντικὸ διαφοροποιῶν στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἀκόμη ἡ διακόσμηση τοῦ περιχειλώματος μὲ θέουσα σπείρα, χαρακτηριστικὸ πὺν δὲν ἐμφανίζεται στὰ ἐρυθρόμορφα πώματα τοῦ ἀττικοῦ Κεραμικοῦ.

Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τῆς Ἀττικῆς δημιουργεῖ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναζήτησης τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου ἀπὸ τὸ ὁποῖο προήλθε. Οἱ παραστάσεις μὲ γυναικεῖες προτομὲς πὺν φέρουν φρυγικὸ πῖλο ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ πῖο ἀγαπημένα εἰκονογραφικὰ θέματα καὶ ἐμφανίζονται σὲ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴ Βοιωτία καὶ τὴ Χαλκιδική. Ὡστόσο, τὰ ἀγγεῖα τῆς Χαλκιδικῆς διαφοροποιοῦνται τόσο ὡς πρὸς τὴ σύσταση τοῦ πηλοῦ ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα¹⁵¹. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πηλοῦ τους εἶναι πῖο κοντὰ στὰ βοιωτικὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, ὡστόσο ἡ εἰκονογραφία εἶναι διαφορετικὴ, ἀφοῦ δὲν φαίνεται νὰ ἀποδίδονταν προτομὲς μὲ φρυγικὸ πῖλο, ἀλλὰ οὔτε καὶ γρύπες¹⁵². Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εὕρεση ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ὀστράκων τοῦ ἐργαστηρίου πὺν κατασκεύασε τὸ πῶμα τῆς *λεκ 17* στὴν ἴδια τὴν Πέλλα. Σὲ κάποιες περιπτώσεις μάλιστα στάθηκε δυνατό νὰ ἀναγνωριστῇ καὶ ὁ ἴδιος ἀγγειογράφος. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα μᾶς ὁδηγοῦν νὰ συσχετίσουμε τὸ πῶμα τῆς *λεκ 17*

150. Στὸ συγκεκριμένο ἐργαστήριον παραπέμπει ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ ἐνδύματος τῆς προτομῆς μὲ τὶς ὁμάδες τῶν τριῶν στιγμῶν καὶ τοῦ παραπληρωματικοῦ κοσμήματος ἀνάμεσα στὴ γυναικεῖα μορφή καὶ τὸν γρύπα. Τὸ ὄστρακο τῆς Πέλλας μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ πώματα 3721 στὸ Μουσεῖο Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὴ Βιέννη, V.I. καὶ 3264 στὰ Κρατικὰ Μουσεία τοῦ Βερολίνου. Πᾶ τὴν πρώτη περίπτωσι βλ. *ARV*² 1501, 4, *CVA* Wien I, πίν. 50, εἰκ. 6 καὶ γιὰ τὴ δεύτερη *CVA* Berlin 1, πίν. 28.

151. Ὁ πηλὸς τῶν συγκεκριμένων ἀγγείων περιέχει στὶς περισσότερες περιπτώσεις μεγαλύτερη ποσότητα μαρμαρυγίας ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Πέλλας. Ἀκόμη, ἐρυθρόμορφα πώματα λεκανίδων καὶ πυξιδῶν εἶναι πῖο περιορισμένα, ἐνῶ οἱ γυναικεῖες προτομὲς συνδυάζονται μὲ Ἔρωτες ἢ προτομὲς γρυπῶν καὶ ἀποδίδονται διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι στὴ *λεκ 17*. Πᾶ τὴν ἐρυθρόμορφη παραγωγὴ τῆς Χαλκιδικῆς βλ. Robinson 1950, 16-17, Ph. Zaphiropoulou, Vases

paintes du Musée de Salonique, *BCH* 94, 1970, 361-435, E. Πούρη, Ἡ κεραμικὴ τῆς Χαλκιδικῆς στὸν 4ο αἰ. π.Χ., στὸ *Κέρονος. Τιμητικὴ προσφορά στὸν καθηγητὴ Γεώργιο Μπακαλάκη* (Θεσσαλονίκη 1972) 6-14. I. McPhee, Some Red-Figured Vase-Painters of the Chalcidice, *BSA* 76, 1981, 297-305.

152. Ἀντίθετα, πῖο συχνὰ ἀπαντοῦν σὲ πώματα κεφαλὲς μὲ σάκκο ἢ μὲ περίτεχνη κόμμωση. Πᾶ τὴν ἐρυθρόμορφη κεραμικὴ τῆς Βοιωτίας γενικὰ βλ. R. Lullies, Zur boiotisch rotfigurigen Vasenmalerei, *AM* 65, 1940, 1-27. Χρ. Ἀβρονιδάκη, Ὁ Ζωγράφος τοῦ Ἀργον. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βοιωτικοῦ ἐρυθρόμορφου κεραμικοῦ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Θεσσαλονίκη 2003), ὅπου καὶ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία. Πᾶ παραστάσεις μὲ γυναικεῖες προτομὲς βλ. A. D. Ure, Boeotian Vases with Women's Heads, *AJA* 57, 1953, 245-249 καὶ πίν. 66-72. Σημαντικὸ πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ ἐλλιπὴς γνώση μας γιὰ τὴν ἐρυθρόμορφη παραγωγὴ τῆς Βοιωτίας κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.

μέ κάποιο ντόπιο κεραμικό εργαστήριο της Μακεδονίας που άντλει τα θέματά του από το ρεπερτόριο του άττικού Κεραμεικού¹⁵³.

Στό β' τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ. μπορούν να χρονολογηθούν και αρκετά άγγεία που φέρουν φυτικά κοσμήματα. Σ' αυτή την χρονική περίοδο παραπέμπει ό τρόπος απόδοσης του πυρήνα των άνθεμιών, των πετάλων και του ήμιανθεμίου σε έπαφή με την απόφυση της λαβής της *λεκ 2*¹⁵⁴. Παρόμοιος είναι ό τρόπος απόδοσης του άνθεμιού της *ληκ 3*, τό όποιο μπορεί να ένταχθεί στη δεύτερη κατηγορία του Robinson. Βασικό χαρακτηριστικό της κατηγορίας αυτής αποτελεί τό κεντρικό τριγωνικό πέταλο, τό όποιο διαπερνά την ήμικυκλική ταινία που περικλείει τό φυτικό κόσμημα¹⁵⁵.

Ό *σκ 1* είναι ένα από τα έλάχιστα άγγεία του συνόλου για τα όποια γνωρίζουμε την κατακόρυφη τομή τους. Ό τρόπος απόδοσης της μορφής του ήματιοφόρου νέου και τό ίδιο τό σχήμα του άγγείου παραπέμπουν στο ίδιο εργαστήριο που κατασκεύασε τον σκύφο 28 vi.4 στο πανεπιστήμιο του Reading¹⁵⁶. Έτσι, τό άγγείο της Πέλλας μπορεί να χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 4ου αϊ. και ειδικότερα γύρω στα 360-350 π.Χ. Τα όστρακα *σκ 2* και *3* πρέπει να τοποθετηθούν κοντά σ' αυτό τό χρονικό διάστημα. Ό τρόπος απόδοσης του ήματίου του νέου στον *σκ 2* μπορεί να συγκριθεί με έργα του ζ. της *Καλύμνου*, χωρίς ώστόσο να μπορεί τό όστρακο να αποδοθεί στον άγγειογράφο αυτόν¹⁵⁷. Τό παράδειγμα του *σκ 3* παρουσιάζει ένδιαφέρον ως προς τό εργαστήριο κατασκευής του, καθώς έμφανίζει στοιχεία που δέν συναντώνται στον άττικό Κεραμικό. Ό πηλός του περιέχει αρκετές προσμίξεις, τό χρώμα του είναι πολν άπαλό καφέ (10 YR, 7/4) και τό γάνωμά του ιδιαίτερα θαμπό. Αυτά τα στοιχεία είναι χαρακτηριστικά της κορινθιακής κεραμικής του 4ου αϊ. π.Χ.¹⁵⁸ Στα εργαστήρια της Κορίνθου συναντάται επίσης τό θέμα των ήματιοφόρων νέων που είναι πολν κοντά στα άττικά πρότυπα¹⁵⁹.

153. Είναι αυτονόητο πώς για να αποδειχτεί ή παραπάνω ύπόθεση είναι αναγκαία ή εξέταση ενός μεγαλύτερου και πιο αντιπροσωπευτικού δείγματος του υπό εξέταση εργαστηρίου, από άποψη εικονογραφίας, σχηματολογίου και τεχνικής. Έπιπλέον, πρέπει να γίνουν οι αναγκαίες αναλύσεις πηλού και ή άπαραίτητη σύγκριση των άγγείων αυτών με αντίστοιχα μελαμβαφή «ντόπια» άγγεία.

154. Πά τη *λεκ 2* βλ. Schlörb - Vienneisels δ.π. (σημ. 124) πίν. 48, εικ. 4.4, Roberts δ.π. (σημ. 124) πίν. 85, εικ. 4. Τα παραπάνω άγγεία που σχετίζονται με τη *λεκ 2*, άνήκουν στο κεραμικό εργαστήριο της Όμάδας *Otchët*.

155. Πά τη δεύτερη κατηγορία άνθεμιών κατά Robinson βλ. Robinson 1950, σ. 147. Πά αντίστοιχο τύπο άνθεμιού βλ. αυτόθι πίν. 105 εικ. 114-115, Ρωμιοπούλου - Τουράτσογλου δ.π. (σημ. 30) 42 Π1537 (μέσα 4ου αϊ. π.Χ.).

156. *CVA Reading 1*, πίν. 28 εικ. 8a-c (μέσα 4ου αϊ. π.Χ., P. Ure).

157. Πά τον ζ. της *Καλύμνου* βλ. *ARV*² 1494. Έιδιαίτερη όμοιότητα παρουσιάζει τό παράδειγμα της άθηναϊκής Άγοράς (Moore πίν. 121 εικ. 1301).

158. Με βάση τη σύσταση του κορινθιακού πηλού και τό γάνωμα, τα κορινθιακά έρυθρόμορφα άγγεία μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες. Τα χαρακτηριστικά που συναντώνται στον *σκ 3* ταυτίζονται με αυτά της δεύτερης κατηγορίας. Βλ. I. McPhee, *Local Red-figure from Corinth, 1973-1980, Hesperia* 52, 1983, 137 και M. Farnsworth, *Corinthian Pottery: Technical Studies, AJA* 74, 1970, 9-20.

159. Πά παραστάσεις ήματιοφόρων νέων σε κορινθιακούς έρυθρόμορφους σκύφους βλ. McPhee δ.π. (σημ. 158) πίν. 41 εικ. 55, S. Herbert, *Corinth VII. IV. The Red-figured Pottery* (Πρίνστον 1977) πίν. 25 εικ. 151b, 153, E. G. Pemberton, *Corinth XVIII. I. The*

Τέλος, στο β' τέταρτο του 4ου αἰ. μπορεί νὰ χρονολογηθεῖ ἡ **ληκ 4**, ἡ ὁποία ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκύθων, πού κοσμοῦνται μὲ ἀντωπὲς γυναικεῖς προτομές, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες συναντᾶται κάποιο ἀντικείμενο. Παρόλο πού γιὰ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ δὲν ἔχει γίνει εἰδικὴ μελέτη, φαίνεται ὅτι καλύπτουν ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ α' μισοῦ καὶ κυρίως τὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἀγγεῖο τῆς Πέλλας παρουσιάζει ἀντιστοιχίες μὲ τὸ σχῆμα καὶ τὴν εἰκονογραφία παραδειγμάτων πού ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς στὴν Ὀλυνθο, στὰ νεκροταφεῖα τῆς Μίεζας καὶ τῆς Ἀκάνθου¹⁶⁰.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων πού μπορεί νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ μέσα ἢ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἶναι μικρότερος σὲ σχέση μὲ αὐτὸν τῆς προηγούμενης περιόδου. Ἐκτὸς ἀπὸ κρατῆρες, συναντοῦμε ἀσκούς καὶ πελίκες. Τὸ ὄστρακο **κρ 6**, ὅπου παριστάνεται Σάτυρος, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ὄψιμο καλυκωτὸ κρατήρα. Ὁ τρόπος σχεδίασης τῶν μυῶν τοῦ σώματος μὲ βιαστικὲς γραμμὲς παρατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ ἔργα πού χρονολογοῦνται γύρω στὰ μέσα ἢ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁶¹ Στὴν ἴδια περίοδο φαίνεται νὰ ἀνήκουν ἀκόμη τὰ ὄστρακα **κρ 16, 17** καὶ **18**. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ γρύπα πίσω ἀπὸ τὴν ἔφιππη μορφή τοῦ **κρ 16** ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση πὼς ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπῆρχε παράσταση ἔφιππης μορφῆς Ἀρμιασποῦ ἐκατέρωθεν γρυπῶν ἢ ἀκόμα μεμονωμένος γρύπας ἀπὸ πίσω τῆς. Τέτοιες παραστάσεις ἀπεικονίζονται κυρίως στὸ β' καὶ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ χρῆση λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος γιὰ τὸ σῶμα τοῦ μυθικοῦ ὄντος καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ ἀλόγου ἐνισχύουν τὴ χρονολόγησιν τοῦ ὄστράκου στὴν περίοδο πού ἀναφέρθηκε παραπάνω καὶ ὄχι νωρίτερα¹⁶².

Ὅτι σώζεται ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ **κρ 17** μπορεί νὰ συγκριθεῖ μὲ ἀντίστοιχες λεπτομέρειες ἀπὸ ἀγγεῖα τῆς πολυπληθοῦς *Ὀμάδας G*. Μία ἀπὸ τίς ὁμοιότητες μὲ αὐτὴ τὴν ὁμάδα εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος τῆς Ἀμαζόνας μὲ τίς χαρακτηριστικὲς διπλὲς τοξωτὲς γραμμὲς ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν λαμπὸ καὶ στὸ σημεῖο ἔνωσης τῶν χειρῶν μὲ τὸ κυρίως ἔνδυμα. Ἀκόμη, συχνὴ εἶναι ἡ διακόσμηση τῶν χειρῶν μὲ ἀκανόνιστα τοποθετημένες στιγμὲς καὶ ἡ χρῆση ἐπίθετου χρώματος στὰ γυμνὰ μέλη τῶν μορφῶν. Τέλος, τὸ ἴδιο τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς ἔφιππης Ἀμαζόνας μὲ δόρυ, ὅπως ἀπαντᾶται στὸ

Sanctuary of Demeter and Kore. The Greek Pottery (Πρίνστον 1989) πίν. 303b.

160. Πὰ τὰ ἀγγεῖα τῆς Ὀλύνθου βλ. Robinson 1933, πίν. 139 εἰκ. 392-399, Robinson 1950, πίν. 102 εἰκ. 89, 90, γιὰ τῆς Μίεζας βλ. Ρωμοπούλου - Τουράτσογλου ὁ.π. (σημ. 30) 43-44, Π 1544 καὶ γιὰ τῆς Ἀκάνθου βλ. Ν. Καλτσᾶ, *Ἀκανθος*, I. *Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ νεκροταφεῖο κατὰ τὸ 1979* (Ἀθήνα 1998) πίν. 11 εἰκ. α (α' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.). Τὸ παράδειγμα τῆς Μίεζας εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὴν ταφὴ συνόδευε νόμισμα Ἀμύντα Γ' τῆς β' φάσης τῆς βασιλείας του (381-369 π.Χ.). Πὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν κατηγορίας ληκυθίων βλ. ἀκόμη Σγουρο-

πούλου ὁ.π. (σημ. 46) 56 καὶ κατάλογο Π.2 (ἀντωπὲς κεφαλὲς-ἀντικείμενο).

161. Βλ. ἐνδεικτικὰ *CVA California* 1, πίν. 44 εἰκ. 1c, *CVA Tübingen* 4, πίν. 20 εἰκ. 2 (330-320 π.Χ., E. Böhr) πίν. 50 εἰκ. 1 (γύρω στὸ 340 π.Χ.).

162. Τὸ ὄστρακο σώζεται ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὰ καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ἀναγνωρισθεῖ τὸ ἐργαστήριον. Πὰ ἀντίστοιχες παραστάσεις μὲ Ἀρμιασποῦ ἀνάμεσα σὲ γρύπες βλ. *CVA Wien* 3, πίν. 137 εἰκ. 4 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.), Alfieri ὁ.π. (σημ. 56) 112 εἰκ. 284 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ σ. 110 εἰκ. 280 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.).

άγγειο της Πέλλας, συναντάται σε πολλά παραδείγματα της ομάδας αυτής¹⁶³. Ωστόσο, παρὰ τις εμφανείς ομοιότητες, τόσο ἡ μορφή τοῦ πύλου ὅσο καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ ἐνδύματος στὸν χῶρο τοῦ στήθους μὲ κάθετες γραμμώσεις δὲν συναντῶνται κατὰ κανόνα στὸ ἔργο τῆς Ὁμάδας G¹⁶⁴. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς καθιστοῦν ἀβέβαιη τὴν ἀπόδοση τοῦ κρ 17 σ' αὐτὸ τὸ ἐργαστήριο.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τῶν κρατήρων, μὲ τὴν Ὁμάδα G μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν καὶ τὰ ὄστρακα πελ 3 καὶ πελ 4. Ἡ μορφή τοῦ ὀπλίτη τῆς πελ 3, ποὺ κρατᾷ λευκὴ ἀσπίδα καὶ σηκώνει τὸ ξίφος πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ, μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἀρκετὰ παραδείγματα τοῦ ἐργαστηρίου¹⁶⁵. Μὲ βάση τὴν ἐξέταση τοῦ σχήματος καὶ τῶν εἰκονογραφικῶν παραλλήλων, τὸ ὄστρακο τῆς πελ 3 θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ μέσα ἢ στὸ γ' τέταρτο τοῦ αἰῶνα. Ἄμεσα σχετιζόμενο μὲ τὸ παραπάνω παράδειγμα εἶναι καὶ αὐτὸ τῆς πελ 4. Τὸ ἐξαιρετικὰ ἐπίμηκες πόδι τῆς ἔφιππης μορφῆς, στὸ ὁποῖο ὑποδηλώνεται μόνο ὁ ἀστράγαλος μὲ ἀμελὴ καμπύλη γραμμὴ, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς ὀπλῆς τοῦ ἀλόγου καὶ οἱ μικρὲς ἀναλογίες τοῦ ζώου σὲ σχέση μὲ τὸν ἀναβάτη, ὁδηγοῦν στὸν συσχετισμὸ τοῦ ὀστράκου μὲ τὸ ἐργαστήριο τῆς Ὁμάδας G¹⁶⁶.

Ἀρκετὰ κοντὰ στὴ χρονολόγηση τῶν παραπάνω ὀστράκων πρέπει νὰ βρίσκεται ὁ κρ 18. Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν λεπτομερειῶν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππου παρουσιάζει ἀρκετὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ ἀντίστοιχες ἀποδόσεις τοῦ ζ. τοῦ *Filottrano*, καὶ ἰδιαίτερα μὲ αὐτὴ τοῦ ἵππου τῆς α' ὄψης τοῦ κρατήρα Gr 6.1943 στὸ Μουσεῖο Fitzwilliam τοῦ Cambridge¹⁶⁷. Μεγάλῃ ὁμοιότητῃ παρατηρεῖται καὶ στὸν τρόπο σχεδίασης τοῦ ὀφθαλμοῦ τῶν μορφῶν, ποὺ ἔχει κυκλικὸ σχῆμα. Ἡ κόρη τοποθετεῖται στὸ ἄνω βλέφαρο καὶ τὸ φρύδι σχηματίζει τόξο, ἀκολουθώντας τὴν πορεία τοῦ ματιοῦ. Τὸ στόμα εἶναι καὶ αὐτὸ χαρακτηριστικὸ, καθὼς ἔχει τὴ μορφή ὀριζόντιου S καὶ ἀποδίδεται συνήθως μὲ ἀραιὸ μαῦρο χρῶμα. Σὲ

163. Πὰ τὴν Ὁμάδα G βλ. *ARV*² 1462-1471 καὶ ἰδιαίτερα 1468-1469, *Para* 494-495, *Addenda* 379-380, *CVA* Thebes 1, σ. 93 (V. Sabetai), μὲ ἐκτενὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ ἐργαστήριο. Πὰ παρόμοιες παραστάσεις ἔφιππων Ἀμαζόνων στὴ στάση τοῦ κρατήρα τῆς Πέλλας βλ. *CVA* Altenburg 2, πίν. 53 εἰκ. 3 (340-320 π.Χ., E. Bielefeld), *CVA* Tokyo 1, πίν. 15 εἰκ. 3 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ., A. Mizuta), *CVA* Thebes 1, πίν. 87 εἰκ. 1 (340-320 π.Χ., V. Sabetai).

164. Πὰ ἀντίστοιχο κόσμημα τοῦ ἐνδύματος κάτω ἀπὸ τὸν λαμὸ βλ. D. Braunová, *Antické Vázy z Kerče* (Τσεχία 1981) εἰκ. 6, 7 καὶ σ. 76-78.

165. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ μορφὲς τῶν πελικῶν St 1866, KAB 68a στὸ Μουσεῖο Ἐρμιτάζ τῆς Ἀγίας Πετρούπολης καὶ 2360 τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ferrara. Πὰ τὴν πρώτη περὶπτωση βλ. *ARV*² 1464, 44, Schefold πίν. 24 εἰκ. 3 (340-

330 π.Χ.), γιὰ τὴ δεύτερη βλ. *ARV*² 1465, 70. Schefold πίν. 5 εἰκ. 3 (370-360 π.Χ.) καὶ γιὰ τὴν τρίτη βλ. *ARV*² 1465, 72, Alfieri ὁ.π. (σημ. 56) 111 εἰκ. 283 (γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Ἀντίστοιχη, ἀλλὰ γενειοφόρος ἀνδρική μορφή ἐμφανίζεται καὶ στὴν πελίκη 78/747 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Πέλλας, *ARV*² 1464 ἀρ. 52, Παπακωνσταντίνου - Διαμαντοῦρου ὁ.π. (σημ. 13) πίν. 17 εἰκ. α.

166. Πὰ ἔφιππες μορφὲς τῆς Ὁμάδας G μὲ ἐπίμηκη πόδια, ποὺ εἶναι κοντὰ στὴν παράσταση τῆς πελ 4, βλ. Schefold πίν. 23 εἰκ. 4 (320-300 π.Χ.), πίν. 24 εἰκ. 3, *CVA* Altenburg 2, πίν. 53 εἰκ. 3 (γ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ., H. Bielefeld).

167. *ARV*² 1454.23. *LIMC* III λ. *Dioskouroi*, πίν. 469 εἰκ. 171 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.), J. Boardman, *Ἀθηναϊκὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα. Κλασικὴ περίοδος* (μτφ. Ε. Παπουτσάκη - Σεργιπέτη, Ἀθήνα 1995²) εἰκ. 416.

ἀρκετὰ ἔργα τοῦ ἀγγειογράφου συναντᾶται ἀκόμη ἡ χρήση λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος στὰ φάλαρα τῆς ἵπποσκευῆς καὶ στὰ ἡνία τῶν ἵππων, χωρὶς τὴν ὑποδήλωση τῆς φορβεῖας. Ὅμως ὁ λαϊκὸς τῶν ζώων στὰ περισσότερα ἔργα τοῦ ἀγγειογράφου εἶναι σαφῶς μακρύτερος, ἐνῶ παρατηροῦνται καὶ κάποιες διαφορὲς στὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν μυῶν τοῦ προσώπου καὶ τῶν γραμμώσεων τῆς χαίτης¹⁶⁸.

Γύρω στὰ μέσα ἢ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μποροῦν ἀκόμη νὰ χρονολογηθοῦν οἱ ἀσκ 5-7 καὶ λεκ 18. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀσκ 5, ἡ σύνθεση τῶν παραστάσεων καὶ συγκεκριμένα τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ παραπέμπουν στὸν ζ. τῆς Ferrara T 408, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο τοποθετεῖται χρονικὰ στὸ β' τέταρτο ἢ γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὸν παραπάνω ἀγγειογράφο μᾶς ὁδηγοῦν τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα, ἡ διακόσμηση τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς τῶν προτομῶν, μὲ ὁμάδες τριῶν στιγμῶν, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς στικτῆς οὐρᾶς ποὺ συστρέφεται πάντα δύο φορές, καὶ ἡγωνιώδης ἀπόληξη τοῦ πίσω μέρους τοῦ σώματος καὶ τῶν γονάτων τῶν πίσω ποδιῶν τοῦ ζώου. Διαφοροποιῶ στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἡ διακόσμηση τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγγείου τῆς Πέλλας μὲ δύο διαγώνιες γραμμὲς ποὺ περικλείουν στιγμές. Στὸ ἔργο τοῦ ζ. τῆς Ferrara T 408 οἱ στιγμὲς δὲν τοποθετοῦνται μετὰξυ, ἀλλὰ ἐκατέρωθεν τῶν γραμμώσεων¹⁶⁹.

Ἡ διακόσμηση τοῦ ἀσκ 6 μὲ κλαδι δάφνης ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ διακοσμητικὰ μοτίβα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ ἀγγείου μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ παραδείγματα τῶν δύο ἀσκῶν ἀπὸ τὸν ἐναγισμὸ Α' τοῦ τάφου II τῆς Βεργίνας καὶ μὲ αὐτὸ τοῦ ἀσκοῦ 12716 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ferrara¹⁷⁰. Τὸ ὄστρακο ἀσκ 7 τέλος, φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ὀψιμότερα παραδείγματα τοῦ συνόλου. Ἡ παράσταση μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἀντίστοιχες τῶν ἀσκῶν O.6075 στὸ Ρωμαϊκὸ-Γερμανικὸ Κεντρικὸ Μουσεῖο τοῦ Mainz καὶ X.34 στὸ Μουσεῖο Fitzwilliam τοῦ Καϊμπριτζ¹⁷¹. Ὁμοιότητες παρουσιάζει ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ

168. Πὰ τὸν ζ. τοῦ *Filottrano* βλ. *ARV*² 1453-1455, *Addenda* 379. Πὰ παραστάσεις ἵππων τοῦ ἀγγειογράφου μὲ ἐξαιρετικὰ ἐπιμήκεις λαίμους βλ. Alfieri ὁ.π. (σημ. 56) 110 εἰκ. 280, Massei πίν. 23 εἰκ. 1, πίν. 44 εἰκ. 1. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ὑπὸ ἐξέταση ἵππου μπορεῖ ἀκόμη νὰ συγκριθεῖ μὲ ἀντίστοιχη στὸν κρατήρα 1074 στὸ Μουσεῖο Ἱστορίας καὶ Τέχνης τῆς Βιέννης, ποὺ δὲν ἀποδίδεται στὸν ζ. τοῦ *Filottrano*. Τοποθετεῖται ὡστόσο στὴν ἴδια περίοδο, δηλαδὴ γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Βλ. *CVA* Wien 3, πίν. 137 εἰκ. 4.

169. Ὁ ἀγγειογράφος αὐτὸς διακοσμεῖ κυρίως ἀσκούς ἀπικτοῦ τύπου, τῶν ὁποίων τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ὤμου ἀποτελεῖ ἀπομίμηση πώματος. Στὶς περισσότερες παραστάσεις ἀπεικονίζονται σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ ἀγγείου μία γυναικεία προτομὴ καὶ ἓνα αἰλουροειδές. Συνήθως, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση

τοῦ ὀστράκου τῆς Πέλλας, ἀριστερὰ τῆς τοξωτῆς λαβῆς βρίσκεται γυναικεία προτομὴ καὶ δεξιὰ τῆς τὸ αἰλουροειδές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκύπτει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μία χαρακτηριστικὴ ἀσυμμετρία τῆς σύνθεσης καὶ στὶς δύο πλευρὰς τοῦ ἀγγείου. Πὰ τὸν ἀγγειογράφο γενικὰ βλ. *ARV*² 1504-1505, *Addenda* 383. Τὸ ἀγγεῖο τῆς Πέλλας μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ περισσότερα ἔργα του. Βλ. Massei πίν. 24 εἰκ. 1, πίν. 59 εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 62 εἰκ. 3, *CVA* Basel 3, πίν. 28 εἰκ. 8-9.

170. Πὰ τίς δύο πρώτες περιπτώσεις βλ. Δρῶν γου ὁ.π. (σημ. 16) 51-52, εἰκ. 30α-β, 31 καὶ γιὰ τὴν τρίτη βλ. Massei πίν. 81 εἰκ. 2 (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.).

171. Πὰ τὴν πρώτη περίπτωση βλ. *CVA* Mainz 1, πίν. 38 εἰκ. 5-6 (γ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ γιὰ τὴ δεύτερη βλ. *CVA* Cambridge 1, πίν. 43 εἰκ. 14 (ὑστερος 4ος αἰ. π.Χ.). Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀγγείου τοῦ

προσώπου, ιδιαίτερα τοῦ πηγουνιοῦ καὶ τοῦ στόματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος μεταξὺ τῶν μορφῶν. Τέλος, ἓνα ἀπὸ τὰ ὀψιμότερα παραδείγματα ἐρυθρόμορφων λεκανίδων τοῦ συνόλου πού μελετοῦμε φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἡ **λεκ 18**. Τὸ θέμα της, πού εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν γυναικεῖο κόσμο καὶ ἡ εὐρύτατη χρῆση ἐπίθετων χρωμάτων, τὰ ὁποῖα ὅμως ἔχουν ἀπολεπιστεῖ, συναντῶνται στὴν ἀττική ἀγγειογραφία σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις στὰ τέλη τοῦ β' τέταρτου καὶ κυρίως στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁷²

Ἀναμφίβολα ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ποιοτικά ἐρυθρόμορφα ἔργα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» εἶναι αὐτὸ τοῦ **κρ 21**. Τὰ στυλιστικά χαρακτηριστικά τοῦ ὀστράκου παρουσιάζουν μεγάλη ὁμοιότητα μὲ ἔργα κυρίως τοῦ ζ. *τῶν Ἐλευσινίων θεοτήτων* καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τοῦ ζ. *τοῦ Μαρσύα*. Τὰ φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τοῦ πολεμιστῆ τῆς Πέλλας μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ μορφές τῶν πελικῶν St 1792, St 1793 καὶ St 1795 στὸ μουσεῖο Ἑρμιτάζ. Τὰ δύο πρῶτα ἀγγεῖα ἀποδόθηκαν σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Beazley στὸν ζ. *τῶν Ἐλευσινίων θεοτήτων* καὶ τὸ τρίτο στὸν ζ. *τοῦ Μαρσύα*¹⁷³.

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἀγγειογράφου εἶναι ἡ σύγκριση μὲ τὶς λεπτομέρειες τοῦ προσώπου τῆς Δήμητρας, τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοῦ Διονύσου τῆς κύριας ὄψης τῆς πελίκης St 1792, τοῦ Δία καὶ τῆς Ἀφροδίτης τῆς ἀ' ὄψης τῆς πελίκης St 1793 τοῦ Μουσείου Ἑρμιτάζ. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ κεφαλὴ ἀποδίδεται σὲ ὄψη τριῶν τετάρτων. Τὰ μάτια τῶν μορφῶν εἶναι ἀμυγδαλωτὰ καὶ στενόμακρα. Βασικὸ κοινὸ γνώρισμα ἀποτελεῖ ἡ τοποθέτηση τῆς κόρης σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ἄνω βλέφαρο, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται μὲ δύο τοξωτὲς γραμμὲς καὶ τὸ φρύδι μὲ μεγαλύτερη ἀπὸ τοῦ βλεφάρου βραχεῖα ἀνάγλυφη γραμμὴ, πού καμπυλῶνεται ἐλαφρὰ κατὰ μῆκος τοῦ ματιοῦ. Ἡ μύτη εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη καὶ ὁ ὄγκος της ἀναδεικνύεται μὲ δύο κάθετες γραμμὲς. Ἡ ἐξωτερικὴ γραμμὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ περίγραμμα τῆς μύτης, εἶναι ἀνάγλυφη, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ σχεδιάζεται μὲ ἀραιὸ

Cambridge στὸν ὕστερο 4ο αἰ. ἀπὸ τὴν W. Lamb εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνεβῇ μὲ βάση τὰ σύγχρονα δεδομένα στὸ γ' τέταρτο ἢ γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ ἀσκὸς X 34 ἀποτελεῖ τὸ ἐπώνυμο ἀγγεῖο τῆς *Ομάδας τοῦ Ἀσκού τοῦ Cambridge*, ὥστόσο τὸ ὄστρακο τῆς Πέλλας δὲν φαίνεται νὰ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν ὁμάδα αὐτή, γιατί διαφέρει στὸν τρόπο ἀπόδοσης τῆς μύτης καὶ τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος μεταξὺ τῶν προτομῶν. Πὰ τὴν *Ομάδα τοῦ Ἀσκού τοῦ Cambridge* βλ. ARV² 1505, *Addenda* 383.

172. Πὰ σκηνῆς γυναικεῖο κόσμου μὲ τὴ χρῆση ἐπίθετων χρωμάτων σὲ πάματα λεκανίδων βλ. Moore πίν. 106 εἰκ. 1106 (β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.), πίν. 108 εἰκ. 1132 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.), 1140-1142 (γ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.), CVA Moscow 5, πίν. 19 εἰκ. 4, πίν. 20 εἰκ. 1-4 (β' τέταρτο - μέσα 4ου αἰ. π.Χ., N. Sidorova -

O. Tugusheva), CVA Tübingen 4, πίν. 50 εἰκ. 1 (γύρω στὸ 340 π.Χ., E. Böhr).

173. Πὰ τὰ τρία ἀγγεῖα βλ. ARV² 1476, ἀρ. 1-2, σ. 1475, ἀρ. 3. Γενικά γιὰ τὸν ζ. *τῶν Ἐλευσινίων θεοτήτων* βλ. ARV² 1476.1-3, *Para* 496, *Addenda* 381, Schefold 40-43, ἀρ. 368-369 καὶ σ. 125-127, Βαλαβάνη 282-286 καὶ πίν. 122-127α, Μ. Τιβέριο, *Ἀρχαῖα ἀγγεῖα* (Ἀθήνα 1996) 336-337, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πὰ τὸν ζ. *τοῦ Μαρσύα* βλ. ARV² 1474-1476, *Para* 495, *Addenda* 381. Schefold 127-131, Βαλαβάνη 268-281, Kogioumtzi 102-110. Σύμφωνα μὲ τὸν Βαλαβάνη τὸ ἔργο τοῦ ζ. *τῶν Ἐλευσινίων θεοτήτων* θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ αὐτὸ τοῦ ζ. *τοῦ Μαρσύα* στὴν ὕστερη φάση του. Πὰ τὴν ταύτιση αὐτὴ βλ. Βαλαβάνη 285-286.

μαῦρο χρώμα. Ἡ ἀπόληξη, ὅπως καὶ τὸ περύγιο τῆς μύτης, σχηματίζονται μὲ μικρὰ καμπύλα τόξα, ἐνῶ μὲ καμπύλη γραμμὴ γίνεται προσπάθεια ἀπόδοσης καὶ τῶν ρουθουνιῶν. Τὰ χεῖλη δηλώνονται καὶ αὐτὰ μὲ δύο μικρὰ τόξα, ποὺ συγκλίνουν μεταξύ τους. Πάνω ἀπὸ τὰ χεῖλη διακρίνεται ἀχνὴ γραμμὴ, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τοῦ στόματος. Τὰ μαλλιά καὶ στὶς δύο περιπτώσεις σχηματίζονται μὲ ὀριζόντιες κυματοειδεῖς γραμμώσεις ἀραιοῦ μαύρου χρώματος.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα φυσιολογικὰ χαρακτηριστικά, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς γενειάδας μὲ κάθετες κυματοειδεῖς γραμμώσεις ἀραιοῦ μαύρου χρώματος, ποὺ διαχωρίζονται μὲ σαφήνεια μεταξύ τους, ἀπαντῶνται ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο τῆς Πέλλας καὶ στὶς μορφές τοῦ Δία τῆς β' ὄψης τῆς πελίκης St 1792 καὶ τῆς α' ὄψης τῆς πελίκης St 1793 τοῦ Μουσείου Ἑρμιτάζ. Περαιτέρω κοινὰ χαρακτηριστικά γνωρίσματα, ποὺ συναντῶνται στὸ ἔργο τοῦ ζ. τῶν Ἑλευσινίων θεοτήτων καὶ στὸ ὄστρακο τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» εἶναι ἡ πολὺ καλὴ ποιότητα σχεδίου, ἡ λεπτὴ γραμμὴ, ἡ ἐμφάνιση θεμάτων μὲ μυθολογικὸ περιεχόμενο, ἡ τοποθέτηση τῶν μορφῶν σὲ διάφορα ἐπίπεδα, καθὼς καὶ ἡ εὐρεία χρῆση λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος καὶ πρόσθετου πηλοῦ γιὰ τὴν ἀπόδοση περιγραμμάτων καὶ λεπτομερειῶν.

Συμπερασματικὰ ἡ χρονολόγηση τοῦ ὀστράκου τῆς Πέλλας ἴσως μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ πλησιέστερα στὶς πελίκες St 1795, St 1793 καὶ St 1792 τοῦ Ἑρμιτάζ λόγω τῆς μεγάλης ὁμοιότητος ποὺ παρουσιάζουν οἱ μορφές τους. Ἡ πελίκη St 1795 χρονολογεῖται ἀνάμεσα στὸ 350-330 π.Χ., ἡ St 1793 τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς στὰ 350-340 π.Χ., ἐνῶ ἡ St 1792 στὰ 340-330 π.Χ.¹⁷⁴ Ὁ συσχετισμὸς τοῦ κρ 21 μὲ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγησή του κατὰ πᾶσα πιθανότητα γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ σύνδεση τοῦ ὀστράκου αὐτοῦ μὲ τὸν ζ. τοῦ Μαρσύα εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ, ἀφοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴ σχέση τοῦ ἐργαστηρίου μὲ τὸν χώρο τῆς Μακεδονίας. Σημειώνουμε ὅτι, ἂν ἡ ἀπόδοσή μας εἶναι σωστὴ, τότε στὸ ἔργο τοῦ ἀγγειογράφου αὐτοῦ προστίθεται ἕνας δεῦτερος κρατήρας, ἔστω καὶ ἀποσπασματικὰ σωζόμενος¹⁷⁵.

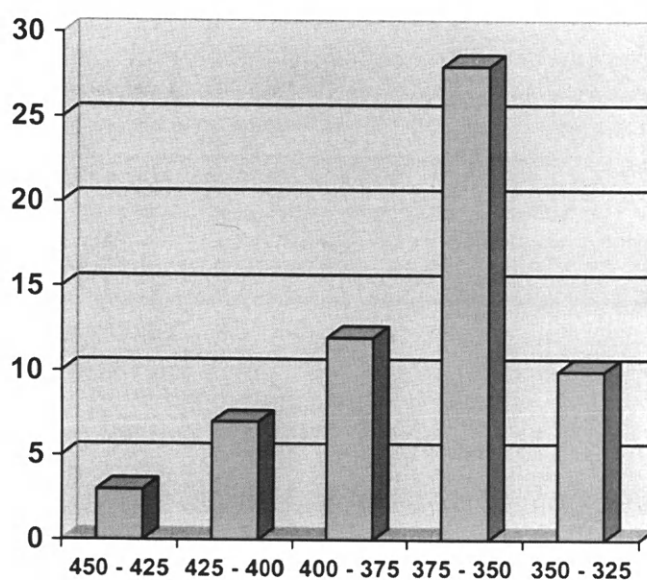
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα ζητήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ συνόλου κεραμικῆς τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» εἶναι ἡ προσέγγιση τοῦ χρονικοῦ φάσματος ποὺ καλύπτει. Ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου μαρτυρεῖ τὴν παρουσία ἐρυθρόμορφων ἀγγείων ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου ὡς τὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὡστόσο, ἡ κατανομή του στὴν

174. Πὰ τὴ χρονολόγηση αὐτῶν τῶν ἀγγείων, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Βαλαβάνη 280 καὶ 285.

175. Στὸν ἀγγειογράφο αὐτὸν ἀποδίδεται ἓνα μόνο ὄστρακο κρατήρα ποὺ βρίσκεται στὰ Κρατικὰ Μουσεία τοῦ Βερολίνου. Βλ. ARV² 1476,9.

περίοδο αυτή δεν παρουσιάζει ομοιομορφία. Από τα 60 παραδείγματα του καταλόγου στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. συναντάται ο μικρότερος αριθμός εύρημάτων με 3 μόλις ὄστρακα, ενώ στο τελευταίο τέταρτο του 5ου και στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. ο αριθμός αυξάνεται ελαφρά. Η αύξηση αυτή συνεχίζεται και στο α' μισό του 4ου αι., στο οποίο ανήκει και η πλειονότητα του υλικού με 40 ὄστρακα και τμήματα ερυθρόμορφων αγγείων. Από αυτά, τα 12 μπορούν να τοποθετηθούν στο α' και τα 28 στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Τέλος, γύρω στα μέσα και στο γ' τέταρτο του 4ου αι. ο αριθμός μειώνεται ξανά με 10 παραδείγματα (εἰκ. 3).

Εἰκ. 3. Έρυθρόμορφη κεραμική κατά χρονική περίοδο.

Το σύνολο σχεδόν του υλικού που προαναφέρθηκε ανήκει σε εργαστήρια του αττικού Κεραμικού. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί επιβεβαιώνει την ύπαρξη εμπορικών επαφών, άμεσων ή έμμεσων, ανάμεσα στην Πέλλα και την Αθήνα κυρίως από τα τέλη του 5ου ως και το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.¹⁷⁶ Πά την κατανόηση των σχέσεων

176. Οί επαφές ανάμεσα στην Αθήνα και το βασίλειο της Μακεδονίας συνεχίστηκαν φυσικά και μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου. Απλώς δεν πιστοποιούνται μέσω της αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής, που σταματά να παράγεται σταδιακά από την περίοδο αυτή στην Αττική. Πά τις σχέσεις των δύο δυνάμεων από τα τέλη του 4ου ως το τελευταίο

τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. βλ. τα άρθρα στο O. Palagia, S. V. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens (322-229 B.C.)* (Exeter 2003) και άκόμη Μ. Τιβέριο, Παναθηναϊκοί άμφορείς από την Πέλλα, *ΑΕ* 1991, 15-44, Μ. Τιβέριο, *Μακεδόνες και Παναθηναία. Παναθηναϊκοί άμφορείς από τον βορειοελλαδικό χώρο* (Αθήνα 2000) 37-40.

ανάμεσα στις δύο πόλεις και την έρμηνεία της χρονικής κατανομής της έρρυθρόμορφης κεραμικής κρίνεται αναγκαία ή προσπάθεια προσέγγισης των πολιτικών και οικονομικών έπαφών ανάμεσά τους κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

Ιδιαίτερα σημαντική δυσκολία για την κατανόηση της εικόνας της Πέλλας κατά τους κλασικούς χρόνους αποτελεί ή έλλειψη σημαντικού αριθμού ανασκαφικών δεδομένων. Σύμφωνα με την πλειονότητα των έρευνητών, ή Πέλλα εντάχθηκε στο βασίλειο της Μακεδονίας τουλάχιστον από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ.¹⁷⁷ Η οικονομική εξάρτηση την περίοδο αυτή από τους βασιλείς της Μακεδονίας επιβεβαιώνεται και από τις έως τώρα νομισματικές ενδείξεις. Όπως προκύπτει από τις γραπτές πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα, ή οικονομία της πόλης θα πρέπει να στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην κτηνοτροφία και στη γεωργία¹⁷⁸.

Η εισαγμένη από την Ἀττική έρρυθρόμορφη κεραμική της περιοχής «Ἀνάδειξης», ωστόσο, υποδεικνύει έναν ακόμη σημαντικό παράγοντα οικονομικής ευμάρειας για την πόλη, την ανάπτυξη της ναυτιλίας και του θαλάσσιου εμπορίου. Όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες του Ἡροδότου και του Θουκυδίδη, ή Πέλλα βρισκόταν όπωσδήποτε πολύ κοντά στις ακτές του Θερμαϊκού κόλπου¹⁷⁹. Την επαφή της με τη θάλασσα διευκόλυνε ακόμη ή συγκοινωνία μέσω του ποταμού Λουδία, που όπως αναφέρεται στις γραπτές πηγές ήταν πλωτός ως τους έλληνορωμαϊκούς χρόνους¹⁸⁰. Ἀκόμη, σύμφωνα με τον αρχαίο συγγραφέα Solinus, χωρίς όμως να κάνει ειδικότερα λόγο για την Πέλλα¹⁸¹, ο βασιλιάς της Μακεδονίας Ἀρχέλαος μερίμνησε ιδιαίτερα για τα ναυτικά ζητήματα. Για τη ναυτική δύναμη της πόλης κατά τους κλασικούς χρόνους δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία. Όστόσο στα χρόνια του Δημητρίου του Πολιορκητή το λιμάνι της αναφέρεται ρητά ανάμεσα σε αυτά που συμμετείχαν στην κατασκευή του περίφημου στόλου του ήγεμόνα, ο οποίος φημιζόταν όχι μόνο για το πλήθος του, αλλά και για το μέγεθος των σκαφών¹⁸².

177. N. G. L. Hammond - G. T. Griffith, *A History of Macedonia II 550-336 B.C.* (Όξφόρδη 1979) 64-65, M. Errington, *A History of Macedonia* (μτφ. C. Errington, Καλιφόρνια 1993³) 9. Για την άποψη ότι ή Πέλλα και οι Ἰχνες παρέμειναν αυτόνομες, αν και άμεσα εξαρτημένες συμμαχικές πόλεις των Μακεδόνων βασιλέων ως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ., βλ. M. B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings, I. A Historical and Epigraphical Study, Μελετήματα* 22 (Αθήνα 1996) 106-107 και σ. 107 σημ. 1.

178. Ιδιαίτερα σημαντικός για τη νομισματική κυκλοφορία του 5ου αι. στην πόλη είναι αναμφίβολα ο θησαυρός 336 άργυρών νομισμάτων που βρέθηκε στην περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου. Από τα νομίσματα αυτά τα 324 ανήκουν σε βασιλικές κοπές και μόνο δώδεκα σε πόλεις της Χαλκιδικής. Π. Χρυσόστομος, Θησαυρός μακεδονικών νομισμάτων από

την Πέλλα, *Αρχαία Μακεδονία* V,1. Ἀνακοινώσεις κατά το πέμπτο διεθνές συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, 10-15 Ὀκτωβρίου 1989 (Θεσσαλονίκη 1993) 622-633. Για την ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στην Πέλλα βλ. M. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, Πέλλα: Στοιχεία γεωργικής τέχνης, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 96, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

179. Ἡρόδ. 7, 123. Θουκ. II 99, 3-4.

180. Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 66. Στράβ. VII 330, 20.

181. Για την πηγή αυτή βλ. Διαμαντούρου ό.π. (σημ. 13) 105 άρ. 25. Σύμφωνα με τους Hammond και Griffith ό.π. (σημ. 177), σ. 139, δεν αποκλείεται ο βασιλιάς της Μακεδονίας να επέτρεψε σε ναυπηγούς από την Ἀθήνα την κατασκευή πλοίων στα λιμάνια του.

182. Πλούτ., *Δημ.* 43. Για την κατασκευή πλοίων

Οί αναφορές αυτές πιστοποιούν ότι κατά την κλασική περίοδο ή Πέλλα θα πρέπει να είχε ένα σημαντικό για τα δεδομένα του μακεδονικού βασιλείου λιμάνι, το οποίο θα επέτρεπε την εισαγωγή διάφορων αγαθών, μεταξύ των οποίων φαίνεται πως ήταν και τα προϊόντα του αττικού Κεραμεικού.

Οί έπαφες ανάμεσα στην πόλη της Αθήνας και στο βασίλειο της Μακεδονίας πιστοποιούνται ήδη από τον 6ο αϊ. π.Χ. Ένδεικτικά αναφέρεται ή σχέση του Ίππια με τον βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα Α'¹⁸³. Ακόμη, όπως αναφέρει ό Ηρόδοτος, ό βασιλιάς της Μακεδονίας Αλέξανδρος Α' για τη δράση του κατά τη διάρκεια των Μηδικών πολέμων είχε πάρει τον τίτλο του προξένου και του ευεργέτη των Αθηνών¹⁸⁴. Τήν ύπαρξη έμπορικων έπαφών από τό β' τέταρτο του 6ου αϊ. και έξης μαρτυρεί και ή αττική κεραμική που έχει έρθει στο φώς στα παράλια και στην ένδοχώρα της Μακεδονίας¹⁸⁵.

Στό β' μισό του 5ου αϊ. π.Χ. οί έπαφες αυτές συνεχίστηκαν τόσο σέ πολιτικό όσο και σέ οικονομικό επίπεδο. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Περγίκκα Β' ή πολιτική και ναυτική δύναμη της Αθήνας βρισκόταν στο απόγειό της μετά την ίδρυση της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας. Οί σχέσεις ανάμεσα στις δύο δυνάμεις ως τό τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου συνέχισαν να ύφίστανται χωρίς διακοπή, άλλοτε φιλικές και άλλοτε έχθρικές¹⁸⁶. Ό μικρός αριθμός έρυθρόμορφων και μελαμβαφών αττικών οστράκων της περιόδου από την περιοχή «Ανάδειξης» δέν θα πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οί έμπορικές έπαφες ήταν περιορισμένες. Αντιθέτως, φαίνεται να όφείλεται περισσότερο στην έλλειψη εύρεσης αρχαιολογικών στρωμάτων της έποχής αυτής και στο ότι ή Πέλλα ήταν ακόμα μία άσημη μακεδονική πόλη. Η άποψη αυτή ένισχύεται από την ανακάλυψη αττικής κεραμικής του β' μισού του 5ου αϊ. π.Χ. σέ γειτονικές θέσεις, όπως στην Τούμπα

στην Πέλλα κατά την έλληνιστική περίοδο βλ. ακόμη N. G. L. Hammond - F. W. Walbank, *Ιστορία της Μακεδονίας Γ' 336-167 π.Χ.* (μτφ. Άλ. Κοσματόπουλου, Θεσσαλονίκη 1995²) 127, 293. Έκτος από τη δυνατότητα κατασκευής ισχυρού πολεμικού στόλου στα έλληνιστικά χρόνια, από τα εύρηματα της άγορας της πόλης γίνεται έν μέρος άντιληπτό και τό εύρος των έμπορικών συναλλαγών. Πα τις έμπορικές έπαφες σύμφωνα με τα τελευταία δεδομένα της άνασκαφικής έρευνας στην άγορά της Πέλλας, βλ. Ί. Άκαμάτη, Πανεπιστημιακή άνασκαφή Άγορας Πέλλας 2005, *ΑΕΜΘ* 19, 2005, 421-422, του ίδιου, 'Η Άγορά της Πέλλας, στο Μ. Λιλιμπάκη-Άκαμάτη, Ί. Άκαμάτης (έπιμ.), *Η Πέλλα και ή περιοχή της* (Θεσσαλονίκη 2003) 46-48, του ίδιου, Πανεπιστημιακή άνασκαφή Άγορας Πέλλας 2002-2004, *Έγνατία* 10, 2006, 257-258.

183. Πα τις σχέσεις ανάμεσα στον Ίππια και τον

Άμύντα βλ. Hammond - Griffith ό.π. (σημ. 177) 59.

184. Ηρόδ. 8, 136.

185. Πα παραδείγματα αττικών άγγείων από θέσεις του βασιλείου κατά την αρχαϊκή έποχή βλ. Ρωμοπούλου - Τουράτσογλου ό.π. (σημ. 30) 23-25. Ά. Κοτταρίδη, Αϊγαί, ή πρώτη πόλη των Μακεδόνων, στο Ε. Δραγούμη, Ελ. Τσιμπανούδη (έπιμ.), *Γνωριμία με τη γή του Αλεξάνδρου, Η περίπτωση του νομού Ημαθίας. Ιστορία - Αρχαιολογία. Πρακτικά έπιστημονικής διμερείδας 7-8 Ιουνίου 2003* (Θεσσαλονίκη 2004) 87, σ. 99 εϊκ. 3.

186. Πα τα ιστορικά γεγονότα και τις σχέσεις του μακεδονικού βασιλείου και της Αθήνας κατά τό β' μισό του 5ου αϊ. π.Χ., βλ. Hammond - Griffith ό.π. (σημ. 177) 130-136. Πα την Α' Αθηναϊκή Συμμαχία βλ. ένδεικτικά Η. Bengtson, *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος* (μτφ. Ά. Γαβρίλη, Αθήνα 1991) 176-179, 188-191. Hammond - Griffith ό.π. (σημ. 177) 115-136.

τοῦ Ἀρχοντικοῦ καὶ σὲ περιοχὲς τῆς ἐνδοχώρας, ὅπως στὴ νεκρόπολη τῆς Μιέζας¹⁸⁷. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἡ ἀναγνώριση ἐρυθρόμορφων ἀγγείων τοῦ γ' τέταρτου τοῦ 5ου αἰ. στὸ σύνολο κεραμικῆς τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὶς ἕως τώρα γνώσεις μας γιὰ τὴν Πέλλα, ἀφοῦ ἐλάχιστα ἄλλα παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς ὡς τὶς μέρες μας.

Στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στίς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. παρατηρεῖται μία σταδιακὴ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῆς ἀττικῆς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς, ποὺ φαίνεται νὰ συμβαδίζει μὲ αὐτὴ τῆς ἀττικῆς μελαμβανοῦς. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ σχετισθεῖ μὲ τὴν προσπάθεια σταδιακῆς ἀνάκαμψης τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως καὶ τῆς οἰκονομίας τῆς πόλης μετὰ τὸ τέλος τοῦ καταστροφικοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου¹⁸⁸. Ὡστόσο, τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ διατυπωθεῖ μὲ ἰδιαίτερη ἐπιφύλαξη, ἀφενὸς γιὰ τὸ ἴδιο τὸ δείγμα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» εἶναι πολὺ μικρὸ καὶ ἀφετέρου γιὰ τὸ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀντιπροσωπευτικὸ σὲ εὐρύτερη βάση γιὰ τὴν πόλη τῆς Πέλλας. Σὲ κάθε περίπτωση, κρίνεται ἀναγκαῖο νὰ ἐξεταστοῦν δεδομένα τῆς πόλης τῶν κλασικῶν χρόνων ἀπὸ διαφορετικὲς θέσεις τῆς πόλης.

Ἡ περίοδος τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἶναι ἀναμφίβολα ἀπὸ τὶς σημαντικότερες γιὰ τὴν ἐξέταση τῆς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης», ἀφοῦ στὰ χρόνια αὐτὰ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕλικου. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προγενέστερες περιόδους, τὸ δείγμα τῶν ὀστράκων μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀντιπροσωπευτικὸ, γιὰ τὸ συνοδεύεται ἀπὸ ἀξιοσημεῖωτο ἀριθμὸ ἀττικῆς μελαμβανοῦς κεραμικῆς, εἰδωλίων καὶ νομισμάτων. Οἱ γραπτὲς πηγές, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ στὸ βασίλειο τῆς Μακεδονίας πρέπει νὰ ἦταν ἰδιαίτερα στενὲς κυρίως ἀπὸ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἔξῃς. Ἡ ἀνασύσταση τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως προχώρησε σὲ μεγάλο βαθμὸ στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 380 π.Χ. καὶ ὁδήγησε στὴν ἰδρυση τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας τὸ 377 π.Χ.¹⁸⁹ Στὴ ναυπήγηση τοῦ στόλου τῆς πρέπει νὰ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο ἡ μακεδονικὴ ξυλεία, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ξενοφῶν¹⁹⁰. Ἐπιπλέον, τὰ συμφέροντα τῶν δύο δυνάμεων στὴν περιοχὴ φαίνεται ὅτι ἐπισφράγισε συνθήκη συμμαχίας, ποὺ ἔχει σωθεῖ ἀποσπασματικὰ σὲ τμῆμα ἐνεπίγραφης στήλης στὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα¹⁹¹. Τέλος, τὶς ἰδιαίτερα καλὲς σχέσεις ἀνάμεσα στίς δύο πόλεις στὰ χρόνια τοῦ

187. Πὰ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀρχοντικοῦ βλ. Ἀν. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, Ἀρχοντικὸ Παννιστῶν: Τράπεζα. Ἡ ἔρευνα τῶν ἐτῶν 1996-1997, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 184-188 καὶ σ. 191 εἰκ. 12. Πὰ τοὺς τάφους τοῦ 5ου αἰ. τοῦ νεκροταφείου τῆς Μιέζας βλ. Ρωμοπούλου - Τουράτσουλου ὁ.π. (σημ. 30) 32-35, τάφοι 5, 7, 8, 12, 14, 30, 33, 101, 124, 133, 136 κέ.

188. Μὲ τὸ πέρας τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σπάρτη ὁ ἄλλοτε κραταῖος ἀθηναϊκὸς στόλος περιορίστηκε σὲ 12 μόνο πλοῖα σύμφωνα μὲ

ἀπόφαση τοῦ Λυσάνδρου. Πὰ τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης ποὺ ἐπέβαλε ἡ Σπάρτη βλ. Πλούτ. *Λύσ.* 14-15. Bengtson ὁ.π. (σημ. 186) 217.

189. Αὐτόθι 235, Errington ὁ.π. (σημ. 177) 33.

190. Ξεν. *Ἑλλ.* 6, 1, 11.

191. *IG*² 102.1. Ἡ συνθήκη αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ὑπογράφηκε ἀνάμεσα στὰ 375-373 π.Χ. Βλ. Errington ὁ.π. (σημ. 177) 33 καὶ σημ. 28 γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἀμύντα Γ' τονίζει ὁ Αἰσχίνης¹⁹². Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο τῶν ἐπαφῶν παρατηρεῖται μία σαφὴς αὐξηση τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ἐρυθρόμορφων ἀττικῶν ἀγγείων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης».

Στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ Β' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία συνέχισε νὰ ἔχει ἰσχυρὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα στὰ μακεδονικὰ παράλια. Μετὰ τὸ 364 π.Χ. ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος κατέλαβε τὴν Ποτείδαια, τὴν Τορώνη, τὴν Πύδνα καὶ τὴ Μεθώνη. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Δημοσθένης, πολλὰς περιοχὰς γύρω ἀπὸ αὐτὲς τίς πόλεις ἦταν φιλικὰ προσκείμενες στὴν Ἀθήνα¹⁹³. Μέχρι τὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὰ παράλια τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου, τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τῆς Θράκης διεξαγόταν ἕνας σημαντικὸς διπλωματικὸς καὶ στρατιωτικὸς ἀγώνας ἀνάμεσα στίς δυνάμεις τοῦ βασιλείου τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας καὶ τοῦ κοινοῦ τῶν Χαλκιδέων. Μὲ τίς συμμαχίες νὰ ἀλλάζουν συνεχῶς καὶ τὴν πολιτικὴ κατάσταση νὰ παραμένει ρευστὴ, νικητρία δύναμη βγῆκε στὰ χρόνια τοῦ Φιλίππου Β' τὸ βασίλειο τῆς Μακεδονίας. Ἡ Πέλλα σὲ αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο ἀποτελοῦσε τὴν πρωτεύουσα καὶ τὴ σημαντικότερη πόλη τοῦ κράτους¹⁹⁴.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς εἰσαγμένων ἀττικῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων στὴν Πέλλα κατὰ τὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. παρουσιάζει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἕναν ἀκόμη λόγο. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, τὸ ἐμπόριο δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ἔκρυθμη κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο. Συγκεκριμένα, σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, τὸ βασίλειο γνώρισε σημαντικὲς ἀπειλὲς ἀπὸ ἑξωτερικοὺς ἐχθρούς. Σπουδαιότερες ἦταν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Ἰλλυριῶν καὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Χαλκιδέων στὰ χρόνια τοῦ Ἀμύντα Γ' καὶ τοῦ Περδίκκα Γ'¹⁹⁵. Ἐπίσης, ἰδιαίτερα προβληματικὴ φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ κατάσταση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κράτους, λόγῳ τῶν προβλημάτων διαδοχῆς καὶ τῆς διαμάχης ποὺ προέκυψαν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀμύντα Γ'. Τέλος, οἱ ἴδιες οἱ σχέσεις μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὰ μέλη τῆς συμμαχίας της δὲν ἦταν πάντοτε φιλικὲς καὶ οἱ δύο παρατάξεις ἦρθαν ἀρκετὲς φορὲς σὲ ρήξη¹⁹⁶.

192. Αἰσχίνης, *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* 26, 28.

193. Δημοσθ. *Α' Φιλίππικος* 4-5. Bengtson ὁ.π. (σημ. 186) 239, Hammond - Griffith ὁ.π. (σημ. 177) 216-218. Ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἀναζητοῦσε ἀκόμη τὴ σταθεροποίηση τῆς ἐξουσίας της στὰ παράλια τῆς Θράκης, στὴ Θάσο καὶ στὴν Ἀμφίπολη.

194. Πὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς περιόδου βλ. Hammond - Griffith ὁ.π. (σημ. 177) 216-328, Errington ὁ.π. (σημ. 177) 70-83, N. G. L. Hammond, *Τὸ μακεδονικὸν κράτος. Γένεση, θεσμοὶ καὶ ἱστορία* (μτφ. Δ. Α. Γκούσκο, Ε. Ι. Σακελλάριου, Ἀθήνα 1999) 133-144.

195. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Ἀμύντα Γ' τὸ Κοινὸ τῶν Χαλκιδέων θὰ πρέπει νὰ

κατέκτησε τὴν ἴδια τὴν Πέλλα καὶ νὰ ἐκδίωξε τὸν Μακεδόνα βασιλῆα ἀπὸ τὴν περιοχὴ. Οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Ἰλλυριῶν ἦταν τόσο καταστροφικὲς, ὥστε μία ἀπὸ αὐτὲς ὁδήγησε στὸν θάνατο τὸν βασιλῆα Περδίκκα Γ', ὁ ὁποῖος ἐκστράτευσε ἐναντίον τους. Πὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. Hammond - Griffith ὁ.π. (σημ. 177) 172-179, 188.

196. Πὰ τὰ ὑπὸ ἐξέταση γεγονότα βλ. αὐτόθι 180-190, Hammond ὁ.π. (σημ. 194) 105-109. N. G. L. Hammond, *Ἰδρυση καὶ ἐδραίωση τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου. Πολιτικὴ ἱστορία, στὸ Μ. Β. Σακελλάριου (ἐπιμ.), Μακεδονία. 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ* (Ἀθήνα 1982) 75-80.

Τέλος, στὰ μέσα καὶ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» γνωρίζει μείωση σὲ σχέση μετὰ τὴν προγενέστερη φάση. Τὰ αἷτια αὐτοῦ τοῦ φαινομένου μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ διάφορους παράγοντες. Τὸν σημαντικότερο ρόλο θὰ πρέπει νὰ ἔπαιξε κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἡ σταδιακὴ παρακμὴ τῆς παραγωγῆς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς στὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα¹⁹⁷. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι παρατηρεῖται βαθμιαία μείωση τῶν εἰσαγωγῶν σὲ σχέση μετὰ τὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, στὴν Ἰστρία, στὴ Σπίνα, σὲ διάφορες θέσεις τῆς Ἰσπανίας, τῆς Κυρηναικῆς καὶ τῆς Ρωσίας¹⁹⁸. Ἐπιπλέον, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀγνοηθεῖ ἡ σταδιακὴ μείωση τῆς δύναμης τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας καὶ ἡ παράλληλη ἀπώλεια ἐπιρροῆς τῆς Ἀθήνας στὰ παράλια τῆς Χαλκιδικῆς, τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου καὶ τῆς Θράκης, πού πέρασαν πλέον στὰ χέρια τοῦ Φιλίππου Β'. Τέλος, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι παρὰ τὴν ὑπαρξὴ ἰσχυρῆς φιλομακεδονικῆς ομάδας στὴν Ἀθήνα, οἱ σχέσεις τῆς πόλης μετὰ τὸ βασιλεῖο τῆς Μακεδονίας μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. γίνονταν ὅλο καὶ χειρότερες καὶ εἶχαν ὡς τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴ σύγκρουση τῶν δύο δυνάμεων στὴ Χαιρώνεια τὸ 338 π.Χ.¹⁹⁹

Σχεδὸν ὅλα τὰ ἐρυθρόμορφα ὄστρακα πού παρουσιάστηκαν στὸν κατάλογο μποροῦν νὰ σχετισθοῦν μετὰ κεραμικὰ ἐργαστήρια τῆς Ἀττικῆς. Μόνο δύο παραδείγματα, αὐτὰ τοῦ **σκ 3** καὶ τῆς **λεκ 17**, φαίνεται νὰ ἀνήκουν στὴν παραγωγὴ ἄλλων περιοχῶν. Τὸ ὄστρακο **σκ 3** εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό, γιατί ἀνήκει πιθανότατα στὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., λίγα σχετικὰ ἀγγεῖα τοῦ ὁποῖου εἶναι γνωστὰ ἐκτὸς Κορίνθου. Τὸ ὄστρακο τῆς Πέλλας ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σὲ ἐρυθρόμορφο σκύφο ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς Μ. Τούμπας τῆς Βεργίνας, ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη συνδεθεῖ μετὰ τὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριό²⁰⁰. Ὅπως

197. Γύρω στὰ 330/320 π.Χ. τοποθετεῖται τὸ τέλος τοῦ μεγαλύτερου ὄγκου τῆς ἐρυθρόμορφης παραγωγῆς στὴν Ἀττικὴ. R. M. Cook, *Ἑλληνικὴ ἀγγειογραφία* (μτφ. Δ. Τσουνκλίδου, Ἀθήνα 1994³) 241-242, M. Robertson, *Ἡ τέχνη τῆς ἀγγειογραφίας στὴν κλασικὴ Ἀθήνα* (μτφ. Μ. Καραμπάτσα - Μ. Κόμβου, Ἀθήνα 2001) 384, M. Τιβέριος, *Ἀρχαῖα ἀγγεῖα* (Ἀθήνα 1996) 41-42. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴ δημοσίευση τῆς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς 98 ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ β' τέταρτο, καὶ μόλις 42 παραδείγματα γύρω στὰ μέσα ἢ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Moore 133-357 σποράδην. Ἀκόμη, στὸ σύνολο τοῦ λόφου τῆς Πνύκας 80 ὄστρακα ἀνήκουν στὸ β' τέταρτο καὶ 15 γύρω στὰ μέσα ἢ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Talcott - Philippaki 16-68 σποράδην.

198. Πὰ τὴν Ἰστρία βλ. Alexandrescu ὅ.π. (σημ. 128) 77-81 σποράδην. Πὰ τὴ Σπίνα βλ. Massei 356-363. Πὰ θέσεις τῆς Ἰσπανίας βλ. Trias de Arribas 1967, 37-47. Πὰ τὴν Κυρηναικὴ βλ. F. M. Elrashedy,

Imports of Post-Archaic Greek Pottery into Cyrenaica. From the End of the Archaic to the Beginning of the Hellenistic Period, *BAR* 2002, 167 σχ. 1. Τέλος, σὲ δημοσίευση τῆς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς τοῦ Μουσείου Πούσκιν, πού προέρχεται ἀπὸ ἀνεσκαμμένες θέσεις, 68 τμήματα ἀγγείων ἀνήκουν στὸ β' τέταρτο καὶ 44 γύρω στὰ μέσα ἢ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. *CVA Moscow* 5, σ. 11-72 (N. Sidorova, O. Tugusheva) καὶ *CVA Moscow* 6, σ. 14-81 (O. Tugusheva) σποράδην.

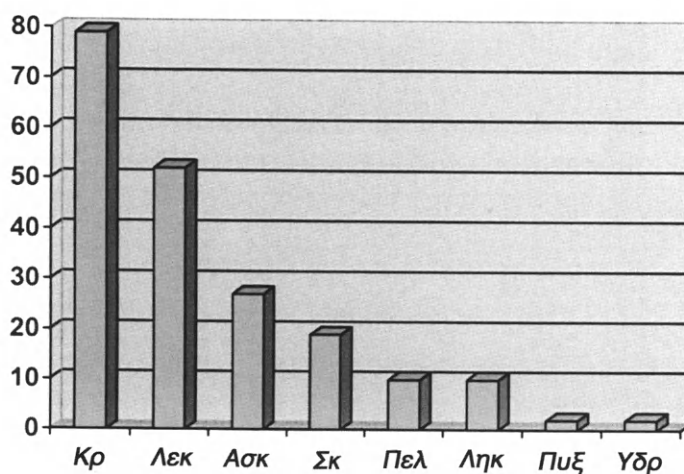
199. Hammond - Griffith ὅ.π. (σημ. 177) 566-646, E. Ellis, Ἀκμὴ καὶ τέλος τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου. Πολιτικὴ ἱστορία, στὸ Μ. Β. Σακελλαρίου (ἐπιμ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ* (Ἀθήνα 1982) 110-119. Φυσικά, οἱ ἐμπορικὲς ἐπαφές τῶν δύο δυνάμεων δὲν σταμάτησαν μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας, ἀλλὰ συνεχίστηκαν καὶ μετὰ τὴν τελικὴ ἐπικράτηση τῶν Μακεδόνων.

200. Δρούγου ὅ.π. (σημ. 16) 150. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ καὶ τμήμα σκύφου ἀπὸ τὴν Ὀλυν-

δήποτε, ή εισαγωγή ερυθρόμορφων αγγείων από την Κόρινθο στη Μακεδονία κατά τον 4ο π.Χ. αἰ. αποτελεί ένα θέμα που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς.

Έκτος από τον **σκ 3**, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ή **λεκ 17**. Καί σέ αὐτή τήν περίπτωση τὸ θέμα τῆς παράστασης πού τῇ διακοσμεί ἀκολουθεῖ τὰ ἀττικά πρότυπα, ὡστόσο ή σύσταση τοῦ πηλοῦ καί ὁ τρόπος σχεδίασης τῶν μορφῶν διαφοροποιοῦνται σημαντικά. Τὸ ὄστρακο αὐτὸ δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιο γνωστὸ κεραμικὸ ἐργαστήριο τῆς ἐποχῆς, ὅπως εἶναι τῆς Κορίνθου καί τῆς Βοιωτίας. Ἰδιαίτερα σημαντική εἶναι ή εὕρεση ἑνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ὀστράκων λεκανίδων καί ἀσκῶν πού ἐμφανίζουν κοινὰ χαρακτηριστικά στήν ἴδια τήν Πέλλα. Μερικά μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν καί στὸν ἀγγειογράφο τῆς **λεκ 17**. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ὁδηγοῦν στήν ὑπόθεση τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀγγείου σὲ κάποιο ντόπιο ἐργαστήριο τῆς Μακεδονίας, κάτι πού μένει νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ή νὰ ἀπορριφθεῖ μὲ τήν πρόοδο τῆς ἔρευνας.

Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» εἶναι χαρακτηριστικά γιὰ τήν ἐποχή πού ἐξετάζεται μὲ μικρὲς διαφοροποιήσεις. Σαφὲς εἶναι τὸ προβάδισμα τῶν κρατήρων μὲ 79 παραδείγματα, ἀκολουθοῦν οἱ λεκανίδες μὲ 52, οἱ ἀσκοὶ μὲ 27, οἱ σκύφοι μὲ 19, οἱ πελίκες καί οἱ λήκυθοι μὲ 10, οἱ πυξίδες καί οἱ ὕδριες μόλις μὲ 2 (εἰκ. 4). Γιὰ τὴ διατύπωση ὡστόσο γενικότερων συμπερασμάτων γιὰ τήν Πέλλα εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐξεταστοῦν σύνολα ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς καί ἀπὸ ἄλλους χώρους, ὥστε τὸ δείγμα νὰ εἶναι

Εἰκ. 4. Έρυθρόμορφη κεραμική κατὰ σχῆμα.

θο μὲ παράσταση Γρυπομαχίας. Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν συναντᾶται σὲ ἀττικά ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ σχήματος. Σύμφωνα μὲ τὸν Robinson 1933, πίν. 73 εἰκ. 119, ὁ

πηλὸς τοῦ ἀγγείου εἶναι «dark brown rather than red».

περισσότερο αντιπροσωπευτικό. Τὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» ὁδηγοῦν στοὺς συμπεράσματα ὅτι οἱ εἰσαγωγὲς κρατῆρων, λεκανίδων καὶ ἀσκῶν ἦταν ἰδιαίτερα ἐκτεταμένες. Ἀντιθέτως, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς πυξίδων, ὑδριῶν καὶ ἡ ἔλλειψη ἐρυθρόμορφων οἰνοχοῶν, σχημάτων ποὺ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἔχουν αἰσθητὴ παρουσία στὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ.

Ἐνα ἰδιαίτερα σημαντικὸ στοιχεῖο, ποὺ ὀφείλουμε νὰ ἀναφέρουμε, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ὀπῶν γιὰ τὴν τοποθέτηση μολύβδινων συνδέσμων σὲ ἀρκετὰ ὄστρακα κρατῆρων. Συνολικὰ ἐντοπίστηκαν ἑξὶ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρονται στὸν κατάλογο (κρ 6, 11, 15, 16, 19, 21) καὶ ἄλλα δύο ποὺ δὲν ἐπιλέχθηκαν στὸ τελικὸ κείμενο. Σὲ μία μάλιστα περίπτωση ἔχει διασωθεῖ καὶ τμῆμα τοῦ ἴδιου τοῦ συνδέσμου (κρ 16). Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἀντίστοιχη προσπάθεια ἐπιδιόρθωσης δὲν συναντᾶται σὲ ἄλλα σχήματα. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ ὁδηγήσει στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐρυθρόμορφοι κρατῆρες εἶχαν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὰ ἄλλα σχήματα ἀγγείων γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Πέλλας. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο τοὺς ἐπιδιόρθωναν καὶ συνέχιζαν νὰ τοὺς χρησιμοποιοῦν.

Ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας πόλης, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθαν τὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα ποὺ ἐξετάστηκαν, εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη. Αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὸ ὅτι δὲν μποροῦν νὰ συνδεθοῦν μὲ συγκεκριμένα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα. Ἔτσι, δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν σχετίζονται μὲ κατεστραμμένα οἰκοδομήματα τῶν κλασικῶν χρόνων στὴ θέση τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης» ἢ ἂν μεταφέρθηκαν ἀπὸ κάπου ἄλλου. Ἐπίσης, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, δὲν θὰ ἦταν ὀρθὸ νὰ ἐξεταστοῦν ὡς ὁμοιογενὲς σύνολο, ἀφοῦ τὰ ὄστρακα αὐτὰ βρέθηκαν σὲ στρώματα διαφορετικῶν χρονικῶν περιόδων. Κατὰ συνέπεια, δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι προῆλθαν ὅλα ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχή.

Παρὰ τὶς σημαντικὲς δυσκολίες ποὺ ἀναφέρθηκαν, εἶναι ὥστόσο δυνατό νὰ διατυπωθοῦν κάποιες ὑποθέσεις γιὰ τὸν χώρο στὸν ὁποῖο βρισκόταν τὸ ὑλικὸ αὐτό. Ἡ περίπτωση τῆς προέλευσός του ἀπὸ κατεστραμμένες ταφές, δὲν μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν οὔτε νὰ ἀπορριφθεῖ, ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ 2007 ἔφερε στὸ φῶς γιὰ πρώτη φορὰ τάφους τῶν κλασικῶν χρόνων σὲ διάφορα σημεῖα τῆς περιοχῆς «Ἀνάδειξης»²⁰¹. Τὸ γεγονός αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπουσία οἰκοδομικῶν φάσεων, μᾶς ὁδηγεῖ στοὺς συμπεράσματα πὼς ἡ ἐξεταζόμενη περιοχή ἦταν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς πόλης τουλάχιστον ὡς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ὡστόσο, ἡ ἴδια ἡ ἐρυθρόμορφη κεραμικὴ ποὺ ἐξετάζουμε δὲν ἐνισχύει στὸ σύνολό της τὴν πιθανὴ προέλευσή της ἀπὸ νεκροταφεῖο. Βασικὰ σχήματα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων ποὺ συναντῶνται σὲ ταφές τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται στὸν χώρο τῆς Μακεδονίας εἶναι, κατὰ κανόνα, ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, πελίκες καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀσκοί. Ἀντιθέτως, σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ὑπάρ-

201. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ταφῶν εἶναι ἀκόμη μικρὸς καὶ τὸ ὑλικὸ ἀκόμη ἀδημοσίευτο. Τὰ ἐλάχιστα κτερίσματα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν

ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου ὡς τὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ μέχρι σήμερα κανένας τάφος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

χουν κρατήρες και λεκανίδες, που αποτελούν την πλειονότητα των άγγείων του ύλικού μας²⁰².

Ίδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί, τέλος, ο μεγάλος αριθμός έρυθρόμορφων κρατήρων σέ συνδυασμό με άλλα μελαμβαφή συμποσιακά σκεύη του τέλους του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., ανάμεσα στα όποια κυριαρχούν οί σκύφοι (κυρίως τύπου Α), οί κοτύλες και τὰ bolsal. Η εύρεση αυτού του σημαντικού αριθμού κεραμικής οδηγεί στή σύνδεση του ύλικού με δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους, όπου τελούνταν συμπόσια. Ίδιαίτερα όμως μεγάλος είναι και ο αριθμός των έρυθρόμορφων λεκανίδων και άσκων, που δέν συνδέονται άμεσα με συμποσιακή χρήση. Η άναζήτηση ενός ή περισσοτέρων ίερών, από τὰ όποια θά μπορούσε νά έχει προέλθει ή παραπάνω κεραμική, δέν μπορεί νά επιβεβαιωθεί, αλλά ούτε και νά αποκλειστεί. Γεγονός είναι πάντως ότι τόσο στα παραδείγματα της μελαμβαφούς όσο και σέ αυτά της έρυθρόμορφης κεραμικής δέν έντοπίστηκε άναθηματική επιγραφή με τὸ όνομα κάποιας θεότητας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΚΑΜΑΤΗΣ

202. Για την εύρεση έρυθρόμορφων κρατήρων του 4ου αι. π.Χ. σέ νεκροπόλεις της Μακεδονίας βλ. Δρούγου ό.π. (σημ. 16) 97 εικ. 105, για σκύφους βλ. Ρωμοπούλου - Τουράτσου ό.π. (σημ. 30) 59 Π 1586, Δρούγου ό.π. (σημ. 16) 99 εικ. 107. Με την υπόθεσή μας έρχονται σέ απόλυτη συμφωνία και τὰ

εύρήματα της Όλύνθου. Βλ. Fr. Fleiss, *Rotfigurige Keramik als Handelsware. Erwerb und Gebrauch attischer Vasen im mediterranen und pontischen Raum während des 4. Jhs. v. Chr.*, *Internationale Archäologie* 71, 2002, 28-38 και 130-132.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Έκτος από τις καθιερωμένες βραχυγραφίες χρησιμοποιούνται και οί ακόλουθες:

Kogioumtzi	D. Kogioumtzi, <i>Untersuchungen zur attisch-rotfigurigen Keramikproduktion des 4. Jhs. v. Chr.</i> (Βερολίνο 2006).
Massei	L. Massei, <i>Gli askoi a figure rosse nei corredi funerari delle necropoli di Spina</i> (Μιλάνο 1978).
Metzger	H. Metzger, <i>Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle</i> (Παρίσι 1951).
Moore	M. Moore, <i>The Athenian Agora, XXX. Attic Red-Figured and White-Ground Pottery</i> (Νέα Ήερσέη 1997).
Robinson 1933	D. Robinson, <i>Excavations at Olynthus, V. Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931</i> (Όξφόρδη 1933).
Robinson 1950	D. Robinson, <i>Excavations at Olynthus, XIII. Vases found in 1934 and 1938</i> (Όξφόρδη 1950).
Schefold	K. Schefold, <i>Untersuchungen zu den Kertscher Vasen</i> (Βερολίνο και Λειψία 1934).
Sparkes - Talcott	B. A. Sparkes, L. Talcott, <i>Athenian Agora, XII. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. Part 2 (indexes and Illustrations)</i> (Νέα Ήερσέη 1970).
Talcott - Philippaki	L. Talcott, B. Philippaki, <i>Small Objects from the Pnyx II, Hesperia Suppl. X</i> (1956) 1-78.

Trias de Arribas 1967: Gl. Trias de Arribas, *Ceramicas griegas de la peninsula Iberica I. Texto* (Βαλένθια 1967).

Trias de Arribas 1968: Gl. Trias de Arribas, *Ceramicas griegas de la peninsula Iberica II. Indices y Laminas* (Βαλένθια 1968).

Βαλαβάνης Π. Βαλαβάνης, *Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια. Συμβολὴ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.* (Ἀθήνα 1991).

Καθάρειο Κ. Καθάρειο, *Τὸ ἐργαστήριο τοῦ Ζωγράφου τοῦ Μελέαγρου καὶ ἡ ἐποχὴ του. Παρατηρήσεις στὴν ἀττικὴ κεραμικὴ τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.* (Θεσσαλονίκη 2002).

ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ο ἱ ἀνασκαφές πού ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ὡς τώρα στόν λόφο τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἐξαιρετικά περιορισμένες σέ ἀριθμό καί ἔκταση. Ὁ παλαιότερος μελετητής τοῦ χώρου, ὁ ἐταῖρος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν Gabriel Millet, προέβη στίς πρῶτες διερευνητικές τομές στή δεκαετία τοῦ 1890, φέρνοντας στήν ἐπιφάνεια μεταξὺ ἄλλων συλημένους καί ἀσύλητους τάφους. Σέ αὐτούς προστέθηκε μία δεύτερη ομάδα ὕστερα ἀπὸ τίς ἀνασκαφές τοῦ Ἀδ. Ἀδαμαντίου κατὰ τὴν πρώτη καί δεύτερη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰ. καί ἀπὸ «μικράν τινα ἐκσκαφήν» τοῦ Ἀν. Ὁρλάνδου στόν ναὸ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τὸ 1935. Ὡστόσο, ἡ πλειονότητα τῶν τάφων πού εἶναι σήμερα γνωστοὶ ἀπὸ τὴν πόλη τοῦ Μυστρᾶ προέκυψε ἀπὸ τίς συστηματικὲς ἀνασκαφές τοῦ καθηγητῆ Νικόλαου Δρανδάκη στὸ διάστημα 1952-1959. Ἐκτοτε μόνο τυχαῖα εὐρήματα ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς, κυρίως κατὰ τὴ διάρκεια ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν.

Σκοπὸς τῆς ἐργασίας πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἡ συγκέντρωση καί συνολικὴ παρουσίαση τῶν ἕως σήμερα δημοσιευθέντων στοιχείων πού ἀφοροῦν τοὺς τάφους καί τίς ταφές ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ Μυστρᾶ¹. Ἀναλύονται ἡ θέση, ἡ τυπολογία, ἡ κατασκευή, ὁ διάκοσμος, τὰ κτερίσματα καί ἐν γένει τὸ περιεχόμενο, τόσο τῶν χώρων ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν (ἐντοπισθέντων ἢ ἀναφερομένων στίς πηγές), ὅσο καί τῶν ὀστεοφυλακίων. Ἡ ἐξέταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῆς ζωγραφικῆς τῶν παρεκκλησίων, πού κατὰ τοὺς ἐρευνητὲς εἶχαν ταφικὸ χαρακτήρα, δὲν περιλαμβάνεται στήν παροῦσα μελέτη, ἡ ὁποία ἐπικεντρώνεται στοὺς τάφους πού τυχὸν κατασκευάστηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τους.

Ι. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

Καμία ὀριστικὴ δημοσίευση ἀνασκαφῶν δὲν ἔχει μέχρι σήμερα πραγματοποιηθεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἔρευνα νὰ στηρίζεται σὲ σύντομες μόνο ἀνακοινώσεις, οἱ ὁποῖες συχνὰ εἶναι ἀσαφεῖς τόσο ὡς πρὸς τὴ μορφή τῶν τάφων, τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐνταφιασθέντων λειψάνων καί τὰ κτερίσματα, ὅσο καί ὡς πρὸς τὴν ἴδια τὴ θέση τους ἢ ἀκόμη καί τὸν ἀριθμὸ τους στίς περιπτώσεις εὐρέσεως συστάδας τάφων. Συνολικῶς ἔχουν ἐντοπιστεῖ 102 μεμονωμέ-

1. Μία πρώτη, σύντομη παρουσίαση τοῦ θέματος βλ. στὸ Ὅψεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς σὲ μία ὕστερο-βυζαντινὴ πολιτεία. Ἡ περίπτωση τοῦ Μυστρᾶ, *Δια-χρονία* 1, Μάιος 1997, 17-31. Εὐχαριστῶ θερμότατα

τὴν κυρία Ροδονίκη Ἐτζεόγλου, πρώην Ἐπιμελήτρια Μυστρᾶ, πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσει τὸ κείμενο τῆς παρούσας ἐργασίας καί νὰ προβεῖ σὲ πολὺτιμες παρατηρήσεις. Εὐχαριστίες ὀφείλονται ἀκόμη

νοι τάφοι, 5 συστάδες καὶ ἓνα νεκροταφεῖο μὲ ἀπροσδιόριστο ἀριθμὸ περιλαμβανομένων τάφων, 7 ὀστεοφυλάκια, δύο ὑπόγειες κρύπτες, καὶ ἓνα ἀνάλημμα μὲ ὁστὰ μεταξὺ τῶν ὑλικῶν ἐπιχωμάτωσης, ἐνῶ γιὰ 5 ἀκόμη θέσεις εἰκάζεται ἡ παρουσία τάφου, χωρὶς νὰ ἔχει ἀποδειχθεῖ μέσω ἀνασκαφῆς². Ἀναλυτικῶς, οἱ χώροι ταφῆς ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ ὡς τώρα εἶναι οἱ ἀκόλουθοι (εἰκ. 1)³:

1. Κάστρο, εἴσοδος τοῦ ἐσωτερικοῦ (;) περιβόλου. Ὁ τάφος ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J.-A. Buchon μόνο, ὁ ὁποῖος περιγράφει λεπτομερῶς τὰ κτερίσματα, ὅχι ὅμως καὶ τὴ θέση του, στηριζόμενος κατὰ τὰ φαινόμενα σὲ προφορικές μαρτυρίες τῶν κατοίκων. Κατ' αὐτὲς ἀνακαλύφθηκε συμπτωματικῶς τὸ 1827 δίπλα στὴν πύλη μία πανοπλία καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο τάφος περιέχων περικεφαλαία μὲ ὑποσιαγόνιο καὶ πλεκτὸ θώρακα (μάλλια) συντετριμμένο⁴.

2. Παλάτια, στὰ Ἀ. τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας⁵. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωμάτινου ὄγκου, ποὺ συμπλήρωσε τὸ κενὸ μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου (καὶ συγχρόνως τείχους τῆς Ἀνω Χώρας) στὸ ἀνατολικὸ πέρας τοῦ ἀνδῆρου τῶν παλατιῶν, ὑπῆρχαν μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁστὰ. Τὸ ὑλικὸ τῆς ἐπιχωμάτωσης χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν 13ο ὡς τὸν 19ο αἰ.⁶

3. Ἅγιος Δημήτριος (N1.1), κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ διακονικοῦ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση, στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ παραβήματος, διατηρεῖται ἡ παράσταση τοῦ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Εὐγενίου σὲ στάση παρακλήσεως πρὸς τὸν Χριστὸ Πολυέλειο τῆς ἀψίδας. Λόγω τῆς θέσης τοῦ τάφου καὶ τῆς γειτνιάσεώς του μὲ τὴν ἐν λόγω παράσταση, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀνήκει στὸν εἰκονιζόμενο μητροπολίτη⁷.

4. Ἅγιος Δημήτριος (N1.1), μπροστὰ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ· εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ἐνταφιάστηκαν οἱ προκαθήμενοι τοῦ θρόνου τῆς Λακεδαιμονίας, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς παραστάσεις τεσσάρων δεομένων ἱεραρχῶν, ποὺ σώζονται στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου, καὶ ἀπὸ τὶς συνοδεύουσες ἐπιγραφές⁸.

στὸ Συμβούλιο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἄδεια ποὺ προθύμως μοῦ παραχώρησε γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀρχεῖων τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου καὶ τοῦ Νικολάου Δρανδάκη (ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς Μυστρά).

2. Ἀπὸ τὸν ἀπολογισμό αὐτό – καὶ ἀπὸ τὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ – ἐξαιρέθηκαν μόνον ὅσες ταφές χρονολογήθηκαν μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς ἢ ἀπὸ ἐπιγραφές στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια.

3. Ἡ ἀρίθμηση τῶν ναῶν καὶ παρεκκλησιῶν ἀκολουθεῖ τὴν υἱοθετηθεῖσα κατὰ τὴν κατάρτιση τοῦ γενικοῦ τοπογραφικοῦ τοῦ οἰκισμοῦ στό: Σταῦρος Ἰ. Ἀρβανιτόπουλος, *Ἡ πόλη τοῦ Μυστρά. Ὅψεις τῆς ὁργάνωσης καὶ λειτουργίας ἐνὸς ὑστεροβυζαντινοῦ ἀστικοῦ συνόλου μὲ βάση τὶς πηγές καὶ τὰ κοσμικὰ κτίσματα* (Ἀθήνα 2004, ἀδημ. δ.δ.). Διαστάσεις τῶν κατασκευῶν δίνονται μόνο στίς περιπτώσεις ποὺ πε-

ριλαμβάνονται στίς δημοσιεύσεις.

4. Buchon, *Grèce* 433.

5. Υἱοθετεῖται ὁ συμβατικὸς προσανατολισμὸς τοῦ ἄρθρου: Sinos, Organisation, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κατὰ μήκος ἄξονας τοῦ κτιρίου Ε τῶν παλατιῶν ἔχει κατεύθυνση Ἀ.-Δ. (στὴν πραγματικότητα ἔχει σαφὴ ἀπόκλιση πρὸς τὴν κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.).

6. Αἰμ. Μπακούρου, *ΑΔ* 43, 1988, Β1, 116-117.

7. Etzeoglou, *Remarques* 514. Πὰ τὴν παράσταση βλ. αὐτόθι 514-515 καὶ εἰκ. 2. Χατζηδάκης, *Νεώτερα* 144. Πὰ τὴν ἐπιγραφή τῆς παράστασης Millet, *Inscriptions* 129, ἀρ. XX καὶ νεότερη ἀνάγνωση Χατζηδάκης, *Νεώτερα* 145.

8. Πὰ τὶς παραστάσεις βλ. Etzeoglou, *Remarques* 513-514 καὶ εἰκ. 4-5. Πὰ τὶς ἐπιγραφές: Millet, *Inscriptions* 129-30, ἀρ. XXI-XXII.

Εἰκ. 2. Εὐαγγελίστρια (N2), ΝΑ. πρόσκτισμα ἀπὸ τὰ Δ.

Εἰκ. 3. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), συγκρότημα τάφων (ἀρ. 13-14) καὶ ὀστεοφυλακίων (ἀρ. 15-17).

5. Εὐαγγελίστρια (N2), τὸ σύνολο ἴσως τοῦ χώρου ποὺ περικλείεται ἀπὸ τὸν περίβολο. Ἡ χρήση του στὰ νεότερα χρόνια ὡς νεκροταφείου τοῦ οἰκισμοῦ πιθανῶς συνιστοῦσε συνέχεια μιᾶς μακροαίωνης παράδοσης⁹.

6. Εὐαγγελίστρια (N2), μεγάλων διαστάσεων ὀστεοφυλάκιο συνεχόμενο μὲ τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ στὰ Δ. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ κτίσμα τῆς ὕστερης παλαιολόγειας ἢ τῆς πρώιμης μεταβυζαντινῆς περιόδου¹⁰.

7. Εὐαγγελίστρια (N2), τετράγωνο πρόσκτισμα στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ ναοῦ, συνεχόμενο πρὸς Ἀ. τῆς μικρῆς στοᾶς¹¹. Τὸ νότιο ἥμισυ τοῦ χώρου καταλαμβάνεται ἀπὸ ἓνα κτιστὸ ὑπέργειο ὀστεοφυλάκιο μεγάλων διαστάσεων (εἰκ. 2).

8. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), ΒΑ. παρεκκλήσι, ὑπόγειος κτιστὸς μπροστὰ ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο. Στὸν ἀπέναντι, νότιο, τοῖχο διατηρεῖται ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου ὁρθίας Βρε-

9. Αὐτὸ ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ στὸ Χατζηδάκης, *Μυστράς* 91. Βλ. καὶ Μαρίνου, *Μητρόπολη* 41. Ἀπὸ τὴν ἀναφορά τοῦ Ζησίου, *Μυστράς* 4, συνάγεται ὅτι τὸ

1906 εἶχε πάψει νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς χώρος ταφῆς.

10. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 92.

11. Αὐτόθι.

φοκρατούσας, μπροστά ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται γονυπετὴς ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος, ταυτιζόμενος μέσῳ ἐπιγραφῆς εὐρισκομένης μεταξὺ τοῦ ἰδίου καὶ τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία μᾶς δίνει καὶ τὸ ἔτος θανάτου (1423 ἢ 1453)¹².

9. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), ΝΑ. παρεκκλήσι. Στὸν νότιο τοῖχο διατηρεῖται πολυπρόσωπη παράσταση, ἡ εἰκονογραφία τῆς ὁποίας παραπέμπει σὲ γνωστὴ σειρὰ ἐπιτυμβίων συνθέσεων, δείγματα τῆς ὁποίας ἀπαντῶνται καὶ στὸν Μυστρά. Ὁ νεκρὸς (;) ὁδηγεῖται ἀπὸ τοὺς ἐπώνυμους τοῦ ναοῦ, Ἅγιο Θεόδωρο Στρατηλάτη καὶ Ἅγιο Θεόδωρο Τήρωνα, στὴν ἔνθρονη Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκο. Πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο ἵστανται δύο ἀγγελικὲς μορφές. Ὁ ἱκέτης ἔχει πολὺ μικρότερες ἀπὸ τὰ ἄλλα πρόσωπα διαστάσεις καὶ φέρει κωνικὸ πῖλο. Τὸ πρόσωπο καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος κάτω ἀπὸ τοὺς ὦμους ἔχει καταστραφεῖ. Ἡ τοιχογραφία χρονολογεῖται περὶ τὸ 1400¹³. Στὴν περίπτωση πού εὐσταθεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτῶν τῶν παραστάσεων ὡς ἐπιτυμβίων, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ τάφος τοῦ εἰκονιζόμενου θνητοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ παρεκκλησίου.

10. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), «λάρνακα» ἐπισημανθεῖσα ἀπὸ τὸν Ἀδ. Ἀδαμαντίου στὸ ΝΔ. παρεκκλήσι, συλημένη. Δὲν δίνονται στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφὴ, τὸ περιεχόμενο, καὶ τὴν ἀκριβὴ θέση τῆς¹⁴.

11. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), στὸ μέσο τοῦ ἔξωνάρθηκα. Δὲν δίνονται στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ τάφου ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα. Περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ ὁστῶν, ἀλλὰ δὲν ἀποσαφηνίζεται ἐὰν χρησιμοποιήθηκε γιὰ πολλαπλὲς ταφές ἢ ὡς ὀστεοφυλάκιο¹⁵.

12. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), συστάδα τάφων κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ. Περιεῖχαν μεγάλο ἀριθμὸ ὁστῶν, δὲν δίνονται ὡστόσο στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφὴ καὶ τὴ χρῆση τους¹⁶.

13. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), συγκρότημα δύο καμαρωτῶν τάφων (ἀρ. 13-14) καὶ τριῶν ἐπίσης καμαρωτῶν ὀστεοφυλακίων (ἀρ. 15-17), προσσαρτημένο στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ναοῦ. ΒΔ. τάφος, διαστ. 1.90×0.65(;)×1.80 μ. (εἰκ. 3). Περιεῖχε τμήματα μόνο ὁστῶν καὶ πιθανῶς ἓνα ἢ δύο νομίσματα (τορνέσια)¹⁷.

12. Ζησίου, Μυστράς 4. Ὁρλάνδος, Δανιὴλ κτίτωρ 444 εἰκ. 1 (κάτοψη), 445 εἰκ. 2 (τομὴ κατὰ πλάτος). Χατζηδάκης, Μυστράς 51. Πὰ τὴν παράσταση βλ. Etzeoglou, Remarques 514-515 καὶ εἰκ. 6. Χατζηδάκης, Μυστράς 51. Παπαμαστοράκης, Ἐπιτύμβιες παραστάσεις 287 εἰκ. 1, 288. Πολιτεία 145, εἰκ. 166. Πὰ τὴν ἐπιγραφὴ βλ. καὶ Millet, Inscriptions 120-21, ἀρ. X. Δραγούμης, Βροντηχητικά 310.

13. Etzeoglou, Remarques 515-16 καὶ εἰκ. 7-8. Χατζηδάκης, Μυστράς 51. Παπαμαστοράκης, Ἐπιτύμβιες παραστάσεις 293. Πὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο βλ. παρακάτω, σ. 113.

14. Ἀδ. Ἀδαμαντίου, ΠΑΕ 1907, 135. Ὁ G. Millet ἀνέσκαψε σὲ αὐτὸν τὸν ναὸ τοῦ Βροντοχίου τὸν τάφο «τοῦ δεσπότη Θεοδώρου Παλαιολόγου»: Millet, Mission 272 (ἀμέσως πρὶν ἀναφέρεται ὁ τάφος τοῦ Θεοδώρου Α' στὸ Ἀφεντικὸ ὡς ἀνήκων σὲ "un

moine de la famille impériale"). Πρόκειται βεβαίως γιὰ ἐσφαλμένη ἀπόδοση, ἀπὸ τὴν περιγραφὴ ὅμως δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν τὸ ἐν λόγω μνημα πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρως ἀνασκαφέντες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ εὐρεθέντες κενούς τάφους (ἀρ. 8 ἢ 10), ἢ γιὰ ἄλλον, πού ἐν τῷ μεταξὺ καταχώθηκε καὶ παραμένει ἔκτοτε ἀθέατος. Εἶναι ἀναμφισβήτητα πολὺ θελκτικὴ ἡ ταύτισή του μὲ τὸν ὑποθετικὸ τάφο ἀρ. 9, τὴν ὕπαρξιν τοῦ ὁποίου μόνο ἀνασκαφικὴ τομὴ θὰ ἐπιβεβαιώσει.

15. Ἀδ. Ἀδαμαντίου, ΠΑΕ 1907, 134.

16. Αὐτόθι 134-135.

17. Ὁρλάνδος, Δανιὴλ κτίτωρ 443, 445. Τὰ δύο συνολικῶς τορνέσια πού ἦλθαν στὴν ἐπιφάνεια δὲν διευκρινίζεται σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς δύο τάφους βρέθηκαν.

14. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), ὁ ΝΔ. τάφος τοῦ παραπάνω συγκροτήματος (ἄρ. 13, εἰκ. 3). Διαστ. 1.90×0.65 (·) $\times 1.80$ μ. Περιεῖχε τμήματα μόνο ὀστῶν καὶ πιθανῶς ἓνα ἢ δύο νομίσματα (τορνέσια)¹⁸.

15. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), τὸ ΒΑ. ὀστεοφυλάκιο τοῦ παραπάνω συγκροτήματος (ἄρ. 13, εἰκ. 3). Ὅπως καὶ στὰ δύο συνεχόμενα (ἄρ. 16-17), τὸ ἄνοιγμα βρίσκεται στὸ μέσο τοῦ μήκους τῆς καμάρας καὶ καλυπτόταν μὲ μαρμαρίνη πλάκα. Διαστ. $2.95 \times 0.65 \times 1.80$ μ.¹⁹ Ἐκτὸς τῶν ὀστῶν περιεῖχε τρία νομίσματα, ἐνῶ ἔξω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκαν 25 χάλκινα, σφαιρικά κομβία μὲ προσαρτημένο κρίκο γιὰ τὴ ραφή στὸ ἔνδυμα, προερχόμενα ἀπὸ ἄμφια²⁰.

16. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), τὸ κεντρικὸ ὀστεοφυλάκιο τῆς ἀνατολικῆς σειρᾶς τοῦ παραπάνω συγκροτήματος (ἄρ. 13, εἰκ. 3). Ὅμοιας κατασκευῆς μὲ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ (ἄρ. 15, 17). Διαστ. $2.95 \times 0.65 \times 1.80$ μ.²¹

17. Ἅγιοι Θεόδωροι (N3.1), τὸ ΝΑ. ὀστεοφυλάκιο τοῦ παραπάνω συγκροτήματος (ἄρ. 13, εἰκ. 3). Ὅμοιας κατασκευῆς μὲ τὰ δύο συνεχόμενα (ἄρ. 15-16). Διαστ. $2.95 \times 0.62 \times 1.80$ μ.²²

18. Ὁδηγήτρια (N3.2), ΒΔ. παρεκκλήσι, ἀρκοσόλιο στὸν δυτικὸ τοῖχο. Τὸν χώρο μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τῆς θήκης καταλαμβάνει τοιχογραφία μὲ διττὸ χαρακτήρα, ἀναθηματικὴ (προσφορὰ τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας στὴν ἴδια τὴ Θεοτόκο) καὶ ἐπιτύμβια (ἡ Παναγία μεσολαβεῖ γιὰ τὸν εἰκονιζόμενο στὸν μικρὸ Χριστὸ ποὺ κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς χερί καὶ ἐκεῖνος τοῦ παρέχει τὴν εὐλογία του). Ἡ παράσταση δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες ὅτι ὁ προσφέρων εἶναι ὁ κτίτωρ τοῦ Ἀφεντικοῦ καὶ ἡγούμενος τοῦ Βροντοχίου Παχώμιος, στὸν ὁποῖο ἀνῆκε καὶ τὸ μνημεῖο ἀμέσως χαμηλότερα. Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἡ τοιχογραφία διατηρεῖτο σὲ πολὺ καλὺτερη κατάσταση, ὁ τάφος ὁμως, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ G. Millet, ἦταν ἤδη ἀνοιγμένος καὶ κενός²³.

19. Ὁδηγήτρια (N3.2), ΒΔ. παρεκκλήσι, ἀρκοσόλιο στὸν βόρειο τοῖχο. Ἡ ἐπιφάνεια ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ τόξο καὶ ὡς τὴ θήκη καλύπτεται ἀπὸ τὴ διπλὴ προσωπογραφία τοῦ Θεοδώρου Παλαιολόγου, ἀριστερὰ ὡς δεσπότη τοῦ Μορέως Θεοδώρου Α' καὶ δεξιὰ ὡς μοναχοῦ Θεοδωρήτου, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἀντίστοιχες ἐπιγραφές ἐκατέρωθεν τῶν δύο μορφῶν. Εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν μοναδικὸ ὡς τώρα εὑρεθέντα τάφο δεσπότη στὸν Μυστρά, ἀλλὰ καὶ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἀκριβῶς χρονολογημένους τάφους τοῦ οἰκισμοῦ (1407)²⁴.

18. Ὁρλάνδος, Δανιὴλ κτίτωρ 443, 445.

19. Αὐτόθι.

20. Ἄν. Ὁρλάνδος, Ἡμερολόγιο 39 (1933, 1934) (Ἀρχεῖο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).

21. Ὁρλάνδος, Δανιὴλ κτίτωρ 443, 445, εἰκ. 1-2.

22. Αὐτόθι.

23. Millet, Mission 272, ὅπου μάλιστα χαρακτηρίζεται ὡς "ossuaire". Dufrenne, *Programmes iconographiques* πίν. 18. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 64. Πλὰ τὴν τοιχογραφία βλ. Millet, *Mistra* πίν. 99/1. Etzeoglou, *Remarques* 516 καὶ εἰκ. 11. Παπαμαστοράκης, Ἐπιτύμ-

βιες παραστάσεις 290-93. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 64.

24. Ὁ τάφος παρέμενε ἄθικτος ὡς τὸ 1895, ἀλλὰ συλήθηκε κατὰ τὴν παραμονή τοῦ G. Millet στὸν Μυστρά: Millet, Mission 272. Dufrenne, *Programmes iconographiques* πίν. 18. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 64. Πλὰ τὴν τοιχογραφία βλ. Millet, *Mistra* πίν. 96/5, 152/1. Etzeoglou, *Remarques* 516 καὶ εἰκ. 12. Παπαμαστοράκης, Ἐπιτύμβιες παραστάσεις 298. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 64. Brooks, *Sculpture* 97 εἰκ. 4.5. Πλὰ τὴν ἐπιγραφή: Millet, *Inscriptions* 119, ἄρ. VII.

20. Ὁδηγήτρια (N3.2), νότια στοά, ἀρκοσόλιο μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη στὸν δυτικὸ τοῖχο. Κάτω ἀπὸ τὸ τόξο οἱ προσωπογραφίες ἐνὸς ἀρχοντικοῦ ζεύγους, ἰδιοκτητῶν τοῦ τάφου, σὲ στάση δέησης ἐκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου στὸν τύπο τῆς Κυριώτισσας. Ἡ ἐπιγραφή στὰ ἀριστερὰ τοῦ εὐγενοῦς μαρτυρεῖ τὸ ὄνομα καὶ πιθανῶς τὴν ιδιότητά του: *KANIOETHS O SKOY...* Πρόκειται γιὰ τὴ μοναδικὴ μνεία τοῦ σκουτέρου Κανιώτη²⁵.

21. Ὁδηγήτρια (N3.2), νότια στοά, ἀρκοσόλιο μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη στὸν βόρειο τοῖχο²⁶.

22. Ὁδηγήτρια (N3.2), νότια στοά, ἀρκοσόλιο στὸν νότιο τοῖχο. Ἡ παράσταση ποὺ τὸ κοσμοῦσε ἔχει καταστραφεῖ²⁷.

23. Ὁδηγήτρια (N3.2), νότια στοά, ἀρκοσόλιο στὸν νότιο τοῖχο. Ἡ παράσταση ποὺ τὸ κοσμοῦσε ἔχει καταστραφεῖ²⁸.

24. Ὁδηγήτρια (N3.2), νότια στοά, ἀρκοσόλιο στὸν νότιο τοῖχο. Ἡ παράσταση ποὺ τὸ κοσμοῦσε ἔχει καταστραφεῖ²⁹.

25. Ὁδηγήτρια (N3.2), νότια στοά, ἀρκοσόλιο στὸν νότιο τοῖχο. Ἡ παράσταση ποὺ τὸ κοσμοῦσε ἔχει καταστραφεῖ³⁰.

26. Ὁδηγήτρια (N3.2), νότια στοά. Στὸν βόρειο τοῖχο, ἀμέσως στὰ Ἀ. τοῦ ἀρκοσολίου ἀρ. 21, διατηρεῖται παράσταση ζεύγους εὐγενῶν, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων δὲν διασώθηκαν, χρονολογούμενη στὸ β' ἡμῖς τοῦ 14ου αἰ.³¹ Ἡ θέση καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς παραστάσεως δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ τὸν ἐπιτύμβιο χαρακτήρα της³², ὥστόσο ὁ (προφανῶς εὐρισκόμενος ἀμέσως χαμηλότερα) τάφος τοῦ ζεύγους δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ.

27. Ὁδηγήτρια (N3.2), συστάδα κτιστῶν τάφων κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ νότιου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Περιεῖχαν πολὺ μικρὸ ἀριθμὸ ὀστράκων καὶ πόρπες³³.

28. Ὁδηγήτρια (N3.2), ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ ναοῦ, πιθανῶς ὀστεοφυλάκιο, κτιστό. Ἐνδεχομένως περιεῖχε πολὺ μικρὸ ἀριθμὸ ὀστράκων καὶ πόρπες³⁴.

29. Ὁδηγήτρια (N3.2), στὰ Ἀ. τοῦ ΝΑ. παρεκκλησίου, κτιστός. Περιεῖχε τὰ ὅσα πολυπύκνων ταφῶν, σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὸ λείψανο εἶχε τοποθετηθεῖ ἀπ' εὐθείας στὸν πυθμένα τοῦ τάφου. Πιθανῶς καὶ ἐδῶ βρέθηκαν ὀστρακα καὶ πόρπες³⁵.

25. Millet, *Mistra* πίν. 102/2. Dufrenne, *Programmes iconographiques* πίν. 18. Etzeoglou, *Remarques* 516-517 καὶ εἰκ. 13-15. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 67. *Πολιτεία* 143 καὶ εἰκ. 162-163, σ. 145. Brooks, *Sculpture* 97 εἰκ. 4.4. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή: Millet, *Inscriptions* 119-20, ἀρ. VIII.

26. Dufrenne, *Programmes iconographiques* πίν. 18. Brooks, *Sculpture* 97 εἰκ. 4.4.

27. Dufrenne, *Programmes iconographiques* πίν. 18. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 67.

28. Αὐτόθι.

29. Αὐτόθι.

30. Αὐτόθι.

31. Etzeoglou, *Remarques* 517 καὶ εἰκ. 16. *Πολι-*

τεία 142 εἰκ. 161 (ὅπου καὶ ἡ χρονολόγηση). Brooks, *Sculpture* 97 εἰκ. 4.4.

32. Ὡς «ταφικὸ πορτραῖτο» χαρακτηρίζεται ἄλλωστε ἀπὸ τὴν Παρὴ Καλαμαρά στὸ *Πολιτεία* 142 εἰκ. 161. Παραδόξως, στὸ Dufrenne, *Programmes iconographiques* πίν. 18, στὴ θέση αὐτὴ σημειώνεται ἀντὶ τοῦ ἀναμενόμενου “portrait funéraire” (ὅπως στὸ ἀρκοσόλιο ἀρ. 117), ἡ ἔνδειξη “saint”.

33. Αἰμ. Μπακούρου, *ΑΔ* 43, 1988, Β1, 116.

34. Αὐτόθι. Δὲν διευκρινίζεται σὲ ποιούς ἀπὸ τοὺς τάφους ἀνακαλύφθηκαν τὰ ὀστρακα καὶ οἱ πόρπες.

35. Αὐτόθι.

30. Παντάνασσα (N5.1), στὸν νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα, κοντὰ στὴ ΝΑ. γωνία, ἀρκοσόλιο μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη, στὸ ἐσωράχιο τῆς ὁποίας διατηρεῖται μεταλλικὸς κρίκος ἀνάρτησης, προφανῶς κανδήλας. Στὸ τύμπανο τοῦ ἀρκοσολίου σώζεται ἄρτια ἡ παράσταση τοῦ ἐνταφιασθέντος Μανουὴλ Λασκάρεως Χατζίκη δεομένου, ὁ ὁποῖος φορεῖ χιτῶνα μὲ ἐπιμανίκια καὶ ποδήρη ἐπενδύτη, ἐνῶ στὴν κεφαλὴ φέρει ὑψηλὸ κυλινδρικό πῖλο μὲ κωνικὴ ἀπόληξη καὶ ἀναδιπλούμενη προτεταμένη βάση. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ συνοδεύει τὴ γραπτὴ παράσταση παρέχει τὸ ὄνομα τοῦ τεθνεῶτος, τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου του (1445) καὶ μνεία τῆς συμμετοχῆς του στὴ διοίκηση τοῦ Δεσποτάτου (ὁ δοῦλος | τοῦ π[α]νευτ[υ]χεστάτου δεσπότη ἡμῶν | κωνσταντίνου τοῦ παλεωλόγου)· στίς τρεῖς γωνίες τοῦ ἀετώματος, ἐντὸς μεταλλίων, ἐπαναλαμβάνεται τὸ ὄνομά του (τὸ μέταλλο τῆς ἀριστερῆς γωνίας δὲν σώζεται). Ἡ δέηση τοῦ τεθνεῶτος ἀπευθύνεται στὸν εὐλογοῦντα Χριστό, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται σὲ σαφῶς μικρότερη κλίμακα, στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία τοῦ τυμπάνου, ἐντὸς γαλάζιας δόξας³⁶.

31. Παντάνασσα (N5.1), στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἀρκοσόλιο³⁷.

32. Παντάνασσα (N5.1), στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἀρκοσόλιο³⁸.

33. Μονὴ Παντανάσσης (N5). Στὴ σύντομη ἀναφορὰ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀδ. Ἀδαμαντίου στὴ μονή, δὲν διευκρινίζεται ἡ θέση, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς καὶ ἡ μορφή τῶν τάφων καὶ ταφῶν ποὺ ἐντοπίστηκαν. Εἰκάζεται ὡστόσο ὅτι ἀνήκαν σὲ «ἀρχιερεῖς», περιεῖχαν μόνο ὄστρακα, ἐνῶ ἔφεραν καὶ γραπτὸ διάκοσμο ἀπὸ σταυροὺς καὶ «συνήθη μοναχικὰ μονογράμματα»³⁹.

34. Ἀγία Σοφία (N6.1), κάτω ἀπὸ τὸ ΒΑ. παρεκκλήσιο, κρύπτη μὲ μικρὴ ἄξονικὴ κόγχη στὰ Δ. Περιεῖχε μικρὸ ἀριθμὸ ὁστών καὶ ἀντικείμενα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸν ὑπερκεῖμενο ναῖσκο (λίθινα μέλη, ἓνα μαχαίρι, νομίσματα). Κατὰ τὸν Ν. Δρανδάκη ἡ θέση τῆς κρύπτῃς τὴν καθιστᾷ ἴσως τὸν καταλληλότερο τόπο ταφῆς τοῦ δεσπότη Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ, παρὰ τὴ δυσκολία πρόσβασης στὸ ἐσωτερικὸ⁴⁰.

35. Ἀγία Σοφία (N6.1), βόρεια⁴¹ στοᾶ, στὰ Δ. τῆς σημερινῆς θύρας εἰσόδου στὸν ναό, κοντὰ στὴ δυτικὴ φραγμένη θύρα, παράλληλος πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ. Καμαροσκεπής, μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα στὰ τοιχώματα καὶ στόμιο κατασκευασμένο ἀπὸ πωρόλιθο καὶ καλυπτόμενο μὲ σχιστολιθικὴ πλάκα. Διαστ. 2.09×0.87×1.10 μ. Περιεῖχε ὅστὰ ἐπάλληλων ταφῶν, σωρευμένα ὅστὰ στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ ἄκρο ἐν

36. Dufrenne, *Programmes iconographiques* πίν. 25. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 96. Ἀσπρᾶ-Ἐμμανουήλ, *Παντάνασσα* 44. Γιὰ τὴν παράσταση βλ. Millet, *Mistra* πίν. 152/4. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 101. Etzeoglou, *Remarques* 517 καὶ εἰκ. 18. Ἀσπρᾶ-Ἐμμανουήλ, *Παντάνασσα* 44 εἰκ. 16, 206-11 καὶ εἰκ. 97. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή: Millet, *Inscriptions* 138-39, ἀρ. XXXV. Ἀσπρᾶ-Ἐμμανουήλ, *Παντάνασσα* 206, 208.

37. Dufrenne, *Programmes iconographiques* πίν. 18. Ἀσπρᾶ-Ἐμμανουήλ, *Παντάνασσα* 44.

38. Αὐτόθι.

39. Ἀδ. Ἀδαμαντίου, *ΠΑΕ* 1920, 12.

40. Δρανδάκης, *Παρεκκλήσια* 516. Δρανδάκης, Ἀγία Σοφία 469-70, 478-79 (ἀπόδοση στὸν Μανουὴλ Καντακουζηνό).

41. Στὸ Δρανδάκη, Ταφὴ «πριγκίπισσας» καὶ στὸ Καλαμαρᾶ-Valansot, Τὰ ὑφάσματα 128 ἡ στοὰ ἀναφέρεται ὡς εὐρισκόμενη στὰ Ν. τοῦ ναοῦ, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς.

εἶδει ὀστεοφυλακίου, σπαράγματα ράσου καὶ ἄλλου ὑφάσματος, καθὼς καὶ καρφιά. Ἐνδεχομένως σύγχρονος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ (1350-1365)⁴².

36. Ἁγία Σοφία (N6.1), βόρεια στοά, μπροστὰ στὴ σημερινὴ θύρα εἰσόδου στὸν ναό, παράλληλος πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ. Καμαροσκεπής, μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ ἄσβεστοκονίαμα στὰ τοιχώματα καὶ στόμιο καλυπτόμενο μὲ σχιστολιθικὴ πλάκα. Περιεῖχε ὅστὰ πολλῶν ἐπάλληλων ταφῶν, μεγάλο σπάραγμα ὑφάσματος, ὑφασμάτινη ταινία (ἴσως ἀπὸ κεφαλόδεσμο) χρονολογούμενη μεταξὺ 1350 καὶ 1450, τμῆμα πλεγμένου ξανθοῦ βοστρύχου, 2 νομίσματα (τορνεσέλλια) καὶ καρφιά. Ἐνδεχομένως σύγχρονος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ (1350-1365)⁴³.

37. Ἁγία Σοφία (N6.1), βόρεια στοά, στὰ Ἀ. τῆς σημερινῆς θύρας εἰσόδου στὸν ναό, παράλληλος πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο. Καμαροσκεπής, μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ ἄσβεστοκονίαμα στὰ τοιχώματα. Τὸ εὗρισκόμενο στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο στόμιο, κατασκευασμένο ἀπὸ πωρόλιθο στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ του ὄριο, καλύπτεται μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες. Περιεῖχε ὅστὰ πέντε ἐπάλληλων ταφῶν (μία ἐκ τῶν ὁποίων παιδική) καὶ σωρευμένα ὅστὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, ἐν εἶδει ὀστεοφυλακίου. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνασύρθηκε θραῦσμα ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους τῆς ἀρχαιότητος, τμῆμα σελινοειδοῦς σιδερένιου ἀντικειμένου, 6 μικρὰ νομίσματα, καρφιά, τμῆμα κορδονιοῦ. Ἐνδεχομένως σύγχρονος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ (1350-1365)⁴⁴.

38. Ἁγία Σοφία (N6.1), βόρεια στοά, ἀμέσως στὰ Β. τοῦ ἀρ. 36. Καμαροσκεπής, μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ ἄσβεστοκονίαμα στὰ τοιχώματα καὶ στόμιο ποὺ καλύπτεται μὲ δύο σχιστολιθικὲς πλάκες. Περιεῖχε ὅστὰ 18 ἐπάλληλων ταφῶν καὶ σωρευμένα ὅστὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο ἐν εἶδει ὀστεοφυλακίου. Τὰ εὗρήματα συνίσταντο σὲ σπάραγμα καφὲ ὑφάσματος, μικρὴ ὑφασμάτινη ταινία χρονολογούμενη μεταξὺ 1350 καὶ 1450, ἓνα σιδερένιο καὶ ἓνα ἐπάργυρο πιθανῶς ἔλασμα, καρφιά, 2 μικρὰ νομίσματα, καθὼς καὶ μεταλλικὸ ἀντικείμενο (πιθανῶς δακτυλῆθρα). Ἐνδεχομένως σύγχρονος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ (1350-1365)⁴⁵.

39. Ἁγία Σοφία (N6.1), βόρεια στοά, ἀμέσως στὰ Β. τοῦ ἀρ. 35. Καμαροσκεπής, μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ ἄσβεστοκονίαμα στὰ τοιχώματα καὶ τὸ δάπεδο καὶ στόμιο καλυπτόμενο μὲ μεγάλη σχιστολιθικὴ πλάκα, διαστ. $0.73 \times 0.54 \times 0.02$ μ. Διαστ. τάφου: $2.04 \times 1.17 \times 0.80$ μ. Περιεῖχε ὅστὰ 12 ταφῶν (παιδιῶν καὶ ἐνηλίκων), τὰ ὑπολείμματα δύο φορεμάτων, ὑποδημάτων, καστανοῦ βοστρύχου μὲ διάδημα ἀπὸ λευκὲς ταινίες, καθὼς καὶ φερέτρου (καρφιά καὶ τμῆμα ξύλου). Ἐνδεχομένως σύγχρονος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ (1350-1365), ἡ τελευταία ταφή χρονολογεῖται περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ.⁴⁶

42. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1955, 256-57· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 9.

43. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1955, 256-57· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 9-10. Πὰ τὴν πιθανὴ ταύτιση τῆς ὑφασμάτινης ταινίας τοῦ τάφου μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἀρ. εὗρ. 1752 καὶ 1753 τοῦ Μουσείου Μυστρά βλ. *Πολιτεία* 159-160, ἀρ. 12-14.

44. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1955, 256-57· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 10-11.

45. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1955, 256-57· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 12-13. Πὰ τὴν πιθανὴ ταύτιση τῆς ὑφασμάτινης ταινίας τοῦ τάφου μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἀρ. εὗρ. 1752 καὶ 1753 τοῦ Μουσείου Μυστρά βλ. Καλαμαρά-Valansot, Τὰ ὑφάσματα 131, ἀρ. 3 καὶ *Πολιτεία* 159-160, ἀρ. 12-14.

46. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1955, 256-57· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 11-12. Πὰ τὰ κατάλοιπα ὀστέων, δοντιῶν καὶ μαλλιῶν βλ. Κραμαρ, Παρατήρηση λει-

40. Ἁγία Σοφία (N6.1), στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας στοᾶς, ἀμέσως στὰ Δ. τοῦ ἄρ. 35, παράλληλος πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο. Καμαροσκεπής, μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα στὰ τοιχώματα καὶ στόμιο στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο. Διαστ. $1.98 \times 0.60 \times 1.09$ μ. Περιεῖχε ὁστὰ 10 περίπου ταφῶν καὶ σωρευμένα ὁστὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο, ἐν εἵδει ὀστεοφυλακίου. Τὰ κτερίσματα συνίσταντο σὲ μία πήλινη πρόχου καὶ ἓνα τορνεσέλλιο. Ἐνδεχομένως σύγχρονος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ (1350-1365)⁴⁷.

41. Ἁγία Σοφία (N6.1), βόρεια στοᾶ, ἀμέσως στὰ Β. τοῦ ἄρ. 37. Καμαροσκεπής, μὲ ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα στὰ τοιχώματα καὶ στόμιο καλυπτόμενο μὲ πλάκα (διαστ. $0.76 \times 0.55 \times 0.02$ μ.). Περιεῖχε ὁστὰ τεσσάρων ἐπάλληλων ταφῶν. Ἀπὸ τῆς μίας ἐξ αὐτῶν διατηρήθηκαν λείψανα ἀνδρικῆς ἐνδυμασίας (μεταξωτὸ καφὲ ἐνδυμα μὲ κουμπιὰ καὶ μεταξωτὸ μαντήλι (;) μὲ κρόσια) χρονολογούμενα στὰ τέλη τοῦ 14ου - ἀ' ἡμῖς τοῦ 15ου αἰ., καθὼς καὶ τμῆμα ὑποδήματος. Ἐνδεχομένως σύγχρονος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ (1350-1365)⁴⁸.

42. Ἁγία Σοφία (N6.1), βόρεια στοᾶ, μπροστὰ στὸ ΒΑ. παρεκκλήσιο, παράλληλος πρὸς τὸν δυτικὸ τοῦ τοῖχο. Καμαροσκεπής, μὲ στόμιο εὗρισκόμενο κοντὰ στὸ βόρειο ἄκρο, καλυπτόμενο μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες. Περιεῖχε ὁστὰ 9 τουλάχιστον ταφῶν (ἢ μία ἐκ τῶν ὁποίων παιδική) καὶ σωρευμένα στὸ βόρειο τμῆμα ὁστὰ ἐν εἵδει ὀστεοφυλακίου. Στὸ ἐσωτερικὸ βρέθηκαν κωνικὸ σιδερένιο ἀντικείμενο (ἴσως τμῆμα λόγχης ἀκοντίου), μαχαίρι, 5 νομίσματα, μικρὸ τμῆμα τοίχου μὲ γραπτὸ διάκοσμο. Ἐνδεχομένως σύγχρονος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ (1350-1365). Ἡ διαμόρφωση τοῦ δαπέδου τοῦ πιθανῶς μαρτυρεῖ χρῆση τοῦ σὲ δύο φάσεις, μὲ χρονικὴ ἀπόσταση μεταξὺ τους⁴⁹.

43. Ἁγία Σοφία (N6.1), στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας στοᾶς, ἀμέσως στὰ Β. τοῦ ἄρ. 40, μπροστὰ στὸ κωδωνοστάσιο. Καμαροσκεπής. Παρὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ δὲν ἔγινε ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ⁵⁰.

44. Ἁγία Σοφία (N6.1), στὴν κατώτερη στάθμη τοῦ κωδωνοστασίου. Ἀρκοσόλιο, γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὁποίου ἀποφράχθηκε ἡ βόρεια θύρα τοῦ χώρου καὶ οἰκοδομήθηκαν εὐρέα τοιχία ἀπὸ πωρόλιθο στὰ Β. καὶ Ν., πού ἀνεῖχαν τόξο⁵¹.

ψάνων. Fiette, Ἀρχαιολογικὸ σύνολο 51 (κόμη). Πὰ τὰ κατάλοιπα τῶν ἐνδυμάτων καὶ τῶν ὑποδημάτων βλ. αὐτόθι. Reber, Ταύτιση ὑφασμάτων. Volken, Ὑποδήματα. Καλαμαρά, *Τὸ ἐνδυμα* 113-116 (ἐνδύματα), 117-118 (ὑποδήματα). Καλαμαρά-Valansot, Τὰ ὑφάσματα 129 (μονά, ξομπλιαστά, ἄρ. 1-2), 130 (δαμασκηνό, ἄρ. 1), 131 (ἄρ. 4). *Πολιτεία* 148-153, ἄρ. 1-4. Καλαμαρά, Σύνολο 9. Πὰ τὴ χρονολόγηση τῆς τελευταίας ταφῆς μὲ βάση τὰ σωζόμενα λείψανα τῶν ἐνδυμάτων: Καλαμαρά, *Τὸ ἐνδυμα* 115.

47. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1955, 256-57· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 11.

48. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1955, 256-57· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 13. Πὰ τὰ κατάλοιπα τῶν ἐνδυ-

μάτων βλ. Καλαμαρά, *Τὸ ἐνδυμα* 116. Καλαμαρά-Valansot, Τὰ ὑφάσματα 128-129 (μονά-ἴσια, ἀπλὰ ὑφάσματα, ἄρ. 1), 130 (τετράμιτα, ἄρ. 1), 131 (ἄρ. 1). *Πολιτεία* 155-156, ἄρ. 7. Καλαμαρά, Σύνολο 12. Τὸ τμῆμα ὑποδήματος ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς πιθανότατα δὲν σώζεται σήμερα: Καλαμαρά, *Τὸ ἐνδυμα* 117.

49. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1955, 256-57· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 13-14.

50. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1955, 256-57· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 14.

51. Δρανδάκης, *Παρεκκλήσια* 516, ὅπου δὲν ἀναφέρεται ὁ τύπος τοῦ τάφου καὶ οἱ ἐπεμβάσεις γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ.

Εἰκ. 4. Ἁγία Σοφία (N6.1), ΒΔ. παρεκκλήσιο, ἐσωτερικὸ ἀπὸ Β. Στὸ βάθος δεξιὰ ὁ τάφος ἀρ. 45.

45. Ἁγία Σοφία (N6.1), ΒΔ. παρεκκλήσιο, μπροστὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο, κοντὰ στὸ νότιο ἄκρο, καμαροσκεπής (εἰκ. 4). Περιεῖχε τὰ ὅσα δύο ταφῶν, μὲ τὶς κεφαλὲς τῶν λειψάνων στραμμένες πρὸς Ν., πῆλινο ἄγγεῖο, νομίσματα (τορνεσέλλια), χάλκινη πόρπη, λόγχη καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἀπὸ σίδηρο. Ἡ λόγχη μαρτυρεῖ καὶ τὴ στρατιωτικὴ ιδιότητα τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν δύο ἐνταφιασθέντων⁵².

46. Ἁγία Σοφία (N6.1), δυτικὸς νάρθηκας, παράλληλος πρὸς τὸν δυτικὸ τοῦ τοῖχο. Κτιστός, μὲ τοιχώματα ἐπιχρισμένα μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Μῆκ. 2.135, βάθ. 0.45 μ. Περιεῖχε μόνο μικρὸ ἀριθμὸ ὀστέων, καθὼς εἶχε ἤδη ἀνασκαφεῖ στὸ παρελθόν⁵³.

47. Ἁγία Σοφία (N6.1), δυτικὸς νάρθηκας, παράλληλος πρὸς τὸν δυτικὸ τοῦ τοῖχο, ἀμέσως στὰ Β. τοῦ ἀρ. 46. Κτιστός, μὲ τοιχώματα συγκλίνοντα πρὸς τὰ πάνω, τὸ ἀνατολικὸ ἐκ τῶν ὁποίων συνίστατο σὲ ὄρθια τοποθετημένους λίθους χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα. Μῆκ. 2.34, βάθ. 0.83 μ. Περιεῖχε ὅσα μιᾶς μόνο ταφῆς, καρφιά, μικρὸ νόμισμα, ἐνδεχομένως μία ἀργυρὴ περόνη⁵⁴.

48. Ἁγία Σοφία (N6.1), δυτικὴ στοά, μπροστὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Κτιστός, μὲ τοιχώματα λίθινα (βόρειο, δυτικὸ, νότιο) ἢ λίθινα καὶ ἐν μέρει πλίνθινα (ἀνατολικό). Πλάτ.

52. Αὐτόθι 516-17.

53. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1956, 213· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1956. Ἡ ἀργυρὴ περόνη, πού σύμφωνα μὲ τὴ σύντομη ἀναφορὰ στὰ ΠΑΕ βρέθηκε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς τάφους 46, 47, 61 ἢ 62, ὅπωςδήποτε δὲν περιλαμβάνονταν στὰ εὐρήματα αὐτοῦ τοῦ τάφου

(ἀρ. 46), ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σαφὴ καταγραφὴ στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς.

54. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1956, 213· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1956. Δὲν ἀποσαφηνίζεται σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς τάφους 47, 61, 62 βρέθηκε ἡ περόνη (βλ. καὶ τὴν προηγούμενη σημείωση).

0.33 (B), 0.80 μ. (N). Περιείχε ὁστὰ περισσότερων ἀπὸ 10 ταφῶν καὶ σιδερένια καρφιά⁵⁵.

49. Ἀγία Σοφία (N6.1), δυτική στοά, μπροστὰ στὴ θύρα τοῦ νάρθηκα. Καμαροσκεπής, τὸ εὗρισκόμενο στὸ δυτικὸ ἄκρο στόμιο ἔχει πώρινα ὄρια (στὰ Ἀ. καὶ Δ.), καλύπτεται δὲ μὲ τρεῖς σχιστολιθικὲς πλάκες. Μήκ. 1.57 μ. Περιείχε 5 τουλάχιστον ταφές (οἱ δύο ἐκ τῶν ὁποίων παιδικές). Στὸ ἐσωτερικὸ ἐντοπίστηκε μικρὸ νόμισμα, μικρὸ σπάραγμα ὑφάσματος, ταινία ἀπὸ κόσμημα κεφαλῆς (ἀπὸ τὴ μία παιδικὴ ταφή) χρονολογούμενη μεταξὺ 1350 καὶ 1450, τμήμα δερμάτινου ὑποδήματος χρονολογούμενο στὰ τέλη τοῦ 14ου - α' ἡμῖς τοῦ 15ου αἰ.⁵⁶

50. Ἀγία Σοφία (N6.1), δυτική στοά, μπροστὰ στὴ θύρα τοῦ νάρθηκα, στὰ Β. τοῦ ἄρ. 49. Καμαροσκεπής, τὸ εὗρισκόμενο στὸ δυτικὸ ἄκρο στόμιο ἔχει πώρινα ὄρια (στὰ Ἀ. καὶ τὰ Δ.) καὶ καλύπτεται μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες. Διαστ. 2.35×6.51×1.56 μ. Περιείχε τὰ ὁστὰ πολλαπλῶν ταφῶν, τμήματα ὁστῶν ζώων μὲ ἐγκοπές, σιδερένια ἐλάσματα (πέταλα ὑποδημάτων;), καρφιά⁵⁷.

51. Ἀγία Σοφία (N6.1), δυτική στοά, ἀμέσως μπροστὰ στὸν νότιο τοῖχο τῆς καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτόν. Κτιστός, μὲ τοιχώματα μόνο στὰ Ἀ., Δ. καὶ Ν. (τὸ τελευταῖο ἀπὸ ἀμιγῆ λιθοδομὴ χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα) καὶ κάλυψη ἀπὸ ἐπάλληλες σχιστολιθικὲς πλάκες. Διαστ. 1.18×0.19-0.36×0.15-0.23 μ. Περιείχε μία παιδικὴ ταφή, πάνω ὅμως ἀπὸ τὶς καλυπτήριες πλάκες ἐντοπίστηκαν δύο ἀκόμη ταφές. Τὰ εὐρήματα συνίστανται σὲ πόρπη μεταλλικὴ μὲ διάκοσμο ἀπὸ κυκλικά κοσμήματα καὶ σύρμα, ἐνδεχομένως ἐξάρτημα ζώνης⁵⁸.

52. Ἀγία Σοφία (N6.1), δυτική στοά, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἄρ. 51. Σκαπτός, περιέχων μία μόνο ταφή⁵⁹.

53. Ἀγία Σοφία (N6.1), δυτική στοά, ἀμέσως στὰ Β. τῶν ἄρ. 49-50. Κτιστός, μὲ τοιχώματα ἀπὸ λιθοπλινθοδομὴ (ἀνατ., δυτ.) ἢ ἀμιγῆ πλινθοδομὴ ἐπιχρισμένη μὲ ἀσβεστοκονίαμα (βόρειο, νότιο) καὶ κάλυψη ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες. Περιείχε ὁστὰ ἐνὸς νεκροῦ, σιδερένιο ἀντικείμενο καὶ καρφί, τμήμα ξύλου (ἐνδεχομένως σταυροῦ)⁶⁰.

54. Ἀγία Σοφία (N6.1), δυτική στοά, στὸ βόρειο ἄκρο τῆς (ἀμέσως στὰ Β. τοῦ ἄρ. 53), μπροστὰ στὴ δίοδο πρὸς τὴ βόρεια στοά τοῦ ναοῦ. Κτιστός, μὲ τοιχώματα στὰ Ἀ., Ν., Δ. ἀπὸ λιθοπλινθοδομὴ ἐπιχρισμένη μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ὡς βόρειο ὄριο χρησιμεύει ὁ φυσικὸς βράχος. Πλάτ. 0.36, βάθ. 0.27 μ. Περιείχε τὰ ὁστὰ μιᾶς ταφῆς⁶¹.

55. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 1.

56. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 1-3. Γιὰ τὴν πιθανὴ ταύτιση τῆς ὑφασμάτινης ταινίας τοῦ τάφου μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἄρ. εὔρ. 1752 καὶ 1753 τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ βλ. Καλαμαρά-Valansot, Τὰ ὑφάσματα 131, ἄρ. 2. Πολιτεία 159-160, ἄρ. 12-14. Γιὰ τὸ ὑπόδημα: αὐτόθι 153, ἄρ. 5 καὶ Καλαμαρά, Τὸ ἐνδύμα 117, 101 πίν. XI εἰκ. 25, 102 πίν. XII εἰκ. 29.

57. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 2, 3.

58. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 4.

59. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 4.

60. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 5-6.

61. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 5.

55. Άγία Σοφία (N6.1), δυτική στοά, χαμηλότερα από τόν άρ. 51, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Κτιστός, με τοιχώματα από λιθοπλινθοδομή, καλυπτόμενος με πλάκες. Διαστ. $1.83 \times 0.56 \times 0.90$ μ. Περιείχε τὰ όστὰ μιᾶς ταφῆς με τήν κεφαλή πρὸς Β., καθὼς καὶ δύο ἀκόμη, παλαιότερων, σωρευμένων στὸ δυτικὸ ἄκρο. Τὰ εὐρήματα συνίστανται σὲ πόρπη, τμήμα «χρυσίζοντος» σύρματος, καρφιά, μία πράσινη ψηφίδα, θραῦσμα πήλινης χύτρας με ἴχνη πυρᾶς⁶².

56. Άγία Σοφία (N6.1), δυτικὸ πρόσκτισμα τῆς δυτικῆς στοᾶς, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία. Καμαροσκεπῆς, με τοιχώματα από λιθοπλινθοδομὴ ἐπιχρισμένη με ἄσβεστοκονίαμα, κάλυψη από θόλο διατομῆς τμήματος κύκλου, στόμιο διαστ. 0.68×0.66 μ. φρασσόμενο με σχιστολιθικὲς πλάκες· στὸ δυτικὸ ὄριό του ἐνσωματώθηκε λίθος με ἐπίχρισμα φέρον γραπτὸ διάκοσμο. Περιείχε τὰ όστὰ μιᾶς μόνο ταφῆς με τήν κεφαλή πρὸς Β., μαρμάρινο ἐνεπίγραφο θραῦσμα (πιθανῶς τμήμα ἐπιτύμβιας στήλης τῆς ἀρχαιότητος), μαρμάρινο κουκουνάρι, 18 τορνεσέλλια, πολυάριθμα καρφιά, μικρὸ ἔλασμα, θραύσματα πήλινου δοχείου, όστὸ βοδιοῦ⁶³.

57. Άγία Σοφία (N6.1), δυτικὸ πρόσκτισμα τῆς δυτικῆς στοᾶς, παράλληλος πρὸς τὸν νότιο τοῖχο της. Κτιστὸς με ἀκανόνιστο σχῆμα. Ὡς νότιο τοῖχωμα χρησιμοποιήθηκε σειρὰ από πλάκες μεγάλου πάχους, τοποθετημένες κατακορύφως, παραλλήλως πρὸς τὸν νότιο τοῖχο τοῦ προσκτίσματος, ὡς βόρειο ἓνα ἀναλημματικὸ πιθανῶς τοιχίο, παράλληλο πρὸς τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς στοᾶς. Ἐντοπίστηκαν κατάλοιπα ταφῶν πάνω από τις καλυπτῆριες πλάκες του, τὰ όστὰ μιᾶς ταφῆς στὸ ἐσωτερικὸ του με τήν κεφαλή πρὸς Δ., μικρὰ σπαράγματα ὑφάσματος καὶ πολὺ μικρὸ θραῦσμα γυάλινου σκεύους⁶⁴.

58. Άγία Σοφία (N6.1), δυτικὸ πρόσκτισμα τῆς δυτικῆς στοᾶς, μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ του τοίχου καὶ τοῦ βόρειου τοιχώματος τοῦ άρ. 57. Σκαπτός, βάθ. 0.80 μ. Περιείχε τὰ όστὰ μιᾶς ταφῆς με τήν κεφαλή πρὸς Β.⁶⁵

59. Άγία Σοφία (N6.1), δυτικὴ στοά, κοντὰ στὸν στυλοβάτη τῶν κιόνων της. Σκαπτός. Περιείχε τὰ όστὰ πολλαπλῶν ταφῶν, στὴ μία ἐκ τῶν ὁποίων ὁ νεκρὸς εἶχε τοποθετηθεῖ με τήν κεφαλή πρὸς Ν.⁶⁶

60. Άγία Σοφία (N6.1), στὴ ΝΔ. γωνία τῆς νότιας στοᾶς. Ἐντοπίστηκαν διάσπαρτα όστὰ σὲ πολὺ μικρὸ βάθος, χωρὶς νὰ ἀποσαφηνίζεται ἂν πρόκειται γιὰ διαταραγμένο σκαπτὸ τάφο ἢ γιὰ ἀνακομιδές⁶⁷.

61. Άγία Σοφία (N6.1), ἀμέσως μπροστὰ από τὸν νότιο τοῖχο τῆς νότιας στοᾶς. Κτιστός, καλυπτόμενος με σχιστολιθικὲς πλάκες, τὸ βόρειο τοίχωμά του από ἀμιγῆ πλινθοδομή. Διαστ. $1.67 \times 0.60 \times 1.06$ μ. Περιείχε μία ἀδιατάρακτη ταφή. Ἐντοπίστηκαν κλωστὲς

62. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 6.

63. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 6-7.

64. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 7-8.

65. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 8.

66. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1955, 256· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1955, 8.

67. Ν. Δρανδάκης, Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1956.

Εἰκ. 5. «Σωτήρας» (Π2), τὸ ἱερό ἀπὸ Δ.

τοῦ ἐνδύματος, τέσσερα μεταλλικά κομβία, θραῦσμα χαλκοῦ σταυροῦ, ἐνδεχομένως μία ἀργυρή περόνη⁶⁸.

62. Ἀγία Σοφία (N6.1), νότια στοά, ἀμέσως στὰ Ἀ. τοῦ ἀρ. 61. Κτιστός, χωρὶς ἀνατολικὸ τοίχωμα. Μῆκ. 2.08, πλάτ. 0.48 (Ἀ.)-0.60 μ. (Δ.). Περιεῖχε ὅστὰ ἐννέα νεκρῶν, ἀπὸ ἐπάλληλες ταφές ἢ σωρευμένα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, καὶ ἐνδεχομένως μία ἀργυρή περόνη⁶⁹.

63. «Σωτήρας» (Π2), διακονικὸ (εἰκ. 5). Ὁλόκληρο τὸ διακονικὸ μετατράπηκε σὲ χῶρο ἐνταφιασμοῦ μὲ τὴν ἀπόφραξη τῶν ἐλεύθερων πλευρῶν του⁷⁰.

68. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1956, 213· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1956. Δὲν ἀποσαφηνίζεται σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς τάφους 47, 61, 62 βρέθηκε ἡ περόνη (βλ. καὶ σημ. 53).

69. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1956, 213· Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1956. Δὲν ἀποσαφηνίζεται σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς τάφους 47, 61, 62 βρέθηκε ἡ περόνη (βλ. καὶ σημ. 53).

70. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 509 εἰκ. 13 (κάτοψη), 510. Καθὼς ὁ ναῖσκος κτίστηκε πέντε μόλις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ Μυστρᾶ (βλ. Δρανδάκη, Κτητορικὴ ἐπιγραφή), οἱ περισσότεροι τάφοι – ἐκτὸς ἴσως τοῦ δαπανηροῦ ἀρχιεπισκόπου (ἀρ. 66) – ἐντὸς ἢ πέριξ αὐτοῦ θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεταβυζαντινοί.

64. «Σωτήρας» (Π2), στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία, ἐπίγειος κτιστός. Περιεῖχε τὰ ὁστὰ μιᾶς ταφῆς⁷¹.

65. «Σωτήρας» (Π2), στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ βόρειου τοίχου, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία, ἐπίγειος κτιστός. Περιεῖχε τὰ ὁστὰ μιᾶς παιδικῆς ταφῆς⁷².

66. «Σωτήρας» (Π2), στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς νότιας αὐλῆς, ἀρκοσόλιο. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τόξου ἔχει καταστραφεῖ. Τὴ θήκη (διαστ. 0.70×1.78×0.40 μ.) κάλυπταν πλάκες. Περιεῖχε τὰ ὁστὰ μιᾶς ταφῆς⁷³.

67. «Σωτήρας» (Π2), στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναῖσκου, σκαπτός. Περιεῖχε τὰ ὁστὰ δύο ταφῶν, τὰ λείψανα τῶν ὁποίων εἶχαν τοποθετημένη τὴν κεφαλὴ πρὸς Δ.⁷⁴

68. «Σωτήρας» (Π2), στὴ νότια αὐλὴ. Ἡ ἀκριβὴς θέση καὶ ἡ μορφή του δὲν διευκρινίζονται⁷⁵.

69. «Σωτήρας» (Π2), στὴ βόρεια αὐλὴ, κτιστός. Περιεῖχε τὰ ὁστὰ πολλαπλῶν ταφῶν, ἡ κεφαλὴ τοῦ λειψάνου τῆς τελευταίας ἦταν τοποθετημένη πρὸς Δ.· ἀκόμη, ὄστρακα, πέταλα ὑποδημάτων, δύο ὀθωμανικὰ νομίσματα καὶ δύο κουμπιά⁷⁶.

70. «Σωτήρας» (Π2), στὴ βόρεια αὐλὴ, κτιστός. Ὡς καλυπτῆρια πλάκα χρησιμοποιοῦντο τμήματα ρωμαϊκοῦ ἀναγλύφου. Περιεῖχε ὄστρακα, πέταλα ὑποδημάτων καὶ οὐγγρικὸ νόμισμα τοῦ 15ου αἰ.⁷⁷

71. «Σωτήρας» (Π2), στὴ βόρεια αὐλὴ, κτιστός. Περιεῖχε τὰ ὁστὰ πολλαπλῶν ταφῶν, ἡ κεφαλὴ τοῦ λειψάνου τῆς τελευταίας ἦταν τοποθετημένη πρὸς Δ.· ἐπιπλέον, ὄστρακα καὶ πέταλα ὑποδημάτων⁷⁸.

72. «Σωτήρας» (Π2), στὴ βόρεια αὐλὴ, κτιστός. Περιεῖχε ὄστρακα καὶ πέταλα ὑποδημάτων⁷⁹.

73. «Αἰ-Παννάκης» (Π10), νότιος τοίχος, ἀμέσως στὰ Β. τῆς θύρας, ἡμιυπόγειος κτιστός. Σὲ τοξωτὸ διάχωρο τοῦ νότιου τοίχου, κοντὰ στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ ναῖσκου, παριστάνεται ἡ κτίτωρ (καὶ ἐνδεχομένως κτήτωρ), Καλὴ Καβαλασέα, μὲ τὶς δύο ιδιότητές της (λαϊκὴ-μοναχὴ), τὰ δύο παιδιά της, Θεόδωρος Ὁδηγητριανὸς καὶ Ἄννα Λασκαρίνα, καὶ ἡ Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος. Ἐφ' ὅσον ἡ σύνθεση εἶναι πράγματι ἐπιτύμβια – ὅπως ἔχει ὑποτεθεῖ ἀπὸ τὸν Τ. Παπαμαστοράκη – ὁ μοναδικὸς τάφος ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ στὴν οἰκογένεια τῆς Καβαλασέα εἶναι ὁ ἀρ. 73, ὡς εὐρισκόμενος ἐντὸς τοῦ παρεκκλησίου, οἰκογενειακός, καὶ ἐπιμελημένης κατασκευῆς⁸⁰. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλη-

71. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 509 εἰκ. 13 (κάτοψη), 510.

72. Αὐτόθι.

73. Αὐτόθι.

74. Αὐτόθι.

75. Αὐτόθι 510.

76. Αὐτόθι 509 εἰκ. 13 (κάτοψη), 510-511. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

77. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκρι-

βέστερα.

78. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

79. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

80. Αὐτόθι Δρανδάκης, Ἀι-Παννάκης 62, εἰκ. 2, 63 εἰκ. 3, 64. Πὰ τὴν παράσταση βλ. Millet, *Mistra* πίν. 107/8. Etzeoglou, *Remarques* 518 καὶ εἰκ. 19. Δρανδάκης, Ἀι-Παννάκης 78, 82. Χατζηδάκης, *Μυστράς*

σίου χρονολογούνται από τὸν Ν. Δρανδάκη στὸ γ' τέταρτό τοῦ 14ου αἰ.⁸¹

74. «Ἁγία-Παννάνης» (Π10), στὴ ΒΔ. γωνία, σκαπτός. Περιεῖχε τὰ ὅσα δύο τουλάχιστον ταφῶν, στίς ὁποῖες τὰ λείψανα εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀπ' εὐθείας στὸν πυθμένα τοῦ τάφου⁸². Ἡ ταπεινὴ μορφή του δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀπόδοσής του στὴν οἰκογένεια τῶν κτητόρων.

75. «Ἁγία-Παννάνης» (Π10), στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ΒΑ. γωνίας, ἐπίγειος κτιστός. Περιεῖχε τὰ ὅσα πολλαπλῶν (τουλάχιστον 8) ταφῶν⁸³.

76. «Ἁγία-Παννάνης» (Π10), στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καμαροσκεπὲς ὀστεοφυλάκιο, βόρειο τμήμα. Περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ νομισμάτων καὶ μεταλλικὰ σκεύη τῆς ἐκκλησίας⁸⁴.

77. «Ἁγία-Παννάνης» (Π10), στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καμαροσκεπὲς ὀστεοφυλάκιο, νότιο τμήμα. Περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ νομισμάτων καὶ μεταλλικὰ σκεύη τῆς ἐκκλησίας⁸⁵.

78. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῖσκου διατάσσονται ἔξι καμαροσκεπεῖς τάφοι (ἀρ. 78-83) σὲ δύο παράλληλες σειρὲς τῶν τριῶν. Τὰ τοιχώματά τους εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ λίθους καὶ μικρὸ ἀριθμὸ βησάλων, ἐνῶ ἡ καλυπτήρια πλάκα ἀπὸ σχιστόλιθο ἢ ἄσβεστόλιθο. Τὸ ἀνοιγμα βρίσκεται στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς καμάρας, τὸ ὁποῖο σχηματίζεται ἀπὸ πλίνθους. Τὰ κτερίσματα, ἀσυνήθιστα πολυάριθμα, συνίσταντο σὲ μικρὰ νομίσματα, κοσμήματα, ὄστρακα, κατάλοιπα ἐνδυμάτων καὶ ὑποδημάτων. Ὅλοι οἱ τάφοι χρησιμοποιοῦνταν καὶ ὡς ὀστεοφυλάκια⁸⁶. Ὁ ἀρ. 78 εἶναι ὁ ΒΔ.

79. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), ὁ κεντρικὸς τῆς δυτικῆς σειρᾶς τοῦ παραπάνω συγκροτήματος⁸⁷.

80. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), ὁ ΝΔ. τοῦ παραπάνω συγκροτήματος⁸⁸.

81. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), ὁ ΒΑ. τοῦ παραπάνω συγκροτήματος⁸⁹.

82. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), ὁ κεντρικὸς τῆς ἀνατολικῆς σειρᾶς τοῦ παραπάνω συγκροτήματος. Διαστ. 1.90×0.79×1.18 μ.⁹⁰

83. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), ὁ ΝΑ. τοῦ παραπάνω συγκροτήματος⁹¹.

84. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), μπροστὰ στὸν νότιο τοῖχο, κοντὰ στὸ τέμπλο, ἐπίγειος κτιστός. Περιεῖχε τὰ ὅσα ἀπὸ μία ταφή, μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ πρὸς Δ. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ὡς «μεταγενέστερος»⁹².

109. Παπαμαστοράκης, Ἐπιτύμβιες παραστάσεις 298. Πὰ τὴν ἐπιγραφή: Millet, Inscriptions 131-32, ἀρ. XXVII.

81. Δρανδάκης, Ἁγία-Παννάνης 81.

82. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 519.

83. Αὐτόθι. Δρανδάκης, Ἁγία-Παννάνης 63 εἰκ. 4, 64.

84. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 519. Δρανδάκης, Ἁγία-Παννάνης 64.

85. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 519.

86. Αὐτόθι 502, 503 εἰκ. 6. Πὰ πέταλα ὑποδημά-

των ἀπὸ τάφους τῆς «Ἁγίας Ἄννας» βλ. Πολιτεία 153-55, ἀρ. 6. Πὰ τέσσερα μεταλλικὰ κομβία ἀπὸ τὸν «4ο τάφο στὸ ἐσωτερικὸ» τοῦ παρεκκλησίου βλ. αὐτόθι 156-57, ἀρ. 8.

87. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 502, 503 εἰκ. 6.

88. Αὐτόθι.

89. Αὐτόθι.

90. Αὐτόθι.

91. Αὐτόθι.

92. Αὐτόθι 502.

Εἰκ. 6. Τὸ παρεκκλήσι Π6 ἀπὸ Δ.

85. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), στὴ ΝΔ. γωνία τῆς βόρειας αὐλῆς, ἐπίγειος κτιστός. Περιεῖχε ὅσα πολλὰ πλῶν ταφῶν. Στὴν τελευταία τὸ λείψανο, μὲ τὴν κεφαλὴ τοποθετημένη πρὸς Β., εἶχε τοποθετηθεῖ ἀπ' εὐθείας στὸν πυθμένα τοῦ τάφου⁹³.

86. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς νότιας αὐλῆς, ἀρκοσόλιο. Στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου διατηροῦνται ἱχνη γραπτῆς μίμησης πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας⁹⁴.

87. «Ἁγία Ἄννα» (Π4), στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς νότιας αὐλῆς, ἀρκοσόλιο μὲ δύο ἐπ' ἀλλήλων θῆκες. Ἡ πλακοσκεπὴς ὑποκειμένη περιεῖχε ὅσα μιᾶς ταφῆς, μὲ τὴν κεφαλὴ τοπο-

93. Αὐτόθι.

94. Αὐτόθι 503.

Εἰκ. 7. Παρεκκλήσι Π8, ἀνατολική αὐλή, τάφος ἀρ. 91.

θετημένη πρὸς Β., καὶ ἓνα ἀργυρὸ νόμισμα μὲ ὀπὴ ἀναρτήσεως. Στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου διατηροῦνται καὶ ἐδῶ ἵχνη τῆς γραπτῆς μίμησης πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας⁹⁵.

88. «Ἀγία Ἄννα» (Π4), στὴ νότια αὐλή, ἐν ἐπαφῇ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναῖσκου, στὰ Ἄ. τῆς θύρας, κτιστός, μὲ δύο ἐπάλληλες θῆκες. Διαστάσεις (τὸ πλάτος δὲν δηλώνεται): 2×0.68 μ. (ἄνω θήκη), 2×0.72 μ. (κάτω θήκη). Περιεῖχαν καὶ οἱ δύο ὅστὰ πολλαπλῶν ταφῶν⁹⁶.

89. «Ἀγία Ἄννα» (Π4), στὴ νότια αὐλή, συστάδα σκαπτῶν τάφων μὲ τοιχώματα ἀπὸ λίθους ἢ κατακορύφως τοποθετημένες πλάκες⁹⁷.

90. Παρεκκλήσι Π6 (εἰκ. 6). Ἡ κατώτερη στάθμη τοῦ διώροφου κτιρίου χαρακτηρίζεται ὡς ὑπόγεια κρύπτη προορισμένη γιὰ ταφές⁹⁸, ἂν καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ δὲν ἀποκαλύφθηκε κανένας τάφος στὸ ἐσωτερικὸ της.

91. Παρεκκλήσι Π8, στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς⁹⁹ αὐλῆς, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία,

95. Αὐτόθι.

96. Αὐτόθι.

97. Αὐτόθι 503-504. Ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ θέση τῶν τάφων δὲν προσδιορίζονται ἀκριβέστερα, ἐνῶ δὲν

δηλώνονται καὶ τὰ περιεχόμενα ὅστὰ καὶ περὶ-
σματα.

98. Δρανδάκης, Μεσσηνιακὴ Μάνη 206.

99. Τὸ ἱερὸ τοῦ παρεκκλησίου βρίσκεται στὰ Ν.

Εἰκ. 8. Παρεκκλήσι Π12, τάφος ἀρ. 94.

κτιστός με λίθους καὶ βήσσαλα (εἰκ. 7). Περιεῖχε ὅστὰ ἀπὸ μία ταφή καὶ ἓνα τορνεσέλλιο¹⁰⁰.

92. Παρεκκλήσι Π8, στὸν βόρειο τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς αὐλῆς, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία, κτιστός (εἰκ. 7). Ἡ τοιχοποιία σαφῶς εὐτελέστερη τοῦ ἀρ. 91, ἀπὸ μικροὺς καὶ μεγάλους λίθους καὶ ἐλάχιστα βήσσαλα. Περιεῖχε ὅστὰ μιᾶς ταφῆς¹⁰¹.

93. Παρεκκλήσι Π12, στὸν βόρειο τοῖχο, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία, ἐπίγειος κτιστός (εἰκ. 8). Τὸ νότιο τοίχωμά του συνίσταται σὲ πλινθοδομή, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας φέρει ἴχνη γραπτοῦ διακόσμου. Καλυπτόταν με πλάκες ἀπὸ σχιστόλιθο¹⁰².

94. Παρεκκλήσι Π12, στὸν δυτικὸ τοῖχο, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία, ἐπίγειος κτιστός (εἰκ. 8). Ὅμοιας κατασκευῆς με τὸν ἀρ. 93¹⁰³.

95. Παρεκκλήσι Π12, στὸν δυτικὸ τοῖχο, κοντὰ στὴ ΝΔ. γωνία, ἐπίγειος κτιστός. Ὅμοιας κατασκευῆς με τὸν ἀρ. 93. Περιεῖχε τὰ ὅστὰ μιᾶς ταφῆς καὶ ἓνα ὀρειχάλκινο κατζί, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸ β' ἡμῖς τοῦ 14ου - α' ἡμῖς τοῦ 15ου αἰ.¹⁰⁴

96. Παρεκκλήσι Π12, στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς βόρειας αὐλῆς, κτιστός (εἰκ. 9). Περιεῖχε πιθανῶς περίαπτο ἀπὸ στεατίτη¹⁰⁵.

100. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 500, 498 εἰκ. 1 (κάτοψη).

101. Αὐτόθι.

102. Αὐτόθι 504.

103. Αὐτόθι 504.

104. Αὐτόθι 504, 506 εἰκ. 10. Πὰ τὸ κατζί βλ. *Βυζαντινὴ Τέχνη* 418, ἀρ. 568. Μπούρα, *Θυματήρια* 70. *Βυζαντινὴ-Μεταβυζαντινὴ* 198, ἀρ. 220. *Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους* 321-22, ἀρ. 9.27.

105. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 505-506.

Εἰκ. 9. Παρεκκλήσι Π12, βόρεια αὐλή, τάφος ἀρ. 96.

Εἰκ. 10. Ἁγία Βαρβάρα (Π16), βόρεια στοά, τάφοι ἀρ. 99-105 κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δώματος.

97. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ἐπίγειος κτιστός. Περιεῖχε τὰ ὀστά μιᾶς ταφῆς¹⁰⁶.

98. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, σκαπτός. Περιεῖχε τὰ ὀστά μιᾶς ταφῆς¹⁰⁷.

99. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βόρειας στοᾶς (εἰκ. 10)¹⁰⁸, κτιστός, μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα. Περιεῖχε ὀστά ἀπὸ ἐπάλληλες ταφές. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τάφων 99-103 καὶ 105 βρέθηκαν ἐνώτια καὶ πόρπες¹⁰⁹.

106. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 511. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

107. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

108. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

109. Ὁ ἀνασκαφέας δὲν διευκρινίζει ποιά ἦταν τὰ κτερίσματα τοῦ κάθε τάφου χωριστά.

100. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βόρειας στοᾶς, κτιστὸς μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα. Περιεῖχε ὅστὰ ἀπὸ ἐπάλληλες ταφές¹¹⁰.

101. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βόρειας στοᾶς, κτιστὸς μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα. Περιεῖχε ὅστὰ ἀπὸ ἐπάλληλες ταφές¹¹¹.

102. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βόρειας στοᾶς, κτιστὸς μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα. Περιεῖχε ὅστὰ ἀπὸ ἐπάλληλες ταφές¹¹².

103. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βόρειας στοᾶς, κτιστὸς μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα. Περιεῖχε ὅστὰ ἀπὸ ἐπάλληλες ταφές¹¹³.

104. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βόρειας στοᾶς, κτιστὸς μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα. Περιεῖχε ὅστὰ ἀπὸ ἐπάλληλες ταφές, ἓνα δακτυλίδι καὶ μία καπνοσύριγγα, πιθανῶς ἐνώτια καὶ πόρπες¹¹⁴.

105. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βόρειας στοᾶς, κτιστὸς μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα. Περιεῖχε ὅστὰ ἀπὸ ἐπάλληλες ταφές¹¹⁵.

106. «Ἁγία Βαρβάρα» (Π16), στὸν περίβολο, στὰ Ν. τῆς δυτικῆς θύρας, συστάδα τάφων¹¹⁶.

107. Παρεκκλήσι Π17, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀκριβὴς θέση καὶ ἡ μορφή τοῦ τάφου δὲν ἀναφέρονται. Περιεῖχε τὰ ὅστὰ μιᾶς ταφῆς¹¹⁷.

108. Παρεκκλήσι Π18, στὸν νάρθηκα, σκαπτὸς. Διαστ. 1.64×0.40×0.30 μ. Περιεῖχε δακτυλίδι¹¹⁸.

109. Παρεκκλήσι Π18, στὸν νάρθηκα, σκαπτὸς, μὲ ἐπένδυση τῶν τοιχωμάτων μὲ πλάκες¹¹⁹.

110. Παρεκκλήσι Π18, μπροστὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἐπίγειος κτιστὸς, τὸ ἀνατολικὸ του τοίχωμα ἀπὸ κατακόρυφες πλάκες. Διαστ. 2.20×0.50×0.48 μ.¹²⁰

111. Παρεκκλήσι Π18, σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα, μπροστὰ ἀπὸ τὸν ἀρ. 112, ἐπίγειος κτιστὸς (εἰκ. 11). Μικρότερο καμαροσκεπὲς ὀστεοφυλάκιο προστέθηκε ἀργότερα πάνω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τρίτο του¹²¹.

112. Παρεκκλήσι Π18, ἀμέσως μπροστὰ ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἐπίγειος μὲ δύο ἐπάλληλες θῆκες (εἰκ. 11). Ἐπιμελημένη κατασκευὴ μὲ ἐναλλασσόμενες σειρὲς λίθων

110. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 511. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα. Πὰ τὸ περιεχόμενο βλ. τὸν ἀρ. 99.

111. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα. Πὰ τὸ περιεχόμενο βλ. τὸν ἀρ. 99.

112. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα. Πὰ τὸ περιεχόμενο βλ. τὸν ἀρ. 99.

113. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα. Πὰ τὸ περιεχόμενο βλ. τὸν ἀρ. 99.

114. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα. Πὰ τὸ περιεχόμενο βλ. τὸν ἀρ. 99. Ἡ παρουσία τῆς καπνοσύριγγας δὲν τοποθετεῖ ὑποχρε-

ωτικῶς τὸν τάφο στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια, καθὼς – ὅπως ἀναφέρθηκε – περιεῖχε ἐπάλληλες ταφές.

115. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα. Πὰ τὸ περιεχόμενο βλ. τὸν ἀρ. 99.

116. Αὐτόθι.

117. Αὐτόθι 515.

118. Αὐτόθι 514. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

119. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

120. Αὐτόθι.

121. Αὐτόθι.

Εἰκ. 11. Παρεκκλήσι Π18, δεξιὰ οἱ τάφοι ἀρ. 111-112.

καὶ πλίνθων στὰ Β., λίθινες πλάκες μεταξὺ τῶν δύο θηκῶν καὶ κάλυψη μὲ κονίαμα τοῦ πυθμένα. Ἡ ὑποκειμένη θήκη περιεῖχε τὰ ὅστὰ πολλαπλῶν ταφῶν¹²².

113. «Ἁγία Παρασκευή» (Π19), εὐρύς θολωτός διάδρομος κάτω ἀπὸ τὸ ἱερό, προεκτεινόμενος στὰ Β. ἐκείνου, πιθανότατα ὀστεοφυλάκιο. Περιεῖχε ἐκτὸς τῶν ὁστῶν τρία ἐκκλησιαστικὰ σκεύη (τμῆμα κηροπηγίου, μεταλλικὴ κανδήλα, λίθινη λεκάνη) καὶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν προερχόμενα προφανῶς ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο ναό¹²³.

114. «Ἁγία Παρασκευή» (Π19), στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, κτιστός, μὲ σχιστολιθικὴ καλυπτῆρια πλάκα¹²⁴. Τὰ τοιχώματα τῶν ἀρ. 114-117 εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ λιθοπλινθοδομὴ ἢ συνδυασμὸ λιθοπλινθοδομῆς καὶ κατακορύφως τοποθετημένων λίθινων ἢ πλίνθινων πλακῶν¹²⁵.

115. «Ἁγία Παρασκευή» (Π19), στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, κτιστός, μὲ σχιστολιθικὴ καλυπτῆρια πλάκα¹²⁶.

122. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια.

123. Αὐτόθι 516.

124. Αὐτόθι 515. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

125. Ὁ ἀνασκαφέας τοὺς ἀναφέρει ὡς ὁμάδα, χωρὶς νὰ ἀναλύει τὴ μορφή καθενὸς ἰδιαιτέρως.

126. Αὐτόθι. Ἡ θέση του δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα. Πὰ τὴν κατασκευὴ βλ. τὸν ἀρ. 114.

116. «Ἁγία Παρασκευή» (Π19), στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, κτιστός, μὲ σχιστολιθικὴ καλυπτήρια πλάκα¹²⁷.

117. «Ἁγία Παρασκευή» (Π19), στὴ ΒΔ. γωνία, κτιστός, μὲ σχιστολιθικὴ καλυπτήρια πλάκα. Διαστ. 1.95×0.45×0.45 μ. Περιεῖχε τὰ ὅστα μιᾶς ταφῆς¹²⁸.

118. «Ἁγία Παρασκευή» (Π19), στὸν νάρθηκα, σκαπτός. Περιεῖχε τὰ ὅστα παιδικῆς ταφῆς¹²⁹.

119. «Ἁγία Παρασκευή» (Π19), στὸν νάρθηκα, σκαπτός. Περιεῖχε τὰ ὅστα παιδικῆς ταφῆς¹³⁰.

120. «Ἁγία Παρασκευή» (Π19), στὸν νάρθηκα, σκαπτός. Περιεῖχε τὰ ὅστα παιδικῆς ταφῆς¹³¹.

121. «Ἁγία Παρασκευή» (Π19), στὰ Ν. τοῦ παρεκκλησίου, καμαροσκεπής. Περιεῖχε τὰ ὅστα μιᾶς ταφῆς, ὄστρακο πινακίου, πήλινη πρόχου, ψαλίδα γιὰ τὸ φιλί τῶν καν-
δηλιῶν¹³².

122. Παρεκκλήσι Π23 (τοῦ κάστρου), μπροστὰ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ βόρειου ναῖσκου, ἴσως σκαπτός κεραμοσκεπής¹³³.

123. Παρεκκλήσι Π23 (τοῦ κάστρου), μπροστὰ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ βόρειου ναῖσκου, ἴσως σκαπτός μὲ κάλυψη ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες. Περιεῖχε τὰ ὅστα μιᾶς ταφῆς, ἡ κεφαλὴ τοῦ λειψάνου ἦταν τοποθετημένη πρὸς Δ.¹³⁴

II. ΓΡΑΠΤΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Ἐκτὸς τῶν διερευνηθέντων τάφων μαρτυροῦνται ἀπὸ τὶς πηγὲς καὶ οἱ ἀκόλουθοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἢ τουλάχιστον ταυτιστεῖ μὲ κάποιους ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφέν-
τες:

Α'. Κατὰ τὸν Γ. Σφραντζῆ τὰ ὅστα τῆς συζύγου τοῦ δεσπότη Κωνσταντίνου, Μαγδα-
ληνῆς-Θεοδώρας Τοτσο, ἀνακομίσθηκαν ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Γλαρέντζας, ὅπου εἶχε ἐντα-
φιαστεῖ τὸ 1429, «εἰς τὴν ἐν τῇ Σπάρτῃ τοῦ Ζωοδότου μονήν»¹³⁵.

127. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια. Ἡ θέση τοῦ δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα. Πά τὴν κατασκευὴ βλ. τὸν ἀρ. 114.

128. Αὐτόθι. Πά τὴν κατασκευὴ βλ. τὸν ἀρ. 114.

129. Αὐτόθι 515. Ἡ θέση τοῦ δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

130. Αὐτόθι. Ἡ θέση τοῦ δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

131. Αὐτόθι. Ἡ θέση τοῦ δὲν προσδιορίζεται ἀκριβέστερα.

132. Αὐτόθι 515-16. Πά τὴν ψαλίδα βλ. *Πολιτεία* 90 εἰκ. 106.

133. Δρανδάκης, Παρεκκλήσια 519, ὅπου ὁ ναῖ-
σκος (καὶ συνεπῶς οἱ τάφοι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ) χα-

ρακτηρίζεται ὡς «μεταγενέστερον κτίσμα», χωρὶς ἀκριβέστερο προσδιορισμό. Ἡ μορφή τοῦ δὲν δηλώ-
νεται σαφῶς, συνάγεται ὅμως ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἀνασκα-
φῆς σὲ κάθε περίπτωσι κτιστοῦ τάφου περιγράφει
τὴ μορφή τῶν τοιχωμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐδῶ δὲν
ὑπάρχει καμία μνεία.

134. Αὐτόθι. Πά τὴ μορφή βλ. τὴν προηγούμενη
σημείωσι.

135. Σφραντζῆς, *Χρονικὸν* 154 14. Κατὰ τὸ Μ.
Χατζηδάκη τὰ ὅστα θὰ πρέπει νὰ τοποθετήθηκαν σὲ
ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μικρὰ παρεκκλήσια τῆς ΒΔ. γωνίας
τῆς Ἁγίας Σοφίας, κοντὰ στὸ κωδωνοστάσιο: Χατζη-
δάκης, *Μυστράς* 69.

Β'. Ὁ ἴδιος ἱστορικός μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ δεσπότη Θεοδώρου Β', Cleora Malatesta, ἐπίσης ἐνταφιάστηκε στὴ Μ. Ζωοδότου¹³⁶.

Γ'-Ε'. Τρία ἀπὸ τὰ δέκα παιδιά τοῦ Μανουήλ Β' πέθαναν πιθανῶς στὴν Πελοπόννησο πρὸ τοῦ 1405: ὁ Κωνσταντῖνος καὶ δύο κόρες, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων δὲν μαρτυροῦνται ἀπὸ καμία πηγὴ¹³⁷. Σὲ χρυσόβουλλο τοῦ Σεπτεμβρίου 1405, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται ἀργυρόβουλλο τοῦ Θεοδώρου Α', ὁ αὐτοκράτωρ παραχωρεῖ στὴ μητρόπολη Μονεμβασίας τὸ Ἐλικοβουνὸ μὲ τὸν πύργο καὶ τὴ γύρω περιοχὴ ὑπὸ ἓναν ὄρο: ὁ ἐκάστοτε μητροπολίτης νὰ τελεῖ κάθε Τετάρτη καὶ Σάββατο ἐπιμνημόσυνη δέηση «*ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παίδων τῆς βασιλείας μου*»¹³⁸. Κατὰ τὸν P. Schreiner τὰ παιδιά εἶναι θαμμένα στὸν Μυστρά καὶ ὄχι στὸ Ἐλικοβουνό¹³⁹.

Ζ'. Κατὰ τὸ βραχὺ χρονικὸ τοῦ 1391, ποὺ μνημονεύει τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Ζ' Καντακουζηνοῦ τὸ 1383, «...ἐκοιμήθη ὁ βασιλεύς... εἰς τὴν Μωρέαν καὶ ἐτάφη ἐκεῖ»¹⁴⁰. Ὁ D. Nicol προσδιορίζει ὡς τόπο θανάτου καὶ ἐνταφιασμοῦ τοῦ πρώην αὐτοκράτορος τὴν πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου, τὸν Μυστρά¹⁴¹. Ὁ τάφος ἐνὸς τόσο ἐπιφανοῦς προσώπου θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν εἴτε στὴν ἀνακτορικὴ ἐκκλησίᾳ, τὴν Ἀγία Σοφία, εἴτε στὸ (ἀμάρτυρο) ἡσυχαστήριον, ὅπου κατὰ τὸν St. Runciman¹⁴² διέμενε μετὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Θεοδώρου Α'. Ἐφ' ὅσον ἡ μοναστικὴ ιδιότητα θεωρεῖτο ἰσχυρότερο κριτήριον γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ τόπου ταφῆς ἀπὸ τὰ ἀξιώματα τῆς κοσμικῆς ζωῆς τοῦ οἰουδήποτε τεθνεῶτος, στὴ μονὴ τοῦ Ζωοδότου Χριστοῦ (Ἀγία Σοφία:), τὴν πλέον ἐνδεδειγμένη γιὰ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας καὶ δημιούργημα τοῦ γιοῦ του, δεσπότη Μανουήλ, ἢ στὸ Βροντόχι, χῶρο μὲ πνευματικὴ παράδοση ἤδη ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα καὶ συνάθροισης λογίων τοῦ βεληγεκοῦς τοῦ Ἰωάννη Ζ', θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ τὸ δικό του μνήμα.

Ζ'. Ὁ πρώην αὐτοκράτωρ καὶ δεσπότης Ματθαῖος Καντακουζηνὸς ἐπίσης πέθανε στὸν Μυστρά τὸ 1383 ἢ τὸ 1391¹⁴³ καὶ προφανῶς ἐνταφιάστηκε στὴν πόλιν. Τὸ ΒΑ. παρεκκλήσι τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐνδείκνυται, ὅπως ἀναφέρθηκε, γιὰ τὸν τάφο τοῦ ἀδελφοῦ του, Μανουήλ, δὲν θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ προοριζόταν μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνον καὶ γιὰ μεταγενέστερους κατόχους τοῦ ἀξιώματος.

Η'. Σύμφωνα μὲ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία βραχέως χρονικοῦ, ὁ Πλήθων πέθανε στὸν

136. Σφραντζῆς, *Χρονικόν* 158 8-9. Ὁ τάφος τῆς τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Μ. Χατζηδάκη, *Μυστράς* 69 ὁμοίως σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ παρεκκλήσια τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ καθολικοῦ.

137. Schreiner, *Untersuchungen* 292, 293.

138. Ὁλόκληρο τὸ χρυσόβουλλο στὸ ΠΠ Γ', 122-23.

139. Schreiner, *Untersuchungen* 292 σημ. 36, 293. Ἀντιθέτως, κατὰ τὸν Μ. Κορδῶση τὰ παιδιά ἐτάφησαν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἐλικοβουνοῦ: Κορδῶσης, *Θρύλοι* 109. Τὸ Ἐλικοβουνὸ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση

1.500 μ. ΒΑ. τῆς Παντανάσσης Μονεμβασίας καὶ εἶναι γνωστὸ σήμερον ὡς Λικοβούνι (αὐτόθι 106, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία).

140. Πὰ τὸν χρόνο καὶ τὸν τόπο στὸν ὁποῖο ἀπέβισαν οἱ δύο πρώην αὐτοκράτορες Ἰωάννης Ζ' καὶ Ματθαῖος βλ. Λάμπρο-Ἀμαντο, *Χρονικά* 89, ἀρ. 52 52. Nicol, *Kantakouzenos* 120. Gerola, *Effige* 386 σημ. 4.

141. Nicol, *Kantakouzenos* 91.

142. Runciman, *Μυστράς* 67.

143. Βλ. σημ. 140.

Εἰκ. 12. Rimini, Tempio Malatestiano, μαρμάρινη λάρνακα μετὰ τὰ ὁστὰ τοῦ Πλήθωνος στὴ βόρεια ἐξωτερικὴ ὄψη.

Μυστρά στις 26 Ἰουνίου 1452¹⁴⁴. Τὰ ὁστὰ του βρίσκονται σήμερα στὸ Rimini, ὅπου μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸν Σιγισμούνδο-Πανδόλφο Μαλατέστα μετὰ τὴν ἀποτυχημένη ἐκστρατεία τοῦ 1464 καὶ ἐναποτέθηκαν σὲ εἰδικὴ λάρνακα στὸ Tempio Malatestiano (εἰκ. 12)¹⁴⁵. Τὸ σημεῖο ὅπου ἀρχικῶς εἶχε ταφεῖ στὸν Μυστρά παραμένει ἄγνωστο¹⁴⁶.

Θ'. Τὸ 1895 ὁ G. Millet ἀνέσκαψε στὸ Βροντόχι (κυρίως στὰ παρεκκλήσια τῆς Ὁδηγητρίας) ὁμάδα τάφων σκαπτῶν, κτιστῶν καὶ διπλῶν κτιστῶν. Ἀπὸ αὐτοὺς σχολιάζει ἀναλυτικότερα μόνο δύο, τοῦ Παχωμίου (ἄρ. 18) καὶ τοῦ Θεοδώρου Α' (ἄρ. 19), ἐνῶ γιὰ τοὺς ὑπολοίπους ὑπάρχει μόνο ἀπλή ἀναφορά¹⁴⁷.

Γ-ΙΑ'. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν Μυστρά ὁ W. Miller¹⁴⁸ εἶδε στὴν Παντάνασσα τρεῖς συνολικῶς τάφους: τοῦ Μ. Λασκάρεως [Χατζίκη] (ἄρ. 30), τῆς Θεοδώρας Τόκκο στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ καὶ ἓναν στὸν κυρίως ναό, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνοιχθεῖ «πρὸ 7 ἐτῶν»¹⁴⁹ καὶ ἦταν πλέον κενός. Πὰ τοὺς δύο τελευταίους δὲν ὑπάρχει καμία ἄλλη μνεία στὴ βιβλιογραφία καί, ἐφ' ὅσον ἡ μαρτυρία τοῦ Miller μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀξιόπιστη, δὲν εἶναι σήμερα ὁρατοί.

144. Λάμπρος, Ἐνθυμήσεων συλλογὴ 160, ἄρ. 125.

145. Zakythinos, *Despotat* II 43, 328.

146. Κατὰ τὸν R. Liddell, *Morea* 148: "they laid in unconsecrated ground, because of the hostility of the Church", χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ὁ μὴ καθαγιασμένος αὐτὸς τόπος.

147. Millet, *Mission* 272.

148. Miller, *Σπάρτη* 407.

149. Ἡ χρονολογία πραγματοποιήσεως τοῦ ταξιδιοῦ δὲν ἀναφέρεται, ὅπωςδήποτε ὅμως εἶναι παλαιότερη τοῦ 1910, ἐφ' ὅσον στὴ σ. 409, σημ. 1, ἀναφέρεται τὸ ἐξῆς: «ἔκτοτε ὁ Millet ἐξέδωκε *Monuments byzantins de Mistra* (Paris 1910)».

III. ΘΕΣΗ

A. Μεμονωμένοι τάφοι

Εἶναι γνωστό ὅτι παρὰ τὴ ρητὴ ἀπαγόρευση τῆς χρήσης χώρου ἐντὸς τῶν τειχῶν πόλεως γιὰ τὸν ἐνταφιασμό, θεσμοθετημένη ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁκταβιανοῦ¹⁵⁰ καὶ τὴν ἄρση της μόλις τὸν 9ο αἰ. μὲ Νεαρά τοῦ Λέοντος Σ', ἥδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. εἶχαν ἐμφανιστεῖ τάφοι στὰ ἀστικά κέντρα¹⁵¹. Νομικὴ κάλυψη τοῦ φαινομένου παρέσχε ἐμμέσως τὸ ἰουστινιάνειο *κτητορικὸν δίκαιον ἐνσωριασθησομένων*, ποὺ ἐπέτρεπε τὴν κατασκευὴν τάφων τοῦ κτήτορος ναοῦ ἢ μονῆς καὶ τῶν ἀπογόνων στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ κατὰ συνέπεια τῶν πόλεων¹⁵². Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου παρατηρεῖται θεαματικὴ ἐπέκταση καὶ ἐν τέλει ἐπικράτηση τῆς ἐν λόγῳ πρακτικῆς, καθὼς καὶ υἱοθέτησὴ της ὅχι μόνον ἀπὸ τὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ὁμάδες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ταπεινότερα μέλη τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας στὰ ὕστερα χρόνια¹⁵³. Ἡ ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας (ὅπως καὶ τῶν μοναχῶν κατὰ τὸν 4ο καὶ 5ο αἰ.)¹⁵⁴ ὑπῆρξε συνεχῆς, σαφῶς ὅμως ὑποχωρητικὴ μπροστὰ στὴν πίεση τῆς πραγματικότητος: τὸν 12ο αἰ. ἀποδέχθηκε μὲν τὴν ταφὴν σὲ ἐσωτερικὸν χώρον, ἀλλὰ μόνον σὲ εὐκτήριους οἴκους (μὴ καθαγιασμένους λατρευτικούς χώρους), τὸν 15ο αἰ. ἡ ἐπιδίωξί της εἶχε περιοριστεῖ στὴ χρήση, εἰ δυνατόν, μόνον τοῦ νάρθηκα καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν τῶν ναῶν¹⁵⁵. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐκχώρηση ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τῶν σχετικῶν δικαιωμάτων (ταφῆς ἐντὸς ναῶν ἢ ἐπιμνημόσυνων τελετῶν στὸ διηνεκές) ἀποτελοῦσε προϊὸν οἰκονομικῆς συναλλαγῆς μὲ τοὺς ἰδιῶτες ἐνδιαφερομένους¹⁵⁶, ἀποδεικνύοντας τὸν θεωρητικὸ καὶ μόνον χαρακτήρα τῆς ἀντίθεσής της.

Στὸν Μυστρά φαίνεται πὼς ὑπῆρξε σεβασμὸς αὐτῆς τῆς ἀπαγόρευσης. Τάφοι ἔχουν ἀνασκαφεῖ σὲ ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ οἰκισμοῦ ἐκτὸς τῆς Περιβλέπτου, χωρὶς νὰ ἐντοπιστεῖ οὔτε ἓνας¹⁵⁷ σὲ χώρον ἄλλο ἀπὸ τὸν νάρθηκα (ἀρ. 10, 46-47, 61-62), τὶς στοές (ἀρ. 4, 20-25, 35-43, 48) καὶ τὰ προσκτίσματα (ἀρ. 6-10, 18-19, 34, 44-45).

150. Πὰ τὶς ἐξαιρέσεις ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου βλ. Κουκουλέ, *Βίος καὶ Πολιτισμὸς Δ'*, 186. Νομοθετικὴ ρύθμιση γιὰ τὴ θέση τῶν τάφων ὑπῆρξε στὴν Ἀθήνα μόλις τὸν 6ο αἰ. π.Χ., ἀλλὰ οἱ παιδικὲς ταφῆς ἐντὸς τῆς πόλεως φαίνεται πὼς δὲν ἀπαγορεύτηκαν ποτέ. Βλ. Μπουρνῆ, *Ἐπιτύμβια* 15.

151. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 179, 180. Κανονίδης, *Ταφῆς* 37.

152. Τὸ δικαίωμα ἦταν μεταβιβάσιμο ὅχι μόνον στοὺς κατιόντες, ἀλλὰ καὶ μέσῳ γάμου. Thomas, *Religious foundations* 255. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 202.

153. Πάλλας, *Σαλαμινικά* 180. Ἀρχικῶς οἱ ἀνήκοντες σὲ χαμηλότερες τάξεις χρησιμοποιοῦσαν ὡς

χώρον ταφῆς ἀδόμητα ἢ ἐρειπωμένα τμήματα τοῦ ἀστικοῦ ἴσοῦ: Μαρκῆ, *Θεσσαλονίκη* 41.

154. Πάλλας, *Σαλαμινικά* 178. Τὸν 6ο αἰ. παρατηρεῖται ταφὴ μοναχῶν στὸ ἐσωτερικὸ καθαγιασμένου ναοῦ (καθολικὸ Μ. Λατόμου): Μαρκῆ, *Θεσσαλονίκη* 41.

155. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 220, 223.

156. Brooks, *Sculpture* 95.

157. Ὁ ἀρ. 3 ἀφορᾷ πιθανότατα ταφὴν μητροπολίτη καὶ συνεπῶς δὲν ὑπάγεται στὴν ἀπαγόρευση. Ἄγνωστη παραμένει βεβαίως ἡ χρήση τοῦ ταφικοῦ χώρου ἀρ. 63, ἐνῶ δὲν ἔχει ἀποκλειστεῖ ἡ χρονολόγησή του στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια.

Β. Ὁργανωμένα νεκροταφεῖα

Οἱ πρῶτοι χῶροι ποὺ χρησιμοποιήθηκαν εἰδικῶς γιὰ τὴν ταφὴ χριστιανῶν ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς οἱ κατακόμβες, ὁργανωμένα καὶ ἐλεγχόμενα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία *κοιμητήρια*¹⁵⁸. Ἀντίστοιχα ὁργανωμένοι χῶροι μαρτυροῦνται καὶ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ καὶ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο¹⁵⁹. Ἡ ἐξάπλωση ὡστόσο τῆς συνήθειας τῆς ταφῆς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ναῶν κατὰ τοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους¹⁶⁰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀναπτυχθοῦν σταδιακὰ συστάδες τάφων γύρω ἀπὸ αὐτοὺς καὶ σὲ τυχαῖες θέσεις τῶν ἀστικῶν συγκροτημάτων, ἐνῶ τὰ παλαιότερα νεκροταφεῖα ἐγκαταλείφθηκαν¹⁶¹. Ἡ παράδοση τῶν ὁργανωμένων *κοιμητηρίων* ἐπεβίωσε μόνο στίς μονές, ὅπου ἐκτὸς τῶν μελῶν τῆς μοναστικῆς κοινότητος δικαίωμα ταφῆς εἶχαν καὶ κληρικοί, ἀλλὰ – ὑπὸ ὅρους – καὶ λαϊκοί¹⁶².

Στὸν Μυστρά συναντοῦμε συγκεντρώσεις τάφων καὶ χωνευτηρίων τόσο γύρω ἀπὸ τὸν μοναδικὸ πιθανότατα ἐνοριακὸ ναό, τὴν Εὐαγγελίστρια (ἀρ. 5), ὅσο καὶ στίς δύο μονές ποὺ ἔχουν ἐρευνηθεῖ σχετικὰ ἱκανοποιητικὰ (Ζωοδότου Χριστοῦ καὶ Βροντοχίου). Ἡ Ἁγία Σοφία, καθολικὸ πιθανότατα τῆς Μ. Ζωοδότου¹⁶³, περιβάλλεται ἀπὸ 29 *μνήματα*, σὲ ὁρισμένα τουλάχιστον ἐκ τῶν ὁποίων ἡ παρουσία κοσμικῶν εἶναι πλέον ἢ βέβαιη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κτερίσματα (ἐπὶ παραδείγματι τὰ εὐρήματα τῶν ἀρ. 45: λόγχη, καὶ 35-42: βόστρυχος, τεμάχια ἐνδυμάτων καὶ ὑποδημάτων). Ἀπὸ τὰ τελευταῖα διαπιστώνεται γιὰ μία ἀκόμη φορὰ ἡ οὐσιαστικὴ κατάργηση τῆς ἀπαγόρευσης ταφῆς γυναικῶν σὲ ἀνδρικὸ μοναστήρι (καὶ τοῦ ἀντιθέτου) κατὰ τὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια¹⁶⁴, ἐφ' ὅσον γνωρίζουμε ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1365 ἡ μονὴ εἶχε καταστεῖ μὲ πατριαρχικὸ σιγίλλιο ἀνδρική¹⁶⁵. Τὸ σύνολο αὐτὸ δὲν συνιστᾷ ὡστόσο συγκροτημένο νεκροταφεῖο, καθὼς ὄχι μόνο περιλαμβάνει κατὰ κύριο λόγο (ἂν ὄχι κατ' ἀποκλειστικότητα) τάφους κοσμικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀφορᾷ τὰ προσκτίσματα τοῦ καθολικοῦ, ὁρισμένα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀκριβῶς γιὰ νὰ στεγάσουν τάφους ἐπιφανῶν¹⁶⁶. Τὸ *κοιμητήριον*

158. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαio* 227-28. Ἐκτὸς τοῦ κοιμητηρίου, σὲ χρῆση κατὰ τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια εἶναι καὶ ὁ ὅρος *ταφεῖον*: Σπυριδάκης, Ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν 153.

159. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαio* 232.

160. Ἡ συγκέντρωση τάφων στὸν περίβολο τῶν ναῶν ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὰ μεσοβυζαντινὰ τουλάχιστον χρόνια: Κεραμόπουλλος, Ταφαὶ 136.

161. Μπούρας, Πολεοδομικά 91. Βλ. καὶ Dagron, Christianisme 19, ὅπου ἐμμέσως διαπιστώνεται αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐγκατάλειψη τῶν ὁργανωμένων *κοιμητηρίων*, ἐφ' ὅσον ἐπισημαίνεται ὅτι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ χῶροι ταφῆς συνδέονται ὁλοένα καὶ περισσότερο μὲ τὰ ἀστικά συγκροτήματα “marquant ses points forts, se coulant dans ses vides, se fractionnant selon les fondations et les quartiers, se déplaçant selon les époques”. Στὴ Ρεντίνα ἀπαντῶνται ταφές τόσο

ἐντὸς τῶν τειχῶν (μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς ναοὺς), ὅσο καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτά, στὴν κλιτὴ κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο: Μουτσόπουλος, Ρεντίνα 84.

162. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαio* 228. Πὰ τὴ διάταξη τῶν τάφων στὰ μοναστηριακὰ *κοιμητήρια* γενικῶς βλ. Συμεῶν Θεσσαλονίκης στ. 677B-D.

163. Πὰ τὴν ταύτιση τοῦ ναοῦ, ποὺ ἡ τοπικὴ παράδοση ἀποδίδει στὴν τοῦ Θεοῦ Σοφία, μὲ τὴ γνωστὴ ἀπὸ τίς πηγές Μονὴ τοῦ Ζωοδότου Χριστοῦ βλ. Χατζηδάκη, *Μυστράς* 69.

164. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαio* 203-205.

165. MM I 472 κέ.

166. Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν τὰ παρεκκλήσια στὰ ΒΔ. τοῦ καθολικοῦ, ἀμέσως στὰ Δ. τοῦ κωδωνοστασίου καὶ πιθανῶς τὸ ΒΑ. παρεκκλήσι.

τῶν μελῶν τῆς μοναστικῆς κοινότητος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς, ὁ ὁποῖος στὸ σύνολό του παραμένει ἀνεξερεύνητος.

Στὴ μεγαλύτερη σὲ ἔκταση μονὴ τοῦ οἰκισμοῦ, τὸ Βροντόχι, ἐντοπίστηκε πολυπληθὴς ὁμάδα τάφων καὶ ὀστεοφυλακίων, κατασκευασμένων στοὺς νάρθηκες, τίς στοῆς καὶ τὰ παρεκκλήσια, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς στεγασμένων χώρων, σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τοὺς δύο ναοὺς τοῦ συγκροτήματος. Παρουσία κοσμικῶν ἀπαντᾶται καὶ σὲ αὐτὴ τὴ μονή, ὥστόσο ἐδῶ ἀποκαλύφθηκε καὶ σειρὰ τάφων πού ἀποδίδεται στοὺς μοναχοὺς. Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Θεοδώρου Α' (ἄρ. 8-9) καὶ εὐγενῶν τοῦ Δεσποτάτου (ἄρ. 8-9, 20-26), τὸ σύνολο τῶν ὁποίων βρίσκεται στὰ προσκτίσματα τῶν ναῶν, ἓνα μέρος τουλάχιστον τοῦ μοναστηριακοῦ κοιμητηρίου ἔχει ἐπίσης ἔλθει στὴν ἐπιφάνεια. Στὰ νότια καὶ ἀνατολικά τῆς Ὁδηγητρίας (ἄρ. 27-29), στὰ βόρεια (ἄρ. 13-17) καὶ νότια (ἄρ. 12) τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, συστάδες ταπεινῶν τάφων καὶ εὐρύχωρα ὀστεοφυλάκια προορίζονταν πιθανότατα γιὰ τοὺς μοναχοὺς¹⁶⁷. Μοναδικὴ ἐξαίρεση συνιστᾷ, ὡς ἦταν ἀναμενόμενο, τὸ ἀρκοσόλιο τοῦ Παχωμίου (ἄρ. 18), ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο ὑπῆρξε ἡγούμενος τῆς μονῆς, κτίτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς, καὶ μέγας πρωτοσύγκελλος Πελοποννήσου, ἀλλὰ εἶχε καὶ προσωπικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα¹⁶⁸.

Νεκροταφεῖα προορισμένα ἀποκλειστικῶς γιὰ τοὺς αὐτόχειρες καὶ τοὺς ἐκτελεσθέντες, ἀντίστοιχα μὲ τὰ *Πελαγίου* ἢ τὴν *Κρίσιν*¹⁶⁹ τῆς πρωτεύουσας, δὲν μαρτυροῦνται γιὰ ἄλλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλὰ καὶ τὰ *ξενотаφεῖα*, στὰ ὁποῖα ἐνταφιάζονταν οἱ ἄποροι ξένοι, δὲν φαίνεται νὰ ἐπεβίωσαν στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, καθὼς καμία ἀνάλογη ἀναφορὰ δὲν ἀπαντᾶται στίς πηγές¹⁷⁰. Ἡ ὑπαρξὴ ἀνάλογων κοιμητηρίων στίς πόλεις-κάστρα τῆς μέσης καὶ κυρίως τῆς ὑστερης περιόδου, ὅπου οὔτε ὁ ἀπαιτούμενος χώρος, οὔτε ἡ ἀντίστοιχη διοικητικὴ ὀργάνωση ὑφίστατο, θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀπίθανη.

Γ. Νεκρικὰ παρεκκλήσια

Ἡ ἰδέα τῆς κατασκευῆς μαυσωλείων προσαρτημένων σὲ ἓνα ναὸ ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Β', ὁ ὁποῖος τὸ 356/7 μετέφερε τὴ σορὸ τοῦ πατέρα του, Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ Ἀποστολείου σὲ κυκλοτερὲς πρόσκτισμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, κατασκευασμένο εἰδικῶς γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό¹⁷¹. Τὰ ἐν λόγῳ οἰκοδομήματα δὲν θὰ πρέπει νὰ συγχέονται μὲ τὰ νεκρικὰ παρεκκλήσια, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται μετὰ τὸν 6ο αἰ. (ἐποχὴ ἀπαγόρευσης τῶν μαυσωλείων ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνεια νομοθεσία)¹⁷² καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι πλήρεις ναοί, μικρῶν διαστάσεων, ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τίς ἐνοριακὲς ἐκκλησίες

167. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 48.

168. Zakythinos, *Despotat* II 296. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 47-48.

169. Janin, *Constantinople* 375 (ἡ *Κρίσις*), 405 (τὰ *Πελαγίου*).

170. Γιὰ τὰ *ξενотаφεῖα* γενικῶς βλ. Constantelos, *Byzantine Philanthropy* 274-75.

171. Krautheimer, *Architecture* 69-70.

172. Πάλλας, *Σαλαμινιακά* 178.

της πόλης¹⁷³. Σπανιότερα άπαντώνται και διώροφα παρεκκλήσια, ή κρύπτη τών όποιών φιλοξενούσε τάφους (ή όστεοφυλάκρια, σέ περίπτωση που βρίσκονται σέ μοναστηριακό συγκρότημα), ένώ ό όροφος προοριζόταν για τις έπιμνημόσυνες λειτουργίες¹⁷⁴. Άν και άπαντώνται και οί τρεις τύποι στίς προηγούμενες περιόδους, κατά τούς παλαιολόγειους χρόνους οί ιδιωτικές κατασκευές μέ ταφικό χαρακτήρα γίνονται όλοένα και συχνότερες, άπότοκο του αύξανόμενου βάρους που άποκτá ό «οίκος» στή βυζαντινή κοινωνία¹⁷⁵, τάση που ξεκινά ήδη άπό την κομνήνεια περίοδο¹⁷⁶.

Η μεγάλη πλειονότητα τών έρευνθέντων τάφων του Μυστρά βρίσκεται στα μικρά, άνεξάρτητα, πιθανώς ιδιωτικά παρεκκλήσια. Όπως έχει ήδη άναφερθεί ώστόσο, ή εικόνα αύτή είναι πιθανό νά μεταβληθεί άν διενεργηθούν συστηματικές άνασκαφές στους ναούς της πόλης, μοναστηριακούς και ένοριακούς. Η άποφυγή ένταφιασμού κάτω άπό τόν κυρίως ναό, που ίσχυσε για τις μεγάλες εκκλησίες, δέν έγινε σεβαστή στα παρεκκλήσια, τά όποια συνέχισαν την παράδοση τών εύκτηρίων οίκων, μέ άποτέλεσμα νά άπαντώνται τάφοι όχι μόνο στόν νάρθηκα και τις στοές τους (άρ. 98-105, 108-112, 118-120), αλλά και κάτω άπό τó δάπεδο τών ίδιων τών ναϊσκών (άρ. 64-65, 73-74, 78-84, 93-95, 97-98, 107, 113-117, 122-123). Η τάση δημιουργίας ομάδων τάφων γύρω άπό ιερούς χώρους, έπιβίωση της έπιθυμίας για *ad sanctos* ένταφιασμό, βρίσκει έφαρμογή και στα έν λόγω ναύδρια, οί αύλές τών όποιών βρίθουν ταφών (άρ. 66-72, 75-77, 85-92, 96, 106, 121).

Στήν πρωτεύουσα του Δεσποτάτου άπαντώνται και δύο διώροφα νεκρικά παρεκκλήσια, παρά τόν περιορισμένο γενικώς αριθμό τους. Τό ένα έξ αύτών (άρ. 90) είναι άνεξάρτητο οικόδομημα (Π6), τό άλλο (άρ. 34) προσαρτημένο στή ΒΑ. γωνία της Άγίας Σοφίας (Π6.1). Σέ κανένα ώστόσο δέν βρέθηκαν τάφοι, στο Π6 μάλιστα δέν έντοπίστηκαν ούτε όστά, γεγονός που ως ένα βαθμό δικαιολογείται λόγω της κακής διατήρησης του συγκροτήματος. Άλλά και στο παρεκκλήσι της Άγίας Σοφίας βρέθηκε μικρός μόνο αριθμός όστών άμέσως κάτω άπό τó άνοιγμα της όροφής, στοιχείο που έρμηνεύεται προφανώς άπό την περιορισμένη χρονικώς χρήση του.

Δ. Τάφοι κληρικών και μοναχών

Άντίθετα μέ τούς λαϊκούς, οί ιερωμένοι έξασφάλισαν άπό τά πρώιμα χρόνια τó δικαίωμα ένταφιασμού τους στόν ναό και μάλιστα στο ιερό¹⁷⁷. Η έγγύτητα του τάφου τους μέ τά ιερά λείψανα του έγκαινίου ήταν άρχικώς άνάλογη μέ τόν βαθμό της ιεροσύνης, στα ύστεροβυζαντινά όμως χρόνια και αύτή ή διάκριση ούσιαστικώς καταργήθηκε¹⁷⁸. Τά μέλη

173. Έμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 217. Πα την άφιέρωσή τους βλ. Πάλλα, *Καμαρωτοί τάφοι* 860.

174. Γκιολές, *Ναός* 425, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία. Πα άλλες χρήσεις ιδιωτικών παρεκκλησιών και διώροφων ναών βλ. Μπούρα, *Ταφικά μνημεία* 53.

175. *Αυτόθι* 53.

176. Kazhdan-Epstein, *Change* 101-104.

177. Πάλλας, *Σαλαμινικά* 177. Κουκουλές, *Βίος και Πολιτισμός* Δ' 186. Πα τό (κατά πάσα πιθανότητα μεταβυζαντινό) έθιμο της ταφής τών ιερωμένων καθιμένων βλ. Φουντούλη, *Τελετουργικά* 34.

178. *Συμείων Θεσσαλονίκης* στ. 677Α.

τῆς μοναστικῆς κοινότητος περιορίζονταν, ὅπως εἶδαμε, στὸ νεκροταφεῖο τῆς μονῆς καὶ μόνο στίς περιπτώσεις ποὺ δὲν ὑφίστατο αὐτὸ εἶχαν τὴ δυνατότητα ἐνταφιασμοῦ στὸ καθολικὸ (ὅπως οἱ κτήτορες) ἢ καὶ σὲ χῶρο ποὺ ἐκεῖνοι θὰ ἐπέλεγαν ἐκτὸς τῆς μονῆς¹⁷⁹.

Μέχρι στιγμῆς ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὸν Μυστρά μόνο δύο παραδείγματα ἐνταφιασμοῦ στὸ ἱερό, καὶ τὰ δύο στὸ διακονικό. Στὸν Σωτήρα (Π2) οἱ δίοδοι ἐπικοινωνίας τοῦ παραβήματος μὲ τὸ ἱερό καὶ μὲ τὸν κυρίως ναὸ τειχίστηκαν καὶ μετατράπηκε ὁ χῶρος σὲ τάφο (ἀρ. 63), προφανῶς ἱερέως. Ἡ κακὴ διατήρηση τοῦ ναυδρίου δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀντήρηση περισσοτέρων πληροφοριῶν (χρονολόγηση, ταύτιση ἐνταφιασθέντος, μορφή, ἐνδεχόμενη παράσταση στοὺς τοίχους τοῦ διακονικοῦ). Στὴ Μητρόπολη ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ὀρισμένα ταφικὰ κατάλοιπα, τὰ ὁποῖα ἀποδόθηκαν στὸν οὐσιαστικῶς ἄγνωστο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Εὐγένιο (ἀρ. 3). Ἡ ἀπόδοση στὸν ἐν λόγῳ ἱεράρχη ὀφείλεται στὴ μορφὴ του, ἢ ὁποῖα εἰκονίζεται στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ. Ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους μητροπολίτες ἐνδέχεται νὰ ἐνταφιάστηκαν ἔξω ἀπὸ τὸν ναό, κάτω ἀπὸ τὴν αὐλὴ ποὺ σχηματίζεται στὰ Β., ὅπως ὑποδεικνύουν οἱ σωζόμενες προσωπογραφίες στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (ἀρ. 4)¹⁸⁰. Ἐνας ἀκόμη ἱερέας θὰ πρέπει νὰ ἐνταφιάστηκε στὸ παρεκκλήσιο Π12 (ἀρ. 95), ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κατζί ποὺ τὸν συνόδεψε, ὁ τάφος ὅμως δὲν βρίσκεται στὸ ἱερό, ἀλλὰ στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ ναῖσκου.

Ε. Ὁστεοφυλάκια

Ἡ ἔλλειψη χρημάτων καὶ διαθεσίμων οἰκοπέδων γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἰδιαίτερου τάφου γιὰ κάθε ἀποβιώσαντα ὁδήγησε στὴ λύση τῶν πολλαπλῶν ταφῶν. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναπόθεση τοῦ φερέτρου (*κραββάτου*, *κραββατοφορίου*, *κλίνης*, *κλινιδίου*, *σκίμπος* ἢ *λεκτικίου*)¹⁸¹ συγκεντρώνονταν τὰ ὅσα καὶ τὰ κτερίσματα τῶν προηγούμενων ταφῶν σὲ μία ἄκρη τοῦ τάφου¹⁸², καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀφ' ἐνὸς δημιουργεῖτο χῶρος γιὰ τὴ νέα σορὸ καὶ ἀφ' ἐτέρου παρέμεναν στὸ ἴδιο *μνήμα* τὰ λείψανα τῶν προγόνων τῆς οἰκογενείας. Ἡ μακραίωνη ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς τακτικῆς, ποὺ ἀπαντᾶται ἐπανειλημμένως στὸν Μυστρά (ἀρ. 35, 37, 38, 40, 42, 78-83), τὴν καθιέρωσε ὡς ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ἀρκετὰ δὲ ἰσχυρὴ, ὥστε νὰ διατηρηθεῖ ἀκόμη καὶ σὲ περιόδους οἰκονομικῆς εὐμάρειας¹⁸³. Ἡ διατή-

179. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 202.

180. Στὴν ὁμάδα τῶν ἐντοπισθέντων τάφων ἱερωμένων θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν καὶ οἱ «ἀρχιερεῖς», ποὺ κατὰ τὸν Ἀδ. Ἀδαμαντίου τάφηκαν στὴ Μ. Παντανάσσης (ἀρ. 33), δὲν εἶναι ὅμως σαφὲς ἐὰν αὐτοὶ κατασκευάστηκαν ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ ἢ στὸν περίβολο τῆς μονῆς. Ἐξ ἄλλου εἶναι δυσεξήγητη ἡ ἐπιλογή μιᾶς μονῆς τοῦ οἰκισμοῦ ἀντὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ γιὰ τὸν ἐνταφιασμό τῶν προκαθημένων τῆς Μητροπόλεως.

181. Σπυριδάκης, *Ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν* 136.

182. Οἱ ἀρὲς ποὺ περιέχονται στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς συχνὰ ἀποβλέπουν στὴν ἀποτροπὴ τῆς διάταξης τῆς ἡρεμίας τοῦ νεκροῦ γιὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ τάφου του: Τσιγαρίδας, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος* 28.

183. Πάλλας, *Σαλαμινιακά* 164-65. Μακροπούλου, *Ἀνασκαφὴ τάφων* 46-47. Ν. Μουτσόπουλος, *ΠΑΕ* 1988, 120.

ρηση του τάφου στην ιδιοκτησία της ίδιας οικογένειας και ή συνακόλουθη χρήση του για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα επέφερε βεβαίως τὸ ἀδιαχώρητο. Ἡ ἀδυναμία σωρεύσεως ἄλλων ὀστέων καὶ κτερισμάτων επέβαλε τὴν κατασκευή ειδικῶν γιὰ τὴ χρήση αὐτὴ χώρων, τῶν ὀστεοφυλακίων¹⁸⁴.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ έντοπισθέντα στὸν Μυστρά (ἀρ. 6-7, 15-17, 28(;), 76-77, 111, 113) ἀκολουθοῦν κατασκευαστικῶς καὶ τυπολογικῶς τοὺς *καμαρωτοὺς* τάφους (ἀρ. 15-17, 76-77, 111). Ἡ διαφορὰ τους συνίσταται στὶς διαστάσεις· τὰ χωνευτήρια εἶναι πολὺ εὐρύτερα, καθὼς προορίζονται νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὸ μεγαλύτερο δυνατό διάστημα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι τὰ τρία πὺν περιλαμβάνονται στὸ ταφικὸ συγκρότημα πὺν οἰκοδομήθηκε στὰ ΒΑ. τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (ἀρ. 15-17), τὰ ὁποῖα ἔχουν μῆκος 2.95 μ., ένῳ οἱ τάφοι τοῦ ἴδιου συγκροτήματος δέν ξεπερνοῦν τὸ 1.90 μ. Τὴν ἴδια χρήση εἶχε καὶ ὁ εὐρύτατος διάδρομος κάτω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς (Π19), ἀλλὰ καὶ τὰ δωμάτια πὺν προσκολλήθηκαν στὸν ναὸ τῆς Εὐαγγελιστρίας (ἀρ. 6-7). Τὰ τελευταῖα περιελάμβαναν εὐρύχωρες *θήκες* γιὰ τὶς ἀνακομιδές τῶν ὀστέων, ἀλλὰ καὶ τάφους (ἀρ. 7).

ζ. Ταφές ἐκτὸς καθαγιασμένων χώρων

Ἀνθρώπινα ὀστὰ ἐκτὸς ἐκκλησιαστικῶν ἢ μοναστικῶν κτισμάτων ἀπαντῶνται στὸν Μυστρά σὲ δύο περιπτώσεις: στὸν μαρτυρούμενο μόνο ἀπὸ τὸν Buchon τάφο κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ἐσωτερικοῦ κάστρου (ἀρ. 1) – μαρτυρία πὺν χρήζει ἐπιβεβαιώσεως, ἐφ' ὅσον οὔτε ὁ ἴδιος δέν φαίνεται νὰ τὸν εἶχε δεῖ καὶ τὰ εὐρήματά του ἀγνοοῦνται ἔκτοτε – καὶ ὅσα βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ ὑλικά τῆς ἐπιχωμάτωσης τοῦ πλατώματος τῶν παλατιῶν (ἀρ. 2). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ προέλευση τῶν ὀστέων, καθὼς ἄλλα σημεῖα ταφῆς στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν ἀνατόρων δέν ἔχουν έντοπιστεῖ. Θὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσει κανεῖς ὅτι προέρχονται ἀπὸ διάλυση παλαιότερου νεκροταφείου, ὡστόσο οὔτε ἡ χρονολόγηση τοῦ στρώματος πὺν τὰ περιεῖχε, οὔτε ἡ ποσότητά τους εἶναι γνωστές, ὥστε κάθε περαιτέρω εἰκασία εἶναι προφανῶς αὐθαίρετη.

IV. ΜΟΡΦΗ

Α. Τυπολογία

Ὅπως συχνὰ συμβαίνει στὰ βυζαντινὰ κείμενα, οἱ ὅροι πὺν χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς γιὰ νὰ περιγράψουν τοὺς ποικίλους τύπους τάφων καὶ μνημείων δέν ἀναφέρονται πάντοτε στὸ ἴδιο εἶδος, καὶ ἀντιθέτως ἓνα συγκεκριμένο τύπο τὸν συναντοῦμε μὲ περισσότερους τοῦ ἑνὸς ὅρους¹⁸⁵. Διακρίνονται τρεῖς τύποι ὑπόγειων καὶ δύο ἐπίγειων τάφων:

184. Κεραμόπουλλος, Ταφαὶ 126, 135. Πάλλας, Σαλαμινιακά 181.

185. Αὐτόθι 168. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 274.

1. Ὑπόγειοι

α. *Τάφος*: σκαπτὸς στὸ χῶμα, χωρὶς κτιστὰ τοιχώματα, καὶ κάλυψη μὲ χῶμα καὶ μόνον¹⁸⁶. Ὁ ὅρος ἔχει εὐρύτατη χρῆση στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο – ὅπως καὶ σήμε-
ρα –, δηλώνοντας τὸν χῶρο ταφῆς γενικῶς¹⁸⁷.

β. *Χαμοσόρι(ο)ν* ἢ *ὑποσόρι(ο)ν*: κατασκευὴ μὲ κτιστὰ τοιχώματα ἀπὸ λαξευτοὺς λίθους καὶ κάλυψη μὲ λίθινες πλάκες. Ὁ ὅρος σημαίνει ἐπίσης τὴ σαρκοφάγο καὶ τὴ νεκρικὴ αἵθουσα¹⁸⁸.

γ. *Καμάρα* ἢ *καμαρωτός*: ὀρθογώνια κατασκευὴ μὲ κτιστὰ τοιχώματα καλυμμένα μὲ ἐπίχρισμα, γραπτὸ διάκοσμο ἢ καὶ ὀρθομαρμάρωση, δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα ἢ πλίν-
θους, συχνὰ κτιστὸ προσκεφάλαιο καὶ στέγαση μὲ ἡμικυλινδρικό θόλο. Ἄνοιγμα ὑπάρχει
εἴτε στὴν ὀροφή, εἴτε σὲ μία ἀπὸ τὶς στενὲς πλευρὲς, ὅποτε δημιουργεῖται καὶ διάδρομος
περιορισμένου πλάτους, ποὺ καταλήγει στὴ θυρίδα αὐτή, προσιτὸς μέσῳ κλίμακας ἢ προ-
εξεχόντων λίθων. Λίθινη πλάκα καλύπτει καὶ τὶς δύο μορφὲς ἀνοιγμάτων (ὁπαῖο ὀροφῆς
καὶ διάδρομο)¹⁸⁹. Ὁ τύπος χρησιμοποιεῖται γιὰ μεμονωμένους τάφους ἢ γιὰ συγκροτή-
ματα, στὰ ὁποῖα οἱ καμάρες διατάσσονται ἐκατέρωθεν διαδρόμων¹⁹⁰.

2. Ἐπίγειοι

α. *Θήκη*: κατασκευὴ ἀπὸ κτιστὰ τοιχώματα καὶ κάλυψη μὲ λίθινες πλάκες. Ὡς *θήκη*
νοεῖται ἐπίσης καὶ τὸ κτιστὸ σῆμα πάνω ἀπὸ τάφο ἢ σαρκοφάγο¹⁹¹.

β. *Κιβόρι*: τάφος καλυπτόμενος μὲ κιβώριο. Ὁ ὅρος ἀργότερα χρησιμοποιεῖται δια-
δοχικὰ γιὰ τὸ ἀρκοσόλιο (συνδυασμὸ *θήκης* καὶ ὑπερκειμένου τόξου), γιὰ κάθε τάφο μὲ
ὑπερκειμένη θολωτὴ ἢ τοξωτὴ κατασκευὴ (ἀκόμη καὶ ὑπόγεια), γιὰ πάσης φύσεως ἐπί-
γεια μνημεῖα, γιὰ ὅλα τὰ πολυτελὴ *μνήματα* καὶ ἐν τέλει γιὰ ὅλους τοὺς τύπους τάφων,
ἀκόμη καὶ τοὺς ἀπλοὺς λάκκους¹⁹².

Ἡ σύνθεση τάφου καὶ ὑπερκειμένης κατασκευῆς περιγράφεται καὶ μὲ τὸν ὄρο *μνήμα*¹⁹³
ἢ *μνημεῖο*¹⁹⁴. Ἀκόμη, ὡς *δίφοροι* ἢ *δίσωμοι* χαρακτηρίζονται οἱ τάφοι ποὺ περιέχουν
θέσεις γιὰ δύο λείψανα¹⁹⁵.

186. Πάλλας, Σαλαμινιακὰ 168.

187. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι: Χρυσολωρᾶ, *Ἐπι-
στολὴ* στ. 45Α καὶ *Λόγος* 116.15,17. Κυδώνης, *Ἐπι-
στολαὶ* 304 (ἐπιστ. ΚΕ'), 317 (ἐπιστ. ΛΑ'). Μὲ τὴν ἴδια
ἐννοια καὶ μὲ τὴν αὐτὴ συχνότητα ἀπαντᾶται καὶ ὁ
ὅρος *τίμβος*: Τσιγαρίδας, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατά-
λογος* 28. Πὰ ἄλλους ὄρους συνώνυμους τοῦ τάφου
βλ. Ἐμμανουηλίδη, *Δίκαιο* 257-61.

188. Πάλλας, Σαλαμινιακὰ 171.

189. Πάλλας, Καμαρωτοὶ τάφοι 847. Μαρκῆ, Κοι-

μητήρια 48 (ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ καταγωγὴ τοῦ
τύπου ἀπὸ τοὺς μακεδονικοὺς τάφους τῶν ὕστερων
κλασικῶν καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων).

190. Πάλλας, Καμαρωτοὶ τάφοι 848.

191. Πάλλας, Σαλαμινιακὰ 170.

192. Αὐτόθι 173-75.

193. Χρυσολωρᾶς, *Ἐπιστολὴ* στ. 45Α.

194. Λάμπρος, Βίος Νίκωνος 186.8. Ἐμμανουηλί-
δης, *Δίκαιο* 273.

195. Τσιγαρίδας, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλο-*

Στὸν Μυστρά ἀπαντῶνται ὅλοι οἱ παραπάνω τύποι, μὲ συνηθέστερους τὸ *χαμοσόριο* καὶ τὸν *καμαρωτό* (34 καὶ 28 δείγματα ἀντιστοιχῶς)¹⁹⁶, καὶ ἄρκετὰ συχνὴ τὴ *θήκη* (13 τάφοι). Τῶν τριῶν αὐτῶν τύπων παρουσιάζονται καὶ παραλλαγές: ἐκτὸς τῆς συνήθους ἀργολιθοπλινθοδομῆς, ἀπαντῶνται τοιχώματα συντεθειμένα ἀπὸ πωρόλιθο (ἀρ. 44), κατακορύφως τοποθετημένους λίθους (ἀρ. 57, 89, 110), ἀμιγῆ πλινθοδομή (ἀρ. 47, 48, 53, 61, 93-95), λίθινες ἢ πήλινες πλάκες (ἀρ. 114-117). Ὁ ἀριθμὸς τῶν βησσάλων στὴ λιθοπλινθοδομή ποικίλλει, ἐνῶ ἐνίοτε συναντῶνται σχεδὸν ἰσοῦψεῖς στρώσεις λίθων χωρίζόμενες μετὰξὺ τους μὲ ἀπλὴ πλίνθο. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐπιχρίονται τὰ τοιχώματα ἢ καὶ ὁ πυθμένας μὲ ἀσβεστοκονίαμα (ἀρ. 35-41, 45, 53, 54, 56). Στους καμαρωτούς τὰ χεῖλη τοῦ στομίου τοῦ μικροῦ θόλου εἶναι συχνὰ πλίνθινα, ἐνίοτε ὅμως ἀπαντῶνται καὶ πώρινοι θολίτες στὴ θέση αὐτὴ (ἀρ. 35, 37, 49, 50). Οἱ καλυπτῆριες πλάκες σὲ ὅλα τὰ σωζόμενα παραδείγματα *χαμοσορίων* εἶναι ἀπὸ σχιστόλιθο, ἐκτὸς τοῦ ἀρ. 70, ὅπου τοποθετήθηκε ρωμαϊκὸ ἀνάγλυφο σὲ β' χρήση, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀπόφραξη τοῦ ὀπαίου τῶν *καμαρωτῶν* χρησιμοποιεῖται ἀσβεστόλιθος, σχιστόλιθος ἢ συχνότερα μάρμαρο.

Ἡ δαπανηρότερη μορφή τάφου τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι τὸ *ἀρκοσόλιον*, τύπος ἰδιαίτερος διαδεδομένος κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο στὴν αὐτοκρατορία ἐν γένει¹⁹⁷, ἀλλὰ καὶ στὸν Μυστρά, ὅπου ἔχουν ὡς τώρα ἐντοπιστεῖ 14 παραδείγματα καὶ ὅπου υἱοθετεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἀνώτερων στρωμάτων τῆς τοπικῆς κοινωνίας, ὅπως τὸν δεσπότη Θεόδωρο Α' καὶ τὸν πολὺν Παχώμιο. Σὲ *κιβούρι* τῆς «Ἀγίας Ἀννας» ἀπαντᾶται καὶ παραλλαγή μὲ δύο ἐπάλληλες *θήκες* (ἀρ. 87). Τόσο ὁ κυρίως τάφος, ὅσο καὶ τὸ τόξο ψηλότερα εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ λιθοπλινθοδομή, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ κονίαμα, πάνω στὸ ὁποῖο προστίθεται σὲ μερικὲς περιπτώσεις γραπτὴ μίμηση πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας (ἀρ. 86, 87). Τὸ τόξο φέρει ἐνίοτε ἀετωματικὴ ἐπίστεψη ἀπὸ πλίνθους (ἀρ. 20, 21, 30). Ἡ κάλυψη τῆς θήκης γίνεται καὶ ἐδῶ μὲ πλάκες (ἀρ. 66, 87). Πιθανότατα σὲ ὅλα τὰ ἀρκοσόλια ποὺ βρισκόνταν σὲ κλειστὸ χῶρο (ἀρ. 18-25, 30-32) τὴν κατακόρυφη ἐπιφάνεια μετὰξὺ τοῦ τόξου καὶ τῆς θήκης κατελάμβανε γραπτὸς διάκοσμος, ὁ ὁποῖος στὰ περισσότερα παραδείγματα σώζεται σὲ κακὴ κατάσταση, ἢ διατηροῦνται ἱχνη τοῦ μόνο¹⁹⁸.

Ἀσφαλῶς δὲν ἀπουσιάζει καὶ ὁ εὐτελέστερος τύπος τοῦ ἀπλοῦ *τάφου*, ὁ ὁποῖος ἀριθμεῖ 14 τουλάχιστον παραδείγματα. Τῆς ἀπλῆς αὐτῆς διαμόρφωσης ὑπάρχουν καὶ παραλλαγές, μὲ κάλυψη ἀπὸ κεραμίδες (ἀρ. 122) καὶ σχιστολιθικὲς πλάκες (ἀρ. 123).

Οἱ παραπάνω τύποι τάφων υἱοθετήθηκαν τόσο γιὰ στεγασμένους, ὅσο καὶ γιὰ ὑπαίθριους χώρους, χωρὶς διαφοροποίηση τῆς μορφῆς, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὰ *ἀρκοσόλια*, στὰ

γος 27. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν στὴν κατηγορία αὐτὴ περιλαμβάνονται καὶ οἱ διπλοὶ καθ' ὕψος τάφοι, μὲ δύο ἐπάλληλες *θήκες*, τύπος μὲ εὐάριθμα δείγματα στὸν Μυστρά (ἀρ. 87, 88, 112).

196. Στὸ σύνολο τῆς κάθε κατηγορίας δὲν περιλαμβάνονται οἱ περιπτώσεις εὐρέσεως συστάδων τάφων, ὅποτε ὁ ἀνασκαφὴς ἀναφέρει γενικῶς τοὺς

ἐντοπισθέντες τύπους, χωρὶς τὸν ἀκριβὲ ἀριθμὸ τοῦ καθενός.

197. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι* 161.

198. Πὰ τὸν διάκοσμο βλ. παρακάτω, σ. 112-114. Ἐκτὸς τοῦ γραπτοῦ, ἀπαντῶνται τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ ἀρκοσόλια μὲ ψηφιδωτὸ διάκοσμο: Brooks, *Sculpture* 95.

όποια – όπως είδαμε – δεν φαίνεται να υπάρχει γραπτός διάκοσμος τοῦ τυμπάνου στις περιπτώσεις ἔκθεσής του στις καιρικές συνθήκες.

Ἡ πολυτελέστερη μορφή φερέτρου εἶναι ἡ *σαρκοφάγος*¹⁹⁹, γιὰ τὶς εὐτελέστερες παραλλαγές ἀπὸ ξύλο, σίδηρο, μόλυβδο ἢ χαλκὸ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *γλωσσόκομον*²⁰⁰. Στὸν Μυστρά ἀναφέρεται μία «λάρναξ» στὸ ΝΔ. παρεκκλήσι τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (ἄρ. 10). Δὲν εἶναι ὅμως σαφές ἂν πρόκειται γιὰ μαρμαρινή σαρκοφάγο ἢ ἄλλης μορφῆς χώρο ἔνταφιασμοῦ, τὸν ὁποῖο ὁ Ἀδ. Ἀδαμαντίου περιγράφει μὲ τὸν ἀρχαῖζοντα αὐτὸν ὄρο. Ἀπὸ τὰ ξύλινα φέρετρα προέρχονται ὀρισμένα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ καρφιά ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τάφων (ἄρ. 35-39, 47, 48, 50, 55, 56, 78-83), τμήματα ξύλου (ἄρ. 39) καὶ σιδηρὰ ἐξαρτήματα, ὅπως οἱ διακοσμητικὲς διάτρητες ταινίες μὲ ἐραλδικοὺς λέοντες ποὺ ἀνέσκαψε ὁ G. Millet σὲ τάφους τοῦ Βροντοχίου²⁰¹. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁ νεκρὸς ἐναποτέθηκε ἀπ' εὐθείας στὸ χῶμα, χωρὶς νὰ τοποθετηθεῖ σὲ *γλωσσόκομον* (ἄρ. 29, 74, 85), τακτικὴ ποὺ ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς ἴδιας περιόδου²⁰².

Β. Τοιχογραφίες

Ἡ χρῆση τοιχογραφιῶν ἐξακολούθησε κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο νὰ ἀποτελεῖ προσφιλεῖ τρόπο διακόσμησης ταφικῶν μνημείων τῶν ἐπιφανέστερων μελῶν τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας²⁰³. Στὴν πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου, χώρο διαμονῆς δεσποτῶν, ἀξιωματούχων τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὀρισμένων ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ ἀρχαιότερες οἰκογένειες τῆς Πελοποννήσου, ἀρκετὰ μεγάλος ἀριθμὸς τάφων διέθετε, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, γραπτὸ διάκοσμο, εἴτε πρόκειται γιὰ ἀπλή μίμηση πολυτελοῦς τοιχοποιίας (ἄρ. 86-87, ἐνδεχομένως 93-95), εἴτε γιὰ σταυροὺς καὶ μονογράμματα (ἄρ. 33), εἴτε, τέλος, γιὰ μεγάλων διαστάσεων προσωπογραφίες καὶ πολυπρόσωπες σκηνές.

Στὴν τρίτη ομάδα περιλαμβάνονται κυρίως ἀρκοσόλια (ἄρ. 18-25, πιθανῶς 26, 30), ἀλλὰ καὶ ἀπλούστερες μορφές τάφων (ἄρ. 3, 8, ἐνδεχομένως 4, 9). Διακρίνονται τρεῖς κατηγορίες παραστάσεων:

Α. Μεμονωμένες προσωπογραφίες δεομένων. Διατηροῦνται πιθανῶς δύο μόνο δείγματα, οἱ ἱεράρχες στὰ ἀριστερὰ τῆς βόρειας θύρας τῆς Μητροπόλεως (ἄρ. 4). Καθὼς ἔχει καταστραφεῖ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς παράστασης τοῦ τάφου 26, δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστω-

199. Στὸν βίو τοῦ Ὁσίου Νίκωνος γιὰ τὴ σαρκοφάγο τοῦ ὁσίου χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι *θήκη* (Λάμπρος, *Βίος Νίκωνος* 188, 24-25), *κιβωτός* (αὐτόθι 185, 29) καὶ *λάρναξ* (αὐτόθι 186, 13). Πὰ τὶς ἀνάγλυφες σαρκοφάγους βλ. παρακάτω σ. 114.

200. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 273-74.

201. Millet, *Mission* 272. Millet, *Mistra* πίν. 60/4, 10,

61/18.

202. Ὅπως στὴ Θεσσαλονίκη: Μακροπούλου, Ἀνασκαφὴ τάφων 46, ὅπου ἡ κεφαλὴ ἀποτίθεται σὲ κέραμο.

203. Παπαμαστοράκης, Ἐπιτύμβιες παραστάσεις 286. Πὰ πρῶμα εἰκονογραφικὰ θέματα βλ. Μαρκῆ, Κοιμητήρια 48.

θεϊ άν τò ζευγος τών εικονιζομένων ευγενών θά μπορούσε νά ένταχθεϊ στήν ομάδα αυτή, ή άν συνοδευόταν από κάποιο θεϊο πρόσωπο εύρισκόμενο ψηλότερα από εκείνο.

Β. Δεόμενες μορφές στραμμένες πρòς τόν Χριστό, ό όποιος είτε περιλαμβάνεται στή σύνθεση, είτε βρίσκεται σέ άμεση γειτνίαση με αυτή. Στήν κατηγορία αυτή ανήκει ό Μανουήλ Λάσκαρις Χατζίκης στο άρκοσόλιο του νάρθηκα της Παντανάσσης (άρ. 30: ό Χριστός εικονίζεται στήν άνω δεξιά γωνία εύλογών), ό μητροπολίτης Ευγένιος στο διακονικό της Μητροπόλεως (άρ. 3), ό όποιος στρέφεται πρòς τόν εικονιζόμενο ψηλότερα, στήν άψίδα του παραβήματος, Χριστό, οί δύο ιεράρχες στα δεξιά της βόρειας θύρας του ίδιου ναού (άρ. 4), μεταξύ τών οποίων – και πάνω από τις κεφαλές τους – διακρίνεται ό Χριστός εύλογών, καθώς και ή διπλή άπεικόνιση του Θεοδώρου Α' στο άρκοσόλιο του ΒΔ. παρεκκλήσιου της 'Οδηγητριάς (άρ. 19), όπου και πάλι ό Χριστός τοποθετείται στο κέντρο της παράστασης, ανάμεσα και ψηλότερα από τις δύο μορφές. Δεομένη στήν περίπτωση αυτή είναι μόνον ή μορφή του Θεοδωρήτου.

Γ. Πολυπρόσωπες συνθέσεις, στις όποιες ή Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, όρθια ή ένθρονη, μεσολαβεί στόν Χριστό για τούς παρισταμένους σέ σαφώς μικρότερη κλίμακα τεθνεώτες²⁰⁴. Στήν ομάδα αυτή συγκαταλέγονται ό Μανουήλ Παλαιολόγος στο ΒΑ. παρεκκλήσι τών 'Αγίων Θεοδώρων (άρ. 8), ό άνώνυμος άξιωματούχος πού παρουσιάζεται από τούς 'Αγίους Θεοδώρους στή Θεοτόκο στο ΝΑ. παρεκκλήσι του ίδιου ναού (άρ. 9), ό ήγούμενος Βροντοχίου Παχώμιος, πού προσφέρει τò όμοίωμα του ναού της 'Οδηγητριάς στήν επώνυμη Παναγία στο ΒΔ. παρεκκλήσι του 'Αφεντικού, τò ζευγος Κανιώτη στή μετατραπέζια σέ νεκρικό παρεκκλήσι νότια στοά του ίδιου ναού (άρ. 20). Στήν ίδια κατηγορία θά πρέπει νά ένταχθεϊ και ή τοιχογραφία του δυτικού τοίχου του 'Αι-Παννάκη (Π10), έφ' όσον συνδέεται με τάφο στο έσωτερικό του ναΐσκου (άρ. 73).

Ό ρόλος της παράστασης τών άποδημησάντων πάνω από τò *μνήμα* τους είναι προφανής: μέσω αυτής επιδιώκουν οί ίδιοι ή τά μέλη της οικογενείας τους νά εξασφαλίσουν άλώβητα από τόν χρόνο τά έξωτερικά χαρακτηριστικά, τή συγγένεια ή τήν οικειότητα πού είχαν με τούς ήγεμόνες, τήν πολιτική, τήν κοινωνική, τήν οικονομική θέση πού είχαν στή διάρκεια της επίγειας ζωής τους· μέσω αυτών και τών επιγραφών πού τις συνοδεύουν²⁰⁵ διασφαλίζουν τήν επιβίωσή τους, τή νοερή έστω παραμονή τους στόν γήινο κόσμο. Άπαραίτητα μέσα σέ αυτή τήν άπέλπιδα προσπάθεια είναι τά σύμβολα της έξουσίας τους (Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος φέρων τò στέμμα, Κανιώτης με τò *σκαράνικον*, άνώνυμος με τόν κωνικό πύλο στο ΝΑ. παρεκκλήσι τών 'Αγ. Θεοδώρων), τά δηλωτικά της ύψηλης κοινωνικής και οικονομικής τάξης ένδύματα (ζευγος Κανιώτη και άνώνυμο ζευγος στή νότια στοά της 'Οδηγητριάς, Μανουήλ Λάσκαρις Χατζίκης), τά διακριτικά του Μητροπολίτη (Ευγένιος, Νείλος και άνώνυμοι μητροπολίτες στόν 'Αγιο Δημήτριο) και

204. Για τόν τύπο βλ. Παπαμαστοράκη, 'Επιτύμβεις παραστάσεις 287-93.

205. Θά πρέπει νά θεωρείται ως μάλλον συμπτωματικό τò γεγονός ότι, παρὰ τόν σχετικά μεγάλο

άριθμό άδιατάρακτων τάφων πού έχουν άνασκαφεί και επιγραφών πού έχουν έντοπιστεί στόν οικισμό, κανένα δείγμα έμμετρου επιγράμματος δέν έχει γίνει μέχρι σήμερα γνωστό.

τοῦ μοναχοῦ (Θεόδωρος Α΄ ὡς μοναχὸς Θεοδώρητος), τὰ ὅποια ἐπενδύουν μὲ τὴν ἐμβληματική τους ἀξία τὰ ἀπεικάσματα τῶν νεκρῶν πλέον προσώπων.

Γ. Γλυπτά

Τρεῖς κατηγορίες ἔργων γλυπτικῆς σὲ τάφους μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεῖς: τὸν ἀνάγλυφο διάκοσμο στὸ μέτωπο τῶν τόξων τῶν ἀρκοσολίων²⁰⁶, τὶς ἐπίσης ἀνάγλυφες ἐξωτερικῶς σαρκοφάγους²⁰⁷ καὶ ψευδοσαρκοφάγους²⁰⁸, καὶ τὶς λίθινες εἰκόνες πάνω ἀπὸ τὸ μνῆμα σὲ συνδυασμὸ ἢ σὲ ἀντικατάσταση τοῦ γραπτοῦ διακόσμου καὶ τῶν φορητῶν εἰκόνων²⁰⁹. Ὡς μία ἀκόμη κατηγορία θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν οἱ ἐπιτύμβιοι σταυροὶ ποὺ μαρτυροῦνται ἀπὸ τὶς πηγές²¹⁰, ἃν καὶ δὲν συνιστοῦν πραγματικὰ ἔργα γλυπτικῆς. Ἀκόμη, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Χρυσολωρᾶ γίνεται λόγος γιὰ «ἀνδριάντα» καὶ «στήλη» ὡς μέρος τῆς διακόσμησης τάφων²¹¹.

Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς πρωτότυπων²¹² γλυπτῶν ποὺ σώζεται στὸν Μυστρὰ καθιστᾷ σαφὲς ὅτι ἡ τοπικὴ παραγωγὴ ἦταν περιορισμένη²¹³. Δὲν εἶναι συνεπῶς δυσεξήγητο τὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι σήμερα ἔχει γίνει γνωστὸ ἓνα μόνο ἔργο μὲ τέτοια χρῆση – μία ψευδοσαρκοφάγος –, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἀποδίδεται στὸν τάφο τοῦ δεσπότη Μανουήλ. Συνίσταται σὲ δύο πλάκες ἀπὸ μάρμαρο, πιθανῶς Πάρωνος: στὴν καλυπτήρια ἀνήκουν τρία θραύσματα (Μουσεῖο Μυστρᾶ, ἀρ. εὔρ. 418, 662, 1213)²¹⁴, ἐνῶ ἡ μακρὰ κατακόρυφη πλάκα διατηρεῖται, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της, ἐνιαία (ἀρ. εὔρ. 1772)²¹⁵. Τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ ἕξι ἐν συνόλῳ διάχωρα τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τῶν πλακῶν κοσμοῦν μονογράμματα τῶν οἰκογενειῶν τῶν Καντακουζηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων, καθιστώντας πειστικὴ τὴ σύνδεση μὲ τὸν πρῶτο δεσπότη Μορέως²¹⁶.

206. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι* 161. Brooks, *Sculpture* 101-103.

207. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι* 165-67.

208. Αὐτόθι 158. Πὰ τὰ θέματα τοῦ διακόσμου τῶν σαρκοφάγων καὶ τῶν ψευδοσαρκοφάγων τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου βλ. καὶ Brooks, *Sculpture* 99-101.

209. Παπαμαστοράκης, *Ἐπιτύμβιες παραστάσεις* 300-303.

210. Κουκουλές, *Βίος καὶ Πολιτισμὸς Δ'* 199.

211. Χρυσολωρᾶς, *Λόγος* 116.15-16: «Τοῦτο πλέον αὐτῷ παντὸς τάφου, πάσης δὲ στήλης, πάσης δὲ γραφῆς, παντὸς δὲ ἀνδριάντος».

212. Σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ πολυάριθμα ἔργα τῆς

ἀρχαιότητος (πλήρη – ὅπως οἱ σαρκοφάγοι – ἢ ὡς spolia), ποὺ ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ κυρίως ὑλικὸ τόσο στὰ κοσμικά, ὅσο καὶ στὰ ἐκκλησιαστικὰ κτίρια τῆς πόλης.

213. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι* 166.

214. Πὰ τὸν ἀρ. 418 βλ. Millet, *Mistra* πίν. 62/15. Millet, *Inscriptions* ἀρ. XXXVIII. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι* 153. *Πολιτεία* 180-82, ἀρ. 28. Πὰ τοὺς ἀρ. 662 καὶ 1213 βλ. αὐτόθι 180-82, ἀρ. 28.

215. Millet, *Inscriptions* 141-42, ἀρ. XXXVIII. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι* 153 σημ. 610. *Πολιτεία* 180-82, ἀρ. 28.

216. Αὐτόθι 181-82.

V. ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Ἡ πανάρχαια συνήθεια τῆς κτέρισης τῶν νεκρῶν ἦταν – ὅπως καὶ πληθώρα ἄλλων παγανιστικῶν ἐθίμων καὶ ἀντιλήψεων – τόσο ἐδραιωμένη καὶ ἀναπόσπαστη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ταφή, ὥστε ἡ Ἐκκλησία, ἂν καὶ ἀπέριπτε τὴν ὕλική ὑπόσταση τοῦ μεταθανάτιου βίου, ὑποχρεώθηκε νὰ τὴν ἀνεχθεῖ. Ἡ γενικότερη ἔνδεια τῶν ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πάντοτε ἀρνητικὴ στάση τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν πολιτειακῶν ἀρχῶν, ἐπέφερε τὴ θεαματικὴ μείωση τῆς ἀξίας καὶ τῆς ποσότητος τῶν κτερισμάτων, χωρὶς ὥστόσο νὰ τὰ ἐξαλείψει ποτὲ τελείως²¹⁷. Ἔτσι σὲ παλαιολόγειους τάφους ἡ παρουσία κοσμημάτων εἶναι πολὺ περιορισμένη, ἐνῶ κατὰ κύριο λόγο τὸν νεκρὸ συνοδεύουν εἰκόνες – σύμβολο τῆς πίστεως τοῦ νεκροῦ στὸν Χριστὸ καὶ τῆς ἐναπόθεσης τῆς ψυχῆς του στὰ χέρια του²¹⁸ –, ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, ἰδίως κύπελλα καὶ πινάκια ἀβαφή ἢ καὶ ἐφυαλωμένα, λύχνοι, γυάλινα μυροδοχεῖα, νομίσματα²¹⁹. Τὰ τελευταῖα ἀνευρίσκονται συχνὰ στὸ στόμα τοῦ νεκροῦ, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια μὲ τὰ χαρόνια νομίσματα τῆς ἀρχαιότητος²²⁰. Ἐν τούτοις, παρὰ τὴ σαφῶς ταπεινότερη μορφή τῶν κτερισμάτων καὶ τῶν ἐνδυμάτων τῶν νεκρῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ μέτρα ποὺ λαμβάνονταν γιὰ τὴν ἀπομείωση τῆς ἐμπορικῆς ἀξίας ποὺ αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν²²¹, οἱ τάφοι δὲν ἔπαψαν νὰ κινοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν τυμβωρῶν ὥς καὶ τὸν 15ο αἰ.²²²

Ὡστόσο καὶ στὰ νεότερα χρόνια ἡ ἐπιθυμία πλουτισμοῦ τῶν ποικίλων ἐπισκεπτῶν τοῦ ἐρειπωμένου καὶ ἀνεξέλεγκτου ὡς τὴν περιφραξή του τὸ 1952 Μυστρά μᾶς στέρησε ἀναμφίβολα τὴ δυνατότητα νὰ σχηματίσουμε ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν κτερισμάτων ποὺ συνόδευσαν τοὺς κεκοιμημένους τοῦ οἰκισμοῦ. Στούς ἀσύλητους τάφους²²³ περιέχονταν κυρίως νομίσματα (ἀρ. 13-14, 34, 36-38, 40, 42, 45, 47, 49, 56, 70, 76-83, 87, 91), ὄστρακα ἢ πλήρη πήλινα ἀγγεῖα (ἀρ. 33, 40, 45, 56, 69-72, 78-83, 121), κατάλοιπα ὑποδημάτων (ἀρ. 39, 41, 49, 69-72, 78-83) καὶ ἐνδυμάτων (κυρίως κουμπιά: ἀρ. 61, 69, 78-83 καὶ πόρπες: ἀρ. 27, 45, 51, 55, 78-83, 99-103, 105), καθὼς καὶ λίγα κοσμήματα. Ἀπὸ τὰ ἐνδύματα ξεχωρίζουν τὰ ἐλεφαντοστέινα κουμπιά ἀπὸ τάφο τοῦ Βροντοχίου²²⁴ καὶ τὰ μεταλλικὰ τοῦ ἀρ.

217. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 407-409, 411.

218. Συμεὼν Θεσσαλονίκης στ. 676D.

219. Χαρακτηριστικὰ τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν στὴ Μονὴ Βλατάδων (Μακροπούλου, Ἀνασκαφὴ τάφων 46) καὶ στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος Θεσσαλονίκης (Κουρκουτίδου, Ταφές, ἰδ. 226-27), στὴ Ρεντίνα (Ν. Μουτσόπουλος, *ΠΑΕ* 1988, 124), στὸν Ἅγιον Ἀσώματο Ἀθηνῶν (Τουλούπα, Ἀσώματος 596-98). Βλ. ἐπίσης *Καθημερινὴ ζωὴ* 562-66 (ἀρ. 780-87), 571-74 (ἀρ. 802-08), 575-80 (ἀρ. 811-21), 586-87 (ἀρ. 837-41).

220. Ν. Μουτσόπουλος, *ΠΑΕ* 1988, 124.

221. Πάλλας, *Σαλαμινικά* 165. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 413.

222. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι τὴ σύληση ἀπὸ τὸν Ἰουβενάλιο τῶν τάφων τῆς Μονῆς Ἀρχιστρατήγου στὴν Κωνσταντινούπολη: *ΠΠ Β'*, 256, 5-9 (ἐπιστολὴ Γενναδίου πρὸς τὸν Μανουὴλ Ραοῦλη Οἰοῦ). Πὰ τὴν τυμβωρυχίαν καὶ τὴν ἀντιμετώπισή της ἀπὸ τὴ νομοθεσίαν καὶ τὴ διοίκησιν κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ καὶ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἀντιστοίχως περίοδο: Ἐμμανουηλίδης, *Τυμβωρυχία*. Πιτσάκης, *Θέματα δικαίου* 69-72. Πὰ τίς ποινὲς ποὺ αὐτὴ ἐπέσυρε βλ. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο* 454-508.

223. Περιλαμβάνονται καὶ τὰ ὀστεοφυλάκια, ἐφ' ὅσον τὰ εὑρήματά τους προέρχονται ἀπὸ ἀνακομιδὲς ὁλοκληροῦ τοῦ περιεχομένου τῶν ἀρχικῶν τάφων.

224. Millet, *Mission* 272. Millet, *Mistra* πίν. 60/12.

61, τὰ κατάλοιπα τῶν δύο ἐπάλληλων μεταξωτῶν γυναικείων φορεμάτων καὶ μεταξωτῆς ἀνδρικήs ἐνδυμασίας ποὺ διασώθηκαν σὲ τάφους τῆς βόρειας στοᾶς τῆς Ἀγίας Σοφίας (ἄρ. 39 καὶ 41 ἀντιστοίχως), οἱ ταινίες κεφαλόδεσμου(;) ἀπὸ μετάξι καὶ ἀργυρὰ ἐπιχρυσωμένα νήματα (ἄρ. 36, 38, 49, 57), καθὼς καὶ τὰ τμήματα στρατιωτικῆς ἐξάρτυσης (περικεφαλαῖα, μάλλια) ποὺ κατὰ τὸν ΑΙ. Buchon βρέθηκαν στὸν τάφο στὴν εἴσοδο τοῦ κάστρου (ἄρ. 1). Ἀπὸ τὸν ἐξοπλισμὸ στρατιωτικῶν διασώθηκαν ἐπίσης πλήρης σιδερένια λόγχη (ἄρ. 45) καὶ πιθανῶς τμῆμα μιᾶς ἀκόμῃ (ἄρ. 42). Τὰ διασωθέντα κοσμήματα εἶναι πολὺ περιορισμένα: μία ἀργυρὴ περόνη (ἄρ. 47), δακτυλίδια (ἄρ. 104, 108), ἐνώτια (ἄρ. 78-83, 99-103, 105), ἓνα νόμισμα ποὺ εἶχε μετατραπῇ σὲ περίαπτο (ἄρ. 87), καὶ τὸ πολυτιμότερο ἴσως ὅλων, ἓνα ἀμφιπρόσωπο περίαπτο ἀπὸ στεατίτη μὲ προτομὲς ἀγίων στὶς δύο ὀψεις (ἄρ. 96). Ἀποκαλυπτικὴ τῶν διαχρονικῶν ἀνθρώπινων ἀδυναμιῶν εἶναι ἡ εὗρεση ὀρισμένων ἀντικείμενων (συχνὰ περιορισμένης οἰκονομικῆς ἀξίας) συνδεόμενων προφανῶς μὲ τὴν ἐπίγεια ζωὴ τῶν ἐνταφιασθέντων, ὅπως μιὰ ψαλίδα γιὰ τὸ σβῆσιμο τοῦ φιλτιλιοῦ μὲ διακοσμημένους λαβὲς (ἄρ. 121)²²⁵, ἓνα γυάλινο σκεῦος (ἄρ. 57), ἓνα μαχαίρι μὲ ὀστεινὴ λαβὴ (ἄρ. 34), μία χύτρα (ἄρ. 55), μία ὀστεινὴ κτένα (ἄρ. 78-83) καὶ μία ἀγνύθα (ἄρ. 78-83).

Τοὺς κληρικοὺς συνόδευε στὸν τάφο τὸ Εὐαγγέλιο²²⁶, καθὼς καὶ εἰκόνα, ὅπως τοὺς κοσμικοὺς²²⁷. Στὰ μοναδικὰ μνήματα (ἄρ. 61 καὶ 95) ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἱερωμένους τοῦ Μυστρᾶ (ἐκτὸς τῶν μητροπολιτῶν) τὸν νεκρὸ συνόδευε χάλκινος σταυρὸς καὶ θυμιατήρι (κατζῆ) ἀπὸ ὀρείχαλκο ἀντιστοίχως.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐκτέθηκαν παραπάνω προκύπτει μιὰ εἰκόνα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς πραγματικότητος τοῦ Μυστρᾶ ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ ὀλοκληρωμένη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ. Ἄν καὶ ὀρισμένοι ναοὶ καὶ παρεκκλήσια ἔχουν ἐρευνηθεῖ σὲ μεγάλο ποσοστὸ – ἂν ὄχι πλήρως –, ἐν τούτοις βέβαιη πρέπει νὰ θεωρεῖται ἡ ὑπαρξὴ μεγάλου ἀριθμοῦ τάφων τῆς πολυπληθοῦς πολιτείας ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμῃ ἐντοπιστεῖ. Ἀπὸ τίς μοναστικὲς κοινότητες τῆς Περιβλέπτου καὶ τῆς Παντανάσσης δὲν γνωρίζουμε καμία ταφή, τὸ νεκροταφεῖο τῆς Μονῆς Βροντοχίου σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶναι ἀποτέλεσμα εἰκασιῶν, τὰ μνήματα τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν μητροπολιτῶν Λακεδαιμονίας ἀγνοοῦνται, ὅπως καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ δεσπότη Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ, τῶν αὐτοκρατόρων Ματθαίου καὶ Ἰωάννου Σ' Καντακουζηνοῦ, τῶν συζύγων τῶν δεσποτῶν, καὶ πληθώρας ἐπιφανῶν καὶ μὴ κατοίκων τοῦ Μυστρᾶ. Ἐξ ἄλλου, μικρὰ, πιθανῶς ἰδιωτικὰ παρεκκλήσια (Ἀγ. Ἄννας, Ἀι-Παννάκη,

Τόσο αὐτὰ, ὅσο καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα (σιδηρὰ ἐξαρτήματα φερέτρων, χάλκινα κουμπιά, μία πόρπη, χρυσὲς κλωστὲς καὶ ἄλλα κατάλοιπα ἐνδυμάτων) δὲν διευκρινίζεται σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφέντες τάφους τῆς μονῆς ἐντοπίστηκαν.

225. Ἡ παρουσία τῆς ἴσως μαρτυρεῖ τὴν ἐν ζωῇ ἐπιφόρτιση τοῦ ἐνταφιασθέντος μὲ τὴ φροντίδα τοῦ

ναοῦ τῆς «Ἀγίας Παρασκευῆς». Καθὼς μάλιστα ὁ τάφος του εἶναι ὁ μοναδικὸς ἐκτὸς τοῦ παρεκκλησίου, εἶναι προφανὲς ὅτι δὲν ἦταν μέλος τῆς οἰκογενείας τῶν κλητόρων.

226. Συμεῶν Θεσσαλονίκης στ. 676B.

227. Αὐτόθι 676D.

Σωτήρος, Ἀγ. Βαρβάρας) δίνουν τὴν ἐντύπωση τῶν κύριων χώρων ταφῆς τοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὴ μεγάλη συγκέντρωση τάφων ποὺ παρατηρεῖται μέσα καὶ γύρω ἀπὸ αὐτά.

Παρὰ τὶς ἐν λόγῳ ἐλλείψεις, οἱ μέχρι σήμερα δημοσιευθέντες τάφοι ἀποτελοῦν ἓνα μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικὸ σύνολο τῆς παλαιολόγειας περιόδου, καθὼς σὲ αὐτοὺς περιλαμβάνονται μνήματα ὄλων τῶν γνωστῶν τύπων, ἀλλὰ καὶ παραλλαγῶν τους, ὀστεοφυλάκια, διάκοσμος ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ ἀπλὴ γραπτὴ μίμηση πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας ἕως ἐκτεταμένους πολυπρόσωπες παραστάσεις, κτερίσματα ὄλων τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων (ἐκτὸς τῶν Δεσποτῶν) καὶ ποικίλων εἰδῶν (ἐνδύματα, χρηστικά ἀντικείμενα, σκευὴ λατρείας, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη). Ἡ ὀριστικὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ ἐνδελεχὴς μελέτη τῶν εὗρημάτων θὰ φωτίσουν πλείστες πτυχὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὸ σημαντικότερο ἀστικὸ συγκρότημα τοῦ Δεσποτάτου.

ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἀσπρᾶ - Ἐμμανουήλ, *Παντάνασσα*: Μαίρη Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Μελίτα Ἐμμανουήλ, *Ἡ Μονὴ τῆς Παντάνας στὸν Μυστρά. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἰῶνα* (Ἀθήνα 2005).
- Βυζαντινὴ Τέχνη*: *Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη. Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ* (Ἀθήναι 1964).
- Βυζαντινὴ-Μεταβυζαντινὴ*: *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη* (ἔκδ. Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ-Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου, Ἀθήνα 1985).
- Γκιολές, Ναός: Ν. Γκιολές, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Στράτηγου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, *ΛακΣπ Ε'*, 1988, 423-62.
- Δραγούμης, Βροντηχιτικά: Στέφανος Δραγούμης, Βροντηχιτικά τινα ἐκ Μυσθρᾶ, *Ἀθηνᾶ ΚΑ'*, 1909, 307-310.
- Δρανδάκης, Ἀγία Σοφία: Νικόλαος Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ΒΑ. παρεκκλησίου τῆς Ἀγίας Σοφίας Μυστρᾶ, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 28, 1979-85, 469-491.
- Δρανδάκης, Ἀι-Παννάκης: Νικόλαος Β. Δρανδάκης, Ὁ Ἀι Παννάκης τοῦ Μυστρᾶ, *ΔΧΑΕ Δ'/ΙΔ'*, 1987-1988, 61-82.
- Δρανδάκης, Κτητορικὴ ἐπιγραφή: Νικόλαος Β. Δρανδάκης, Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή ναῖσκου τοῦ Μυστρᾶ, *ΕΕΒΣ ΚΗ'*, 1958, 362-66.
- Δρανδάκης, Μεσσηνιακὴ Μάνη: Νικόλαος Β. Δρανδάκης, Σοφία Καλοπίση, Μαρία Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη, *ΠΑΕ* 1980, 188-244.
- Δρανδάκης, Παρεκκλήσια: Νικόλαος Β. Δρανδάκης, Ἀνασκαφὴ παρεκκλησιῶν τοῦ Μυστρᾶ, *ΠΑΕ* 1952, 497-519.
- Δρανδάκης, Ταφὴ «πριγκίπισσας»: Νικόλαος Β. Δρανδάκης, Ἡ ταφὴ μιᾶς βυζαντινῆς «πριγκίπισσας»: δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς, στὸ *Τὸ ἐνδύμα μιᾶς βυζαντινῆς πριγκίπισσας, ἀρχαιολογικὰ ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία τοῦ Μυστρᾶ* (Genève 2000) 29.
- Ἐμμανουηλίδης, Δίκαιο: Νίκος Ἐλ. Ἐμμανουηλίδης, *Τὸ δίκαιο τῆς ταφῆς στὸ Βυζάντιο* (Ἀθήνα 1989).
- Ἐμμανουηλίδης, Τυμβωρυχία: Νίκος Ἐμμανουηλίδης, Ἡ τυμβωρυχία καὶ ἡ ἀπόκρουσή της ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη, ἀπὸ τοῦ 3ου ἕως καὶ τοῦ 7ου αἰ., στὸ *ΚΘ Δημήτρια, Πρακτικά Ἡ' Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου. Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ταφές καὶ κοιμητήρια, Τετὰρὴ Μονὴ Βλατάδων, 6-8 Ὀκτωβρίου 1994* (Θεσσαλονίκη 2005) 127-53.
- Ζηοῖου, Μυστράς: Κωνσταντῖνος Γ. Ζηοῖου, Μυστράς, *Ἡ εἰκονογραφημένη*, Νοέμβρ. 1906, 4-5.

- Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους: Ἀθανάσιος Α. Καρακατσάνης (ἐπιμ.), *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Κατάλογος τῆς Ἐκθεσῆς* (Θεσσαλονίκη 1997).
- Καθημερινή ζωή: Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή (ἐπιμ.), *Καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Θεσσαλονίκη, Λευκὸς Πύργος Ὀκτώβριος 2001 - Ἰανουάριος 2002* (Ἀθήνα 2002).
- Καλαμαρά, Τὸ ἔνδυμα: Παρὴ Καλαμαρά, Τὸ ἔνδυμα στὸ Μυστρᾶ κατὰ τὴν ὀψιμὴ παλαιολόγια περίοδο: στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τάφων τῆς Ἁγίας Σοφίας, στὸ *Τὸ ἔνδυμα μιᾶς βυζαντινῆς πριγκίπισσας. Ἀρχαιολογικὰ ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία τοῦ Μυστρᾶ* (Genève 2000) 113-18.
- Καλαμαρά, Σύνολο: Παρὴ Καλαμαρά, Ἐνα πλούσιο ἐνδυματολογικὸ σύνολο ἀπὸ τὸν Μυστρᾶ, *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες* 83, Ἰούνιος 2002, 8-13.
- Καλαμαρά - Valansot, Τὰ ὑφάσματα: Παρὴ Καλαμαρά, Odile Valansot, Τὰ ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία τοῦ Μυστρᾶ: τεχνικὲς κατασκευῆς - ὑφάνσεις, στὸ *Τὸ ἔνδυμα μιᾶς βυζαντινῆς πριγκίπισσας. Ἀρχαιολογικὰ ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία τοῦ Μυστρᾶ* (Genève 2000) 128-32.
- Κανονίδης, Ταφές: Ι. Ο. Κανονίδης, Οἱ ταφές τῶν μέσων καὶ ὕστερων βυζαντινῶν χρόνων σὲ πόλεις-κάστρα τῆς Μακεδονίας, *Δέκατο Ἐκτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων* (Ἀθήνα 1996) 37-38.
- Κεραμόπουλλος, Ταφαί: Α. Δ. Κεραμόπουλλος, Παλαιὰ χριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ ταφαὶ ἐν Θήβαις, *ΑΔ* 10, 1926, 124-136.
- Κορδῶσης, Θρύλοι: Μιχάλης Κορδῶσης, Πελοποννησιακοὶ Θρύλοι καὶ Ἱστορία, στὸ *Σύνδειπνον. Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Δημήτριο Σ. Λουκάτο* (Ἰωάννινα 1988) 101-110.
- Κουκουλές, Βίος καὶ Πολιτισμός: Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός Α'-Σ'* (Ἐν Ἀθήναις 1947-1955).
- Κουρκουτίδου, Ταφές: Εὐτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ταφές σὲ ναοὺς κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο. Ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ *ΚΘ' Δημήτρια, Πρακτικὰ Η' Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου. Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ταφές καὶ κοιμητήρια, Ἰερὰ Μονὴ Βλατάδων*, 6-8 Ὀκτωβρίου 1994 (Θεσσαλονίκη 2005) 219-28.
- Κυδῶνης, Ἐπιστολαί: Δημήτριος Κυδῶνης, *Ἐπιστολαί* (ἔκδ. J.-Fr. Boissonade, *Anecdota nova*, Hildesheim 1962², 251-327.
- Λάμπρος-Ἀμαντος, Χρονικά: Σπυρίδων Λάμπρος, Κωνσταντῖνος Ἀμαντος (ἐπιμ.), *Βραχέα Χρονικά* (Ἀθήναι 1932).
- Λάμπρος, Βίος Νίκωνος: Σπυρίδων Λάμπρος, Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, *NE Γ'*, 1906, 129-228.
- Λάμπρος, Ἐνθυμήσεων συλλογή: Σπυρίδων Λάμπρος, Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (Ἀρ. 1-562), *NE Ζ'*, 1910, 113-313.
- Μακροπούλου, Ἀνασκαφὴ τάφων: Δέσποινα Μακροπούλου, Ἀνασκαφὴ τάφων στὴ Μονὴ Βλατάδων, *Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων* (Ἀθήνα 1985) 46-47.
- Μαρίνου, Μητρόπολη: Γεωργία Μαρίνου, Ἁγιος Δημήτριος. Ἡ μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ (Ἀθήνα 2002).
- Μαρκῆ, Κοιμητήρια: Εὐτέρπη Μαρκῆ, Τὰ χριστιανικὰ κοιμητήρια στὴν Ἑλλάδα, *Δέκατο Ἐκτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων* (Ἀθήνα 1996) 47-48.
- Μαρκῆ, Θεσσαλονίκη: Εὐτέρπη Μαρκῆ, Τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῶν νεκρῶν στὴν πόλιν. Ἡ περίπτωσις τῆς Θεσσαλονίκης, *Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων* (Ἀθήνα 1990) 41-42.
- Μουτσόπουλος, Ρεντίνα: Νικόλαος Μουτσόπουλος, Οἰκισμὸς τῆς Ρεντίνας, Ἑλλάς, στὸ *Slobodan Ćurčić, Εὐαγγελία Χατζηγεωργίου (ἐπιμ.), Κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Βαλκάνια 1300-1500 καὶ ἡ διατήρησή της* (Θεσσαλονίκη 1997) 82-85.
- Μπούρα, Θυμιατήρια: Λασκαρίνα Μπούρα, Ἑπτὰ θυμιατήρια. Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ θυμιατήρια τοῦ Μουσείου Μπενάκη, *Ἀρχαιολογία* 1, Νοέμβριος 1981, 64-70.

- Μπούρας, Πολεοδομικά: Χαράλαμπος Μπούρας, Πολεοδομικά τῶν μεσοβυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν πόλεων, *ΔΧΑΕ Δ'/Κ'*, 1998, 89-97.
- Μπούρας, Ταφικά μνημεῖα: Χαράλαμπος Μπούρας, Ταφικά μνημεῖα στὴν μέση καὶ τὴν ὑστερὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, *Δέκατο Ἔκτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακινώσεων* (Ἀθήνα 1996) 53-54.
- Μπουρνιᾶ, Ἐπιτύμβια: Εὐα Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ, Ἀττικά κλασσικά ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα (Ἀθήνα 1988).
- Ὁρλάνδος, Δανιὴλ κτίτωρ: Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Δανιὴλ ὁ πρῶτος κτίτωρ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τοῦ Μυστρά, *ΕΕΒΣ* ΙΒ', 1936.
- Παζαράς, Σαρκοφάγοι: Θεοχάρης Παζαράς, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιος πλάκες τῆς μέσης καὶ τῆς ὑστερῆς βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα (Ἀθήνα 1988).
- Πάλλας, Καμαρωτοὶ τάφοι: Δημήτριος Πάλλας, Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι (καταγωγή καὶ λατρευτικαὶ ιδέαι), *ΑΕ* 1937, Γ', 847-865.
- Πάλλας, Σαλαμινικά: Δημήτριος Πάλλας, Σαλαμινικά Γ'. Οἱ τάφοι, *ΑΕ* 1950-1951, 163-81.
- Παπαμαστοράκης, Ἐπιτύμβιες παραστάσεις: Τίτος Παπαμαστοράκης, Ἐπιτύμβιες παραστάσεις κατὰ τὴ μέση καὶ ὑστερὴ βυζαντινὴ περίοδο, *ΔΧΑΕ* ΙΘ', 1996-1997, 285-303.
- Πιτσάκης, Θέματα δικαίου: Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης, Θέματα δικαίου τῆς ταφῆς στοὺς Θεσσαλονικεῖς νομικοὺς τῆς ὑστερῆς βυζαντινῆς περιόδου, στὸ *ΚΘ' Δημήτρια, Πρακτικά Η' Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου. Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ταφές καὶ κοιμητήρια, Ἱερὰ Μονὴ Βλατάδων, 6-8 Ὀκτωβρίου 1994* (Θεσσαλονίκη 2005) 65-90.
- Πολιτεία: Ἡ Πολιτεία τοῦ Μυστρά. Μυστράς, Αὐγουστος 2001 - Ἰανουάριος 2002 (Ἀθήνα 2001).
- ΠΠ: Σπυρίδων Λάμπρος, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ Α'-Δ'* (ἐν Ἀθήναις 1912-1930).
- Σπυριδάκης, Ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν: Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν, *ΕΕΒΣ* 20, 1950, 75-171.
- Συμεὼν Θεσσαλονίκης: Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας*, *PG* 155, στ. 669-96.
- Σφραντζῆς, *Χρονικόν*: Γεώργιος Σφραντζῆς, *Χρονικόν* (ἔκδ. I. Bekker, Bonn 1838).
- Τουλούπα, Ἀσώματος: Ἔβη Τουλούπα, Ὁ Ἅγιος Ἀσώματος στὰ Σκαλιά, στὸ *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη* II (Ἀθήνα 1992) 593-600.
- Τσιγαρίδας, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος*: Εὐθύμιος Τσιγαρίδας, Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος Χριστιανικῶν Ἐπιγραφῶν στὰ Μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1979).
- Φουντούλης, Τελετουργικά: Ἰωάννης Μ. Φουντούλης, Νεκρώσιμα τελετουργικά, στὸ *ΚΘ' Δημήτρια, Πρακτικά Η' Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου. Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ταφές καὶ κοιμητήρια, Ἱερὰ Μονὴ Βλατάδων, 6-8 Ὀκτωβρίου 1994* (Θεσσαλονίκη 2005) 25-36.
- Χατζηδάκης, Νεώτερα: Μανόλης Χατζηδάκης, Νεώτερα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά, *ΔΧΑΕ Δ'/Θ'*, 1977-1979, 143-79.
- Χατζηδάκης, Μυστράς: Μανόλης Χατζηδάκης, *Μυστράς. Ἡ μεσαιωνικὴ πολιτεία καὶ τὸ κάστρο* (Ἀθήνα 1987).
- Χρυσολωρᾶς, *Λόγος*: Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, *Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο* (ἔκδ. Χ. Γ. Πατρινέλη, Δ. Ζ. Σοφianoῦ, Ἀθήνα 2001).
- Χρυσολωρᾶς, Ἐπιστολή: Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάννην βασιλέα, ἐν ᾗ σύγκρισις τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης*, *PG* 156, στ. 23-53.
- Brooks, Sculpture: Sarah Brooks, Sculpture and the Late Byzantine Tomb, στὸ Helen C. Evans (ἐπιμ.), *Byzantium, Faith and Power (1261-1557)* (New York 2004) 95-103.
- Buchon, Grèce: Jean-Alexandre Buchon, *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, Séjour et Etudes Historiques en 1840 et 1841* (Paris 1847).
- Constantelos, *Byzantine Philanthropy*: Demetrios J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare* (New Brunswick-New Jersey 1968).

- Dagron, Christianisme: Gilbert Dagron, Le christianisme dans la ville byzantine, *DOP* 31, 1977, 1-25.
- Dufrenne, Programmes iconographiques: Suzy Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra* (Paris 1970).
- Etzeoglou, Remarques: Rodoniki Etzeoglou, Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra, στο *Akten, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress* (= *JÖB* 32/5, 1982, 513-21).
- Fiette, Ἀρχαιολογικό σύνολο: Alexandre Fiette, Ἀρχαιολογικό σύνολο ἀπὸ τὸ Μυστρά: ἐργασίες συντήρησης καὶ προβληματική, στο *Τὸ ἔνδυμα μιᾶς βυζαντινῆς περιγίπισσας. Ἀρχαιολογικά ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία τοῦ Μυστρά* (Genève 2000) 45-51, πίν. IV-VI, στίς σ. 41-44.
- Gerola, Effige: Giuseppe Gerola, L'effige del despota Giovanni Cantacuzeno, *Byz* 6, 1931, 379-87.
- Janin, Constantinople: Raymond Janin, *Constantinople byzantine* (Paris 1964²).
- Kazhdan-Epstein, Change: A. P. Kazhdan, Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Berkeley-Los Angeles-London 1985).
- Kramar, Παρατήρηση λειψάνων: Christiane Kramar, Παρατήρηση τῶν ὁδοντικῶν καὶ ὁστέινων ἀνθρώπων λειψάνων ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία Μυστρά, στο: *Τὸ ἔνδυμα μιᾶς βυζαντινῆς περιγίπισσας. Ἀρχαιολογικά ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία τοῦ Μυστρά* (Genève 2000) 33, 32 πίν. III.
- Krautheimer, Architecture: Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Harmondsworth 1986⁴).
- Liddell, Morea: Robert Liddell, *The Morea* (London 1958).
- Miller, Σπάρτη: William Miller, Μυστράς ἢ Μεσαιωνικὴ Σπάρτη, *NE KA'*, 1927, 405-10.
- Millet, Inscriptions: Gabriel Millet, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, 1899, 97-156.
- Millet, Mission: Gabriel Millet, Rapport sur une mission à Mistra, *BCH* 19, 1895, 268-272.
- Millet, Mistra: Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra* (Paris 1910).
- MM: Franz Miklosich, Joseph Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana I-VI* (Vindobonae 1860-1890).
- Nicol, Kantakouzenos: Donald Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460* (Washington DC 1968).
- Reber, Ταύτιση ὑφασμάτων: Marielle Martiniani-Reber, Ταύτιση τῶν ἀρχαιολογικῶν ὑφασμάτων τοῦ Μυστρά: προέλευση καὶ χρονολόγηση, στο *Τὸ ἔνδυμα μιᾶς βυζαντινῆς περιγίπισσας. Ἀρχαιολογικά ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία τοῦ Μυστρά* (Genève 2000) 94-98, πίν. VIII-X στίς σ. 91-93.
- Runciman, Μυστράς: Steven Runciman, *Μυστράς* (Ἀθήνα 1986).
- Schreiner, Untersuchungen: Peter Schreiner, Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II, *BZ* 63, 1970, 285-99.
- Sinos, Organisation: Stefan Sinos, Organisation und Form des byzantinischen Palastes von Mystras, *Architectura* 1987, 105-28.
- Thomas, Religious foundations: John Philip Thomas, *Private religious foundations in the Byzantine Empire* (Dumbarton Oaks 1987).
- Volken, Ὑποδήματα: Marquita Volken, Γυναικεῖα ὑποδήματα τοῦ Μυστρά, στο *Τὸ ἔνδυμα μιᾶς βυζαντινῆς περιγίπισσας. Ἀρχαιολογικά ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία τοῦ Μυστρά* (Genève 2000) 103-104, πίν. XI-XII στίς σ. 101-102.
- Zakythinos, Despotat: Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée I-II* (London 1975²).

ΕΛΕΦΑΝΤΙΝΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ. ΦΡΕΑΡ 54

Σ τὴ δεκαετία τοῦ 1990 οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες, οἱ ὁποῖες διεξήχθησαν στὴν Ἀθήνα γιὰ τοὺς σταθμοὺς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου, ἔφεραν στὸ φῶς ἀνέλπιστο πλῆθος ἀρχαιοτήτων¹. Μεταξὺ ἄλλων ἐντοπίστηκαν καὶ πολλὰ φρέατα, ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ στὶς ὑπόγειες σήραγγες γιὰ τοὺς συρμούς τοῦ σιδηροδρόμου. Στὴν ἀρχαία Ἀθήνα γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ὕδρευσης τῶν οἰκίων ἀνορύσσονταν φρέατα στὶς αὐλές τους, στὶς ὁποῖες κατασκευάζονταν καὶ δεξαμενές γιὰ τὴν περισυλλογὴ τῶν ὀμβριῶν ὑδάτων². Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Πausanias (I 14, 1) φρέατα μὲν γὰρ καὶ διὰ πάσης τῆς πόλεως ἐστὶ. Τὸ ἀρχαῖο ὑλὶκὸ ποὺ εἶχε ἀπορριφθεῖ στὰ φρέατα αὐτὰ ὅχι σπάνια καλύπτει μεγάλο χρονικὸ διάστημα καὶ κάποτε ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων εἶναι ἐντυπωσιακὰ μεγάλος, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ οἰκία εἶχε μακρόχρονη χρῆση, ἴσως μὲ διαδοχικὲς μετασκευές ἢ οἰκοδομικὲς φάσεις³.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πολλὰ φρέατα βρέθηκε κατὰ τὴ διάνοιξη μιᾶς ὑπόγειας σήραγγας γιὰ τὸν Μητροπολιτικὸ Σιδηρόδρομο στὴ θέση τοῦ δυτικοῦ πεζοδρομίου τῆς ὁδοῦ Μακρυγιάννη,

Πὰ τὴν πρόθυμη ἄδεια μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν ἐλεφάντινων ἔργων ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν ἐπίτιμο διευθυντὴ τῆς Α' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ τὸν σταθμὸ «Ἀκρόπολις» τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν κ. Πέτρο Καλλιγᾶ. Πολλὲς εὐχαριστίες ὀφείλω ἀκόμη στὴν ἐπίτιμη διευθύντρια τῆς ἴδιας Ἐφορείας κ. Ἀλκησιν Χωρέμη καὶ στὴν ἀρχαιολόγο κ. Σταματία Ἐλευθεράτου γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς μελέτης μου στὴν ἀποθήκη, στὴν ὁποία φυλάσσονται τὰ εὐρήματα, στὴν ὁμότιμη καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Λίλα Μαργακοῦ γιὰ τὸν δανεισμὸ βιβλίων ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τῆς βιβλιοθήκη στὶς ἀρχές τῆς μελέτης μου, καθὼς καὶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Νίκο Καλτσᾶ γιὰ τὴν ἄδεια νὰ χρησιμοποιήσω ἐπὶ διήμερον τὴν πλούσια ὡς πρὸς τὶς αἰγυπτιακὲς ἀρχαιότητες βιβλιοθήκη τοῦ μουσείου.

Οἱ φωτογραφίες τῶν εὐρημάτων ὀφείλονται στὸν καλλιτέχνη φωτογράφο κ. Σωκράτη Μαυρομάτη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

1. Μία γενικὴ, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ, εἰκόνα παρέχεται στὸ *Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη*.

2. Ἀ. Κόκκου, Ἀδριάνεια ἔργα εἰς τὰς Ἀθήνας, *ΑΔ* 25, 1970, Α, 169, μὲ βιβλιογραφία. Πὰ τὰ φρέατα καὶ τὶς δεξαμενές, ὑπόγειες καὶ ἐπίγειες, βλ. καὶ Μπρούσκαρη 90-92, 99-111, μὲ βιβλιογραφία.

3. Πόσο μεγάλο χρονικὸ διάστημα μπορεῖ νὰ καλύπτει ἡ χρῆση μιᾶς οἰκίας δείχνει π.χ. ἡ ἀνασκαφὴ σὲ οἰκόπεδο ὑπὸ τὸν λόφο τῶν Νυμφῶν, στὴν ὁδὸ Πνυκὸς 10, κατὰ τὴν ὁποία ἐρευνήθηκαν λείψανα οἰκίας μὲ ἀρχαιότερο δάπεδο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἀλλεπάλληλα στρώματα δαπέδων ἕως τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ἑρῶν τὸ 267 μ.Χ. Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 24, 1969, Β, 23 κέ. πίν. 35-36.

σύμφωνα με τὸν προσδιορισμὸ τοπογράφου, πλησιέστατα στὴ συμβολὴ τῆς ὁδοῦ αὐτῆς μετὰ τὴν ὁδὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ ἀνατολικά τῆς διατηρητέας οἰκίας Μακρυγιάννη καὶ τοῦ μαντρότοιχου τοῦ οἰκοπέδου, στὸ ὁποῖο αὐτὴ εἶναι ἐνταγμένη⁴. Στὴ συνέχεια τῆς ἀριθμησης τῶν φρεάτων, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ παραπάνω οἰκοπέδο γιὰ τὸν σταθμὸ Ἀκρόπολις⁵, τὸ νέο φρέαρ ποὺ ἐντοπίστηκε ἔλαβε τὸν ἀριθμὸ 54. Τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὸ φρέαρ αὐτό, τὸ ὁποῖο συνεχιζόταν καὶ βαθύτερα ἀπὸ τὸν πυθμὲν τῆς σήραγγας γιὰ τὸν σιδηρόδρομο, ἀποτελεῖ τὸν ἐξοπλισμὸ ἰδιωτικῆς οἰκίας μετὰ ὅλα τὰ χρειώδη, ἀλλὰ χωρὶς ὑπερβολικὸ πλοῦτο καὶ ἐπιδεικτικὴ πολυτέλεια⁶, παρὰ τὴ γειτνίαση πιθανῶς μετὰ ἑπαυλὴ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων στὴ θέση τοῦ κτιρίου Weiler⁷. Ἡ κεραμικὴ σὲ γενικὲς γραμμὲς καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἕως καὶ τὸν 6ο αἰ. μ.Χ.⁸, ἀλλὰ ὁ κύριος ὄγκος τῆς φαίνεται νὰ ἀνήκει στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., μετὰ πύκνωση τῶν εὐρημάτων μετὰ τὰ μέσα του, καὶ στὸν 4ο αἰ. ἕως τῆς ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁹

Ἡ εἰκαζόμενη οἰκία, μετὰ τὴν ὁποία συνδεόταν τὸ φρέαρ 54, θὰ βρισκόταν σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΑ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου Ἐλευθερέως καὶ τὸ θέατρο καὶ πλησιέστατα σὲ σημαντικὴ ἀρχαία ὁδὸ ποὺ ὡδηγοῦσε πρὸς τὸ Φάληρο, ἓνα τμήμα τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε κατὰ τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας γιὰ τὸν σταθμὸ Ἀκρόπολις κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Μακρυγιάννη καὶ στὸ ὕψος τῆς κάθετης πρὸς αὐτὴν ὁδοῦ Ἀθανασίου Διάκου¹⁰. Ἡ

4. Γιὰ τῆς ἀρχαιότητες ποὺ εἶχαν ἐντοπιστεῖ παλαιότερα σὲ τομὴ ἀνατολικά τῆς οἰκίας Μακρυγιάννη καὶ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου βλ. Κ. Τσάκο - Φ. Τυροβοῦζη, *ΑΔ* 41, 1986, Β, 15.

5. Γενικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ οἰκοπέδου Μακρυγιάννη καὶ τῆς ἀρχαιότητος σὲ αὐτὸ βλ. Β. Χ. Πετράκο, Ἡ ἱστορία ἐνὸς τόπου τῆς Ἀθήνας, *Ὁ Μέντωρ* 83, 2007, 83-123, μετὰ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τῆς ἀρχαιότητες στῆς σ. 118-119.

6. Τὸ ὑλικὸ περιλαμβάνει μεγάλη ποσότητα κεραμίδων καὶ ἄβαφων ὀστράκων, μονόμυξους λύνους, ἀμφορεῖς, κάποτε μετὰ ὑπολείμματα ρητίνης ἐσωτερικά, οἰνοχόες, ὀστρακὰ ἀπὸ πινάκια, θραύσματα ὑάλινων φυσητῶν ἀγγείων (σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ διατηροῦνται κατάλοιπα πιθανῶς ἐγγούσης), κάδους ἀπὸ μόλυβδο καὶ ἴσως ἀπὸ ξύλο, μικροαντικείμενα (ὀστίνες περόνες, βελόνες, λίγα κοσμήματα), πηλινὰ ἀνθρωπόμορφα καὶ ζωόμορφα εἰδῶλια, ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ παιδικὰ παιχνίδια, μαρμάρινα καὶ χάλκινα μικρὰ ἀγάλματα, ἐλεφάντινα ἔργα, ἐλάχιστα ἀποτμήματα μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἐγχρωμων κονιαμάτων, κατάλοιπα ἀπὸ βρώσιμα εἶδη (ὀστά ζωῶν, θαλασσινα ὀστρεα, κελύφη σαλιγκαριῶν, πυρῆνες καρπῶν, κουκουναρία), κ.ἄ.

7. Γιὰ τὰ εὐρήματα στὴ θέση, ὅπου ἀνεγέρθηκε τὸ

1835 τὸ Στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο, τὸ λεγόμενο κτίριο Weiler, ΝΔ. τῆς οἰκίας Μακρυγιάννη, βλ. Πετράκο ὅ.π. 83-92. Τσάκο-Τυροβοῦζη ὅ.π. 11-15.

8. Λίγα εὐρήματα ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 παρουσιάζονται στὸ *Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη* 76-79 ἀρ. 50-53 (Χ. Κοντοχρηστὸς).

9. Μετὰ βάση τὸ δημοσιευμένο ὑλικὸ ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, τὸν Κεραμεικὸ, τὴν Κόρινθο. Η. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period. Chronology, The Athenian Agora V* (Princeton, Ν. J. 1956). Cl. Grandjourn, *Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora VI* (Princeton, Ν. J. 1961). J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period. First to Seventh Century after Christ, The Athenian Agora VII* (Princeton, Ν. J. 1961). Β. Böttger, *Die kaiserzeitlichen Lampen vom Kerameikos, Kerameikos XVI* (München 2002). Κ. Warner Slane, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps, Corinth XVIII, 2* (Princeton, Ν. J. 1990). Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ὑλικῶν τῶν φρεάτων στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου ὡς μαρτυρία γιὰ τὴ χρονικὴ διάρκειά τῶν οἰκιῶν βλ. Frantz 42, ἰδιαίτ. 47 κέ.

10. *Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη* 33 εἰκ. 1-2 (δόξ IV) (Π. Κ. Καλλιγᾶς).

ἀρχαία ὁδὸς εἶχε μεγάλο πλάτος, μακροαίωνη χρῆση καὶ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. Πιθανῶς ἓνα ἄλλο τμήμα τῆς ἴδιας ὁδοῦ, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴ νοτιὰ ἐπέκτασή της πρὸς τὰ βόρεια, εἶχε ἐρευνηθεῖ παλαιότερα σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίου 12 καὶ ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἕως καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους¹¹.

Ἐνα καλὸ παράδειγμα οἰκίας τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. μὲ διάφορες μετασκευές, τὴν ὁποία ἀποτελοῦσαν μία κεντρικὴ αὐλὴ μὲ διμερὴ δεξαμενὴ καὶ φρέαρ, κατοικήσιμα δωμάτια καὶ βοηθητικοὶ χώροι, ἔχει ἀνασκαφῇ στήν Πλάκα, ΒΑ. τῆς Ἀκρόπολης, στήν ὁδὸ Κέκροπος 7-9¹². Ἡ οἰκία πιθανολογεῖται ὅτι καταστράφηκε τὸ 396 μ.Χ. κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Βησιγότθων ὑπὸ τὸν Ἀλάριχον¹³. Τόσο τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ὅσο καὶ τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῆς οἰκίας αὐτῆς δὲν δείχνουν ὑπερβολικὴ πολυτέλεια· ὅπωςδήποτε, ὅμως, φανερώνουν ὅτι ἡ οἰκογένεια ποὺ κατοικοῦσε σὲ αὐτὴν διέθετε οἰκονομικὴ εὐπορία καὶ ἀγαποῦσε νὰ συγκεντρώνει ὄχι μόνον πῆλινα εἰδώλια τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ καὶ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα¹⁴, σὲ μία ἐποχὴ ταχύτατης ἀνασυγκρότησης τῆς Ἀθήνας μετὰ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους τὸ 267 μ.Χ. καὶ νέας ἀκτινοβολίας της μὲ τὴν ἵδρυση φιλοσοφικῶν Σχολῶν καὶ ἰδιωτικῶν ἐκπαιδευτηρίων. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἄνθρωποι ἀπὸ πολλὰ μέρη, οἱ ὁποῖοι ἀγαποῦσαν τὴ μάθησι καὶ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια, προσέρχονταν στήν Ἀθήνα κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὶς διδασκαλίες σοφιστῶν καὶ φιλοσόφων καὶ ἐδῶ σπούδασαν περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. οἱ δύο μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ Βασίλειος ὁ Μέγας, καθὼς καὶ ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς ὁ ἐπικληθεὶς Παραβάτης ἢ Ἀποστάτης¹⁵. Ὡς πρὸς τοὺς Αἰγύπτιους θεοὺς εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς ὡς αὐτοκράτορας ἐξομοίωνε τὸν ἑαυτοῦ μετὰ τὸν Ἥλιον-Σάραπιν καὶ ἡ σύζυγός του αὐτοκράτειρα Ἑλένη μετὰ τὴν Ἰσιδα¹⁶.

Τὴ θρησκευτικὴ εὐσέβεια τῆς οἰκογένειας ποὺ κατοικοῦσε στήν οἰκία, μὲ τὴν ὁποία πιθανότατα συνδέεται τὸ φρέαρ 54, φανερώνει μία πλούσια σειρὰ ἀπὸ μικρῶν διαστάσεων μαρμάρινα καὶ χάλκινα ἀγαλμάτια Ἀσκληπιοῦ, Ἀθηνᾶς, Ἀφροδίτης, Ἀπόλλωνος καὶ ἄλλων θεοτήτων, καθὼς καὶ τὰ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος ἑλεφάντινα ἔργα (εἰδώλια καὶ ἓνα πλακίδιο) (εἰκ. 1-22), τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζουν στήν πλειονότητά τους Αἰγύπτιους θεοὺς. Τὰ ἑλεφάντινα ἔργα ἀποτελοῦν καὶ τὸ ἀντικείμενοπραγμάτευσης τῆς παρούσας μελέτης.

Τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ συνόλου τῶν ἀπεικονισμένων θεοτήτων ποὺ προήλθε ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 ὑποδεικνύει πολὺ περισσότερὸ οἰκιακὴ λατρεία – ἓνα ἰδιωτικὸ *lararium*, ὅπως π.χ. στήν περίπτωσι τῶν χάλκινων εἰδωλίων ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ «Οἰκία τῶν Χαλκῶν» (*Casa*

11. Ἱ. Θρεψιάδης, Ἀνασκαφαὶ καὶ τυχαῖα εὐρήματα Ἀττικῆς, Βοιωτίας καὶ Εὐβοίας, ΑΕ 1971, 23-25 εἰκ. 9.

12. Ἀλεξανδρῇ 50-53 σχέδ. 19-20 πίν. 45-48. Karivieri 137.

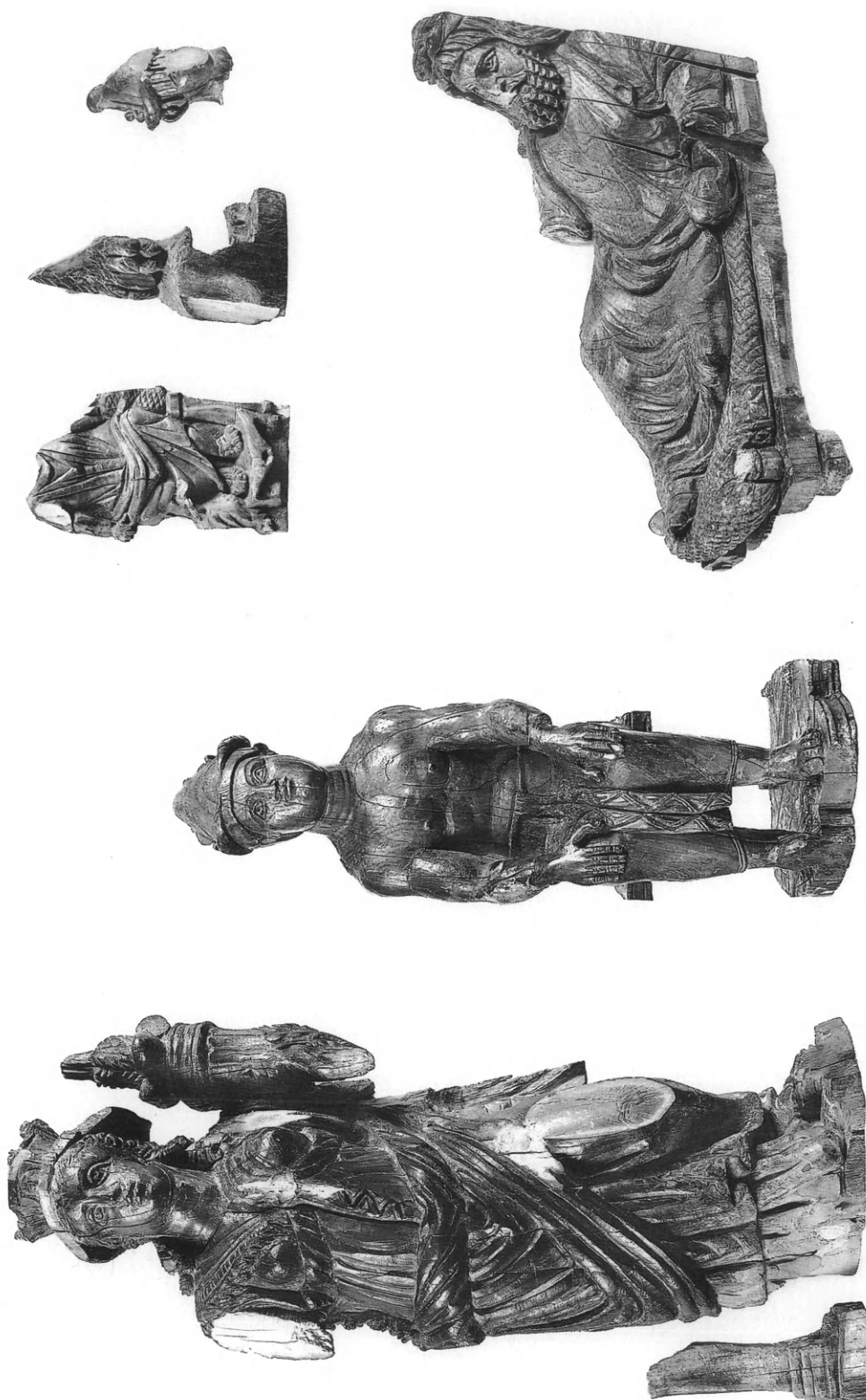
13. Ἀλεξανδρῇ 52. Πιὰ τὴν καταστροφὴ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Βησιγότθων βλ. T. L. Shear, Jr., *The Athenian Agora*:

Excavations of 1989-1993, *Hesperia* 66, 1997, 511 μὲ σημ. 25, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

14. Ἀλεξανδρῇ 52 πίν. 46. Stirling 209.

15. Ἱ. Ν. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος*² (Ἀθήνα 1993) 129.

16. *Spätantike* 102.

Εἰκ. 1. Τὰ ἐλεφάντινα ἔργα ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 ὑπὸ κλίμακα.

dei Bronzi) στήν Κῶ πού καταστράφηκε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹⁷ –, παρὰ τὴν ἐπιθυμία ἑνὸς πεπαιδευμένου ἀνθρώπου νὰ διακοσμήσει τὴν οἰκία του μὲ μία συλλογὴ διαφόρων ἔργων τέχνης. Τέτοιες συγκεντρώσεις μεγαλύτερου μεγέθους ἀγαλματίων, ἰδιαίτερα μαρμάρινων ἀλλὰ καὶ χάλκινων, πού ἀνήκουν στὴ δεύτερη περίπτωση καὶ προέρχονται ἀπὸ ἐπαύλεις τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, εἶναι γνωστὲς π.χ. ἀπὸ τὴν Ἀθήνα¹⁸, τὴν Κόρινθο¹⁹, τὴν Πάτρα²⁰.

Ἀπὸ τὴν Πομπηία εἶναι γνωστὰ πολλὰ οἰκιακὰ ἱερά (Iararia) τῆς πρώτης ρωμαϊκῆς περιόδου, τὰ ὁποῖα διακρίνονται σὲ τρεῖς βασικοὺς τύπους: τὴν ἀπλὴ κόγχη σὲ τοῖχο τῆς οἰκίας, τὴ ναῖσκόμορφη διαμόρφωση (aedicula) καὶ τὴν τοιχογραφία, ἡ ὁποία συχνά συνδυάζεται μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τύπο²¹. Ὑστερότερα παραδείγματα οἰκιακῶν ἱερῶν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ στὶς δυτικὲς περιοχὲς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως στὴ Βρετανία καὶ τὴ Γαλατία²², ἀλλὰ δὲν λείπουν καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (βλ. παρακάτω). Μὲ βάση τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε τὴν ἀρχικὴ τοποθέτησή τους σὲ κάποια κόγχη τῆς οἰκίας.

Οἱ χρονολογικὲς διαφορὲς μεταξὺ τοῦ συνόλου τῶν ἀγαλματίων καὶ εἰδωλίων ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 θὰ φανοῦν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν ὑπόλοιπων εὐρημάτων, τὴν ὁποία ἔχουν ἀναλάβει ἄλλοι συνάδελφοι²³. Πάντως, ἡ χρονολογικὴ διαφορὰ σὲ τέτοιες συγκεντρώσεις εἰδωλίων δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη. Π.χ. ἀπὸ τὰ πέντε χάλκινα εἰδώλια Ἀφροδίτης, Ἔρωτος, Ἀρποκράτη, Τελεσφόρου καὶ Εἰρήνης, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σὲ ἀρχαῖο φρέαρ συνδεδεμένο μὲ μικρὴ λουτρικὴ ἐγκατάσταση δυτικὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου, τὰ δύο πρῶτα ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. καὶ τὰ ὑπόλοιπα τρία στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.²⁴ Ὁμοίως, στήν πολὺ πλούσια σειρὰ τῶν ποικίλου μεγέθους χάλκινων ἀγαλματίων ἀπὸ τοὺς Ἀμπελοκήπους, εἴτε προέρχονται ἀπὸ κάποιο ἱερὸ εἴτε ἀπὸ ἐπαυλὴ, περιλαμβάνονται ἔργα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ τῶν πρὶν προχωρημένων ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων²⁵. Ἐκ προοιμίου μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι χρονολογικὴ διαφορὰ διαπιστώνεται καὶ μεταξὺ τῶν

17. Μποσανάκης 61 κέ. πίν. 9γ-δ, 10α, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

18. Πιθανῶς τὰ χάλκινα ἀγαλμάτια ἀπὸ τοὺς Ἀμπελοκήπους: Φ. Δ. Σταυρόπουλλος, *ΑΔ* 20, 1965, Β, 103-107 πίν. 58-70. Β. Καλλιπολίτης, *ΑΔ* 23, 1968, Β, 10 πίν. 5. Ὁ ἴδιος, *ΑΔ* 24, 1969, Β, 5 πίν. 2β. Σ. Καρούζου, Χάλκινο ἀγαλμάτιο σφαιροπαίκτη, θαυματοποιῦ, *ΑΕ* 1975, 1-18 πίν. 1-6. Stirling 199 καὶ 200-210 καὶ γιὰ ἄλλα παραδείγματα.

19. Stirling 199.

20. Π. Νεράτζουλης, *ΑΔ* 13, 1930-31, Παράρτ. 38-40. Stirling 199.

21. G. K. Boyce, *Corpus of the Lararia of Pompeii (Memoirs of the American Academy at Rome XIV, 1937)*. Σύνοψη στήν Karivieri 120-122.

22. Karivieri 122-124.

23. Τὴ δημοσίευση τῶν χάλκινων ἔχει ἀναλάβει ἡ

κ. Ἰωάννα Παπαλὸν καὶ τῶν πηλινῶν ὁ κ. Χρήστος Κοντοχρήστος.

24. H. A. Thompson, *Excavation in the Athenian Agora: 1949, Hesperia XIX, 1950*, 332 κέ. πίν. 106a.

25. Τὸ εὔρημα στὸ σύνολό του δὲν εἶναι δημοσιευμένο. Φ. Δ. Σταυρόπουλλος, *ΑΔ* 20, 1965, Β, 103-107 πίν. 58-70. Β. Καλλιπολίτης, *ΑΔ* 21, 1968, Β, 10 πίν. 5-24, 1969, Β, 5 πίν. 2β. G. Daux, *BCH* 92, 1968, 741 εἰκ. 15-22. Stirling 199. Ἐνα ἀγαλμάτιο Ἀφρικανοῦ σφαιροπαίκτη ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἕνα ἄλλο καθιστοῦ Σίληνου θεωρεῖται ὁμοίως ἐλληνιστικὸ ἔργο καὶ μία προτομὴ Σαράπιδος πού ξεπροβάλλει ἀπὸ φυλλωτὸ κάλυκα πιθανολογεῖται ὅτι ἀνήκει στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (ἐποχὴ Σεπτιμίου Σεβήρου). Σ. Καρούζου, Χάλκινο ἀγαλμάτιο σφαιροπαίκτη, θαυματοποιῦ, *ΑΕ* 1975, 1-18 πίν. 1-6.

έλεφάντινων έργων από το φρέαρ 54. Το γυναικείο ειδώλιο αρ. κατ. 1 (εικ. 1-5) έχει παραχθεί στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ., πολύ πριν από την καταστροφή της Αθήνας το 267 μ.Χ. και ίσως την ίδια εποχή τουλάχιστον με όρισμένα από τα χάλκινα ειδώλια από το ίδιο φρέαρ, ενώ τα υπόλοιπα έλεφάντινα έργα αρ. κατ. 2-7 (εικ. 1, 6-22) είναι αρκετά υστερότερα, πιθανώς του α' μισού του 4ου αι. μ.Χ. Η περίπτωση του έλεφάντινου ειδωλίου αρ. κατ. 1 (εικ. 1-5) σε σχέση με τα χάλκινα ειδώλια του συνόλου θυμίζει κατά κάποιον τρόπο ένα *lararium* στην Πομπηία, το οποίο περιλάμβανε χάλκινα αγαλμάτια Ίσιδος-Fortunae περιβαλλόμενα από Όλύμπιους θεούς²⁶. Μία πιθανότητα είναι τα ειδώλια υστερότερης εποχής από το φρέαρ 54 να έμπλούτισαν μία προϋπάρχουσα σειρά έργων σε μία φάση ανακαινίσης της οικίας μετά την καταστροφή της Αθήνας από τους Έρούλους. Μία άλλη πιθανότητα είναι τα παλαιότερα έργα να είχαν ήδη απορριφθεί στο φρέαρ, όταν η οικία ανακαινίστηκε ή ανοικοδομήθηκε.

Έλκυστική είναι η υπόθεση ότι ο ιδιοκτήτης της οικίας κατά τον 4ο αι. μ.Χ. άνηκε σε κάποιο θιάσον²⁷ (θρησκευτική αδελφότητα) σχετικό με τη λατρεία των Αιγυπτίων θεών. Σε αυτήν τη συνάφεια ίσως δεν είναι τυχαίο και το γεγονός ότι η εικαζόμενη οικία, με την οποία συνδεόταν το φρέαρ 54, βρισκόταν σε μία περιοχή της αρχαίας Αθήνας, από την οποία έχουν έλθει στο φως πολλές ένδειξεις για τη λατρεία των Αιγυπτίων θεών, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ός προς το σύνολο των εύρημάτων ή συγκέντρωση απεικονίσεων διαφόρων θεοτήτων δεν ξενίζει, διότι στην ιδιωτική λατρεία ο πιστός είχε την απόλυτη έλευθερία να επιλέγει όποιους και όσους θεούς προτιμούσε, για να τους άπευθύνει τις δεήσεις του και να ζητεί την εύλογία και προστασία τους, χωρίς τη μεσολάβηση του ιερατείου και χωρίς κρατικούς περιορισμούς²⁸. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το προσωπικό *lararium* του Σεβήρου Άλεξάνδρου περιλάμβανε εκτός από τον Έφέστιον θεό, θεοποιημένους αυτοκράτορες, τον Χριστό, τον Άβραάμ, τον Όρφέα κ.ά.²⁹ Έως και τον 4ο αι. μ.Χ. αυτή η οικιακή λατρεία έπαιζε σημαντικό ρόλο για τον πληθυσμό, ώσπου το 391 μ.Χ. με διάταγμα του αυτοκράτορα Θεοδοσίου θεωρείται ότι επιβλήθηκε η διάλυση των ιδιωτικών λατρευτικών χώρων, καθώς κρίθηκε ότι ευνουούσαν την ειδωλολατρία σε βάρος της όριστικής επικράτησης του Χριστιανισμού³⁰.

Έντούτοις, στην Αθήνα στο α' μισό του 5ου αι. μ.Χ. ένα μικρό ιερό είχε περιληφθεί στην πιθανή οικία του νεοπλατωνικού φιλοσόφου Πρόκλου (412-485 μ.Χ.), η οποία ανασκάφηκε το 1955 νοτιότερα από το Ηρώδειο, κατά τη διαμόρφωση της όδοϋ Διονυσίου Άρεοπαγίτου³¹. Ο Πρόκλος κατά τη διάρκεια των έτών 437-485 μ.Χ. ήταν επικεφαλής της

26. Witt 137.

27. Για τους θιάσους ή κοινά και την όργάνωσή τους βλ. Vidman 66-69. Burkert 49 κέ., 56 κέ. Μποσνάκης 69 κέ.

28. *Marc Aurel und seine Zeit* 167 (L. Winkler).

29. Grandjourn 7 σημ. 1.

30. *Marc Aurel und seine Zeit* 167 (L. Winkler).

31. Γ. Μηλιάδης, Άνασκαφαι νοτίως Άκροπό-

λεως, ΠΑΕ 1955, 46-52 πίν. 3-7. Frantz 42-44 πίν. 27b, 44a-b. Karivieri 115-139 εικ. 11-33. L. E. Baumer, *Klassische Bildwerke für tote Philosophen? Zu zwei spätklassischen Votivskulpturen aus Athen und ihrer Wiederverwendung in der späten Kaiserzeit*, *AntK* 44, 2001, 58-68 πίν. 23-25. Μπούσκαρη 62-76 εικ. 65-81, για την οικία και το ιερό, 123-126, 128, 143-148 εικ. 129-130, 132, 145-148, για τα γλυπτά από το ιερό.

νεοπλατωνικῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἔχοντας διαδεχθεῖ σὲ αὐτὴν τὸν Συριανὸ καὶ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Πλούταρχο, τοῦ ὁποῖου κληρονόμησε καὶ πιθανῶς ἐπεξέτεινε τὴν οἰκία³². Σὲ κόγχῃ ἐνὸς μικροῦ ἰδιαίτερου χώρου, διαστάσεων 2×3 μ., ὁ ὁποῖος ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν κατάλληλη γιὰ τὶς διδασκαλίες καὶ τὰ συμπόσια μεγάλη ἀψιδωτὴ αἴθουσα τῆς οἰκίας³³, εἶχε ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ ὡς τράπεζα προσφορῶν μία ἐπιτύμβια τράπεζα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ εἶχαν ἐντοιχιστεῖ ἕνας ναῖσκος ἐνθρονῆς Κυβέλης καὶ ἕνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἢ τοῦ χθόνιου θεοῦ Παγκράτους ἢ τοῦ Διὸς Μελιχίου ἢ Φιλίου, τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³⁴ Μπροστὰ ἀπὸ τὴν τράπεζα προσφορῶν βρέθηκε μικρὴ μαρμάρινη κεφαλὴ Ἀθηνᾶς, ἴσως τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων³⁵. Πρόσφατα τὸ ἱερὸ αὐτὸ ἐρμηνεύθηκε προσφύεστατα, μὲ βάση καὶ τὶς περιγραφὲς τοῦ Μαρίνου, τοῦ βιογράφου τοῦ Πρόκλου, γιὰ τὴν εὐσέβεια καὶ τὶς συνήθειες τοῦ διδασκάλου καὶ προκατόχου του στὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς, ὡς πιθανῶς χώρος γιὰ τὴ λατρεία τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν προγονικῶν φιλοσόφων³⁶. Τὸ οἰκιακὸ αὐτὸ ἱερὸ ὡς πρὸς τὴ μορφὴ του ἴσως δὲν ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στήν Ἀθήνα κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Π.χ. ἕνας παρόμοιος μικρὸς χώρος μὲ ἀβαθὴ κόγχῃ σὲ ἄλλη οἰκία στήν περιοχὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἢ ὁποία προσεγγίζει τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς οἰκίας τοῦ Πρόκλου καὶ ἴσως ἀποτελοῦσε καὶ αὐτὴ ἔδρα φιλοσοφικῆς διδασκαλίας, ἔχει θεωρηθεῖ ὡς ἕνα πιθανὸ ἀντίστοιχο ἱερὸ³⁷. Τὸ μικρὸ οἰκιακὸ ἱερὸ στήν «οἰκία τοῦ Πρόκλου» καὶ ἕνα ἀκόμη εὔρημα ἀπὸ ἄλλο χώρο της, δηλαδὴ ἡ ταφὴ μὲ διάφορα κτερίσματα ἐνὸς μονοετοῦς θυσιασθέντος χοίρου μὲ τὸ σιδερένιο μαχαίρι τῆς θυσίας στὸν λαϊμό³⁸, πιθανῶς τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.³⁹, μαρτυροῦν ἰδιωτικὴ παγανιστικὴ λατρεία καὶ τελετὲς στήν Ἀθήνα, ἴσως ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, ἀκόμη καὶ στὸν 5ο αἰ. μ.Χ.⁴⁰

Β. ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Ἡ πιθανὴ «οἰκία τοῦ Πρόκλου», ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα καλὸ παράδειγμα μικροῦ οἰκιακοῦ ἱεροῦ, ἔχει προσφέρει καὶ ἕνα ἄλλο εὔρημα, τὸ ὁποῖο μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα, καθὼς

Stirling 200-203 εἰκ. 64-65. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐπιτύμβια τράπεζα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. βλ. καὶ M. Polojiorghi, *Neue Untersuchungen zu einem Grambal des 4. Jahrhunderts v. Chr.*, *AM* 117, 2002, 91-114, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

32. G. Dontas, *Kopf eines Neuplatonikers*, *AM* 69-70, 1954-5, 151. Frantz 43 κέ. Karivieri 130. Stirling 200 κέ.

33. Karivieri 117 κέ.

34. Ἡ καθιστὴ θεότητα μὲ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἔχει ἐρμηνευθεῖ πιθανῶς ὡς Ἀσκληπιὸς ἀπὸ τὴν Karivieri 119, 132, ὡς Παγκράτης ἀπὸ τὸν Baumer ὁ.π. (σημ. 31) 58-60 πίν. 23,4 καὶ ὡς Ζεὺς Μελίχιος ἢ Ζεὺς Φίλιος ἀπὸ τὴν Μπρού-

σκαρη 123-125 εἰκ. 129.

35. Ἡ κεφαλὴ ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ μάλιστα στὸ μικρὸ ἱερὸ ἀπὸ τὴν Μπρούσκαρη 128 εἰκ. 132. Ὁ Μαρίνος τονίζει ὅτι ὁ Πρόκλος θεωροῦσε τὴν Ἀθηνᾶ ὡς ἰδιαίτερη προστάτιδά του. Karivieri 132.

36. Baumer ὁ.π. (σημ. 31) 55-69.

37. Frantz 45 (οἰκία C) καὶ 39 (ἴσως παρόμοιος χώρος στήν οἰκία A).

38. Μηλιάδης ὁ.π. 49 πίν. 8. Frantz 44. Karivieri 133 κέ. εἰκ. 31, 32a-b. Baumer ὁ.π. (σημ. 31) 61 κέ. Μπρούσκαρη 74 εἰκ. 79.

39. Karivieri 133.

40. Frantz 44. Karivieri 133 κέ. Stirling 202.

σχετίζεται με τούς Αιγύπτιους θεούς. Από τις επιχώσεις ενός άλλου, όχι πλήρως ανακαμμένου, χώρου της οίκιας αυτής προήλθε ο ἀκέφαλος ἄνω κορμός ἀπὸ ἄγαλμα Ἰσιδος, μεγέθους φυσικοῦ ἢ λίγο μεγαλύτερου ἀπὸ τὸ φυσικό, ἀπὸ κυανότεφρο λίθο⁴¹. Ἐχει ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ κορμός αὐτὸς μπορεῖ νὰ ἀνῆκε στὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς σὲ ναὸ τῆς, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, κοντὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἴσως μετὰ ἀπὸ βλάβες, πιθανῶς τὸ 267 μ.Χ., ξαναδουλεύτηκε καὶ μετατράπηκε σὲ προτομή γιὰ νὰ κοσμήσει τὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου»⁴². Τὸ ἔργο ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ β' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.⁴³, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁴⁴ Πρόσφατα ἔγινε γνωστὸ καὶ ἓνα ἄλλο εὔρημα ἀπὸ τὶς παλιές ἀνασκαφές «νοτίως Ἀκροπόλεως», δηλαδὴ ὁ λαιμὸς μετὰ τούς χαρακτηριστικὸς στρεπτοὺς βοστρύχους τῆς Ἰσιδος ἀπὸ ἄλλο ἄγαλμα ἀπὸ ὑπόλευκο μάρμαρο, τουλάχιστον φυσικοῦ μεγέθους⁴⁵. Ἔτσι, ὁ κολοβωμένος, κυανότεφρος κορμός τῆς Ἰσιδος δὲν μπορεῖ πλέον νὰ μονοπωλεῖ τὴν ὑποψηφιότητα γιὰ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα στὸ Ἰσεῖον πού ἔχει ὑποτεθεῖ στὴ νότια κλιτὺ⁴⁶. Πάντως, μία ἐνεπίγραφη βάση σχετικὰ μετὰ ἀνάθημα στὴν Ἰσιδα, τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ κάτω ἀπὸ τὰ Προπύλαια⁴⁷ καὶ εἶναι ἓνα ἀκόμη ἀδιάψευστο τεκμήριο γιὰ τὴ διάδοση τῆς λατρείας τῆς θεᾶς στὴν Ἀθήνα.

Ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ κυανότεφρου ἀγάλματος ὡς προτομῆς τῆς Ἰσιδος στὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου» δὲν στερεῖται σημασίας, καθὼς ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος σύμφωνα μετὰ τὸν βιογράφο του Μαρίνο εἶχε συνθέσει ἓναν ὕμνο στὴν Ἰσιδα⁴⁸. Ἡ θεὰ αὕτη μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἤδη ἀπὸ πολὺ παλαιότερους χρόνους καὶ μετὰ πολὺν ἀλλων ἰδιοτήτων τῆς τὴν προσωποποίηση τῆς σοφίας καὶ τῆς φιλοσοφίας⁴⁹. Συνεπῶς ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴ συνέχιση τῆς λατρείας τῆς Ἰσιδος στὴν Ἀθήνα στὸν ἰδιωτικὸ χῶρο ἀκόμη καὶ στὸν 5ο αἰ. μ.Χ. Μαρτυρίες κατὰ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. γιὰ μία ἰσχνὴ ἐπιβίωση τῶν ἄλλοτε πολὺ δημοφιλῶν αἰγυπτιακῶν λατρειῶν βρίσκονται καὶ σὲ ἄλλα μέρη⁵⁰. Ἐπὶ πλέον, τὰ πλοιαφέσια (*Isidis navigium*), μία ἐνιαύσια καὶ ἐαρινὴ ἐορταστικὴ τελετὴ σχετικὴ μετὰ τὴ ναυσιπλοΐα πρὸς τιμὴν τῆς Ἰσιδος, τὴν ὁποία περιγράφει στὶς Κεγχρεές ὁ Ἀπουλήιος (*Metam.* XI 5 καὶ 16-17), ἐτελοῦντο σύμφωνα μετὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἱστορικοῦ Ἰωάννου τοῦ Λυδοῦ (*Περὶ μνηῶν* 4, 45) ἀκόμη καὶ τὸν 6ο αἰ. μ.Χ.⁵¹ καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος στὸ μικρὸ νησὶ τῶν Φιλῶν στὸν Νεῖλο ἔκλεισε ὁριστικὰ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ⁵².

Στὴν Ἀττικὴ ἡ γνωριμία μετὰ τὴ λατρεία τῆς αἰγυπτιακῆς Ἰσιδος πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., πολὺ πρὶν δημιουργηθεῖ ὁ ἐξελληνισμένος τύπος ἀπεικόνισης τῆς θεᾶς, καθὼς σύμφωνα μετὰ ψήφισμα τοῦ 333/2 π.Χ. Αἰγύπτιοι ἔμποροι ἐγκατεστημένοι στὸν Πειραιᾶ ἤδη

41. Μηλιάδης ὁ.π. (σημ. 31) 49.

42. Walker 252 κέ., 257. Frantz 44. Stirling 201 κέ.

43. Walker 253. Walters 15 κέ., 63. Karivieri 131 κέ.

44. Μπρούσαρη 137-139 εἰκ. 139.

45. Αὐτόθι 185 εἰκ. 181 (χωρὶς χρονολόγηση).

46. Πὰ τὸν ναὸ βλ. Walker 243-257.

47. *IG* II² 4770. Walker 253, μετὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς ἀπλοῦ κοιλώματος στὸν βράχο γιὰ τὴν προστασία τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος.

48. Karivieri 132. Stirling 202.

49. Witt 20.

50. *Marc Aurel und seine Zeit* 179 (S. Carbon). *Spätantike* 107. Τὸ ἔτος 417 μ.Χ. ὁ ποιητὴς Rutilius Namatianus παρακολούθησε στὴν πόλη Faleria μία ἐορτὴ γιὰ τὸν Ὅσιριν. Merkelbach 17.

51. Παπαδάκης 161. Witt 178.

52. *Spätantike* 107. Πὰ τὴ λατρεία στὶς Φιλές βλ. Witt 61-65.

πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο εἶχαν ἰδρύσει ἱερὸ τῆς Ἴσιδος (...δεδοχθαι τῷ δήμῳ δοῦναι τοῖς ἐμπόροις τῶν Κιτιέων ἔνκτησι[ν] χ[ω]ρίου ἐν ᾧ ἰδρύνονται τὸ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης καθάπερ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι τὸ τῆς Ἴσιδος ἱερὸν ἰδρυνται)⁵³. Εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἱερὸ καὶ ἡ λατρεία σὲ αὐτὸ θὰ ἔφεραν ἀκόμη ἀμυγὴ τὴν αἰγυπτιακὴ σφραγίδα⁵⁴.

Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους εἶναι πολλές⁵⁵. Ἐνδεικτικά, ὀργανωμένος θιάσος Σαραπιαστῶν μὲ ταμῖα, γραμματέα, ἐπιμελητὴ καὶ προερανίστριαν (ἱέρεια;) μαρτυρεῖται σὲ τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ 215/4 π.Χ., προερχόμενο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ τὸν Πειραιά⁵⁶. Ὁ κατάλογος τῶν μελῶν τοῦ θιάσου στὸ τέλος τοῦ ψηφίσματος περιλαμβάνει μόνον κύρια ὀνόματα, χωρὶς πατρώνυμο καὶ δημοτικόν. Συνεπῶς δὲν πρόκειται γιὰ δημότες τῆς Ἀττικῆς, ἀλλὰ γιὰ ξένους καὶ μετοίκους⁵⁷. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στήν Ἴσιδα καὶ τὸν Ἀνουβιν τοῦ 133/2 π.Χ. ἔχει βρεθεῖ στήν Ἀθήνα, στήν ὁδὸ Ξενοφῶντος⁵⁸, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ βόρεια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης καὶ τὴ σημερινὴ Μητρόπολη, στήν ὁποία τοποθετεῖται τὸ ἱερὸ τοῦ Σαράπιδος ποὺ ἀναφέρει ὁ Πανσανίας τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ πιθανῶς ἡ ἰδρυσὴ του ἀνάγεται στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁵⁹ Ὡς ἀνάθημα στὸ ἱερὸ αὐτὸ ἔχει θεωρηθεῖ ἕνα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους μαρμάρينو δεξιὸ ἄκρο «πόδι Σαράπιδος» μὲ ἀνάγλυφες διακοσμήσεις, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, σήμερα στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο⁶⁰. Πιθανῶς ἱερὸ τῆς Ἴσιδος καὶ τοῦ Σαράπιδος, τουλάχιστον κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὑπῆρχε καὶ κοντὰ στήν Ἀγορά⁶¹. Γενικά, σὲ ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. οἱ αἰγυπτιακὲς λατρεῖες, καὶ ἰδιαίτερα αὐτὴ τοῦ Σαράπιδος, γνωρίζουν μεγάλη ἀνθησι, ἴσως καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ σχετικοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν Αἴγυπτο δύο φορὲς⁶².

Μία ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἡ ὁποία ἀναφέρει τὶς θεότητες ποὺ λατρεύονταν στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ πλατώματος τοῦ Ἀσκληπιείου στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης, περιλαμβάνει τὸν Ἑρμῆ, τὴν Ἀφροδίτη, τὸν Πάνα, τὶς Νύμφες καὶ τὴν Ἴσιδα⁶³. Μία ἄλλη ἐπιγραφή τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, ὁμοίως ἀπὸ τὴ νότια κλιτὺ, ἀναφέρεται στήν ἀνέγερση ἐνὸς ναοῦ ποὺ ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ἦταν τῆς Ἴσιδος, στήν ἐπισκευὴ τοῦ λατρευτικοῦ της ἀγάλματος καὶ στήν ἀφιέρωσή στὴ θεὰ

53. IG II² 337. SIRIS ἀρ. 1. Vidman 11 κέ. Dunand 4 κέ. R. Garland, *The Piraeus from the Fifth to the First Century B.C.* (London 1987) 228 ἀρ. 6.

54. Vidman 12, 33. Bommas 33 κέ.

55. S. Dow, *The Egyptian Cults in Athens*, *Harvard Theological Review* 30, 1937, 184-232. Dunand 4-17.

56. IG II² 1292. SIRIS ἀρ. 2. Vidman 37. Dunand 6 κέ. Garland ὁ.π. 238 ἀρ. 110.

57. Vidman 37.

58. G. Daux, *BCH* 92, 1968, 740 κέ. εἰκ. 14.

59. Πανσ. I 18, 4 (Σαράπιδος ἱερὸν, ὃν Ἀθηναῖοι παρὰ Πτολεμαίου θεὸν εἰσηγάγοντο). W. Judeich,

*Topographie von Athen*² (München 1931) 380. R. E. Wycherley, *Literary and Epigraphical Testimonia, The Athenian Agora III* (Princeton, N. J. 1957) 168 κέ. ἀρ. 553. Dunand 8 κέ. N. Δ. Παπαχατζῆς, *Πανσανίων Ἑλλάδος περιήγησις, Ἀττικά* (Ἀθήνα 1974) 269 σημ. 2. Walker 256 σημ. 70. Βλ. καὶ τὴν IG II² 3565 (1ος/2ος αἰ. μ.Χ.).

60. S. Dow - F. S. Upson, *The Foot of Sarapis*, *Hesperia* 13, 1944, 65-70 εἰκ. 5-7.

61. Perlzweig 122.

62. *Marc Aurel und seine Zeit* 178 (S. Carbon).

63. IG II² 4994. Dunand 13. Walker 246 ἀρ. 4 πίν. 30b.

ένος αγάλματος της Ἀφροδίτης ἀπὸ μία ἀναθέτρια⁶⁴. Μὲ τὸν ναὸ αὐτόν, μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι συνδέεται ὁ κυανότερος κορμὸς τῆς Ἱσιδος ἀπὸ τὴν «οἰκία τοῦ Πρόκλου», ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ταυτίζονται κάποια λείψανα δυτικά τοῦ Ἀσκληπιείου⁶⁵. Ἡ θέση εἶναι πολὺ κατάλληλη γιὰ Ἰσεῖον, καθὼς ἡ Ἱσις καὶ ὁ πάρεδρός της Σάραπς εἶναι θεοὶ μὲ ἱαματικὲς ιδιότητες, ὅπως θεραπευτὴς θεὸς ἦταν καὶ ὁ Ἀσκληπιός, γι' αὐτὸ καὶ σχετίζονται στενὰ μαζί του⁶⁶. Μία ἀνέκδοτη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἴσως γιὰ κάποια ἴαση μὲ ἀμελὴ χάραξη τῶν γραμμάτων, τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, σὲ τεμάχιο πεντελικοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀνασκαφές «νοτίως Ἀκροπόλεως» (Εἴσι Τύχη[ι] Ἀσ[κληπιῶ καὶ | Ὑγεία εὐχὴν | [ἀ]νέθηκεν) ἐπιβεβαιώνει τὴ σχέση τῆς Ἱσιδος μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴ λατρεία της στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου⁶⁷. Λατρεία τῆς Ἱσιδος ἔχει διαπιστωθεῖ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου⁶⁸.

Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες συνάγεται ὅτι μὲ τὸ Ἰσεῖον στὴ νότια κλιτὴ τῆς Ἀκρόπολης συνδέεται ἓνα καλὰ ὁργανωμένο ἱερατεῖο⁶⁹. Ἕνας βωμὸς μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 2ου/3ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου ἔχει θεωρηθεῖ ὡς ἐνδειξη ὅτι στὸ Ἰσεῖον περιλαμβάνεται πλέον τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἡ λατρεία τοῦ Σαράπιδος⁷⁰. Πάντως, εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι στὶς διάφορες περιοχὲς τὴν αἰγυπτιακὴ λατρεία κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἐκπροσωπεῖ κυρίως ὁ Σάραπς καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς ἡ Ἱσις, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τῆς μιᾶς θεότητας δὲν ἀποκλείει τὴν ἄλλη, καθὼς ἡ λατρεία ἦταν κοινὴ⁷¹.

Σὲ εὐάριθμες ἐπιγραφές τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀναφέρονται ἀναθέσεις στὸν Ὅσιριν⁷². Στὴν πρώτη ἀπὸ αὐτές, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, καθορίζονται προσφορὲς στὸν Ὅσιριν καὶ τὴν Νέφθυ τὸν μῆνα Βοηδρομιώνα (Ὀκτώβριο), προφανῶς γιὰ τὶς νεκρικὲς τελετὲς καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ Ὅσιριδος, στὴν ἄλλη δὲν εἶναι βέβαιο ἐὰν ἡ ἀνάθεση γίνεται μόνο στὸν Ὅσιριν ἢ καὶ στοὺς ὑπόλοιπους Αἰγύπτιους θεοὺς, οἱ ὁποῖοι δὲν κατονομάζονται. Συνεπῶς ἡ κύρια θεότητα τῆς ἀνάθεσης εἶναι ὁ Ὅσιρις. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ ὁρισμένες ἐπιγραφές ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς ὁ Ὅσιρις ἀναφέρεται μαζί μὲ τὸν Σάραπιν, ὥσάν οἱ δύο θεότητες νὰ συνδέονται στενὰ ἀλλὰ νὰ μὴν ταυτίζονται μεταξύ τους, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου θεοῦ⁷³. Π.χ. σὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ Ἰσεῖον τῆς Ἐρετρίας ἀναγράφονται ὡς σύν-

64. IG II² 4771. Walker 244, 247 ἀρ. 6.

65. Walker 248-253.

66. Burkert 31 μὲ σημ. 16, 17. Bommas 26.

67. Εὐχαριστῶ θεορμὰ τὸν ἐπιγραφικὸ κ. Ἀγγελὸ Ματθαίου, ὁ ὁποῖος μελετᾷ τὶς ἐπιγραφές ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀνασκαφές «νοτίως Ἀκροπόλεως», γιὰ τὴν προθυμότητὴ ἐγκρίσῃ τοῦ νὰ μνημονεύσω τὴν ἐπιγραφή, ἡ ὁποία φέρει ἀριθμὸ καταγραφῆς 1957-NAΓ 185 καὶ βρέθηκε στὸν χώρὸ π. διαμ. 3 Ρωμ. δεξαμενῆς. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴν «ἀνατολικὴ δεξαμενὴ», ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε ὕλικὸ τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Πλὴ τὴ δεξαμενὴ αὐτὴ βλ. Μπροῦσκαρη 107-111

εἰκ. 118-120.

68. Κατάκης 266 κῆ.

69. Walker 253-256.

70. IG II² 4815. Walker 257.

71. Μποσνάκης 47, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

72. 1) IG II² 1367. SIRIS ἀρ. 14. Clerc - Leclant 1994a, 108. 2) IG II² 4873. SIRIS ἀρ. 33. Χρονολόγησις ἄγνωστη. Γενικά, γιὰ τὴ σπανιότητα τῶν ἐπιγραφῶν σχετικὰ μὲ τὸν Ὅσιριν βλ. Vidman 13-15.

73. Spätantike 98.

ναοὶ καὶ σύμβωμοι θεοὶ ὁ Σάραπης, ἡ Ἴσις, ὁ Ὅσιρις, ὁ Ἄνουβις καὶ ὁ Ἀρποκράτης⁷⁴. Καθὼς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Πτολεμαίων τὴ θέση τοῦ πανάρχαιου Ὅσιριδος ὡς παρέδρου τῆς Ἰσιδος καταλαμβάνει ὁ Σάραπης, μία ἐξελληνισμένη μορφή τοῦ ἴδιου θεοῦ, ἡ ξεχωριστὴ αὐτὴ ἀναφορὰ τοῦ Ὅσιριδος ἐκ πρώτης ὄψεως ξενίζει. Ἡ διάκριση μεταξὺ Ὅσιριδος καὶ Σαράπιδος ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς σχετιζόμενη μὲ τὴ διαμόρφωση καὶ ἐξέλιξη τῆς προσωπικότητος τοῦ θεοῦ ποὺ προώθησε ἡ πολιτικὴ τῶν Πτολεμαίων, δηλαδή τοῦ Σαράπιδος, ὁ ὁποῖος ἔγινε κυρίως θεὸς σωτήρ, θεραπευτὴς καὶ προστάτης τῶν ζώντων, ἐνῶ ὁ Ὅσιρις διατήρησε τὴν παραδοσιακὴ κυριαρχία του στὸν κόσμον τῶν νεκρῶν⁷⁵. Πρόσφατα ἔγινε γνωστὸ καὶ ἓνα μοναδικὸ χάλκινο ἀντικείμενον ἀπὸ παράδοση στὴν Κάλυμνο, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ./2ου αἰ. μ.Χ., μὲ τὸ σύνταγμα Σαράπιδος, Ἰσιδος, Ἀφροδίτης (:), Ἀρποκράτη καὶ Ὅσιριδος, τοῦ τελευταίου στὴ συνήθη μορφή μούμιαι⁷⁶. Ὁ ἐνθρονος Σάραπης, πλαισιωμένος ἀπὸ τὶς δύο ὄρθιες θεές, δεσπόζει στὸ σύνταγμα, ἐνῶ ὁ Ὅσιρις, καθὼς ἀποδίδεται σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα καὶ εἶναι ἐλάχιστος ψηλότερος ἀπὸ τὴν παιδικὴ μορφή τοῦ Ἀρποκράτη, εἶναι σαφῶς ὑποδεέστερος. Πάντως, ἡ ἀπεικόνιση στὸ ἴδιο ἔργο τοῦ Σαράπιδος καὶ τοῦ Ὅσιριδος συμπληρώνει τὴ μαρτυρία τῶν πηγῶν. Στὸν ἑλληνικὸ χῶρον ἡ λατρεία τοῦ Ὅσιριδος μὲ βάση τὶς ἐπιγραφές καὶ τὶς εἰκονιστικὲς παραστάσεις παρουσιάζεται πολὺ περιορισμένη σὲ σύγκριση μὲ τὴν ὑπόλοιπη οἰκογένεια τῶν Αἰγυπτίων θεῶν⁷⁷. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ, παρὰ τὶς συντριπτικὰ πολυαριθμότερες μαρτυρίες γιὰ τὴν Ἰσιδα καὶ τὸν Σάραπιν, φαίνεται κάπως ἀπατηλή· ὁ Πλούταρχος γύρω στὸ 120 μ.Χ. ἔγραψε μία πραγματεία γιὰ τὴν Ἰσιδα καὶ τὸν Ὅσιριν, στοὺς ἴδιους θεοὺς εἶναι ἀφιερωμένος ἓνας ὕμνος τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, στὴν ὁποία ἀπὸ ἄλλῃ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία τοῦ 39/38 π.Χ. εἶναι γνωστὸς ἓνας ιδιωτικὸς ναὸς ἀφιερωμένος στὸν Ὅσιριν, κ.ἄ.⁷⁸

Συνεχίζοντας τὴν ἀπαρίθμηση μαρτυριῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἀπὸ τὸ ὑπαίθριον παριλίσσιον ἱερὸ τοῦ χθόνιου θεοῦ Παγκράτους προέρχεται μία μαρμαρινὴ ἀνδρική κεφαλὴ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ ὁποία δὲν ἀποκλείεται νὰ μετατράπηκε στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους σὲ κεφαλὴ Σαράπιδος μὲ τὴ δημιουργία κατάλληλης ὑποδοχῆς γιὰ τὴν προσθήκη τοῦ καλῆθου (μοδίου), χαρακτηριστικοῦ συμβόλου τοῦ θεοῦ αὐτοῦ, μολονότι ἔχει ὑποτεθεῖ καὶ ὅτι ἴσως μετὰ ἀπὸ κάποια βλάβη τοῦ ἔργου προστέθηκε ἡ λεοντὴ τοῦ Ἡρακλέους⁷⁹.

Δὲν λείπουν οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ διάδοση τῆς λατρείας τῶν Αἰγυπτίων θεῶν καὶ στοὺς δήμους τῆς Ἀττικῆς μακριὰ ἀπὸ τὸ ἄστυ. Π.χ. ἀπὸ ψήφισμα τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

74. Παπαδάκης 152 κέ. ἀρ. 6 εἰκ. 24. *SIRIS* ἀρ. 82. Βλ. καὶ Clerc - Leclant 1994a, 108, ὅπου καὶ ἄλλες μαρτυρίες.

75. Αὐτόθι 108. *Spätantike* 98.

76. Kreeb 2004, 355-371 εἰκ. 1-13. Kreeb 2005, 169-179 εἰκ. 1-4.

77. Kreeb 2004, 357 σημ. 11.

78. Clerc - Leclant 1994a, 108.

79. Ἀ. Γ. Καλογεροπούλου, Πλαστικὲς παραστάσεις τοῦ Παγκράτους, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Γ' (Ἀθήνα 1988) 129 κέ. πίν. 26,3-4. Ὡς κεφαλὴ Σαράπιδος χαρακτηρίζεται τὸ ἔργο ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα τοῦ ἱεροῦ: Γ. Μηλιάδης, Ἀνασκαφὴ παρὰ τὴν κοίτην τοῦ Ἰλισοῦ, *ΠΑΕ* 1953, 47.

στον Ραμνούντα συνάγεται ότι προσφέρθηκε χώρος σὲ θίασον Σαραπιαστῶν ἀποτελούμενο ἀπὸ Ραμνουσίους καὶ ἄλλους Ἀθηναίους, κυρίως ἀξιωματικούς τοῦ φρουρίου, γὰ νὰ ἰδρῦσουν ἱερὸ τοῦ Σαράπιδος καὶ τῆς Ἰσιδος⁸⁰. Μὲ τὸ ψήφισμα αὐτὸ ἐγκαθιδρύεται ἡ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὸ φρούριο τοῦ Ραμνούντος καὶ μία νεώτερη ἀνάθεση ἀπὸ τὸν Ραμνούντα στὴ Μητέρα τῶν θεῶν (Κυβέλη), τὸν Σάραπιν καὶ τὴν Ἰσιδα δείχνει τὴν ὁργάνωση τῆς λατρείας, καθὼς ἀναφέρεται καὶ ἱερέας⁸¹. Γενικά, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. διαπιστώνεται ἐξάπλωση τῆς λατρείας τῶν Αἰγυπτίων θεῶν ὄχι μόνον σὲ θέσεις στὴν Ἀττική, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, π.χ. στὴν Ἐρέτρια⁸², τὸν Βοιωτικὸ Ὀρχομενόν⁸³, τὴ Δῆλον⁸⁴, τὴ Ρόδο⁸⁵, τὴν Ἀμοργό, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τοὺς Πτολεμαίους ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁸⁶, τὴ Γόρτυνα⁸⁷.

Καθὼς εἶναι εὐρέως ἀποδεκτό, τεκμηριωμένο καὶ ἀπὸ τὸ ψήφισμα τοῦ 333/2 π.Χ. ἀπὸ τὸν Πειραιά, ὅτι ἡ διάδοση τῆς λατρείας τῶν Αἰγυπτίων θεῶν ὀφείλεται σὲ ἐμπόρους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν στοὺς νέους τόπους ἐγκατάστασής τους καὶ τοὺς θεοὺς τῆς πατρίδας τους, τὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνούντος ἀπὸ τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ἀνάμεσα στὰ μέλη τοῦ θιάσου τῶν Σαραπιαστῶν δὲν ἀπαντῶνται ξένοι. Τοῦτο μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ μία ἐνδειξη ὅτι ἡ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν εἶχε κερδίσει ἔδαφος στὴν Ἀττική ἤδη πρὶν ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ ψηφίσματος. Στὴ συνάφεια αὐτὴ εἶναι ἀξιοπρόσεκτη ἡ ἄποψη ὅτι στὴ Μέμφιδα, τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τῆς Αἰγύπτου καὶ κύριο τόπο λατρείας τοῦ Ὁσίριδος ὡς τοῦ ἱεροῦ ταύρου Ἄπιος μὲ τὴν ὀνομασία «Oser-Apis», ἡ δημιουργία τῆς ἐλληνικῆς μορφῆς τοῦ θεοῦ, τοῦ Σαράπιδος, παρακινήθηκε ἀπὸ τὸν περιπατητικὸ φιλόσοφο Δημήτριον τὸν Φαληρέα, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἐπιστάσιαν τῆς Ἀθήνας κατὰ τὰ ἔτη 317-307 π.Χ. ἔγινε δεκτὸς στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Α' τὸν Σωτήρα⁸⁸. Μὲ βάση τὸ γεγονὸς ὅτι διάδοση τῆς λατρείας τῶν Αἰγυπτίων θεῶν διαπιστώνεται ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ὄχι μόνον σὲ παράλιες θέσεις, σὲ ὅποιες ἡ ἐγκατάσταση ξένων ἐμπόρων εἶναι φυσικὴ, ἀλλὰ καὶ σὲ πόλεις τῆς ἐνδοχώρας στὴ Βοιωτία, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὥθηση στὴ λατρεία αὐτὴ πιθανῶς δόθηκε καὶ ἀπὸ Ἑλληνες μισθοφόρους ποὺ ἐπέστρεψαν στὴν πατρίδα τους⁸⁹. Ἐδῶ ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι στὴν Ἀττική κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο (266/5-263/2

80. Πὰ τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὸν Ραμνούντα βλ. Β. Χ. Πετράκο, *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνούντος*, I. *Τοπογραφία* (Ἀθήναι 1999) 332· II. *Οἱ ἐπιγραφές* (Ἀθήναι 1999) 60-62 ἀρ. 59.

81. Αὐτόθι II 123 ἀρ. 155.

82. Παπαδάκης 185 κέ. Πὰ τὸ Ἰσεῖον βλ. καὶ Ph. Bruneau, *Le sanctuaire et le culte des divinités égyptiennes à Érétrie* (Leiden 1975).

83. Χρήστου 41-42. Πὰ τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὴ Βοιωτία βλ. καὶ Dunand 29-39.

84. IG XI 4, 1299. SIRIS ἀρ. CE 1. Vidman 35. Dunand 85.

85. Μποσνάκης 45 κέ.

86. L. Marangou, *Amorgos and Egypt in Hellenistic and Roman Periods: Old and New Evidence*, στὸ *Tranquillitas, Mélanges en l'honneur de Tran tam Tinh* (Collection 'Hier pour aujourd'hui', Canada, Quebec 1994) 371-381, ἰδιαίτ. 372 κέ. Λ. Ἰ. Μαργακοῦ, *Ἀμοργὸς I. Ἡ Μινῶα. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια* (Ἀθήναι 2002) 240-244.

87. Μαχαίρα 248.

88. Merkelbach 72.

89. Χρήστου 41-42.

π.Χ.) μαρτυροῦνται διάφορα ὄχυρά Αἰγυπτίων καὶ στρατόπεδο Αἰγυπτίων στρατιωτῶν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στήν Ἡλιούπολη⁹⁰.

Ὡς πρὸς τοὺς δήμους τῆς Ἀττικῆς καὶ τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν ἄξια ἀναφορᾶς εἶναι καὶ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., προερχόμενη ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Πικέρι, ὅπου τοποθετεῖται ὁ ἀρχαῖος δήμος Τειθράς, ἡ ὁποία ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξιν ναοῦ τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Σαράπιδος, καθὼς καὶ στοᾶς στὸ ἱερό⁹¹. Στὴν Μπρεξίζα τοῦ Μαραθῶνα, στὸν ἀρχαῖο δήμο τῆς Προβαλίνθου, τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. ὁ βαθύπλουτος σοφιστὴς Ἡρώδης Ἀττικὸς ἀνήγειρε στὸ ἀπέραντο κτῆμα τοῦ ἑνα μεγαλοπρεπὲς ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν μὲ ἔντονα αἰγυπτιάζοντα χαρακτηριστὰ⁹². Ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνα προέρχεται ἕνας χάλκινος δίσκος τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. μὲ προτομὴ Ἰσιδος-Δήμητρας καὶ πολλὰ σύμβολα διαφόρων θεοτήτων⁹³.

Οἱ πολλὲς ἀττικὲς ἐπιτύμβιες στήλες τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, στίς ὁποῖες ἀπεικονίζονται γυναῖκες μὲ ἐνδυμασίαν Ἰσιδος, ἱέρειες ἢ ὁπαδοὶ τῆς θεᾶς⁹⁴, ἀποτελοῦν μία ἀκόμη ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀπήχηση πού εἶχε στὸν πληθυσμὸ ἡ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν⁹⁵. Τὰ θεοφόρα κύρια ὀνόματα πού σχετίζονται μὲ τὴν Ἰσιδα καὶ τὸν Σάραπιν συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα. Μαρτυρίες γιὰ τὴ συνέχιση τῆς λατρείας αὐτῆς στήν Ἀθήνα κατὰ τὸν 3ο καὶ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. προσφέρουν πῆλινα εἰδώλια, πλαστικοὶ λύχνοι καὶ λύχνοι μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Σαράπιδος ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ καὶ τὸν Κεραμεικὸ⁹⁶. Ἐχει ἐπισημανθεῖ ἰδιαίτερα ὁ μεγάλος ἀριθμὸς λύχνων στὴ μορφὴ «πλοιαρίου Ἰσιδος» (βάριδος Ἰσιδος) τῆς περιόδου 337-350 μ.Χ., οἱ ὁποῖοι βρέθηκαν στὸ Πομπεῖον⁹⁷.

Ἀπεικονίσεις Αἰγυπτίων θεῶν δὲν λείπουν ἀπὸ οἰκίες τῆς Ἀθήνας κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Π.χ. στήν οἰκίαν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. στήν ὁδὸ Κέκροπος 7-9, πού προαναφέρθηκε, στὴ σειρὰ τῶν πῆλινων εἰδωλίων περιλαμβάνονται ἕνα εἰδώλιο Ἀρποκράτη καὶ μία προτομὴ Ἰσιδος⁹⁸. Ἀναφέρεται ἀκόμη ἕνα αἰγυπτιάζον εἰδώλιο καθιστῆς γυναικείας θεό-

90. Εἰρ. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὸν Χρῆμωνίδειον πόλεμον 266/5-263/2 π.Χ., ΑΕ 1953-1954, Γ', 321-349.

91. J. J. Pollitt, The Egyptian Gods in Attica: Some Epigraphical Evidence, *Hesperia* 34, 1965, 125-130 πίν. 40.

92. Πὰ τὸ ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὸν Μαραθῶνα βλ. Ἀ. Βαβρίτσα, Εἰδήσεις ἐκ Μαραθῶνος, ΑΑΑ 1, 1968, 230-234. Β. Χ. Πετράκος, Ὁ Μαραθῶν. Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγός (Ἀθήνα 1995) 74-86. Tobin 252-263, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Πὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τὰ τελευταῖα χρόνια βλ. Ἰ. Δεκουλάκου, Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὸν Μαραθῶνα, ΑΑΑ 32-34, 1999-2001, 113-126. Ἡ Ἰδία, Λύχνος μὲ παράσταση Σάραπη καὶ Ἰσιδας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὸν Μαραθῶνα, *Ἐπιτύμβιον G. Neumann, Μουσεῖο Μπενάκη*, 2ο Παράρτημα (Ἀθήνα 2003, ἐπιμ. Δ. Δαμάσκος) 213-221.

93. Dunand 152 πίν. XI.

94. Πρόσφατα μὲ ἐπὶ πλέον ἀδημοσίευτο ὕλικὸ στὸν D. W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verwendung, Chronologie, Typologie und Ikonographie* (Mainz 1998) ἀρ. 14, 20, 24-33, 35-37, 39-51, 53-56, 58-60, 64-65, 73 πίν. 1b, 118 πίν. 10b, 121 πίν. 13a, 123 πίν. 14a, 126 πίν. 14d, 159, 206 πίν. 26c-d, 221 πίν. 29a,c, 225 πίν. 29d, 231 πίν. 31d, 32a-d, 239 πίν. 35a,b, 251, 259 πίν. 38c, 266 πίν. 41b, 274 πίν. 42a, 312, 324 πίν. 49c, 354, 361-366, 375, 384 πίν. 53a, 398 πίν. 55b, 409 πίν. 57a, 412, 438, 442, 446 πίν. 58d, 451, 489 πίν. 62b, 500 πίν. 64d, 513, 522, 560.

95. Πὰ τοὺς ἱσιακοὺς, ὁπαδοὺς τῆς Ἰσιδος, βλ. Vidman 90-94. Burkert 66.

96. Π.χ. Grandjouan 13, 51 ἀρ. 267-268 πίν. 7· 34, 75 ἀρ. 942 πίν. 26. Perlzweig 119 ἀρ. 780 πίν. 18· ἰδιαίτερα 121 κέ. ἀρ. 805 πίν. 18. Böttger 52 κέ.

97. Αὐτόθι 53, 209 κέ. ἀρ. 2683-2712 πίν. 50-51.

98. Ἀλεξανδρῆ 53. Stirling 209.

τητας από στεατίτη, χωρίς άλλα στοιχεία⁹⁹. Στο εύρημα των Ἀμπελοκήπων με τὰ συναθροισμένα χάλκινα ἀγαλμάτια, ἂν καὶ δὲν εἶναι βέβαιη ἡ προέλευσή τους ἀπὸ ἱερὸ ἢ ἀπὸ ἔπαυλη, περιλαμβάνονται μία προτομή Σαράπιδος τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹⁰⁰ καὶ ἓνα ἀγαλμάτιο Ἀρποκράτη¹⁰¹. Ἐνα μαρμάρινο ἀγαλμάτιο ἰέρειας τῆς Ἰσιδος, γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., προέρχεται ἀπὸ βαλανεῖο στὸν Ἐθνικὸ κήπο, τὸ ὁποῖο ἔχει συνδεθεῖ μὲ πολυτελὴ ἔπαυλη μεγάλης ἔκτασης¹⁰². Ἦδη ἔχει ἀναφερθεῖ ἐπανειλημμένα ὁ κυανότεφρος κορμὸς τῆς Ἰσιδος, ὁ ὁποῖος ἐπαναχρησιμοποιήθηκε ὡς προτομή στήν «οἰκία τοῦ Πρόκλου» τὸν 5ο αἰ. μ.Χ.

Εἶναι καταφανὲς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν ἐνδεικτικὰ ὅτι ἡ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν ἄφησε στὸ κλεινὸν ἄστυ καὶ στήν ὑπόλοιπη Ἀττικὴ ἰδιαίτερα ἔντονα ἵχνη. Ἴσως ἡ πιθανὴ δημόσια λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στήν Ἀθήνα στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. νὰ εἶχε πολιτικὰ κίνητρα, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, καὶ νὰ ἀποσκοποῦσε στὴ σύσφιγξη τῶν σχέσεων μὲ τὸν Πτολεμαῖο Γ' Εὐεργέτη¹⁰³. Τὸ σημαντικότερο εἶναι ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ, καθὼς ἦταν μυστηριακὴ, πνευματικὴ, παρηγορητικὴ καὶ ἐλπιδοφόρος γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὑποσχόταν τὴ σωτηρίαν, τὴ μετὰ θάνατον ζωὴ καὶ τὴν ἀθανασία¹⁰⁴, ἀποδεχόταν στὶς ἱεροτελεστίες τὴν ἰσοτίμη συμμετοχὴ καὶ τῶν γυναικῶν, ἀκόμη καὶ τῶν δούλων¹⁰⁵, προσεῖλκυσε ἰδιαίτερα τὸν πληθυσμό. Δὲν εἶναι καθόλου συμπτωματικὸ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι γενικὰ οἱ παραστάσεις τοῦ ἔνθρονου Σαράπιδος καὶ τῆς θηλάζουσας τὸν ὦρον-Ἀρποκράτη Ἰσιδος (Isis lactans) τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπηρέασαν τὴν εἰκονογραφία τοῦ Παντοκράτορος ἢ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου (Παναγίας Γαλακτοτροφούσας)¹⁰⁶.

Γ. ΤΑ ΕΛΕΦΑΝΤΙΝΑ ΕΡΓΑ¹⁰⁷

1. Ἀρ. εὗρ. Μ 2861+2856+2858. Εἰδῶλιο «Τύχης τῆς πόλεως» μὲ γνωρίσματα Ἰσιδος, Τύχης, Ἀθηνᾶς καὶ Ἀφροδίτης (εἰκ. 1-5).

99. Ἀλεξανδρῆ 53.

100. Σταυρόπουλλος ὁ.π. (σημ. 18) 106 ἀρ. 15 πίν. 67δ. Daux ὁ.π. (σημ. 25) 741 εἰκ. 17. Β. Καλλιπολίτης, *ΑΔ* 23, 1968, Β, 10 πίν. 5α. Καρούζου ὁ.π. (σημ. 18) 2.

101. Σταυρόπουλλος ὁ.π. (σημ. 18) 106 ἀρ. 18 πίν. 70α-β.

102. Πὰ τὸ ἀγαλμάτιο βλ. Κ. Ρωμοπούλου, *Ἑλληνορωμαϊκὰ γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου* (Ἀθήνα 1997) 117 ἀρ. 123, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Πιὸ πρόσφατα ὁ Στ. Ε. Κατάκης, *στὸ Ἀμύμονα ἔργα, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη* (Ἀθήνα 2007) 397 κέ. εἰκ. 4-7 συμμερίζεται τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο ἀπεικονίζει ἰέρεια, θεωρεῖ ὅμως ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκὴ στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνδεσή της μὲ τὴν Ἰσιδα. Πὰ

παλαιότερες καὶ νεώτερες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στήν περιοχὴ τοῦ Ἐθνικοῦ κήπου καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων βλ. Ἔ. Σπαθάρη - Μ. Χατζιώτη, *ΑΔ* 38, 1983, Β, 25 σχέδ. 4. Karivieri 137 κέ. *Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη* 190-195 (Ὁ. Ζαχαριάδου). Stirling 207 κέ.

103. Dunand 8 κέ.

104. Κατὰ τὸν Διόδωρον Σικελιώτη (Ι 25, 6) ἡ Ἰσις εἶχε ἐφεύρει καὶ τὸ τῆς ἀθανασίας φάρμακον. Merkelbach 19.

105. Παπαδάκης 188 κέ.

106. *Marc Aurel und seine Zeit* 179 (S. Carbon). *Spätantike* 108.

107. Τὰ εὐρήματα φυλάσσονται σὲ ἀποθήκη ἀρχαίων στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη. Τὸ Μ ποὺ προ-

Εικ. 2-3. Ειδώλιο Τύχης τῆς πόλης τῆς Ἀθήνας με γνωρίσματα Τύχης, Ἰσιδος, Ἀθηνᾶς καὶ Ἀφροδίτης (άρ. εύρ. Μ 2861+2856+2858).

Ύψ. 0.177 μ., μέγ. ὕψ. πλίνθου 0.005 μ. Μέγ. σωζ. ὕψ. οἶακος 0.045 μ.

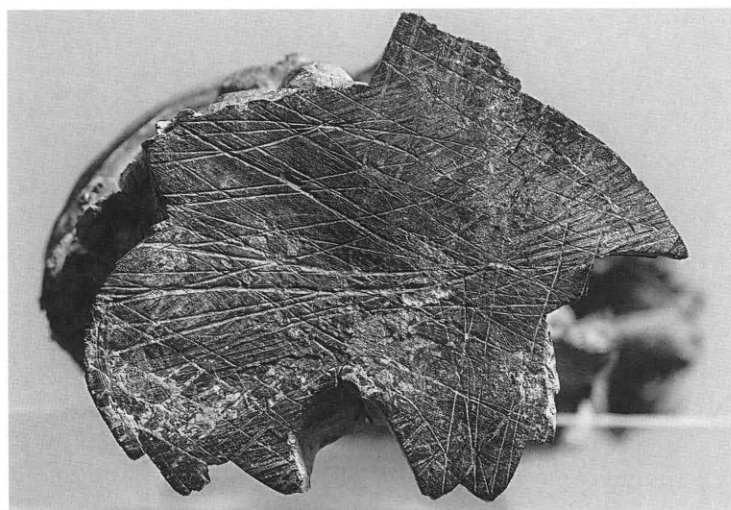
Τὸ ειδώλιο σώζεται ἀπὸ τῆ σύμφυτη πλίνθο ἕως καὶ τὸ στέμμα στὴν κεφαλὴ τῆς μορφῆς. Ἔχει συγκολληθεῖ τὸ κέρασ τῆς ἀφθονίας μαζί με τὸν ἀριστερὸ βραχίονα. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ πηδαλίου (οἶακος) μαζί με τμήμα τῆς πλίνθου σώζεται χωριστά, μὴ συγκολλώμενο. Λείπουν ὁλόκληρο τὸ δεξι χέρι ἀπὸ τὸν ὦμο, τὸ ἀριστερὸ ἄκρο χέρι καὶ ὁ πήχης

ηγεῖται τοῦ ἀριθμοῦ εύρετηρίου ὑποδηλώνει τὴν προέλευση ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόντεδο αὐτὸ γιὰ τὸν

σταθμὸ Ἀκρόπολις τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν.

Εἰκ. 4. Τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὐρ. Μ 2861+2856+2858. Λεπτομέρεια. Ἀριστερὸ ἄκρο πόδι καὶ ἀπεικόνιση χελώνης στὴν πλίνθο.

Εἰκ. 5. Τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὐρ. Μ 2861+2856+2858. Κάτω ἐπιφάνεια πλίνθου.

ἕως λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸν ἀγκώνα, τὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι μαζὶ μὲ πτυχές τοῦ χιτώνα, κομμάτια ἀπὸ τὴν πλίνθο μαζὶ μὲ τὰ δάκτυλα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ, ἢ κάτω ἀπόληξη τοῦ κέρατος, μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ κράνος καὶ ἀπὸ τὸ στέμμα στὴν κεφαλή. Ἰσχυρές ἀποκρούσεις διαπιστώνονται στὸν ἀριστερὸ μηρό, στὶς πτυχές τοῦ ἱματίου στὸν ἀριστερὸ ὦμο, στὸν ἰσιακὸ κόμβο μπροστὰ στὸ στήθος καὶ σὲ ἕναν καρπὸ στὸ κέρασ. Κατὰ τόπους ὑπάρχουν λεπτές ρωγμές.

Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια εἶναι στιλπνή, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κατώτερο φθαρμένο τμήμα, καὶ ἔχει καστανομέλανη ἐπίχρωση, ἡ ὁποία ὀφείλεται σὲ καύση. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου ὑπάρχει πλέγμα λεπτῶν ἐγχαράξεων (εἰκ. 5).

Ἡ γυναικεῖα μορφή, μὲ τὴν κεφαλὴ στραμμένη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ, στηρίζει τὸ βάρος τοῦ σώματος στὸ δεξιὸ σκέλος, τονίζοντας συγχρόνως τὸ ἀντίστοιχο ἰσχίον, καὶ λυγίζει ἔντονα τὸ ἄνετο ἀριστερὸ σκέλος, τοῦ ὁποίου διαγράφεται ἡ πλαστικότητα. Εἶναι ντυμένη μὲ τρία ἐνδύματα, τὰ ὁποῖα διακρίνονται σαφέστατα: ἓναν ποδήρη καὶ πολύπτυχο χειριδωτὸ χιτῶνα, ἡ κάτω παρυφὴ τοῦ ὁποίου ἀναδιπλώνεται πάνω στὸ ἀριστερὸ ἄκρο πόδι, ἓνα μακρὸ ἱμάτιο μὲ κροσσωτὴ παρυφή, τὸ ὁποῖο καλύπτει τὴ ράχη καὶ τοὺς ὤμους (εἰκ. 3) καὶ δένεται ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς σχηματίζοντας τὸν γνωστὸ «ἰσιακὸ κόμβο» (nodus Isiacus) κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε τὸ ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ νὰ μένει ἐλεύθερο (εἰκ. 2), καὶ ἓνα ἀκόμη, βραχύτερο, ἱμάτιο. Τὸ τελευταῖο, τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ὁποίου κρέμεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο, διευθετεῖται λοξὰ στὴ ράχη μὲ ἀναδιπλωμένο τὸ ὀγκηρὸ ἐπάνω τμήμα (εἰκ. 3), φέρεται πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ, ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν ἄνω κορμὸ ἕως λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ὑπογάστριο καὶ κρέμεται πάλι στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ, περασμένο πάνω ἀπὸ τὸν λυγισμένο πήχη (εἰκ. 2). Στὴν κύρια ὄψη τὸ κάτω ἄκρο τοῦ δευτέρου αὐτοῦ ἱματίου σχηματίζει μεγάλες καὶ πυκνὲς πτυχές, οἱ ὁποῖες ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ μέσο τῆς δεξιᾶς κνήμης καὶ κατευθύνονται λοξὰ πρὸς τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον. Ὁ χιτῶνας καὶ τὸ ἱμάτιο μὲ τὴν κροσσωτὴ παρυφή ἐπιτρέπουν τὴν προβολὴ τῶν στητῶν μαστῶν καὶ τὴ διαγραφὴ τῶν μεστῶν ὄγκων τοῦ σώματος κάτω ἀπὸ τὸ στήθος.

Στὰ πόδια ἡ μορφή φορεῖ σανδάλια μὲ λεπτὸ κάττυμα, οἱ ἱμάντες τῶν ὁποίων δηλώνονται ἀνάγλυφα. Μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι πατεῖ πιθανότατα πάνω σὲ ἑλλιπῶς σωζόμενη χελώνη, ὅπως δείχνουν οἱ ἐν μέρει σωζόμενες στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου φολίδες τοῦ χελύου καὶ οἱ ζαρωμένες πτυχώσεις τοῦ δέρματος στὸν λαιμὸ τοῦ ἔρπετοῦ (εἰκ. 4).

Στὴν κεφαλὴ ἡ μορφή φέρει ἓνα εἶδος κράνου μὲ πλατὺ καὶ ἐπικλινὲς γέισο καὶ ἐπ' αὐτοῦ τειχόμορφο στέμμα μὲ ἑπτὰ τοξωτὲς πύλες καὶ κατὰ διαστήματα στὴν κορυφὴ σφαιροειδεῖς προεξοχές, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ἐπάλλξεων (εἰκ. 2-3). Τὰ βοστρυχωτὰ μαλλιά τῆς εἶναι χωρισμένα στὸ μέσο καὶ κτενισμένα πρὸς τὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς, ὅπου σχηματίζονται οἱ πλούσιοι καὶ ἑλικοειδεῖς «λιβυκοὶ πλόκαμοι» σὲ δύο ἐπάλληλες σειρὲς διαφορετικοῦ μήκους. Οἱ πλόκαμοι αὐτοὶ κατέρχονται ἕως πολὺ χαμηλὰ στὸν αὐχένα· στὴν κύρια ὄψη φθάνουν ἕως τοὺς ὤμους καὶ περιβάλλουν τὸν ψηλὸ καὶ εὐτραφὲ λαιμὸ τῆς μορφῆς, στὸν ὁποῖο δηλώνονται τὰ «δακτυλίδια τῆς Ἀφροδίτης». Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι μεγάλοι καὶ ἀμυγδαλόσχημοι μὲ ἀνάγλυφη ἱριδα καὶ κοίλη κόρη, ἡ μύτη μικρὴ καὶ ἴσια, τὰ χεῖλη σαρκώδη καὶ μισάνοιχτα, τὸ πηγούνι στρογγυλεμένο.

Μὲ τὸ χαμηλωμένο καὶ ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὸν κορμὸ δεξιὸ χεῖρ ποὺ λείπει σήμερᾶ ἡ μορφή θὰ κρατοῦσε τὸν οἶακα τοῦ πηδάλιου, τὸ χωριστὰ σωζόμενο κάτω τμήμα τοῦ ὁποίου στηρίζεται σὲ βαθμιδωτὴ βάση (εἰκ. 2-3). Μὲ τὸ λυγισμένο ἀριστερὸ χεῖρ κρατεῖ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας (εἰκ. 2), τὸ ὁποῖο διακοσμεῖται στὸ προεξέχον στόμιο μὲ δακτυλίους καὶ στὸ σῶμα μὲ μακριὰ πέταλα· στὸ κάτω μέρος περιβάλλεται ἐπὶ πλέον ἀπὸ ἀνάγλυφα φύλλα ἄκανθας ποὺ ἀπολήγουν ἄνω σὲ ἑλικά. Τὸ κέρας εἶναι γεμάτο ξέχειλα μὲ τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωοδότρας γῆς. Διακρίνονται στὸ μέσο ἓνα δεμάτι ἀπὸ τέσσερα στάχυα

– με τὸ ἀνθοφόρο τμήμα τοῦ στελέχους τους πρὸς τὰ κάτω –, καὶ τριγύρω βότρους, ρόδι καὶ ἄλλοι σφαιρικοὶ καρποί.

Στὸ ἐλεφάντινο εἰδώλιο διαπιστώνεται πλοῦτος συμβόλων (τὸ τειχόμορφο στέμμα, τὸ κράνος, τὸ κέρασ τῆς ἀφθονίας, ὁ οἶαξ, ἡ χελώνη), τὰ ὅποια σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα (ἐνδυμασία καὶ κόμμωση τῆς μορφῆς) ὑποδεικνύουν τὴν ἀπεικόνιση θεότητας. Ἐκ πρώτης ὄψεως στὴν ἀναγνώριση τῆς Ἰσιδος ὁδηγοῦν τὸ χαρακτηριστικὸ κροσσωτὸ ἱμάτιο μὲ τὸν κόμβο μεταξὺ τῶν μαστῶν¹⁰⁸ καὶ ἡ προσιδιάζουσα στὴ θεὰ αὐτὴ κόμμωση μὲ τοὺς ἐλικοειδεῖς πλοκάμους σὲ δύο ἐπ'ἀλλήλες σειρές¹⁰⁹. Μολονότι καὶ θνητὲς γυναῖκες ἀπεικονίζονται μὲ ἐνδυμασία ἢ κόμμωση Ἰσιδος, τὸ σύνολο τῶν συμβόλων ἀποκλείει μιὰ τέτοια περίπτωση στὸ εἰδώλιο. Τὸν συγκρητισμὸ τῆς Ἰσιδος μὲ τὴν Τύχη/Fortuna μαρτυροῦν τὸ κέρασ τῆς ἀφθονίας καὶ ὁ οἶαξ, ὅπως σὲ μία πολυάριθμη σειρὰ εἰδωλίων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων¹¹⁰. Ὅτι ὅμως δὲν πρόκειται ἀπλῶς καὶ μόνον γιὰ τὴν ἀπεικόνιση Ἰσιδος-Τύχης, δείχνει ἡ χελώνη, ἡ ὅποια παραπέμπει στὴν Ἀφροδίτη Οὐρανία. Προσεκτικὴ ἐξέταση, πρὶν καταλήξουμε στὴν ταύτιση τῆς ἀπεικονισμένης μορφῆς, ἀπαιτεῖ καὶ τὸ τειχόμορφο στέμμα, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἀποδίδεται χωρὶς τὸ ἐπιπρόσθετο ἰσιακὸ ἔμβλημα, εἴτε τὸ ἀθωρικὸ (τὸν ἡλιακὸ δίσκο ἀνάμεσα σὲ κέρατα ἀγγελάδας)¹¹¹ εἴτε τὸ βασιλῆιον (τὸ ἀθωρικὸ ἔμβλημα ἐμπλουτισμένο μὲ δύο φτερὰ καὶ δύο στάχυα)¹¹².

Ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ Ἰσις ἀπεικονίζεται σύμφωνα μὲ τρεῖς βασικοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους, τὸν αἰγυπτιάζοντα, τὸν ἐν μέρει ἐξελληνισμένο μὲ ὁρισμένα αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα, καὶ τὸν πλήρως ἐξελληνισμένο¹¹³. Τὸ κολοσσικὸ ἄγαλμα τῆς Ἰσιδος στὸν ναὸ τῆς στὸ Σαραπεῖον C τῆς Δήλου, τὸ ὁποῖο ἀφιέρωσαν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ 128/7 π.Χ., ἀπεικονίζει τὴ θεὰ σύμφωνα μὲ τὸν ἐν μέρει ἐξελληνισμένο τύπο¹¹⁴. Τὸ ἐλεφάντινο εἰδώλιο φαίνεται νὰ ἀπορρέει τόσο ὡς πρὸς τὸ στήσιμο τῆς μορφῆς ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ διευθέτηση τῶν τριῶν ἐνδυμάτων ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἰσιδος μὲ τὸ κέρασ τῆς ἀφθονίας στὸ ἀριστερὸ χέρι σὲ ἓνα ἀκέφαλο μαρμαρίνο ἄγαλμα στὴν Ἀλεξάνδρεια, τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., στὸ ὁποῖο ἡ θεὰ ἀπεικονίζεται ὁμοίως σύμφωνα μὲ τὸν ἐν μέρει ἐξελληνισμένο τύπο¹¹⁵. Ἀνάμεσα στὰ πολὺ μεταγενέστερα ἔργα, στὰ ὁποῖα ἡ Ἰσις-Τύχη ἀναγνωρίζεται στὸν ἴδιο τύπο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ξεχωρίζει ἓνα χάλκινο εἰδώλιο ἀγνωστης προέλευσης στὸ Βερολίνο, ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., στὸ ὁποῖο ἡ θεὰ κρατεῖ διπλὸ κέρασ τῆς ἀφθονίας στὸ ἀριστερὸ χέρι, στηρίζει τὸ δεξιὸ στὸν οἶακα καὶ φέρει ὡς ἔμβλημα στὴν κεφαλὴ

108. Γιὰ τὸ ἐνδυμα αὐτὸ καὶ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο δένεται στὸ στήθος, βλ. Walters 4-7, καὶ ἰδιαίτερα 6 σημ. 7 (κατὰ τὸν ἀττικὸ τρόπο δένονται στὸ στήθος καὶ τὰ δύο ἄκρα τοῦ ἱματίου, κατὰ τὸν αἰγυπτιακὸ τὸ ἓνα ἄκρο παραμένει ἐλεύθερο πάντω στὸν ἀριστερὸ ὤμο).

109. G. Nachtergaeel, *La chévelure d'Isis*, *AntCl* 50, 1981, 584-605. Κατάκης 267 μὲ σημ. 1135.

110. Tran tam Tinh 1990, 794 κέ. Γιὰ τὸν ὅρο «συγκρητισμὸς» καὶ τὴ χρησιμοποίησή του μὲ τὴν

ἐννοια τῆς θεοκρασίας βλ. Vikela 87 κέ.

111. Tran tam Tinh 1990, 791. Μαχαίρα 244.

112. Tran tam Tinh 1990, 791. Μαχαίρα 244. Γιὰ τὰ ἐμβλήματα τῆς Ἰσιδος βλ. καὶ Κατάκης 266 κέ. μὲ σημ. 1128-1134.

113. Tran tam Tinh 1990, 791.

114. J. Marcadé, *Au Musée de Délos* (Paris 1969) 430 ἀρ. A 2255 πίν. 57. Tran tam Tinh 1990, ἀρ. κατ. 21.

115. Tran tam Tinh 1990, ἀρ. κατ. 22 καὶ σ. 792.

τὸ βασιλείον¹¹⁶. Ἡ μεγάλη ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὸ χάλκινο καὶ στὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο ὡς πρὸς τὸ στήσιμο τῆς μορφῆς καὶ τὴ στυλιζαρισμένη ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων ὑποδεικνύει ὅτι τὰ δύο ἔργα εἶναι σύγχρονα.

Ἡ καστανομέλανη ἐπίχρωση ἀπὸ καύση τοῦ ἐλεφάντινου εἰδωλίου πιθανῶς δὲν στερεῖται ἰδιαίτερης σημασίας. Δὲν ἀποκλείεται ἡ καύση αὐτὴ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν καταστροφή τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους τὸ 267 μ.Χ. Ὡστόσο, ἡ στιλπνότητα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ εἰδωλίου προκαλεῖ τὴν ὑπόνοια ὅτι ἴσως ἡ καύση ἦταν ἐσκεμμένη, μὲ ἐλεγχόμενη φλόγα, μὲ σκοπὸ ἡ μορφὴ νὰ ἀποκτήσῃ τὴ συγκεκριμένη ἐμφάνιση. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Πausanias (VIII 24, 12) στὴ συνήθεια τὰ ἀγάλματα μὲ τὶς προσωποποιήσεις ποταμῶν νὰ κατασκευάζονται ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τοῦ αἰγυπτιακοῦ Νεῖλου ποὺ γίνονταν ἀπὸ μαῦρο λίθο, ἐπειδὴ ὁ ποταμὸς κατέρχεται πρὸς τὴ θάλασσα διὰ μέσου τῆς χώρας τῶν Αἰθιοπῶν, ὑποδεικνύει τὴ σημασία ποὺ ἔχει σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὸ χρῶμα τοῦ ὕλικου ἑνὸς ἀγάλματος. Ἡ Ἱσις ἀναφέρεται σὲ ἀρχαῖα κείμενα ὡς μελανόστολος ἢ μελανηφόρος ἐξαιτίας τῆς ὁδύνης καὶ τοῦ πένθους τῆς γιὰ τὸν σύζυγό της Ὁσίριν¹¹⁷, τὸν ὁποῖο κατὰ τὸν αἰγυπτιακὸ μῦθο φόνευσε ὁ ἀδελφός του Σήθ (Τυφὼν γιὰ τοὺς Ἕλληνες), τὸν κατατεμάχισε καὶ στὴ συνέχεια διασκόρπισε τὰ μέλη του. Ἀπεικονίσεις τῆς Ἱσιδος μὲ μελανόχρωμα ἐνδύματα (πλήρως ἢ ἐν μέρει) ἔχουν διασωθεῖ τόσο σὲ ὁλόγλυφα ἔργα¹¹⁸ ὅσο καὶ σὲ τοιχογραφίες στήν Πομπηῖα¹¹⁹. Τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο μὲ τὴ γενικὴ καστανομέλανη ἐπίχρωση, ὅπως καὶ ἀγάλματα τῆς Ἱσιδος κατασκευασμένα ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ μαῦρο βασάλτη¹²⁰, ἀπὸ κυανότερο λίθο¹²¹, ἀπὸ φαιὸ μάρμαρο¹²² κ.ἄ. φυσικὰ δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς μελανόστολα. Ἴσως ὁμως στήν ἐπιλογή τοῦ σκοτεινοῦ χρώματος γιὰ τὴ συνολικὴ ἐμφάνιση τῆς Ἱσιδος νὰ ὑπόκειται τὸ στοιχεῖο τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τῆς θεᾶς ὡς τῆς μαύρης γῆς τῆς Αἰγύπτου, τὴν ὁποία πλημμύριζε ὁ Νεῖλος καθιστώντας τὴν εὐφορῇ¹²³. Ὁ Ἡρόδοτος χαρακτηρίζει τὴν Αἴγυπτο μελάγχλαιον, καθὼς τὸ χῶμα τῆς εἶναι ἱλὺς ποὺ μεταφέρει ὁ Νεῖλος ἀπὸ τὴν Αἰθιοπία¹²⁴, καὶ σὲ ἕνα ἐπίγραμμα ἡ Ἱσις ἀποκαλεῖται προστάτιδα θεὰ τῆς μελαμβώλου (εὐφορῆς) Αἰγύπτου¹²⁵.

Τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας, ποὺ συμβολίζει τὴν ἐξασφάλιση εὐημερίας, τὴν προσφορὰ πλούτου καὶ ἀγαθῶν, καὶ ὁ οἶαξ, ποὺ συμβολίζει τὴ ρύθμιση καὶ κατεύθυνση τοῦ πεπρω-

116. Marc Aurel und seine Zeit 180 ἀρ. κατ. Κ 29. Tran tam Tinh 1990, ἀρ. κατ. 305a. *Iside. Il mito - il mistero - la magia*, Milano, Palazzo Reale, 22 febbraio - 10 giugno 1977 (ἐπιμ. E. A. Arslan, Milano 1997) 265 ἀρ. κατ. IV.293. Merkelbach εἰκ. 96.

117. Παπαδάκης 149, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Tran tam Tinh 1990, 762. Ὁ Πλούταρχος, *Περὶ Ἱσιδος καὶ Ὁσίριδος* 52 ταντίζει τὸν Ὁσίριν μὲ τὸν ἥλιο καὶ τὴν Ἱσιδα μὲ τὴ σελήνη καὶ ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ἀγαλμάτων τῆς θεᾶς μὲ κέρατα στήν κεφαλὴ σὲ μνηοειδὲς σχῆμα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μελανόστολα· αὐτὰ συμβολίζουν τὶς μειώσεις καὶ ἀποκρύψεις τῆς

σελήνης, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων ἡ Ἱσις ἐπιζητεῖ καὶ ποθεῖ τὸν Ὁσίριν.

118. Π.χ. Tran tam Tinh 1990, ἀρ. κατ. 53b.

119. Π.χ. αὐτόθι ἀρ. κατ. 77.

120. Π.χ. αὐτόθι ἀρ. κατ. 23.

121. Μπρούσκαρη 137-139 εἰκ. 139.

122. Μπουνάκης 60 πίν. 9α.

123. Tran tam Tinh 1990, 793. Μαχαίρα 244. Merkelbach 7 μὲ σημ. 5.

124. Ἡρόδ. II 12.

125. *Παλατινὴ Ἀνθολογία* VI 231. Merkelbach 94.

μένου των ανθρώπων, αποτελούν τα παλαιότερα αναγνωριστικά, προσδιοριστικά σύμβολα της Τύχης¹²⁶. Κατά τον Πausανία (IV 30, 4) ο γλύπτης Βούπαλος από την Χίο, πού έζησε τον 6ο αϊ. π.Χ., δημιούργησε στη Σμύρνα ένα άγαλμα της Τύχης με πόλο στην κεφαλή και τὸ κέρας της Ἀμαλθείας στὸ ένα χέρι, ἀπὸ τὸ α' τέταρτο τοῦ 4ου αϊ. π.Χ. εἶναι γνωστὲς ἀνάγλυφες ἀπεικονίσεις της Τύχης με τὸ κέρας της ἀφθονίας, τὴν Τύχη συνέδεσε με τὸν οἶακα ὁ Αἰσχύλος στὸν Ἀγαμέμνονα (661-666) καὶ με τὸν οἶακα ἔχει ἀπεικονιστεῖ ἡ Τύχη ἤδη σὲ ένα προξενικὸ ψήφισμα τοῦ 362/1 π.Χ. ἀπὸ τὴν Τεγέα¹²⁷. Τὸ κέρας της ἀφθονίας καὶ ὁ οἶαξ, ὁ ὁποῖος συχνὰ στηρίζεται στὴ σφαῖρα, συνδυάστηκαν ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση της Τύχης/Fortunae, τὸ πρότυπο της ὁποίας ἀνάγεται σὲ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αϊ. π.Χ. με τὸ κέρας της ἀφθονίας στὸ ἀριστερὸ χέρι, τὴ σπονδικὴ φιάλη στὸ χαμηλωμένο δεξιὸ καὶ ἴσως τὸ τειχόμορφο στέμμα στὴν κεφαλὴ¹²⁸.

Λατρεία της Τύχης διαπιστώνεται στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ἄλλες πόλεις με βεβαιότητα ἀπὸ τὸν 4ο αϊ. π.Χ.¹²⁹ Διάφορα ἀγάλματα της Ἀγαθῆς Τύχης παραδίδονται ὡς δημιουργίες τοῦ Πραξιτέλη· ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ ἓνα ἦταν στημένο κοντὰ στὸ ἀθηναϊκὸ Πρυτανεῖο, ἡ ὠραιότητα τοῦ ὁποῖου ὁδήγησε σὲ ἐρωτικὴ παραφροσύνη ἓναν νεαρὸ Ἀθηναῖο σύμφωνα με ὕστερης ἐποχῆς ἀνεκδοτολογικὴ διήγηση τοῦ Αἰλιανοῦ (*Varia Historia* IX 39), καὶ ἓνα ἄλλο μαζί με τὸν Ἀγαθοδαίμονα, ἴσως ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, εἶχε μεταφερθεῖ στὸ Καπιτώλιο¹³⁰. Σὲ δύο ἀποσπάσματα τοῦ Πινδάρου, τὰ ὁποῖα διέσωσε ὁ Πausanίας (IV 30, 4· VII 26, 8), ἡ Τύχη ἀποκαλεῖται φερέπολις στὸ πρῶτο καὶ χαρακτηρίζεται ὡς ἡ ἰσχυρότερη ἀπὸ τὶς Μοῖρες στὸ δεύτερο¹³¹. Ὡστόσο, μόνον ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αϊ. π.Χ. ἡ Τύχη ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ μεγάλη δημοτικότητα ὡς θεὰ της πόλης¹³². Ἕνας ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀκέφαλος γυναικεῖος κορμὸς ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ, γύρω στὰ 330-320 π.Χ. ἢ λίγο ὕστερότερα, πιθανότατα ἀπεικονίζει τὴν Ἀγαθὴ Τύχη με ἓνα χάλκινο κέρας της ἀφθονίας στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ σύμφωνα με ἓναν ἀγαλματικὸ τύπο, ὁ ὁποῖος ἀφενὸς ὑπῆρξε πολὺ ἀγαπητὸς γιὰ τὴν ἀπεικόνιση διαφόρων νεαρῶν καὶ δραστήριων μορφῶν, θεοτήτων καὶ προσωποποιήσεων καὶ ἀφετέρου ἀντιγράφηκε πολλὲς φορὲς στὰ ἀγάλματα της Τύχης/

126. Edwards 533 με σημ. 20, 21. Γιὰ τὴν Τύχη, τὶς φιλολογικὲς πηγές, σὶς ὁποῖες ἀναφέρεται, τὴ λατρεία καὶ τὶς ἀπεικονίσεις της βλ. κυρίως F. W. Hamdorf, *Griechische Kultpersonifikationen der Vorhellenistischen Zeit* (Mainz 1964) 37-39, 97-100. H. A. Shapiro, *Personifications in Greek Art. The Representation of Abstract Concepts. 600-400 B.C.* (Kilchberg/Zürich 1993) 227 κέ. Matheson 19-33.

127. Edwards 533. Ὡς πρὸς τὸν Βούπαλο ἔχει ὑποθεθεῖ ὅτι ὑπῆρξε καὶ ἓνας νεώτερος ὁμώνυμος γλύπτης τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, οἱ δημιουργίες τοῦ ὁποῖου ἦταν ἀρχαϊστικὲς. R. Heindenreich, *Bupalos und Pergamon*, AA 1935, 668-701. Γιὰ τὶς ἀνά-

γλυφες ἀπεικονίσεις της Ἀγαθῆς Τύχης κατὰ τὸν 4ο αϊ. π.Χ. βλ. K. Bemann, *Füllhörner in klassischer und hellenistischer Zeit* (1994) 55-62. Γιὰ τὴν ἀπεικόνιση της Τύχης στὸ ψήφισμα ἀπὸ τὴν Τεγέα (IG V 2, 1) βλ. καὶ M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs* (13. Beih. AM, Berlin 1989) 126 ἀρ. κατ. N 2 πίν. 53,3.

128. R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jahrhunderts vor Christus* (Darmstadt 1963) 38. Edwards 533 κέ. με σημ. 22.

129. Matheson 19 κέ.

130. Hamdorf ὅ.π. (σημ. 126) 38.

131. Shapiro ὅ.π. (σημ. 126) 227.

132. Αὐτόθι.

Fortunae τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων¹³³. Πὰ τὸν κορμὸ τῆς Ἀγορᾶς ἔχει ὑποστηριχθεῖ καὶ ὅτι ἦταν ἓνα λατρευτικὸ ἄγαλμα ποὺ ἀπέδιδε τὴν Τύχη ὡς θεὰ τῆς πόλης, στημένο σὲ ὑπαίθριο χῶρο¹³⁴, καθὼς δὲν ὑπάρχει γραπτὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. γιὰ ναὸ τῆς Τύχης στήν Ἀθήνα.

Ἡ μυριώνυμος Ἴσις, ἡ ὁποία συνενώνει καὶ συγκεράζει τὶς ιδιότητες πολλῶν θεοτήτων, ἀπεικονίζεται ὀρθία καὶ κρατώντας τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας στὸ ἀριστερὸ χέρι πιθανῶς ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν βασιλισσῶν σὲ μορφὴ Ἰσιδος στὶς οἰνοχόες ἀπὸ φαγεντιανῇ¹³⁵. Σὲ δακτυλιόλιθο τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ ταφὴ στήν Πάτρα, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 2ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἡ Ἴσις μὲ τὸ βασίλειον στήν κεφαλὴ στέκεται στήν πλώρη πλοίου ἀγγίζοντας τὸν οἶακα καὶ κρατώντας στὸ δεξιὸ χέρι κλαδὶ φοῖνικα, σύμβολο τῆς Νίκης¹³⁶. Ὁ οἶαξ, δάνειο ἀπὸ τὴν Τύχη, εἶναι ἓνα σύμβολο ποὺ προσιδιάζει στήν Ἰσιδα, γιατί ἡ θεὰ αὐτὴ ὄχι μόνον ἔχει τὴ δύναμη νὰ καθορίζει τὸ πεπρωμένο τῶν ἀνθρώπων¹³⁷ καὶ ὁ πιστὸς ἔλπιζε ὅτι μὲ τὴ βοήθειά της θὰ κατανικοῦσε τὴ μοῖρα του¹³⁸, ἀλλὰ εἶναι καὶ κυρία τῶν θαλασσῶν¹³⁹, πόντου δῖα ἄνασσα, σύμφωνα μὲ τὸν ὕμνο ἀπὸ τὴν Κίον γιὰ τὸν Ἄνουβιν. Οἱ εὐρύτατα διαδεδομένες κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀπεικονίσεις τῆς Ἰσιδος μὲ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸν οἶακα στὸ δεξιό, ἀποτέλεσμα τοῦ συγκρητισμοῦ τῆς θεᾶς μὲ τὴν Τύχη, ἡ ὁποία συγχωνεύεται μὲ τὴ ρωμαϊκὴ θεὰ τῆς εὐφορίας Fortuna, μαρτυροῦν τὴ μεγάλη δημοτικότητα ποὺ γνώρισε ὁ τύπος αὐτός¹⁴⁰. Τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας ποὺ περιβάλλουν τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας στὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο διαπιστώνονται κάποτε καὶ στὸ κέρας τῆς ἀφθονίας ποὺ κρατεῖ ἡ Τύχη/Fortuna¹⁴¹.

Τὸ κράνος ποὺ φέρει ἡ θεὰ στήν κεφαλὴ στὸ εἰδῶλιο¹⁴² (εἰκ. 1-3) μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία παραλλαγή τοῦ κράνους ποὺ ὀνομάζεται βοιωτιουργές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τόπο κατασκευῆς του¹⁴³, καθὼς ἔχει τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ εὐρὺ καὶ ἔντονα ἐπικλινές γεῖσο, ἀλλὰ δὲν σχηματίζει τὶς συνήθεις πτυχώσεις στὰ πλάγια. Τὸ κράνος πιθανῶς ὑποδηλώνει τὴν ἐξο-

133. L. Guerrini, Problemi statuari: originali e copie, *StMisc* 22, 1974-1975, 109-116, ἰδιαίτ. 110 σημ. 10, πίν. 24-29. Palagia 1994a, 113-122, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

134. Αὐτόθι 120. Palagia 1994b, 65 εἰκ. 36.

135. Tran tam Tinh 1990, 792.

136. Ἰ. Παπαποστόλου, Ἑλληνιστικοὶ τάφοι τῆς Πάτρας II, *ΑΔ* 33, 1978, Α, 361 κέ. πίν. 112α-β.

137. Burkert 33. Βλ. καὶ Müller 74 (ἀρεταλογία Μέμφιδος στίχ. 55 καὶ 56): Ἐγὼ τὸ ἱμαρμένον νικῶ· ἐμοῦ τὸ εἱμαρμένον ἀκούει.

138. *Spätantike* 99.

139. Μποσνάκης 62. Βλ. καὶ Müller 61 (ἀρεταλογία Μέμφιδος στίχ. 39): ἐγὼ ποταμῶν καὶ ἀνέμων καὶ θαλάσσης εἰμὶ κυρία.

140. Tran tam Tinh 1990, 794. Πρβ. Matheson 23 εἰκ. 6.

141. Π.χ. *LIMC* VIII (1997) λ. *Tyche* ἀρ. κατ. 71 [L. Villard] = *LIMC* VIII (1997) λ. *Fortuna* ἀρ. κατ. 16 [F. Rausa]. Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ὑπάρχουν καὶ προτομές τοῦ Σαράπιδος ποὺ ξεπροβάλλουν ἀπὸ φυτικὸ κάλυκα, ἓνα ἔμβλημα τῆς ἀναγέννησης καὶ τῆς εὐημερίας. Clerc - Leclant 1994b, 691. Μποσνάκης 54 κέ. πίν. 8β.

142. Ἐνα ἀσυνήθιστο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, μὲ πολὺ εὐρύτερο καὶ αἰσθητὰ λιγότερο ἐπικλινές γεῖσο ἀπὸ αὐτὸ στὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο, καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸν μνηίσκο τῆς σελήνης, φέρει ἡ Ἴσις-Δήμητρα σὲ ἀνάγλυφο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος στὸ Δίον. Δ. Παντερμαλῆς, *Δίον. Ἡ ἀνακάλυψη* (Ἀθήνα 1999) 89.

143. Πρβ. Ὁ Ἀλεξανδρῇ, Κράνος «Βοιωτιουργές» ἐξ Ἀθηνῶν, *ΑΕ* 1973, 93-102 πίν. 51-54.

μοίωση της "Ισιδος με την Ἀθηνᾶ, τὴ Minerva τῶν Ρωμαίων¹⁴⁴. Ὁ Ἀπουλήιος (*Metam.* XI 5), γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀναφέρει καὶ τὴν πολιοῦχο θεὰ τῆς Ἀθήνας ἀνάμεσα στὶς πολλὲς ἄλλες θεότητες, τὶς ὁποῖες ἀφομοίωσε ἡ "Ισις.

Στὸ σημεῖο ἔνωσης τοῦ θολωτοῦ τμήματος τοῦ κράνους με τὸ γεῖσο ἐπικάθεται τὸ τειχόμορφο στέμμα (εἰκ. 1-3). Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι οἱ τοξωτὲς πύλες τοῦ στέμματος εἶναι ἐπτὰ. Ἐπτάπυλος ὀνομάζεται ἡ πόλη τῶν Θηβῶν στὴ Βοιωτία στὸν Ὅμηρο καὶ στοὺς τραγικοὺς ποιητές¹⁴⁵. Ἀλλὰ γενικὰ τὸ ἐπτὰ εἶχε ἐπικρατήσει στὸν ἀρχαῖο κόσμος ὡς ἱερὸς καὶ μυστικὸς ἀριθμὸς¹⁴⁶. Ὡς πρὸς τὴ μορφὴ τοῦ στέμματος τῆς θεᾶς στὸ εἰδῶλιο εἶναι παρόμοιο με τὸ τειχόμορφο στέμμα με τὶς πύλες ποὺ φέρει ἡ ἔνθρονη Κυβέλη σὲ ἓνα χάλκινο ἔλασμα ἀπὸ τὴ Ρώμη τοῦ 1ου-2ου αἰ. μ.Χ.¹⁴⁷

Τὸ κράνος ἀπαντᾶται σὲ εἰδῶλια τῆς "Ισιδος μαζὶ καὶ με τὸ χαρακτηριστικὸ ἔμβλημα τῆς θεᾶς. Π.χ. τὸ βασίλειον ἔχει ἀποδοθεῖ ἐπάνω σὲ ἓνα εἶδος κράνους σὲ ἓνα πῆλινο εἰδῶλιο καθιστῆς "Ισιδος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹⁴⁸, καὶ ἐπάνω σὲ ἄλλο εἶδος κράνους σὲ ἓνα χάλκινο εἰδῶλιο "Ισιδος Πανθέας, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, στὴ Νεάπολη¹⁴⁹. Ὁ συνδυασμὸς ἑνὸς εἶδους κράνους καὶ τειχόμορφου στέμματος δὲν λείπει ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις τῆς "Ισιδος στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ μαζὶ καὶ με τὸ ἰσιακὸ ἔμβλημα. Π.χ. σὲ ἓνα χάλκινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Συρία, σήμερα στὸ Λοῦβρο, ὁμοίως τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἡ "Ισις-Τύχη φέρει τὸ τειχόμορφο στέμμα, τὸ βασίλειον καὶ στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς ἓνα κράνος¹⁵⁰.

Ἀπεικονίσεις τῆς "Ισιδος με τειχόμορφο στέμμα, συνδυασμένο ὅμως καὶ με ἄλλα σύμβολα καὶ μεταξὺ αὐτῶν τὸ ἰσιακὸ ἔμβλημα, ἀπαντῶνται σὲ καμέες ἤδη ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ¹⁵¹. Τὸ τειχόμορφο στέμμα, τὸ ὁποῖο φέρουν διάφορες γυναικεῖες θεότητες καὶ προσωποποιήσεις – πρωτίστως ἡ Κυβέλη, ἡ Τύχη καὶ ἡ Τύχη πόλης– ἀποτελεῖ σύμβολο προστασίας καὶ κυριαρχίας¹⁵². Ἡ "Ισις-Τύχη φέρει τὸ τειχόμορφο στέμμα, διότι στὶς ἀρμοδιότητές της ὑπάγεται καὶ ἡ προστασία πόλεων¹⁵³. Σὲ ἀρεταλογίες τῆς "Ισιδος ἀναφέρεται συχνὰ ἡ προστασία πόλεων με τείχη ποὺ ἔκτισε ἡ ἴδια ἡ θεά¹⁵⁴: ἐγὼ περιβόλους πόλεων ἔκτισα καὶ πόλεις τε σεμοῖς περιβόλοις ἐτείχισα.

144. Πὰ τὴν ἐξομοίωση αὐτὴ βλ. Witt 121-123.

145. Βλ. Liddell-Scott λ. *ἐπτάπυλος*.

146. Π.χ. Ἀριστοτ. *Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ* 13, 6, 5 (ἐπτὰ μὲν φωνήεντα, ἐπτὰ δὲ χορδαὶ ἢ ἁρμονία, ἐπτὰ δὲ αἱ πλειάδες, ἐν ἐπτὰ δὲ ὁδόντας βάλλει (...), ἐπτὰ δὲ οἱ ἐπὶ Θήβας). Πὰ τὸν ἀριθμὸ ἐπτὰ βλ. καὶ Μπρούσκαρη 73 κέ.

147. LIMC VIII (1997) λ. *Kybele* ἀρ. κατ. 78 [E. Simon].

148. Πινγκάτογλου 34 ἀρ. κατ. 9.

149. V. Tran tam Tinh, *Le culte des divinités orientales en Campanie* (EPRO 27, Leiden 1972) 209 εἰκ. 17. Tran tam Tinh 1990, ἀρ. κατ. 319b. Πάνω σὲ ἓνα εἶδος κράνους (;) ἀποδίδεται τὸ βασίλειον καὶ σὲ

ἓνα χάλκινο ἀγαλμάτιο "Ισιδος-Τύχης/Fortunae τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ ἰδιωτικὸ ἱερὸ στὴν Κῶ. Μποσνάκης 62 πίν. 10β.

150. Tran tam Tinh 1990, ἀρ. κατ. 315c.

151. Παπαγεωργίου 233 κέ. ἀρ. κατ. 86 καὶ 355.

152. Γενικὰ γιὰ τὸ τειχόμορφο στέμμα βλ. αὐτόθι 179 κέ. γιὰ μορφὲς με τειχόμορφο στέμμα. Πὰ τὴ σημασία τοῦ τειχόμορφου στέμματος βλ. καὶ U. Türck, *Mauerkronenkelim von der Antike bis zur Gegenwart. Zum historischen Ursprung eines anatolischen Kelim-musters*, *Boreas* 23/24, 2000/2001, 165-169.

153. Παπαγεωργίου 235.

154. Peek 69, 124, 129. Müller 72, στίχ. 51.

Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα Τύχης μὲ τειχόμορφο στέμμα προσφέρει ἓνα μαρμαρίνο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν Πισιδία, γύρω τὸ 200 μ.Χ.¹⁵⁵ Ἡ Τύχη ἀπεικονίζεται στὸν τύπο Ὑγείας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., κρατεῖ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, στηρίζει τὸ δεξιὸ στὸν οἶακα καὶ στήν κεφαλὴ φέρει διάδημα μαζὶ μὲ τειχόμορφο στέμμα. Σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ξάνθο, σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, ἀπεικονίζονται μέσα σὲ ναὸ δύο ἀγάλματα, ἓνα τοῦ ὄρθιου Σαράπιδος ποὺ κρατεῖ κέρας τῆς ἀφθονίας καὶ φιάλη καὶ ἓνα ἄλλο μᾶς ὄρθιας γυναικείας θεότητας μὲ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας καὶ τὸν οἶακα στὰ χέρια καὶ μὲ τειχόμορφο στέμμα στήν κεφαλὴ¹⁵⁶. Ἡ ταύτιση τῆς θεότητος αὐτῆς εἶναι ἀμφιλεγόμενη, καθὼς ἔχει θεωρηθεῖ Ἰσις-Τύχη¹⁵⁷, ἀλλὰ καὶ μόνον Τύχη, ἐπειδὴ δὲν φέρει χαρακτηριστικὰ, προσδιοριστικὰ γνωρίσματα Ἰσιδος καὶ ὁ Σάραπιδος ἀπεικονίζεται κάποτε μαζὶ καὶ μὲ τὴν Τύχη¹⁵⁸.

Ὡς πρὸς τὴν Τύχη πόλης μὲ τὸ τειχόμορφο στέμμα στήν κεφαλὴ τὸ ἀντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα εἶναι τὸ περίφημο ἄγαλμα τῆς καθιστῆς Τύχης τῆς Ἀντιοχείας ποὺ πατοῦσε ἐπὶ τοῦ προσωποποιημένου Ὁρόντου, γύρω στὸ 300 π.Χ., ἔργο τοῦ Σικυνώνιου γλύπτη Εὐτυχίδου¹⁵⁹. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἰσις-Τύχη ὑπῆρξε ἰδιαίτερος προστάτιδα θεὰ τῆς Ἀλεξάνδρειας¹⁶⁰. Σὲ ἀλεξανδρινὰ νομίσματα τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἡ προσωποποίηση τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἡ ὁποία ἀπεικονίζεται ὄρθια καὶ μὲ τειχόμορφο στέμμα, συνδέεται μὲ τὴν Ἰσιδα, καθὼς κρατεῖ στὸ δεξιὸ χέρι μία προτομὴ τοῦ Σαράπιδος¹⁶¹.

Ἡ Κυβέλη φέρει τὸ τειχόμορφο στέμμα ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ – πάντως ὕστερότερα ἀπὸ τὴν Τύχη – καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους τὸ στέμμα αὐτὸ ἀποβαίνει ἓνα ἀπὸ τὰ πρὶν σημαντικὰ χαρακτηριστικὰ, προσδιοριστικὰ τῆς γνωρίσματα¹⁶². Συγκρητισμὸ μεταξὺ Κυβέλης καὶ Τύχης/Fortunae μαρτυρεῖ π.χ. ἓνα ἀγαλμάτιο ἄγνωστης προέλευσης στὴ Μαδρίτη, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., καθὼς ἡ Κυβέλη, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ δύο λιοντάρια καὶ πιθανῶς ἔφερε τὸ τειχόμορφο στέμμα στήν κεφαλὴ, κρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας καὶ ἴσως στήριζε τὸ ἀριστερὸ σὲ οἶακα¹⁶³. Στους ρωμαϊκοὺς χρόνους σὲ πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μὲ βάση τὴ μαρτυρία νομισμάτων, ἡ Κυβέλη μὲ τειχόμορφο ἢ πυργωτὸ στέμμα συνδέεται μὲ τὴν Τύχη τῆς πόλης, τὴν προστάτιδα θεὰ τῆς πόλης¹⁶⁴. Θεωρεῖται ὅτι πιθανῶς ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ διαπιστωμένη στὴ Ρώμη, ὅπου ἡ Μεγάλῃ Μητέρα (Magna Mater) ἦταν πρωτίστως μία θεότητα τῆς πόλης ποὺ σχετιζό-

155. M. B. Comstock - C. C. Vermeule, *Sculpture in Stone. The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston* (Boston 1976) 123 ἀρ. 190. *LIMC* VIII (1997) λ. Tyche ἀρ. κατ. 84 [L. Villard].

156. V. Tran tam Tinh, *Sérapis debout. Corpus des monuments de Sérapis debout et étude iconographique* (EPRO 94, Leiden 1983) 151 ἀρ. κατ. III 4, εἰκ. 93.

157. Π.χ. Clerc - Leclant 1994b ἀρ. κατ. 125a.

158. Edwards 539 πίν. 87b.

159. B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture, I. The Styles of ca. 331-200 B.C.* (1990) 233 κέ. πίν. 115, μὲ

βιβλιογραφία. Christof 23-31 εἰκ. 1.

160. *Spätantike* 99 μὲ σημ. 10.

161. *LIMC* I (1981) λ. Alexandria ἀρ. 52-59 (M.-O. Jentel).

162. Matheson 24. *LIMC* VIII (1997) λ. Kybele 765 κέ. [E. Simon].

163. *LIMC* VII (1997) λ. Kybele ἀρ. κατ. 53 [E. Simon].

164. L. E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele* (Berkeley, Cal. 1999) 330. Τὴν ὑπόδειξη ὀφείλω στήν καθ. κ. Εὐγενία Βικέλα.

ταν με την προστασία της Ρώμης¹⁶⁵. Ἡ Ἰσις στὰ πλαίσια τοῦ θεολογικοῦ συγκρητισμοῦ τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων ταυτίζεται καὶ με τὴ Μεγάλῃ Μητέρα, τὴν Κυβέλη, ὅπως συνάγεται ἀπὸ γραπτὲς πηγές, ἀπὸ εὐρήματα π.χ. στὸ Ἰσεῖον στὴν Ἐρέτρια (μαρμάρινα ἀγάλματα Ἰσιδος ὡς Κυβέλης) καὶ ἄλλες μαρτυρίες¹⁶⁶. Ἐντούτοις, στὸ ἐλεφάντινο εἰδώλιο δὲν ὑπάρχει κάποιο ἀναγνωριστικό, προσδιοριστικό σύμβολο τῆς Κυβέλης.

Μία ἄλλῃ θεὰ ποὺ ἀπεικονίζεται με τειχόμορφο στέμμα εἶναι ἡ Ἀφροδίτη, ὅπως δείχνουν παραστάσεις τῆς σὲ νομίσματα τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁶⁷ Ὁ συγκρητισμὸς τῆς Ἰσιδος με τὴν Ἀφροδίτη ἔχει τὶς ρίζες του στὴ φαραωνικὴ Αἴγυπτο με τὴν ἐξομοίωση τῆς Ἰσιδος με τὴν Ἀθώρ, θεὰ τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ γάμου καὶ ἀντίστοιχῃ με τὴν ἐλληνικὴ Ἀφροδίτη¹⁶⁸. Ἡ ταύτιση τῆς Ἰσιδος με τὴν Ἀφροδίτη ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἔχει ὑποστηριχθεῖ γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴ Θράκη¹⁶⁹ καὶ στὴ Δῆλο τὴν ἐπιβεβαιώνουν ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες τοῦ 2ου/1ου αἰ. π.Χ.¹⁷⁰ Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸ Ἰσεῖον τῆς Ἐρετρίας βρέθηκε καὶ μαρμάρινο σύμπλεγμα πιθανῶς Ἀφροδίτης καὶ Ἀδωνιδος, τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων¹⁷¹. Ἀξίζει ἀκόμη νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι στὸν ὕμνο ἀπὸ τὴν Κίον γιὰ τὸν Ἄνουβιν οἱ στίχοι ποὺ ἀναφέρονται στὴ γέννηση τῆς Ἰσιδος ἀπὸ τὸν Οὐρανὸ στὰ κύματα τοῦ πόντου ὑπαινίσσονται τὴν ταύτιση τῆς θεᾶς με τὴν Ἀφροδίτη, ἡ ὁποία ἐπονομάζεται καὶ Ἀφρογένεια¹⁷². Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Ἰσιδος-Ἀφροδίτης-Ἀστάρτης ἀπὸ τὴ Συρία κατὰ ἓναν συροφοινικικὸ τύπο, ἄλλες ἀπεικονίσεις τῆς Ἰσιδος-Ἀφροδίτης ὑπὸ τὴν ἐλληνοαιγυπτιακὴ ἐπίδραση δείχνουν τὴ θεὰ σύμφωνα με διάφορους τύπους τῆς Ἀφροδίτης τῶν κλασικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ με ἐμβλήματα στὴν κεφαλὴ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἰσιδος¹⁷³.

Ἡ μνημόνευση τῆς Ἀφροδίτης προτρέπει καὶ στὴν ἐξέταση τῆς χελώνης στὸ ἐλεφάντινο ἔργο (εἰκ. 4). Εἶναι γνωστὰ ἀγάλματα τῆς Ἰσιδος, στὰ ὁποῖα ἡ Αἴγυπτία θεὰ ἀπεικονίζεται ὀρθία νὰ πατεῖ με τὸ ἀριστερὸ πόδι πάνω σὲ ἓναν κροκόδειλο, τὸ χαρακτηριστικὸ ἔρπετό τοῦ Νεῖλου¹⁷⁴. Ἄλλῃ ὁμως ἀπεικόνιση τῆς Ἰσιδος με τὴ χελώνη στὴν ἴδια θέση, ὅπως μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σχεδὸν βέβαιο στὸ ἐλεφάντινο εἰδώλιο (εἰκ. 4), δὲν εἶναι γνωστή. Ὁ Πausanias (VI 25, 1) ἀναφέρει τὸ χρυσελεφάντινο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας στὴν Ἡλιδά, ἔργο τοῦ Φειδία, στὸ ὁποῖο ἡ θεὰ πατοῦσε με τὸ ἀριστερὸ πόδι πάνω σὲ χελώνη. Κατὰ τὸν Πλούταρχο¹⁷⁵ ἡ χελώνη στὴ φειδιακὴ δημιουργία ἦταν ἓνα σύμβολο τῆς ζωῆς τῶν γυναικῶν, καθὼς οἱ παρθένες χρειάζονταν φρούρηση καὶ οἱ ὑπανδρες γυναῖκες ἔπρεπε νὰ παραμένουν στὸ σπίτι τους καὶ νὰ εἶναι σιωπηλές. Στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἡ χελώνη θεωρεῖται σήμερὰ ἓνα σύμβολο με οὐράνιο καὶ χθό-

165. Roller ὁ.π. 330.

166. Παπαδάκης 131-133 εἰκ. 10. Witt 68 κέ., 72.

167. BMC, Cyprus 59-60 ἀρ. 64-67 πίν. 12,1-4. Palagia 1994b, 65.

168. Tran tam Tinh 1990, 793.

169. Αὐτόθι 793, με βιβλιογραφία.

170. Μποσνάκης 61 σημ. 183, με βιβλιογραφία.

171. Παπαδάκης 135-138 εἰκ. 12.

172. Πολυώνυμος Ἰσις, ἣν τέκεν Οὐρανὸς Εὐφρονίδης ἐπὶ κύμασι πόντου μαρμαρέοις. Peek 138 κέ. (Der Anubishymnus von Kios), 142 (σχολιασμὸς τῶν στίχων 5-7).

173. Tran tam Tinh 1990, 793.

174. Π.χ. Bommas 17 εἰκ. 17.

175. Πλούτ. Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος 75.

νιο περιεχόμενο¹⁷⁶. Κατὰ τὸν Πausανία (I 14, 7) στὰ βόρεια κράσπεδα τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ στήν Ἀθήνα, κοντὰ στοῦ ναοῦ τοῦ Ἡφαίστου, ὑπῆρχε ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας¹⁷⁷, τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς ὁποίας ἦταν ἔργο τοῦ Φειδία ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο¹⁷⁸. Ἐνα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους μαρμάρينو ἄγαλμα στοῦ Βερολίνου, μὲ συμπληρωμένη τὴ χελώνη μὲ βάσι ἀρχαία ὑπολείμματα, ἔχει προκαλέσει πολλὰ συζητήσια μεταξὺ τῶν μελετητῶν· ὀρισμένοι δέχονται ἀκόμη καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἄγαλμα ποὺ δημιούργησε ὁ Φειδίας γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας στήν Ἀθήνα, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀντέγραφε τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης στήν Ἡλίδα¹⁷⁹.

Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Πausανία (I 14, 7) ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση, καθὼς γιὰ πρώτη φορὰ καθιερώθηκε στοὺς Ἀσσυρίους, στὴ συνέχεια διαδόθηκε στοὺς Παπίους τῆς Κύπρου καὶ στοὺς Φοίνικες· ἀπὸ τοὺς τελευταίους τὴν παρέλαβαν οἱ Κυθήριοι καὶ στήν Ἀθήνα τὴν εἰσήγαγε ὁ Αἰγεύς. Ἔτσι, ἡ τοποθέτηση τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας ἐπὶ τῆς χελώνης, ἔνα μοτίβο ποὺ ἀποκρυσταλλώθηκε στήν κλασικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὸν Φειδία, εὐλόγα ἔχει συνδεθεῖ μὲ πρωιμότερες ἀπεικονίσεις, κατὰ τίς ὁποῖες ἡ θεὰ στέκεται καὶ μὲ τὰ δύο πόδια ἐπὶ ἐνὸς ζώου, μᾶς συνήθους στήν Ἀνατολὴ μορφῆς τῆς θεϊκῆς ἐπιφανείας¹⁸⁰. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ φειδιακοῦ μοτίβου στοῦ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο, ἴσως δάνειο ἀπὸ τὸ ἄγαλμα στοῦ ἀθηναϊκοῦ ἱεροῦ, μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στήν Ἀφροδίτη Οὐρανία.

Συνοψίζοντας, ἡ γυναικεῖα θεϊκὴ μορφή στοῦ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο δὲν φέρει στήν κεφαλὴ τὸ σημαντικότερο καὶ κυριότερο διακριτὸ ἔμβλημα τῆς Ἰσιδος, δηλαδὴ τὸ ἀθωρικὸ ἔμβλημα ἢ τὸ βασίλειον, τὸ ὁποῖο θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀναντίρρητη ταύτιση μὲ τὴ θεὰ αὐτή. Ἐντούτοις, ἡ θεότητα παρουσιάζει γνωρίσματα τῆς Ἰσιδος, δηλαδὴ τὴν ἐνδυμασία καὶ τὴν κόμμωση, γνωρίσματα τῆς Τύχης, δηλαδὴ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας, τὸν οἶακα καὶ τὸ τειχόμορφο στέμμα, τὸ ὁποῖο παράλληλα ἀποτελεῖ καὶ τὸ σημαντικότερο σύμβολο τῆς Τύχης πόλης, φέρει κράνος ποὺ τὴ συνδέει μὲ τὴν Ἀθηναῖα καὶ ἐπὶ πλέον πατεῖ στὴ χελώνη, ἔνα μοτίβο περίφημου ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας, τὸ ὁποῖο σχετίζεται καὶ μὲ τὴν Ἀθήνα.

Ναὸ τῆς Τύχης τῆς πόλης στήν Ἀθήνα μὲ τὸ ἐλεφάντινο ἄγαλμά της γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., μία ἀκόμη ἐκδήλωση τῆς γενναιοδωρίας τοῦ Ἡρώδη Ἀττικοῦ (103-179 μ.Χ.) πρὸς τὴν Ἀθήνα¹⁸¹. Ἐπὶ πλέον, θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ἡ λατρεία τῆς Τύχης τῆς πόλης καθιερώθηκε στήν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν Ἡρώδη¹⁸². Οἱ πληροφορίες προέρχονται κατ' ἀρχὰς ἀπὸ τὸν Φιλόστρατο, τὸν βιογράφο τοῦ Ἡρώδη

176. Delivorrias 27 ἀρ. κατ. 174, μὲ βιβλιογραφία. Γιὰ ἄλλη ἀποψη βλ. U. Knigge, *AM* 97, 1982, 165 σημ. 96.

177. Γιὰ τὴν ταύτιση λειψάνων ναοῦ τῶν πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων στὴ θέση τοῦ προγενέστερου ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πausανία βλ. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (1971) 79.

178. Delivorrias ἀρ. κατ. 175.

179. Αὐτόθι ἀρ. κατ. 177, μὲ βιβλιογραφία. Πρόσφατα ἡ M. Weber, *AM* 121, 2006, 187 κέ. πίν. 22 ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἄγαλμα στοῦ Βερολίνου εἶναι μᾶλλον ἔνα καλὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας τοῦ Φειδία.

180. Αὐτόθι 27.

181. Tobin 174-176. Christof 245-248.

182. Tobin 176.

Ἀττικοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τόσο τὸν ναὸ τῆς Τύχης πὺν βρισκόταν στὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ἐκ νέου διαμορφωθέντος μαρμάρινου Παναθηναϊκοῦ σταδίου, ἔργο πὺν ὀλοκληρώθηκε τὸ 143/4 μ.Χ., ὅσο καὶ τὸ ἐλεφάντινο ἄγαλμα¹⁸³. Μὲ τὸν ναὸ αὐτὸν ἔχουν ταυτιστεῖ πενιχρὰ λείψανα πὺν σώζονται σήμερα στὸν λόφο τοῦ Ἀρδηττοῦ, δυτικὰ τοῦ σταδίου, πιστεύεται ὅμως ὅτι θὰ ὑπῆρχε μία μνημειώδης ἐγκατάσταση, ἡ ὁποία βρίσκει προγενέστερα παράλληλα στὴ Μικρὰ Ἀσία στὸν ναὸ τῆς Ἡρας Βασιλείας καὶ στὸν ἰωνικὸ ναὸ τοῦ Διονύσου στὸ Πέργαμον, καθὼς καὶ στὸ θέατρο τοῦ Πομπηίου στὴ Ρώμη μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης¹⁸⁴. Τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ταύτισης τῶν λειψάνων στὸν Ἀρδηττὸ μὲ τὸν ναὸ τῆς Τύχης τῆς πόλης πρόσφερε μία τιμητικὴ ἐπιγραφή χαραγμένη σὲ βάση ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο πὺν βρέθηκε κοντὰ στὸν ναὸ τὸ 1833· σὲ αὐτὴν ἀναφέρεται ἡ Ρήγιλλα, ἡ σύζυγος τοῦ Ἡρώδης, ὡς ἡ πρώτη ἱέρεια τῆς Τύχης τῆς πόλης (Ἀππίαν Ἀτειλίαν Ρήγιλλαν, Κλ. Ἡρώδου τοῦ ἀρχιερέως γυναῖκα, ἱερασμένην πρώτην τῆς Τύχης τῆς πόλεως)¹⁸⁵. Σύμφωνα μὲ μία ἄλλη ἐπιγραφή τοῦ τέλους τοῦ 2ου-ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἡ ὁποία ἦλθε στὸ φῶς κατὰ τὶς ἀνασκαφές στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ τὸ 1931 καὶ δημοσιεύθηκε πολὺ ὕστερότερα, πρὸς τιμὴν τῆς Τύχης τῆς πόλης ἐτελοῦντο ἀθλητικοὶ ἀγῶνες¹⁸⁶.

Γενικά, πιστεύεται ὅτι ὁ Ἡρώδης Ἀττικὸς μὲ τὴν ἰδρυση τοῦ ναοῦ τῆς Τύχης τῆς πόλης στὴν Ἀθήνα ἀκολούθησε ἀνατολικά πρότυπα¹⁸⁷. Πὰ τὸ ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο ἦταν στημένο στὸν ναὸ αὐτόν, γνωρίζουμε μόνον ὅτι ἦταν ἐλεφάντινο καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχει ἐπιχειρηθεῖ ἔως τώρα ὁποιαδήποτε ταύτιση ἢ ὑπόθεση ὡς πρὸς τὴ μορφὴ του. Πιθανολογεῖται μόνον ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐλεφαντόδοντο θὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὁ χρυσὸς ἢ κάποιο ἄλλο μέταλλο, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν χρυσελεφάντινων ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Πausanias (II 1, 7-8) εἶχε ἀφιερῶσει ὁ Ἡρώδης στὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Ἰσθμία, ἴσως θέλοντας νὰ μιμηθεῖ τὸν Ἀδριανὸ πὺν εἶχε ἀφιερῶσει ἓνα χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τοῦ Διὸς στὸ Ὀλυμπιεῖον (Paus. I 18, 6)¹⁸⁸. Ἐντούτοις, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ Τύχη τῆς πόλης στὴν Ἀθήνα θὰ ἔφερε στὴν κεφαλὴ τειχόμορφο στέμμα, ὅπως κατὰ κανόνα ἡ Τύχη πόλης, θὰ κρατοῦσε τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν πολὺ παλιὰ παράδοση τῶν ἀπεικονίσεων τῆς Τύχης στὴν Ἀττικὴ, καὶ ἀπὸ τὴν ἔκφραση τοῦ Φίλοστράτου νεῶς ... Τύχης καὶ ἄγαλμα ἐλεφάντινον ὡς κυβερνώσης πάντα¹⁸⁹ ἐπιτρέπεται νὰ εἰκάσουμε ὅτι θὰ κρατοῦσε τὸν οἶακα.

Μετὰ τὰ παραπάνω εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ γυναικεῖα μορφὴ στὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 (εἰκ. 1-5) μὲ τὸ τειχόμορφο στέμμα καὶ τὰ γνωρίσματα Τύχης, Ἰσιδος,

183. Φιλόστρ. *Βίοι Σοφιστῶν* 2.550: τὸ δὲ ἐπὶ θάτερα τοῦ σταδίου νεῶς ἐπέχει Τύχης καὶ ἄγαλμα ἐλεφάντινον ὡς κυβερνώσης πάντα. Tobin 174.

184. Πὰ τὸν ναὸ βλ. C. Gasparri, *Lo stadio panatenaico. Documenti e testimonianze per una riconsiderazione dell'edificio di Erode Attico*, *ASAtene* 52-53, 1974-1975, 367-375. Tobin 174 κέ. εἰκ. 31. Christof 246 κέ.

185. *IG II² 3607*. W. Ameling, *Herodes Atticus*, II. *Inscriftenkatalog* (Hildesheim 1983) ἀρ. 90. *SEG* 42,

12. Tobin 175 κέ. Christof 247 κέ.

186. S. Dow, *Athletic Agones in Roman Athens Honoring Tyche Poleos*, *AJPh* 100, 1979, 31-44. Tobin 176. Christof 248.

187. Αὐτόθι 247 κέ., μὲ βιβλιογραφία.

188. Tobin 175. Christof 247 σημ. 34.

189. Πρβ. τοὺς στίχους τοῦ Μενάνδρου, *Ἀσπίς* 146-148: Λοιπὸν τοῦνομα τοῦμόν φράσαι τίς εἰμι, πάντων κυρία τούτων βραβεῦσαι καὶ διοικῆσαι; Τύχη. Matheson 22 μὲ σημ. 19.

Ἀθηνᾶς καὶ Ἀφροδίτης ἀπεικονίζει τὴν «Τύχην τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων», ἐπαναλαμβάνοντας τὸν τύπο τοῦ ἐλεφάντινου λατρευτικοῦ τῆς ἀγάλματος στὸν ναὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., τὸν ὁποῖο ἀνήγειρε ὁ Ἡρώδης Ἀττικός στὸν λόφο τοῦ Ἀρδηττοῦ. Τὰ γνωρίσματα τῆς Ἰσιδος – κόμμωση καὶ ἐνδυμασία – κάλλιστα μποροῦν νὰ ὀφείλονται στὴ σχέση τοῦ Ἡρώδη Ἀττικοῦ μὲ τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν, ἴσως ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀδριανοῦ, μία σχέση πού ἀποδεικνύεται ἀρκετὰ ἰσχυρὴ μὲ τὴν ἴδρυση ἀπὸ τὸν βαθύπλουτο σοφιστὴ τοῦ πολυτελοῦς καὶ ἔντονα αἰγυπτιαζόντος ἱεροῦ τῶν θεῶν αὐτῶν στὴ γενέτειρά του, τὸν Μαραθῶνα¹⁹⁰. Ἐξάλλου, ὅπως προαναφέρθηκε, στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης ὑπῆρχε ναὸς τῆς Ἰσιδος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἴσως δὲν εἶναι χωρὶς σημασία καὶ ἡ ἀναφορὰ τῆς Ἰσιδος ὡς σωτείρας τῶν Ἀθηναίων σὲ ἀναθηματικὴ χάλκινη πλάκα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.¹⁹¹, μία ἀναφορὰ πού μπορεῖ νὰ τὴ συνδέει μὲ τὴν Τύχην τῆς πόλης ὡς προστατίδα θεὰ τῆς Ἀθήνας κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Πέρα ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἑξομοίωση τῆς Ἰσιδος μὲ τὴν Ἀφροδίτη, τὴ στενὴ σχέση τῶν δύο θεαινῶν μαρτυρεῖ στήν Ἀθήνα ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ τὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀναθέτρια, λυχνάπτρια καὶ ὄνειροκρίτις τῆς Ἰσιδος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς στὸ Ἰσεῖον ἀνέθεσε σὲ αὐτὴν καὶ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης (καὶ τὴν [Ἀ]φροδείτην τῇ θεῷ ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέθηκεν, ἐπισκευάσασα καὶ αὐτὴν τὴν θεὸν καὶ τὰ περὶ αὐτὴν, οὔσα καὶ λυχνάπτρια αὐτῆς καὶ ὄνειροκρίτις)¹⁹². Στὸ ἄγαλμα τῆς Τύχης τῆς πόλης στήν Ἀθήνα, τὸ ὁποῖο δημιουργεῖται μὲ βεβαιότητα γιὰ πρώτη φορὰ στὸν 2ο αἰ. μ.Χ., φαίνεται νὰ ταιριάζει τὸ φειδιακῆς ἔμπνευσης μοτίβο μὲ τὴ χελώνη γιὰ πολλοὺς λόγους: θὰ ξεχώριζε τὴ συγκεκριμένη Τύχην ἀπὸ ἄλλες Τύχες πόλεων, θὰ τὴ συνέδεε μὲ ἓνα σπουδαῖο ἄγαλμα στήν Ἀθήνα, αὐτὸ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας, θὰ ἀνακαλοῦσε τὸν μεγάλο καλλιτέχνη μὲ τὶς χρυσελεφάντινες δημιουργίες.

Ἡ παραγωγὴ στήν Ἀθήνα τοῦ γυναικεῖου ἐλεφάντινου εἰδωλίου ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 ὡς ἐπανάληψη σὲ μικρὴ κλίμακα τοῦ ἐλεφάντινου ἀγάλματος τῆς Τύχης τῆς πόλης στὸν ναὸ τῆς, τὸν ὁποῖο ἀνήγειρε στὸν Ἀρδηττὸ ὁ Ἡρώδης Ἀττικός, εἶναι ἡ πιὸ πιθανή. Ἐξάλλου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα προέρχονται καὶ ἄλλα ἐλεφάντινα ἔργα, μὲ πιὸ χαρακτηριστικὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ 2ου ἢ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ φρέαρ στὸν Ἀγοραῖο Κολωνό, τὸ ὁποῖο ἀπεικονίζει τὸν Ἀπόλλωνα Λύκειον σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁹³

2. Ἀρ. εὐρ. Μ 2862. Εἰδῶλιο Ὅσιριδος-Διονύσου (εἰκ. 1, 6-10).

Ύψ. 0.134 μ. Ύψ. πλίνθου 0.006 μ., μῆκ. 0.058 μ., πλάτ. 0.048 μ.

Τὸ εἰδῶλιο σώζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ἕως τὸ στέμμα στήν κεφαλὴ τῆς μορφῆς. Εἶναι συγκολλημένο στοὺς μηροὺς καὶ στοὺς καρπούς τῶν χειρῶν. Λείπουν ἡ ἄνω ἀπόληξη τοῦ

190. Πὰ τὸ ἱερό τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὸν Μαραθῶνα βλ. παραπάνω σημ. 92.

191. Walker 246 κέ. ἀρ. 5.

192. IG II² 4771. Walker 246 ἀρ. 6.

193. T. L. Shear, The Campaign of 1936, *Hesperia*

VI, 1937, 349-351 εἰκ. 13-14. M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (New York 1955) 18 εἰκ. 20-21. E. J. Milleker, *The Statue of Apollo Lykeios in Athens* (Ann Arbor 1986) 264-271 ἀρ. κατ. 18 πίν. 50-54, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εἰκ. 6-7. Εἰδῶλιο Ὅσιριδος-Διονύσου (ἀρ. εὐρ. M 2862).

στέμματος καὶ τὰ ἄκρα τῶν δύο πλαϊνῶν διακοσμητικῶν στοιχείων του, μέρος ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι τῆς μορφῆς μὲ τὰ δάκτυλα, μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὴν πλίνθο καὶ ἀπὸ τὴν ἔδρα τοῦ καθίσματος, καθὼς καὶ τὰ πόδια τοῦ τελευταίου. Ἰσχυρὴ ἀπόκρουση ὑπάρχει στὸν δεξιὸ μηρὸ καὶ ἀρκετὲς λεπτὲς ρωγμὲς διαπιστώνονται κατὰ τόπους. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ εἰδωλίου ἔχει βαθυπράσινη ἐπίχρωση.

Ἡ πλίνθος διακοσμεῖται στὴν κάθετη ὄψη της μὲ σκοτία μεταξὺ δύο ἀνάγλυφων τόρων καὶ στὴν κάτω ἐπιφάνεια φέρει ἀραιές, λοξές καὶ πολὺ λεπτὲς ἐγγαράξεις (εἰκ. 10).

Ἀπεικονίζεται κατὰ μέτωπον ἀνδρική μορφή χωρὶς γένι, ἡ ὁποία κάθετα σὲ σκίμποδα μὲ τρία πόδια, δύο ἔμπρὸς καὶ ἓνα πίσω, μὲ τὶς παλάμες ἀνοικτὲς ἐπάνω στὰ γόνατα σύμ-

Εἰκ. 8-9. Τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὐρ. M 2862.

φωνα με μία τυπικά αἰγυπτιακή στάση (εἰκ. 6). Π.χ. ὁ Ραμσῆς Β' στὰ κολοσσικά ἀγάλματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄμμωνος-Ρᾶ στοῦ Ἀμποῦ Σμπέλ στή Νουβία καὶ στοῦ Λοῦξορ ἀπεικονίζεται σὲ αὐτὴν τὴ στάση¹⁹⁴. Εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μέσου καὶ τοῦ Νέου Βασιλείου, σήμερα στοῦ Μουσείου τοῦ Καΐρου, δείχνουν ὅτι ὁ σκίμπος με τὰ τρία πόδια εἶναι

194. Ὁ κόσμος τῆς Αἰγύπτου στοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (ἐπιμ. Ὁ Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ, Ἀθή-

να 1995) εἰκ. στή σ. 12 καὶ 44.

Εικ. 10. Τὸ εἰδῶλιο
ἀρ. εὐρ. M 2862.
Κάτω ἐπιφάνεια πλίνθου.

ένα τυπικὸ αἰγυπτιακὸ κάθισμα¹⁹⁵. Στὸ εἰδῶλιο τὸ σχεδὸν ὁλόγλυφο ὠοειδὲς στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο προεξέχει στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς ἔδρας τοῦ σκίμποδος στὴ συνέχεια τοῦ ραβδωτοῦ πίσω ποδιοῦ (εἰκ. 7-9) θυμίζει τὸ κλειστὸ ἄνθος λωτοῦ. Πὰ τοὺς Αἰγύπτιους ὁ λωτὸς ἦταν σύμβολο τῆς δημιουργίας τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναγέννησης, ἐπειδὴ τὸ ἄνθος του ἀνοίγει τὸ πρωί, ἐνῶ τὸ βράδυ κλείνει καὶ βυθίζεται στὸ νερό¹⁹⁶.

Ἡ ἀνδρική μορφή φέρει στὴν κεφαλὴ τὸ στέμμα atef, τὸ λευκὸ στέμμα τῆς Ἄνω Αἰγύπτου, εἶναι ἀνυπόδητη καὶ ντυμένη μόνο μὲ ἓνα εἶδος μακριᾶς φούστας ποὺ φθάνει ἕως χαμηλότερα ἀπὸ τὸ μέσο τῶν κνημῶν. Ἐνα ἀνάγλυφο ἀπλὸ κορδόνι κοσμεῖ τὴν πάνω παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος καὶ ἓνα διπλὸ κορδόνι τὴν κάτω (εἰκ. 6). Οἱ δύο ἀναδιπλωμένες πλατιὲς καὶ κάθετες παρυφές τῆς «φούστας», οἱ ὁποῖες συναντῶνται στὸ μέσο, διακοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφο διπλὸ κορδόνι σὲ θλαστή διάταξη. Δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές, ἐὰν ἓνα εἶδος περόνης (;) μὲ ἀραιὲς κάθετες ἐγγαράξεις, προσσαρτημένο στὸ πάνω ὀριζόντιο κορδόνι, συγκρατοῦσε τὰ ἀναδιπλωμένα ἄκρα τοῦ ἐνδύματος. Ἄν καὶ στίς αἰγυπτιακὲς ἀπεικονίσεις τὸ κοντὸ κάλυμμα τῶν λαγόνων ἀποτελεῖ συχνὰ τὸ ἔνδυμα τῶν ἀνδρῶν, δὲν λείπουν καὶ οἱ ἀνδρικές μορφές, οἱ ὁποῖες εἶναι ντυμένες μὲ μακριὰ φούστα ποὺ δένεται στὴ μέση¹⁹⁷.

Ἡ ράχη τῆς μορφῆς καὶ οἱ χαμηλωμένοι ὅμοι τῆς εἶναι ἐλαφρὰ κυρτωμένα, ὥστε ὁ ἄνω κορμὸς νὰ κλίνει καὶ νὰ συσπειρώνεται πρὸς τὰ ἔμπρός, τὰ χέρια λυγρίζουν στοὺς λίγο ἀνοικτοὺς πρὸς τὰ ἔξω ἀγκῶνες, τὰ σκέλη εἶναι ἀνοικτὰ καὶ ἡ κεφαλὴ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν κορμὸ παρουσιάζει σαφὴ κλίση πρὸς τὰ πίσω, ἰδιαίτερα αἰσθητὴ στίς πλάγιες ὄψεις,

195. Waley-el-dine Sameh, *Alltag im alten Ägypten* (München 1963) 120 εἰκ. ἐπάνω ἄριστερά.

196. Πινγιάτογλου 26 σημ. 23. Ὡς ἔμβλημα τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου χαρακτηρίζεται ὁ λωτὸς καὶ στὴν

κεφαλὴ τοῦ Ὡρου. Witt 214.

197. Π.χ. *Egyptian Museum Berlin*³ (Mainz 1986) 36 μὲ εἰκόνα στὴ σ. 37 (ξύλινο ἀγαλμάτιο τοῦ Mentuhotep).

ὥσάν σὲ μία ὑπερήφανη καὶ ἐξωστρεφὴ κίνηση (εἰκ. 7 καὶ 9). Ὁ λαίμῳς εἶναι βραχύς καὶ δυνατός, τὸ πρόσωπο εὐτραφές καὶ σχεδὸν ὀρθογώνιο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, μὲ πλατιῆς παρειῆς καὶ στρογγυλεμένο πηγούνι, μεγάλους ὀφθαλμοὺς βαθιὰ τοποθετημένους στὶς κόγχες τους, μὲ κοίλη ἱριδα καὶ τονισμένα βλέφαρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πάνω σχηματίζει τοξωτὴ καμπύλη (εἰκ. 6). Τὰ ὑπερόφρυα τόξα δηλώνονται μὲ πλατιά κοίλανση. Προσεγμένη εἶναι ἡ μυικὴ διάπλαση στοὺς βραχίονες καὶ στὸ στέρνο μὲ τὶς ἀνάγλυφες θηλές τῶν μαστῶν. Ἡ κοιλία εἶναι ἐλαφρὰ φουσκωμένη, ἐνδειξὴ κάπως μαλθακῆς ἀλλὰ καὶ καλοζωισμένης μορφῆς, καὶ οἱ κνήμες κοντόχοντρες (εἰκ. 6-7 καὶ 9). Στὰ παχουλὰ δάκτυλα τόσο τῶν χειρῶν ὅσο καὶ τῶν ποδιῶν δηλώνονται ἀνάγλυφα τὰ νύχια καὶ μὲ διπλὲς ἐγγαράξεις οἱ ἀρθρώσεις (εἰκ. 6). Ὅλα τὰ στοιχεῖα ἀποκαλύπτουν τὴν ἀπεικόνιση μιᾶς εὐτραφοῦς ἀλλὰ καὶ στιβαρῆς μορφῆς, σὲ ἄνετη καὶ χαλαρὴ καθιστὴ στάση, χωρὶς εὐθυτενὴ τὸν ἄνω κορμό, ἀλλὰ μὲ ἀγέρωχη κίνηση τῆς κεφαλῆς. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι στὴ ράχη τῆς μορφῆς μὲ τὴν πλατιά ἐπιφάνεια ἔχει γίνεи ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν ἐνάλληλων γραμμώσεων τοῦ ὕλικου, ὥστε νὰ παρέχεται ἡ ἐντύπωση κυματοειδῶν καὶ στροβιλοειδῶν μοτίβων (εἰκ. 8).

Τὸ στέμμα *atef*, τὸ ὁποῖο ἀφήνει ἀκάλυπτα τὰ ἄφτια, περιβάλλεται κοντὰ στὴ βάση του ἀπὸ δύο ἀνάγλυφα κέρατα ταύρου μὲ στραμμένο πρὸς τὰ μέσα τὸ μυτερὸ ἄκρο καὶ κοσμεῖται στὰ πλάγια μὲ δύο κυματοειδῆ στοιχεῖα, ἴσως σχηματοποιημένους οὐραίους (εἰκ. 6). Τὸ στέμμα *atef* ἔφεραν μόνον ὁ Φαραὼ καὶ ὁ Ὅσιρις, μὲ τὸν ὁποῖο ταυτίζεται ὁ βασιλιάς μετὰ τὸν θάνατό του. Τὸ στέμμα αὐτὸ εἶναι μία ψηλὴ τιάρα ἀπὸ ὕφασμα ἢ χοντρὸ μάλλινο ὕφασμα μὲ στρογγυλεμένο καὶ εὐδιάκριτο τὸ ἀνώτερο ἄκρο, τὸ ὁποῖο φέρει συχνὰ ὁ Ὅσιρις σὲ ἀπεικονίσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ Μέσου Βασιλείου. Μεταγενέστερα τὸ στέμμα *atef* τοῦ Ὀσίριδος, τὸ ὁποῖο κάποτε κοσμεῖται μὲ τὸν ἡλιακὸ δίσκο, ἔχει στὴ βάση του δύο κέρατα κριοῦ ἢ ταύρου ποὺ ἐκτείνονται στὰ πλάγια καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο μεγάλα φτερὰ στρουθοκαμήλου, τὰ ὁποῖα συχνὰ συνοδεύονται καὶ ἀπὸ δύο ἀνορθωμένους οὐραίους¹⁹⁸.

Τὴ χρονολόγησι τοῦ εἰδωλίου στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ὑποστηρίζει ἡ ὁμοιότητα στὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου μὲ πορτρέτα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἰδιαίτερα μὲ τὴν κολοσσικὴ κεφαλὴ στὴ Ρώμη, στὸ Museo del Palazzo dei Conservatori, γύρω στὰ 315-330 μ.Χ.¹⁹⁹, καὶ μὲ προτομὲς τοῦ Διονύσου σὲ λύχνους, τῆς περιόδου 337-350 μ.Χ.²⁰⁰

Τὸ κάθισμα στὸ εἰδώλιο, τὸ ἔνδυμα, ἡ στάση τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδιῶν τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς μαρτυροῦν τὸν ἐντονότατα αἰγυπτιαζόντα χαρακτήρα τῆς. Στὴν ταύτισή της μὲ τὸν Ὅσιριν ὁδηγοῦν ἓνα σημαντικὸ αἰγυπτιακὸ γνῶρισμα, τὸ στέμμα *atef*, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ προσδιοριστικὸ σύμβολο τοῦ θεοῦ αὐτοῦ, καὶ ἓνα ἐξωτερικὸ στοιχεῖο, τὰ λοιπὰ ἐλεφάντινα συννευρήματα ἀπὸ τὸ φρέαρ 54, τὰ ὁποῖα στὴν πλειονότητά τους ἀπεικονίζουν Αἰγύπτιους θεοὺς.

198. Clerc - Leclant 1994a, 108. Στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους τὸ στέμμα *atef* φέρει κάποτε καὶ ὁ Σάραπης, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ εἰκονογραφία εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ, καὶ δείχνει τὴν ταύτισι Σαράπιδος καὶ Ὀσί-

ριδος. Clerc-Leclant 1994b, 689, 690, 691.

199. Kleiner 438 κέ. εἰκ. 399.

200. Böttger 105 ἀρ. κατ. 342 καὶ 345 πίν. 10.

Όπως στην περίπτωση του γυναικείου ειδωλίου με τα γνωρίσματα της Ίσιδος (εικ. 1-5), ή καστανομέλανη επίχρωση της επιφάνειας ενδέχεται να έχει ιδιαίτερη σημασία, έτσι και στο ειδώλιο του Όσίριδος ή βαθυπράσινη επίχρωση είναι πιθανόν να αποτελεί σκόπιμη επιλογή. Έχει επισημανθεί ότι σε αιγυπτιακές απεικονίσεις το δέρμα του ντυμένου στα λευκά Όσίριδος έχει πράσινο ή σκοτεινό πράσινο χρώμα, το οποίο συμβολίζει τη βλάστηση και το σφρίγος²⁰¹. Αλλά και ο Πλούταρχος²⁰² αναφέρει το σκοτεινό χρώμα του δέρματος του Όσίριδος σε σχέση με την ύγρασία, την απαραίτητη για την ευφορία της γης. Συχνά σε αρχαίες πηγές ο Όσιρις ταυτίζεται με τον Νείλο, ο οποίος γονιμοποιεί την Ίσιδα, τη γη της Αιγύπτου²⁰³. Σύμφωνα με τη διήγηση του Άπουληίου (*Metam.* XI 27-28) για τα μυστήρια του Όσίριδος στη Ρώμη, ο Όσιρις εκπροσωπεί το δροσερό νερό, το οποίο συνδέεται στενά με τις δοξασίες για την αναγέννηση στο επέκεινα²⁰⁴. Κατ' ακολουθίαν στο κείμενο ενός ελληνικού παπύρου με μαγικό περιεχόμενο, γύρω στο 100 μ.Χ., ο θεός αυτοπαρουσιάζεται με τη φράση: ἐγώ εἰμι Όσιρις ὁ καλούμενος ὕδωρ²⁰⁵. Σε επιτύμβιες επιγραφές της έλληνορωμαϊκής εποχής διατυπώνεται ή επιθυμία να παρασχεθεί στον νεκρό δροσερό νερό και σε επιγραφή αυτής της κατηγορίας στην Αλεξάνδρεια αναγράφεται: Εὐψύχ(ε)ι, Ἰσίδωρε, ἐτῶν κη΄ δοῖ σοι ὁ Όσιρις τὸ ψυχρὸν ὕδωρ²⁰⁶. Στη συνάφεια αυτή φαίνονται απολύτως ταιριαστά και τα μοτίβα στη ράχη της μορφής στο ειδώλιο (εικ. 8), τα οποία ανακαλοῦν τους κυματισμούς του ὕδατινου στοιχείου.

Ωστόσο, ο Όσιρις είναι ὁ μόνος θεὸς τοῦ ἰσιακοῦ κύκλου, για τὸν ὁποῖο θεωρεῖται ὅτι τόσο στην έλληνορωμαϊκή Αἴγυπτο ὅσο και ἔκτος αὐτῆς δὲν δημιουργήθηκε ἕνας ἐξελληνισμένος τύπος για τις παραστάσεις του· ὁ θεὸς ἀπεικονίζεται ἀπὸ τὴν φαραωνική ἐποχή ἀνθρωπόμορφος, ὄρθιος ἢ ἔνθρονος καὶ τὸ κυριότερο πάντα ὡς μούμια, χωρίς οἱ παραστάσεις αὐτὲς νὰ παρουσιάζουν ιδιαίτερη ποικιλία²⁰⁷. Τὸ τελευταῖο στοιχεῖο ἔχει ὀδηγήσει καὶ στην ἐπιφυλακτική ἀντιμετώπιση τῆς ταύτισης με τὸν Ἀντίνοον· Όσιριν αἰγυπτιαζόντων ἀγαλμάτων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τοῦ Ἀδριανοῦ στὸ Τινολί καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὴν Μπρεξίτζα τοῦ Μαραθῶνα, τὰ ὁποῖα δείχνουν τὸν θεοποιημένο νεαρὸ εὐνοούμενο τοῦ αὐτοκράτορα πὺν πνίγηκε στὸν Νείλο σύμφωνα με τὴν εἰκονογραφία τοῦ Φαραώ, ἀλλὰ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ με τὴν παραδοσιακή ἀπεικόνιση τοῦ Όσίριδος²⁰⁸. Όποσδήποτε, τὰ ἀγάλματα αὐτὰ δὲν φέρουν τὸ στέμμα atef.

Πιθανότατα ἡ διαφοροποίηση τοῦ ἐλεφάντινου ειδωλίου ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ καὶ σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενο τύπο τοῦ Όσίριδος σὲ μορφὴ μούμιας ὀφείλεται στὴν ἐξομείωση τοῦ Αἰγύπτου θεοῦ με τὸν Διόνυσο, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται σαφέστατα σὲ φιλολο-

201. Clerc - Leclant 1994a, 109.

202. Πλούτ. *Περὶ Ίσιδος καὶ Όσίριδος* 22 καὶ ἰδιαίτ. 33: Τὸν δ' Όσιριν αὖ πάλιν μελάγχρουν γεγονέναι μυθολογοῦσιν, ὅτι πᾶν ὕδωρ καὶ γῆν καὶ ἱμάτια καὶ νέφη μελαίνει μιγνύμενον.

203. Merkelbach 7 καὶ σημ. 5.

204. *Spätantike* 101.

205. K. Preisendanz, *Papyri Graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri* (2. Auflage von A. Henrichs, Stuttgart 1974), II, XII 234. Merkelbach 3.

206. Αὐτόθι 36.

207. Clerc - Leclant 1994a, 109, 114.

208. Αὐτόθι 115 κέ.

γικὲς πηγές. Ἦδη τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ὁ Ἡρόδοτος²⁰⁹ ἀναφέρει ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἐξομοίωναν τὸν Ὄσιριν μὲ τὸν Διόνυσον καὶ ὅτι ἐορταστικὴ τελετὴ ποὺ γινόταν στήν Αἴγυπτον πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου ἦταν σχεδὸν σὲ ὅλα ἴδια μὲ αὐτὴν τῶν Ἑλλήνων²¹⁰. Ὁ Διόδωρος Σικελιώτης²¹¹ δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει τὴν ταύτιση τοῦ Ὄσιριδος μὲ τὸν Διόνυσον. Τὴν ἐξομοίωση τῶν δύο θεῶν τονίζει καὶ ὁ Πλούταρχος²¹² ἐξυμνώντας παράλληλα τὸν Ὄσιν πρὶν ἀπὸ τὸ πάθος του ὡς τὸν ἡγεμόνα τῶν Αἰγυπτίων, τοὺς ὁποίους ἐκπολίτισε, τοὺς ὑπέδειξε τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, ἔθεσε νόμους, δίδαξε τὴν ἀπόδοση τιμῶν στοὺς θεοὺς καὶ στὴ συνέχεια ἐξημέρωσε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους στὴ γῇ ὅχι μὲ τὴ χρήση ὅπλων, ἀλλὰ θέλγοντάς τους μὲ τὴν πειθῶ, τὰ τραγούδια καὶ τὴ μουσικὴ του.

Ἄν καὶ ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη δὲν διαμορφώθηκε κάποιος ιδιαίτερος καὶ κοινὸς τύπος παράστασης, ὁ ὁποῖος νὰ βασίζεται στήν ἐξομοίωση τῶν δύο θεῶν²¹³, ἡ μαρτυρία τῶν πηγῶν γιὰ τὴν ταύτιση τῆς ὑπόστασης, τῆς βαθύτερης οὐσίας καὶ τῶν ιδιοτήτων τοῦ Ὄσιριδος καὶ τοῦ Διονύσου ἔχει θεμελιώδη σημασία. Ἀπὸ θρησκευτολογικὴ ἄποψη ἔχουν ἐπισημανθεῖ στήν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τὰ κοινὰ στοιχεῖα ποὺ συνδέουν πολὺ στενὰ τοὺς δύο θεοὺς. Ὅπως ἔχει ὑπογραμμιστεῖ²¹⁴, τόσο ὁ Ὄσιρις ὅσο καὶ ὁ Διόνυσος ἀγωνίστηκαν ἐναντίον τῶν δυνάμεων τοῦ Κακοῦ, τίς ὁποῖες ἐκπροσωποῦσαν γιὰ τὸν πρῶτο ὁ ἀδελφός του Σήθ (Τυφὼν) καὶ γιὰ τὸν δεύτερο, ὡς Διόνυσον Ζαγρέα, οἱ Τιτᾶνες. Καὶ οἱ δύο θεοὶ φονεύθηκαν καὶ διαμελίστηκαν καὶ στὴ συνέχεια ἀναστήθηκαν καὶ ξαναβρῆκαν τὴν πρώτη τους μορφή μὲ τὴ συνδρομὴ θεαινῶν, τῆς Ἰσιδος καὶ τῆς Νέφθυος ὁ Ὄσιρις, τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Ρέας ὁ Διόνυσος. Καὶ οἱ δύο ὡς θεοὶ τῆς βλάστησης, τοῦ ἐτήσιου κύκλου τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναγέννησης τῆς φύσης, συνδέονται μὲ ιδιαίτερες τελετές· ὁ Διόνυσος μὲ τίς τελετὲς στήν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἐλευσίνα, καθὼς ὡς νεαρὸς θεὸς μὲ τὴν ὀνομασία Ἰακχος σχετίζεται μὲ τὴ Δήμητρα καὶ τὴν Περσεφόνη, ἡ ὁποία ἐπανερχόταν στὴ γῇ ἀπὸ τὸν Κάτω κόσμον κάθε ἀνοιξή²¹⁵, ὁ Ὄσιρις μὲ τίς μυστηριακὲς τελετουργίες στὰ πλαίσια τῆς ἰσιακῆς λατρείας κατὰ τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ. Διόνυσος καὶ Ὄσιρις ὡς θεοὶ ποὺ θνήσκουν καὶ ἀνασταίνονται χάριζαν στὸν ἄνθρωπο τὴν παρηγορητικὴ ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης καὶ γι' αὐτὸ προσεγγίζον καὶ ἄλλους θεοὺς ποὺ κατάγονται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή καὶ ἔχουν ὡς κοινὸ γνώρισμα τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀνάσταση, ὅπως τὸν

209. Ἡρόδ. Π 42: θεοὺς γὰρ δὴ οὐ τοὺς αὐτοὺς ἅπαντες ὁμοίως Αἰγύπτιοι σέβονται, πλὴν Ἰσιός τε καὶ Ὄσιριος, τὸν δὲ Διόνυσον εἶναι λέγουσι· τούτους δὲ ὁμοίως ἅπαντες σέβονται.

210. Αὐτόθι Π 48: τὴν δὲ ἄλλην ἀνάγουσι ὀρτὴν τῷ Διονύσῳ οἱ Αἰγύπτιοι πλὴν χορῶν κατὰ ταῦτα σχεδὸν πάντα Ἑλλήσι.

211. Διόδ. Σικ. Ι 25, 2: τὸν δὲ Ὄσιν οἱ μὲν Σάραπιν, οἱ δὲ Διόνυσον, οἱ δὲ Πλούτωνα, οἱ δὲ Ἀμμῶνα, τινὲς δὲ Δία, πολλοὶ δὲ Πᾶνα, νενομίκασιν.

212. Πλούτ. *Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὄσιριδος* 13: Βασιλεύοντα δ' Ὄσιν Αἰγυπτίους μὲν εὐθύς ἀπόρου βίου καὶ θηριώδους ἀπαλλάξαι καρπούς τε δεῖξαντα

καὶ νόμους θέμενον αὐτοῖς καὶ θεοὺς διδάξαντα τιμᾶν· ὕστερον δὲ γῆν πᾶσαν ἡμερούμενον ἐπελθεῖν ἐλάχιστα μὲν ὅπλων δεηθέντα, πειθοῖ δὲ τοὺς πλείστους καὶ λόγῳ μετ' ὠδῆς πάσης καὶ μουσικῆς θελγομένους προσαγόμενον· ὅθεν Ἑλλήσι δόξαι Διονύσῳ τὸν αὐτὸν εἶναι.

213. Clerc - Leclant 1994a, 110.

214. Βλ. Le Corsu 249, ὅπου συγκεντρωμένα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ.

215. Πρόσφατα ὁ M. Tiverios, *Artemis, Dionysos und Eleusinische Gottheiten*, *AM* 119, 2004, 147-162 ἔδειξε καὶ μία ἄλλη σχέση τοῦ Διονύσου μὲ τὴν Ἐλευσίνα, καθὼς ἀγγειογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ.

φρυγικό Ἄτιν καὶ τὸν Ἀδωνιν, δαίμονα τῆς βλάστησης, ποὺ λατρευόταν ιδιαίτερα στὴ Βύβλο. Οἱ «Ἀδώνιδος κῆποι» στὴν Ἀθήνα, μικρὰ ἀγγεῖα καὶ κάνιστρα, στὰ ὁποῖα οἱ γυναῖκες ποὺ θρηνοῦσαν γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀδωνίδος κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Ἀδωνείων φύτευαν μάραθο καὶ ἄλλα ἐφήμερα φυτὰ, εἶναι ἀνάλογοι μὲ τὰ σκεύη στὴ μορφὴ τοῦ ὡς μούμια παριστανόμενου Ὁσίριδος, στὰ ὁποῖα οἱ Αἰγύπτιοι φύτευαν σπόρους πρώιμων φυτῶν καὶ στὴ συνέχεια τὰ τοποθετοῦσαν στοὺς τάφους· τὸ φύτρωμα τῶν σπόρων παρεῖχε τὸ σημάδι γιὰ τὴν ἀνάσταση τοῦ Ὁσίριδος καὶ τὴν κατανίκηση τοῦ θανάτου.

Ἐνα ἀκόμη ἐπιχείρημα προσφέρει ἡ ἐπιτάφια τέχνη. Στὴν Αἴγυπτο, στὴν ὁποία συνηθιζόταν ἡ ταύτιση τοῦ νεκροῦ μὲ θεό, δὲν ἐκπλήσσει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ νεκροῦ Ἰσιδώρου σὲ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ὡς Διονύσου-Ὁσίριδος, μὲ αἰγυπτιακὸ στέμμα, τὸν θύρσο στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας στὸ δεξιό²¹⁶. Στὴν ἴδια περιοχὴ ἀκόμη καὶ σὲ ἐποχὴ πλήρους ἐκχριστιανισμοῦ ἡ ποικιλία διονυσιακῶν ἀπεικονίσεων μαρτυρεῖ τὴ μεγάλη δημοτικότητα τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου, καταγόμενης ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐξομώωση τοῦ Διονύσου μὲ τὸν Ὁσίριν, καὶ σὲ αὐτὸ τὸ περιβάλλον ὅπου εἰδωλολατρία καὶ χριστιανισμὸς συνυπῆρχαν, ὁ Νόννος, πιθανῶς χριστιανὸς συγγραφέας, συνέθεσε τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. τὰ *Διονυσιακά*, ἓνα μακροσκελὲς ἔπος γιὰ τὴν ἐξύμνηση τοῦ Διονύσου²¹⁷. Δὲν ἀποκλείεται ἀκριβῶς ἡ ἔλλειψη διαμόρφωσης ἑνὸς ἐξελληνισμένου τύπου γιὰ τὸν Ὁσίριν νὰ ὀδήγησε σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, ιδιαίτερα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, σὲ κάπως ἐλεύθερες δημιουργίες, περισσότερο ὑπαινικτικὲς καὶ περισσότερὸ κατανοητὲς ἀπὸ τοὺς μνημένους στίς σχετικὲς μυστηριακὲς λατρεῖες.

Ἀναντίρρητα ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ στὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο (εἰκ. 1, 6-9), παρὰ τὸν ἔντονα αἰγυπτιαζόντα χαρακτήρα τῆς, δὲν συμβαδίζει μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἀπεικόνιση τοῦ Ὁσίριδος σὲ μορφὴ μούμιας καὶ θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ σχέση τῆς μὲ τὸν Διόνυσο ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη δὲν εἶναι προφανής. Ἐντούτοις, ὑπάρχει ἓνα εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο κάθε ἄλλο παρὰ ἀμελητέο ὡς πρὸς τὴ σημασία του, τὸ ὁποῖο καταδεικνύει τὴ σύνδεση Διονύσου καὶ Ὁσίριδος: τὰ κέρατα τοῦ ταύρου στὴ βάση τοῦ στεμματός.

Ἡ σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία συχνότατη μεταμόρφωση τοῦ Διονύσου σὲ ταῦρο εἶναι πολὺ καλὰ πιστοποιημένη²¹⁸. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἓνας ὀλόγλυφος ταῦρος στήθηκε στὸν ταφικὸ περίβολο τοῦ Διονυσίου Ἀλφίνου Κολλυτέως στὸν Κεραμεϊκὸ ὡς διονυσιακὸ ἱερὸ σύμβολο καὶ σύμφωνα μὲ τὸ χαραγμένο ἐπίγραμμα ἡ ἀθάνατη ψυχὴ τοῦ νεκροῦ ἦταν ὑπὸ θεϊκὴ προστασία²¹⁹. Ὁ Ὁσίρις σχετί-

π.Χ. σὲ τελετουργικὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ἱερὸ ἐπιβεβαιώνουν μία αἰγυπτιακῆς προέλευσης ἐκδοχὴ ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος καὶ ἀκολούθησε ὁ Ἐλευσίνιος Αἰσχύλος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἀρτεμις ἦταν θυγατέρα τῆς Δήμητρας καὶ τοῦ παρέδρου τῆς Διονύσου.

216. G. Grimm - D. Johansen, *Kunst der Ptolemäer-*

und Römerzeit im Ägyptischen Museum Kairo (1975) 10, 19 κέ. ἀρ. κατ. 18 πίν. 27. Kraus 570.

217. LIMC III (1986) λ. *Dionysos* (in peripheria orientali) 530 [Ch. Augé - P. Linant de Bellefonds].

218. H. Grégoire, *Bacchus, le Tureau et les origines de son culte*, *Mélanges Ch. Picard* I (1949) 401-405. Πλούτ. *Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὁσίριδος* 35.

ζεται στενὰ μὲ τὸν Ἄπιν, τὸν ἱερὸ ταῦρο ποὺ λατρευόταν ἀπὸ πολὺ παλιὰ στὴ Μέμφιδα καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς μετενσάρκωση τοῦ Ptah, τοῦ θεοῦ ποὺ δημιουργήσε τὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος ὕστερότερα συνδέθηκε μὲ τὸν Ἥλιον καὶ τὸν Ὅσιριν²²⁰. Ὁ Πλούταρχος²²¹ στὴν ἐπιχειρηματολογία του γιὰ τὴν ἐξομοίωση τοῦ Ὅσιριδος καὶ τοῦ Διονύσου ἀναφέρει ὅτι οἱ τελετὲς τῶν ἱερέων κατὰ τὴν ταφή τοῦ Ἄπιος δὲν διέφεραν σὲ τίποτα ἀπὸ τὴ βακχικὴ λατρεία. Οἱ Ἀργεῖοι ἀποκαλοῦσαν τὸν Διόνυσον βουγενῆ καὶ τὸν καλοῦσαν μὲ προσφορὰς στὸν Κύριον τοῦ Κάτω κόσμου νὰ ἐξέλθει ἀπὸ τὸ ὕδωρ, ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὸν Ὅσιριν²²².

Ἔτσι, τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο (εἰκ. 1, 6-10) μπορεῖ νὰ προστεθεῖ στὴ σειρὰ κάποιων ἀκόμη ἀπεικονίσεων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, γιὰ τίς ὁποῖες ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀναγνώριση τοῦ Διονύσου-Ὅσιριδος. Μεταξὺ τῶν ἀπεικονίσεων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες συνθέτουν ὕστερες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐξομοίωση τῶν δύο θεῶν, εἶναι ἓνας δακτυλιδόλιθος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μὲ ἀπεικόνιση τοῦ Διονύσου μὲ αἰγυπτιακὸ στέμμα, μία κεφαλὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ μὲ στέφανο κισσοῦ καὶ οὐραῖον, ἡ παράσταση σὲ ὕφασμα τοῦ 4ου ἢ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μὲ τὸν Διόνυσον σὲ νειλωτικὸ τοπίο ἢ ἡ παράσταση σὲ ὕφασμα τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ὁμοίως ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, μὲ τὸν Διόνυσον, ὁ ὁποῖος φέρει ἰσιακὸ στέμμα, καὶ τὴν Ἀριάδνη πάνω σὲ ἄρμα ποὺ σύρουν δύο κένταυροι, πλαισιωμένοι ἀπὸ σάτυρο καὶ μαινάδα²²³. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση στὸ ὕφασμα τοῦ Διονύσου στὸ νειλωτικὸ τοπίο ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ λατρευτικὴ σκηνὴ σχετικὴ μὲ τὴν ἀνάσταση τοῦ Διονύσου-Ὅσιριδος²²⁴. Ἀφιερωμένο ἰδιαίτερα στὴ λατρεία τοῦ Διονύσου-Ὅσιριδος ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἦταν καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο δωμάτια ποὺ ἀποτελοῦσαν χώρους τῆς ἰσιακῆς λατρείας στὴν Casa dei cubiculi floreali στὴν Πομπηία, σὲ δύο τοιχογραφίες τῆς ὁποίας ἀπεικονίζεται ἓνας ἐνθρονος θεὸς μὲ κοντὸ κάλυμμα τῶν λαγόνων²²⁵.

Τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ φρεάρ 54 δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια.

3. Ἀρ. εὐρ. Μ 2859. Κεφαλὴ μικροῦ εἰδωλίου Ὅσιριδος-Διονύσου (εἰκ. 1, 11-12).

Σωζ. ὕψ. 0.029 μ. Σώζεται ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαμὸ εἰδωλίου ἀνδρικοῦ μορφῆς χωρὶς γένι, πολὺ μικρῶν διαστάσεων. Τμῆμα τοῦ στέμματος στὴν κεφαλὴ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ προσώπου εἶναι ἀποκρουσμένα, μὲ καλύτερα διατηρημένη τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ τελευ-

219. A. Brückner, *Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada zu Athen* (1990) 80 εἰκ. 49.

220. LIMC I (1984) λ. *Apis* 177, 181 [M. J. Vermaseren].

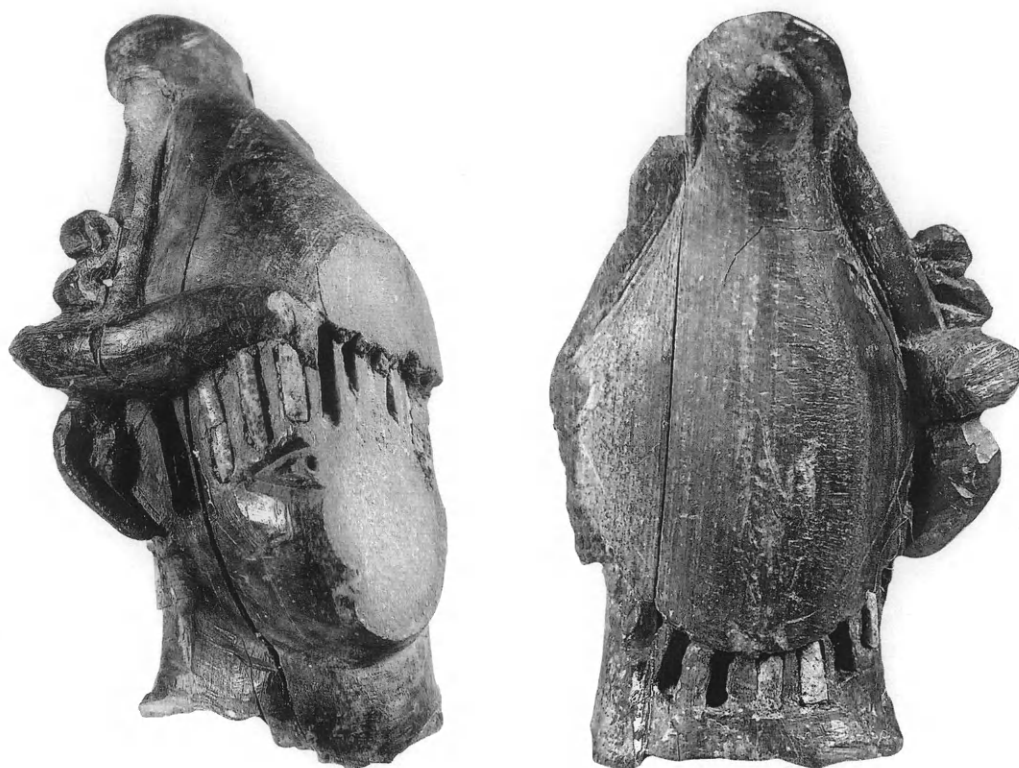
221. Πλούτ. *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὅσιριδος* 35: θάπτοντες τὸν Ἄπιν οἱ ἱερεῖς, ὅταν παρακομίζωσιν ἐπὶ σχεδίας τὸ σῶμα, βακχείας οὐδὲν ἀποδεῖ· καὶ γὰρ νεβρίδας περικαθάπτονται καὶ θύρσους φοροῦσι καὶ βοᾷς χρῶνται καὶ κινήσεσιν ὥσπερ οἱ κάτοχοι τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὀργισμοῖς. Διὸ καὶ ταυρόμορφα Διονύσου ποιοῦσιν ἀγάλματα πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων.

222. Αὐτόθι 35: Ἀργεῖοις δὲ βουγενῆς Διόνυσος ἐπὶ κλην ἐστίν· ἀνακαλοῦνται δ' αὐτὸν ὑπὸ σαλπύγων ἐξ ὕδατος ἐμβάλλοντες εἰς τὴν ἄβυσσον ἄρνα τῷ Πυλαόχῳ· τὰς δὲ σάλπιγγας ἐν θύρσοις ἀποκρύπτουσιν.

223. Clerc - Leclant 1994a, 116 μὲ βιβλιογραφία.

224. LIMC III (1986) λ. *Dionysos* (in peripheria orientali) 528, 531 ἀρ. 142 [Ch. Augé - P. L. de Bellefonds].

225. Le Corsu 239-254. Clerc - Leclant 1994a, 116.

Εἰκ. 12-13. Κεφαλή εἰδωλίου Ὀσίριδος-Διονύσου (ἀρ. εὐρ. Μ. 2859).

ταίου, ὅπου διακρίνονται τὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο τοῦ ὀφθαλμοῦ μετὰ τὴν κοίλη ἱριδα. Λεπτὲς κάθετες ρωγμὲς ὑπάρχουν κατὰ τόπους. Ἡ ἐπιφάνεια ἔχει καστανὴ ἐπίχρωση.

Ἡ κεφαλὴ παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ πίσω. Ἡ μορφή φέρει τὸ στέμμα atef, τὸ ὁποῖο διακοσμεῖται στὴ βάση του μετὰ κέρατα ταύρου ποὺ συγκλίνουν πρὸς τὸ κέντρο καὶ στὰ πλάγια μετὰ κάθετο στέλεχος, τὸ ὁποῖο ἀναδιπλώνεται στὸ κάτω μέρος καὶ σχηματίζει ἐλικοειδὲς μοτίβο. Ἴσως πρόκειται γιὰ σχηματοποιημένον οὐραῖον. Κάτω ἀπὸ τὰ κέρατα τὰ πεταχτὰ ἀφτιά ἔχουν χονδροειδὴ διαμόρφωση. Οἱ βόστρυχοι τῆς κόμης, οἱ ὁποῖοι ξεπροβάλλουν ἀπὸ τὸ στέμμα στὸ μέτωπο καὶ στὸν αὐχένα, εἶναι ὁλόισιοι. Πὰ τὴν ἀπόδοση τῶν βοστρύχων αὐτῶν διανοίχθηκαν πολὺ μικρὲς καὶ μακρόστενες ἐγκοπές, οἱ ὁποῖες στὴ συνέχεια πληρώθηκαν μετὰ γαλαζοπράσινη φαγεντιανή. Τὸ ἔνθετο ὕλικό διατηρεῖται σὲ τρεῖς ἐγκοπές στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ μετώπου καὶ σὲ ἄλλες τρεῖς στὸν αὐχένα, ἐνῶ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἔχει ἐκπέσει.

Ἡ κόμμωση μετὰ τοὺς ἴσιους βοστρύχους, σύμφωνα μετὰ τὸ «γραμμικὸ στυλ» (linear style), ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.²²⁶

226. Πρβ. Grandjouan 51 ἀρ. κατ. 273 πίν. 7. J. (Genève 1975) ἀρ. 387 μετὰ ἀπεικόνιση. Dörig, *Art antique. Collections privées de Suisse romande*

Ἡ ἀναγνώριση τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς ἐξαιτίας τῆς τόσο ἀποσπασματικῆς διατήρησης τοῦ εἰδωλίου εἶναι κάπως προβληματική. Τὸ χαρακτηριστικὸ στέμμα ὑποδεικνύει τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὸν Ὑσίου καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Διόνυσον-Ὑσίριον, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ μεγαλύτερου εἰδωλίου ἀρ. εὗρ. Μ 2862 (εἰκ. 1, 6). Ὡστόσο, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση οἱ πυκνοὶ βόστρυχοι ποὺ καλύπτουν ὁλόκληρο τὸ μέτωπο ταιριάζουν περισσότερο σὲ νεαρή, ἀγορίστικη μορφή, καθὼς δὲν ὑπάρχει γένι. Ἡ ταύτιση μὲ τὸν Ὑριον, τὸν νεαρὸ γιὸ τῆς Ὑσίδος καὶ τοῦ Ὑσιρίδους, τὸν ὁποῖο οἱ Ἕλληνες ὀνόμασαν Ἀρποκράτη, θὰ ἦταν δελεαστική, ἄλλα στοιχεῖα ὅμως ἀποτρέπουν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀναγνώριση. Τὰ κυριότερα εἶναι ὅτι ὁ Ὑριος-Ἀρποκράτης ἀπεικονίζεται συχνότατα μὲ τὸ στέμμα pschent στὴν κεφαλὴ, ἕναν συνδυασμὸ τοῦ λευκοῦ καὶ τοῦ ἐρυθροῦ στέμματος τῆς Ἀνω καὶ τῆς Κάτω Αἰγύπτου, καὶ φέρει τὸν δείκτη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ στὸ στόμα σὲ μία πολὺ χαρακτηριστικὴ χειρονομία²²⁷. Οἱ μακριοὶ βόστρυχοι, οἱ ὁποῖοι καλύπτουν καὶ τὸν αὐχένα στὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο, μποροῦν νὰ συνδέσουν τὴ μορφή μὲ τὸν νεαρὸ Διόνυσον²²⁸, ὁπότε καταλήγουμε καὶ πάλι στὴν ἀπεικόνιση Διονύσου-Ὑσιρίδους.

Ἴσως τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο (εἰκ. 11-12) νὰ χρησίμευε ὡς φυλακτό, ἐνδεχομένως μὲ ὁπὴ ἀνάρτησης στὸν κορμό, ἐξαιτίας τοῦ πολὺ μικροῦ του μεγέθους.

Ἦδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ., σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Πλινίου τοῦ Πρεσβυτέρου, οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του εἶχαν ἀρχίσει νὰ φέρουν στὰ δάκτυλα ἀπεικονίσεις Αἰγυπτίων θεῶν²²⁹. Διάφορα περιάπτα μὲ σημασία προφυλακτικὴ καὶ ἀποτρεπτικὴ τοῦ Κακοῦ ποὺ ἀπεικονίζουν τὴν Ὑσίδα ἢ τὸν Ἀρποκράτη ἔχουν βρεθεῖ π.χ. στὸ Ἡράκλειον (Herculaneum) τῆς ἰταλικῆς Καμπανίας²³⁰. Ἡ θέση εὗρεσης τῶν περιάπτων αὐτῶν καὶ τὰ συνευρήματά τους ἀποκαλύπτουν σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὴν ὕπαρξη ἐνὸς ἐμπορίου «ἀντικειμένων εὐσεβείας» (objets de piété) σὲ μικρὰ καταστήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ ἐνδιαφερόμενοι μποροῦσαν νὰ προμηθευτοῦν τὶς ἀπεικονίσεις θεοτήτων μὲ ἰδιότητες εὐεργετικῆς ἢ ἀπελαστικῆς τῶν κακῶν δυνάμεων²³¹.

Ἐνα φυλακτό σὲ μορφή Διονύσου-Ὑσιρίδους, ἐὰν ἡ ταύτιση αὐτὴ εὐσταθεῖ, μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἰδιοκτῆτη του τὴν ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀθανασία, ὅπως θεωροῦνταν καὶ τὰ φυλακτὰ τοῦ Ὑσιρίδους σὲ μορφή μούμιαις²³².

Τὴν πιθανότητα προέλευσης τοῦ ἐλεφάντινου εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἐνισχύει καὶ ἡ χρῆση τῆς φαγεντιανῆς.

4. Ἀρ. εὗρ. Μ 2855. Πλακίδιο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση Διὸς-Σαράπιδος (εἰκ. 1, 13).

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.053 μ., σωζ. πλάτ. 0.0325 μ., πάχ. πλακιδίου 0.002 μ. Μέγιστο ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα (στὶς πτυχῆς τοῦ ἱματίου) 0.007 μ.

227. Witt 214 κέ. Πινγιάτογλου 26.

228. Πρβ. π.χ. ἄγαλμα τοῦ Ἀντινόου ὡς Βάκχου, τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, στὴ Ρώμη, στὸ Μουσεῖο τοῦ Βατικανοῦ, ἀρ. εὗρ. 256. *Kaiser Mark Aurel und seine Zeit* 56 κέ. ἀρ. κατ. D 31 μὲ ἀπεικόνιση. Kleiner 243 εἰκ. 208.

229. Plin. *N.H.* XXXIII 41. Tran tam Tinh 1971, 12

σημ. 1.

230. Αὐτόθι 12, ἀρ. κατ. 10, 30-43 εἰκ. 21, 28.

231. Αὐτόθι 12.

232. Clerc - Leclant 1994a, 115.

Εἰκ. 13. Ἀνάγλυφο πλακίδιο Διὸς-Σαράπιδος
(ἀρ. εὐρ. M 2855).

Τὸ πλακίδιο εἶναι περίτμητο. Λείπουν ἡ κεφαλὴ τῆς μορφῆς, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀριστεροῦ της βραχίονα καὶ ὁλόκληρος ὁ πῆχης, καθὼς καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ πλακιδίου μετὰ τμήμα τοῦ θρόνου. Ἰσχυρὲς ἀποκρούσεις ὑπάρχουν στὸν δεξιὸ βραχίονα, σὲ πτυχὴ τοῦ ἱματίου ψηλὰ στὴ δεξιὰ κνήμη καὶ στὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ πλακιδίου. Λεπτὴ κάθετη ρωγμὴ διαπιστώνεται στὸ ἀναδιπλωμένο τμήμα τοῦ ἱματίου. Μία ἐγχάρακτη γραμμὴ, λίγα χιλιοστὰ ψηλότερα ἀπὸ τὸ κάτω ὀριζόντιο ἄκρο τοῦ πλακιδίου, ἀποτελεῖ τὸ ὄριο τῆς ἀνάγλυφης παράστασης. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι ἐπίπεδη καὶ λεία. Ὅλο τὸ ἔργο ἔχει καστανὴ ἐπίχρωση. Ἴσως τὸ πλακίδιο ἀποτελοῦσε ἔνθετο διακοσμητικὸ στοιχεῖο, π.χ. σὲ ξύλινο κιβωτίδιο. Μολονότι ἔχνη στερέωσης, π.χ. ὀπές, δὲν διαπιστώνονται, ἡ χωρὶς ἀνάγλυφο ἐπιφάνεια στὸ κατώτερο ἄκρο θὰ μπορούσε νὰ εἰσχωρεῖ σὲ κατάλληλη ὑποδοχή.

Ἀπεικονίζεται ἔνθρονος ἀνδρική μορφή, στραμμένη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, μετὰ ἀπομακρυσμένα τὰ γόνατα καὶ τραβηγμένες πρὸς τὰ πίσω τὶς κνήμες. Εἶναι ντυμένη μετὰ κοντομάνικο βραχὺ χιτῶνα (*tunica manicata*) καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο περιβάλλει τὸν κάτω κορμὸ καὶ τὰ σκέλη, καὶ στὰ πόδια φορεῖ σανδάλια. Μετὰ βάσιν ἀνάλογες ἀπεικονίσεις πιθανῶς τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ἱματίου θὰ κρεμόταν ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο. Οἱ πτυχές τῶν ἐνδυμάτων εἶναι πλατιεῖς καὶ ἐπίπεδες, μετὰ περισσότερον ὀγκηρὲς καὶ πυκνὲς αὐτὲς στὸ ἀναδι-

πλωμένο πάνω τμήμα του ίματίου. Το δεξιό χέρι είναι χαμηλωμένο παράλληλα προς τον κορμό, με τεντωμένο τον αντίχειρα και λυγισμένα τα υπόλοιπα δάκτυλα. Ο άριστερός πήχης ήταν ύψωμένος και η μορφή κρατούσε κάποιο αντικείμενο – σώζεται μικρό κατάλοιπο –, το οποίο θα άκουμπούσε σε μεγάλο μαξιλάρι με ανάγλυφο δικτυωτό πλέγμα, άποδοσμένο πάνω στο έρεισίχειρο του θρόνου. Το κέρασ της άφθονίας φαίνεται προσφορότερο άπο το σκήπτρο, το οποίο έχει ψηλό στέλεχος. Το ύποπόδιο έχει κάπως λοξή τοποθέτηση, καθώς το δεξιό του πόδι είναι λίγο ψηλότερα άπο το άριστερό. Άκριβώς ίδιος τύπος ύποποδίου άπαντάται και σε έλεφάντινη πυξίδα με ανάγλυφη άπεικόνιση του Χριστού ένθρονου και πλαισιωμένου άπο τους Άποστόλους, του 5ου αϊ. μ.Χ.²³³ Στο κάτω άριστερό άκρο άπεικονίζεται μάλλον άτεχνα ένας άετός σε κατατομή προς τα δεξιά και με ύψωμένο το ράμφος.

Η άπόδοση της πτυχολογίας στο πλακίδιο φαίνεται να άπορρέει άπο μαρμαρίνες όλόγλυφες και ανάγλυφες άπεικονίσεις του Διός και του Σαράπιδος, του 2ου και του 3ου αϊ. μ.Χ.²³⁴, παρουσιάζει όμως περισσότερο άδρομερή χαρακτηριστικά. Δύο έλεφάντινα πλακίδια με ανάγλυφες άπεικονίσεις ένθρονων άνδρικών μορφών ντυμένων με ίμάτιο, μιάς γενειοφόρου και μιάς άγενείου, πιθανώς φιλοσόφων, τα όποια ήλθαν στο φώς κατά τις άνασκαφές στο λιμάνι των Κεγχρεών σε στρώμα με θραύσματα λύχνων του πρώιμου 5ου αϊ. μ.Χ.²³⁵, δείχνουν κάποιες όμοιότητες με την άπόδοση της μορφής στο πλακίδιο άπο το φρέαρ 54 (εϊκ. 13). Διαπιστώνονται ή ίδια άνετη στάση στο κάθισμα, το ίδιο εύρος των μορφών και οι ίδιες κοντόχοντρες άναλογίες. Όμως, οι πτυχές στα ένδύματα της μορφής στο πλακίδιο που παρουσιάζεται έδω είναι πλατύτερες και άραιότερες, ή εκτέλεση φαίνεται πιο βιαστική και ή εργασία είναι κάπως τραχύτερη. Πιθανώς το έλεφάντινο πλακίδιο είναι έργο του 4ου ή των άρχων του 5ου αϊ. μ.Χ.

Καθοριστικής σημασίας για την άναγνώριση της άπεικονισμένης μορφής θα ήταν ή κεφαλή της με ό,τι ίσως έφερε επ' αυτής, π.χ. στέφανο, κάλαθο κ.ά., και το αντικείμενο ή σύμβολο, το όποιο πιθανότατα κρατούσε με το ύψωμένο άριστερό χέρι, π.χ. κέρασ της άφθονίας. Ο άετός ως χαρακτηριστικό, προσδιοριστικό σύμβολο όδηγεϊ στην ταύτιση της μορφής με τον Δία· ή άπόδοσή της είναι σύμφωνη με τον ένθρονο τύπο άπεικόνισης του θεού αυτού, ό όποιος κατάγεται άπο το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Φειδία στην Όλυμπία και τις βασιζόμενες σε αυτό μεταγενέστερες δημιουργίες έως και τις παραστάσεις του Jupiter Capitolinus, ή λατρεία του όποιου ύποστηρίχθηκε πολύ άπο τους Ρωμαίους²³⁶. Ο τύπος του συντηρητικά ντυμένου Διός με χιτώνα και ίμάτιο πιθανώς έπηρέασε ύστερες

233. W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*³ (Mainz 1976) 104 άρ. κατ. 161 πίν. 82.

234. Πρβ. π.χ. *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana* (έπιμ. S. Ensoli - E. La Rocca, 2000) 516 κέ. άρ. κατ. 144 (S. Ensoli) (ανάγλυφο με τη θεϊκή άλεξανδρινή τριάδα, των μέσων του 2ου αϊ. μ.Χ.). Vermeule 99 εϊκ. 1a-b, 2a-d (άρχες τελευταίου τετάρτου 3ου αϊ. μ.Χ.).

235. R. Scranton, *AA* 21, 1966, B1, 145 πίν. 142. R. L. Scranton - E. S. Ramage, *Investigations at Corinthian Kenchreai*, *Hesperia* 36, 1967, 146 πίν. 44c-d. W. Olch Stern - D. Hadjilazaro Thimme, *Kenchreai Eastern Port of Corinth*, VI. *Ivory, Bone, and Related Wood Finds* (Leiden - Boston 2007) 32 κέ. άρ. κατ. 1-2 πίν. III.1-2.

236. *LIMC* VIII (1997) λ. Zeus 355 [P. Karanastassi].

ἀπεικονίσεις Ρωμαίων αὐτοκρατόρων καὶ συνεχίστηκε στὶς παραστάσεις τοῦ ἔνθρονου Παντοκράτορος καὶ τοῦ Χριστοῦ στὰ ψηφιδωτὰ στὴν ἀψίδα τῶν ἐκκλησιῶν στὴ Ρώμη ἀπὸ τὸν 4ο ἕως καὶ τὸν 7ο αἰ. μ.Χ.²³⁷ Ὡστόσο, στὴν περίπτωση ἀπεικόνισης στὸ πλακίδιο ἀπλῶς καὶ μόνον τοῦ Διὸς μὲ τὸ πολὺ ἀμφίβολο σκῆπτρο στὸ ἀριστερὸ χέρι θὰ ἦταν ἀναμενόμενο ὁ θεὸς νὰ κρατεῖ καὶ κάποιο ἄλλο σύμβολο μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, π.χ. τὸν κεραυνό, ὅπως σὲ ἀρκετὲς παραστάσεις του. Ὑπάρχουν ἀρκετοὶ λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους φαίνεται πιθανότερη ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Διὸς-Σαράπιδος παρὰ τὴν ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῆς μορφῆς.

Ἡ πολιτικὴ τῆς δυναστείας τῶν Πτολεμαίων στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ προωθήσει τὴν προσέγγιση καὶ συγχώνευση τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῶν τοπικῶν θεοτήτων καὶ θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων, εὐνόησε τὴν ἀνάπτυξη τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. τῆς λατρείας τοῦ Σαράπιδος, ἀρχικὰ θεοῦ τῶν νεκρῶν καὶ τῆς βλάβστησης μὲ πιθανὲς ρίζες στὴ φαραωνικὴ Αἴγυπτο²³⁸.

Σύμφωνα μὲ ἐδάφιο τοῦ Ἀθηνοδώρου ἀπὸ τὴν Ταρσό πού ἀναφέρει ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεύς²³⁹, τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., τὸ ὄνομα τοῦ νέου θεοῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν ὀνομάτων δύο παλαιῶν Αἰγυπτίων θεῶν, τοῦ Ὅσιριδος καὶ τοῦ Ἄπιος, τοῦ ταύρου θεοῦ στὴ Μέμφιδα (Ὅσιρις καὶ Ἄπις, Ὅσιραπις, Σάραπις καὶ Σέραπις). Ὁμοίως, ὁ Πλούταρχος²⁴⁰ ἀναφέρει τὴν ἐκδοχὴ τῆς συνένωσης τοῦ Ὅσιριδος καὶ τοῦ Ἄπιος. Μολονότι εἶναι ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ἐξελληνισμένη μορφή τοῦ Σαράπιδος καὶ τοῦ ὀνόματός του ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Πτολεμαίων, ἔχει ἐπισημανθεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ὅτι θεὸς μὲ τὸ ὄνομα Ὅσεραπις ἀναφέρεται ἤδη σὲ ἐλληνικὸ πάπυρο, τὸν λεγόμενο πάπυρο τῆς Ἀρτεμισίας ἀπὸ τὸ Σαραπίειον τῆς Μέμφιδας, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο²⁴¹.

Στὰ πλαίσια τοῦ συγκρητισμοῦ τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ὁ Σάραπις παράλληλα μὲ τὸν χθόνιο καὶ διονυσιακὸ χαρακτήρα του πού ἀνάγεται στὸν Ὅσιριν καὶ τὸν Ἄπιν προσέλαβε σταδιακὰ τὶς ιδιότητες καὶ ἄλλων θεῶν, ὅπως τοῦ Διὸς, τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ

237. Vermeule 104. Πρβ. καὶ τὸ τόξο τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου στὴ Leptis Magna, χρονολογούμενο γύρω στὰ 205/6-208/9 μ.Χ., στὸ ὁποῖο ὁ ἔνθρονος καὶ ντυμένος μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο Jupiter ἔχει χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ. B. Lundgreen, Use and Abuse of Athena in Roman Imperial Portraiture: The Case of Julia Domna, *Proceedings of the Danish Institute at Athens* IV (ἐπιμ. J. Eiring - J. Meier, Athens 2004) 85 εἰκ. 14.

238. Γιὰ τὸν Σάραπιν, τὰ προβλήματα πού συνδέονται μὲ τὸν γλύπτη τοῦ πρωτοτύπου ἔργου, τὴν ἐποχὴ δημιουργίας του, τὰ ἀντίγραφα καὶ τὶς παραλλαγές ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἀνεξάντλητη. Ἐνδεικτικὰ βλ. D. K. Hill, Material on the Cult of Sarapis, *Hesperia* 15, 1946, 60-72. M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (New York 1955) 83 κέ. εἰκ. 296-297,

388. L. Budde - R. Nicholls, *A Catalogue of the Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliam Museum Cambridge* (Cambridge 1964) 30 κέ. ἀρ. κατ. 55-57 πίν. 18. Hornbostel 35 κέ. Stambaugh 14-26. J. J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age* (Cambridge 1986) 279. B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture, I. The Styles of ca. 331-200 B.C.* (Bristol 1990) 95-97 πίν. 57. Πινγιάτογλου 25 κέ. Clerc - Leclant 1994b, 666-692.

239. Κλήμ. *Προτρ.* IV 48.

240. Πλούτ. *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὅσιριδος* 29: Οἱ δὲ πλείστοι τῶν ἱερέων εἰς ταῦτό φασι τὸν Ὅσιριν συμπεπλέχθαι καὶ τὸν Ἄπιν.

241. U. Wilcken, *Urkunden der Ptolemäerzeit I* (Berlin und Leipzig 1927) 97 κέ. ἀρ. 1 (Ὡ δέσποτ' Ὅσεραπι καὶ θεοὶ οἱ μετὰ τοῦ Ὅσερα[άπιο]ς). Vidman 23 κέ. Πινγιάτογλου 25.

Ἡλίου, τοῦ Ἀμμωνος, τοῦ Αἰῶνος, τοῦ Ἡρακλέους κ.ἄ. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ Σάραπις ἀνυψώθηκε σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους θεοὺς τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου. Ἐγινε θεὸς τοῦ Κάτω κόσμου καὶ τῆς οὐράνιας περιοχῆς, τῆς βλάστησης καὶ τῆς γονιμότητος, θεραπευτῆς καὶ ὑπέρτατος ὄλων. Ἡ λατρεία του ἐξαπλώθηκε εὐρύτατα στὸν ἀρχαῖο κόσμον καὶ ἀπέβη οἰκουμενική. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς παντοδυναμίας τοῦ θεοῦ αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐπιγραφή τρις μέγιστος θεὸς σὲ πολύμυξο πῆλινο λύχνο μὲ προσαρτημένη στὴ λαβὴ τὴν ἀνάγλυφον ἀπεικόνισή του, τοῦ 1ου-2ου αἰ. μ.Χ.²⁴² Κυρίως ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο οἱ σωζόμενες ἀπεικονίσεις τοῦ Σαράπιδος εἶναι πολυάριθμες.

Ὁ Σάραπις παραστάθηκε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, σὲ ἐξελληνισμένη μορφή. Σχετικὰ, ὅμως, μὲ τὸ πρωτότυπο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέκυψαν διάφορες παραλλαγές, ἔχουν ἀπασχολήσει τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ποικίλα ζητήματα σὲ συνδυασμὸ μὲ σποραδικές καὶ συγκεχυμένες γραπτές μαρτυρίες ὕστερης ἐποχῆς, οἱ ὁποῖες περιέχουν καὶ μυθοπλαστικὰ στοιχεῖα. Ἐνα ζήτημα π.χ. εἶναι, στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοιοῦ ἀκριβῶς Πτολεμαίου μεταφέρθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ ἀναφερόμενο κολοσσικὸ καὶ ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ ὡς ἐκ τοῦ ὑλικοῦ κατασκευῆς του (κράματος διάφορον μετάλλων καὶ πολύτιμων λίθων) ἄγαλμα τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πόλιν Σινώπη, στὸν Εὐξεῖνον Πόντον. Ἄλλα ζητήματα εἶναι, ἐὰν ὁ γλύπτης τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ Βρύαξις ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμον καλλιτέχνη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. πού ἐργάστηκε στὸν γλυπτὸ διάκοσμον τοῦ Μουσουλίου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ ἢ ἐὰν πρόκειται γιὰ κάποιον ἀπόγονό του ἢ ἀπλῶς ὕστερότερον γλύπτη μὲ τὸ ἴδιον ὄνομα· ἐὰν αὐτὸ τὸ εἰσηγμένο ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους ἄγαλμα στήθηκε πρᾶγματι στὸ Σαραπεῖον τῆς Ἀλεξάνδρειας ἢ σὲ αὐτὸ τῆς Μέμφιδας, τοὺς δύο κύριους τόπους λατρείας τοῦ θεοῦ στὴν Αἴγυπτον.

Σύμφωνα μὲ μία ἄποψη τὸ ἄγαλμα τοῦ Βρύαξιδος εἶχε στηθεῖ στὴ Μέμφιδα καὶ εἶχε περισσότερον χθόνιον χαρακτήρα, δείχνοντας τὸν θεὸν σὲ ὄρθια στάση, μὲ τὸν κάλαθον (modius), μέτρο γιὰ τὰ σιτηρά, στὴν κεφαλὴ καὶ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας στὸ χέρι, ὅπως σὲ ἓνα ἀργυρὸ ἀγαλμάτιον τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Παραμυθιά τῆς Ἡπείρου, σήμερον στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖον· ἀντιθέτως, τὸ ἄγαλμα στὴν Ἀλεξάνδρεια ἐξυπηρετοῦσε περισσότερον τὴν πολιτικὴν τῶν Πτολεμαίων τονίζοντας τὴ βασιλικὴ φύσιν τοῦ πολιοῦχου θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπεικονιζόταν καθιστός, μὲ κοντὴ γενειάδα καὶ χωρὶς τὸν κάλαθον στὴν κεφαλὴ, ὅπως σὲ παραστάσεις τοῦ Σαράπιδος σὲ νομίσματα πού κόπηκαν ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖον IV Φιλοπάτορα καὶ στὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Σαραπεῖον C τῆς Δήλου, πρὶν ἀπὸ τὸ 166 π.Χ.²⁴³ Ἡ ἄποψη αὕτη εἶναι πολὺ ἐγκυστική, ἀλλὰ δυστυχῶς τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα στὴν Ἀλεξάνδρεια, γιὰ τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει διασωθεῖ ἀκριβὴς περιγραφή οὐσιωδῶν λεπτομερειῶν, καταστράφηκε ἀπὸ φανατισμένους χριστιανούς στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει, μὲ βάση τίς πολυπληθεῖς ἀπεικονίσεις τοῦ Σαράπιδος ἀπὸ τοὺς ρωμαίκοὺς χρόνους ὁ συνήθης καὶ πιὸ οἰκείος (κανονικὸς) εἰκονογραφικὸς τοῦ τύπος, ὁ

242. K. A. Neugebauer, στὸ *Antiken in deutschem Privatbesitz* (Berlin 1938) ἀρ. κατ. 131 πίν. 54. Hornbostel 26 κέ. πίν. IV εἰκ. 4, ὅπου καὶ πλῆθος ἄλλων ἐπι-

θέτων τοῦ Σαράπιδος.

243. Stambaugh 14-26 πίν. I εἰκ. 2 καὶ πίν. II εἰκ. 3.

ὁποῖος ὀφείλει πολλά στοιχεῖα στήν εἰκονογραφία τοῦ Διός, τοῦ Ἀσκληπιοῦ καί τοῦ Πλούτωνος, δείχνει τὸν θεὸ ἔνθρονο, ντυμένο μὲ κοντομάνικο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, μὲ τὸν κάλαθο στήν κεφαλὴ, στὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ χέρι τὸ σκῆπτρο καὶ τὸ χαμηλωμένο δεξιὸ χέρι πάνω στὸν τρικέφαλο Κέρβερο, ὁ ὁποῖος παριστάνεται δίπλα στὸν θρόνο· ἡ κόμη του ἀποτελεῖται ἀπὸ μακριούς, πυκνοὺς καὶ βαρεῖς βοστρύχους, μὲ τρεῖς ἕως πέντε ἀπὸ αὐτοὺς μπροστὰ στὸ μέτωπο, ἡ γενειάδα του εἶναι ὁμοίως μακριὰ μὲ ἄφθονους βοστρύχους καὶ τὸ μουστάκι σὲ πολλὰ παραδείγματα ἔχει στραμμένο πρὸς τὰ πάνω τὸ ἀριστερὸ ἄκρο καὶ πρὸς τὰ κάτω τὸ δεξιό²⁴⁴.

Πὰ τὴν ταύτιση τοῦ Σαράπιδος μὲ τὸν Δία ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰκονογραφικὴ ἐπιβεβαίωση κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ὑπάρχουν καὶ γραπτὲς μαρτυρίες, ὁρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀνάγονται ἤδη στὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.²⁴⁵ Π.χ. στὴ Δῆλο ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὸν Δία Σάραπιν χρονολογεῖται στὸ 112/111 π.Χ.²⁴⁶ καὶ σὲ ἄλλῃ ἐπιγραφή τῆς ὕστερης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀναφέρεται ἓνα Διοσσωτηριαστῶν Σαραπιαστῶν κοινόν²⁴⁷. Σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Βυζάντιον τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ὁ θεὸς Ζεὺς Σάραπισ ἀναφέρεται ὡς ὁ ἐπώνυμος ἱερομνήμων τῆς πόλης γιὰ τὸ ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο χαράχτηκε ἡ ἐπιγραφή²⁴⁸. Σὲ πapyrus τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. πού ἀναφέρεται σὲ θαῦμα τοῦ Διὸς Ἡλίου Μεγάλου Σαράπιδος τὸ κείμενο καταλήγει μὲ τὴν παρότρυνση γιὰ ἐπευφημία εἰς Ζεὺς Σάραπισ²⁴⁹. Ἡ ἴδια ἐπίκληση εἰς θεός, εἰς Ζεὺς Σάραπισ, νικᾷ ἢ ἴσιν ἀπαντᾶται σὲ μαγικά φυλακτά²⁵⁰. Ἰσχυρὴ ἔνδειξη συγκρητισμοῦ ἀποτελεῖ καὶ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 4ου ἢ τοῦ πρώτου 5ου αἰ. μ.Χ. Διὶ Ἡλίῳ μεγάλῳ | Σαράπιδι Αἰῶνι | Μοροτταῖς καὶ Ἑρῶν εὐχή²⁵¹. Ὁ Ἀχιλλεὺς Τάτιος τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. κάνει ἀναφορὰ στὸν μεγάλο θεό, τὸν ὁποῖο οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦν Δία καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ὀνομάζουν Σάραπιν²⁵².

Στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους τὴ στενὴ συγγένεια τοῦ Σαράπιδος μὲ τὸν Δία ὑπαινίσσονται προτομὲς τοῦ πρώτου, οἱ ὁποῖες εἶναι τοποθετημένες ἐπάνω σὲ ἓναν ἀετὸ ἢ προεξέχουν πίσω ἀπὸ αὐτόν· ὁ ἀετὸς μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀποδίδεται πάνω στὸν κάλαθο πού φέρει στήν κεφαλὴ ὁ Σάραπισ, κοντὰ στὸ ἀριστερὸ πόδι τοῦ ἔνθρονου θεοῦ ἢ γενικὰ στὸ περιβάλλον του²⁵³.

Παρὰ τὴν ἔλλειψη κάποιων οὐσιωδῶν στοιχείων ἐξαιτίας τῆς τωρινῆς, ἀποσπασματικῆς διατήρησης τοῦ ἐλεφάντινου πλακιδίου τῆς εἰκ. 13, τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς σὲ αὐτὸ

244. Αὐτόθι 14. Clerc - Leclant 1994b, 668, 689.

245. Βλ. σχετικὰ στὸν Stambaugh 83 κέ.

246. P. Roussel, *Les cultes égyptiens à Délos du IIIe au Ier siècle av. J.-C.* (Paris / Nancy 1916) ἀρ. 126. Stambaugh 83.

247. *IG XIV* 1, 162. *SIRIS* ἀρ. 176. Stambaugh 83 σημ. 5.

248. *SEG* 15, 426. Stambaugh 83.

249. B. Grenfell *et al.*, *The Oxyrhynchus Papyri* (Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs) XI, 1382. Stambaugh 83.

250. C. Bonner, An Obscure Inscription on a Gold Tablet, *Hesperia* 13, 1944, 31.

251. Αὐτόθι 34 καὶ σημ. 37, ὅπου καὶ ἄλλες ἀνάλογες ἐπιγραφές.

252. Achilles Tatius, *Leucippe and Clitophon* (ἐκδ. E. Vilborg, Göteborg 1955) V 2, 1 ("Ὡν δέ πως καὶ κατὰ δαίμονα ἱερομνήμια τοῦ μεγάλου θεοῦ, ὃν Δία μὲν Ἕλληνες, Σέραπιν δὲ καλοῦσιν Αἰγύπτιοι). Stambaugh 83.

253. Clerc - Leclant 1994b, ἀρ. κατ. 6, 12, 38a, 39, 72, 100-104, 141a-b καὶ σ. 692.

μὲ τὸν Δία-Σάραπιν, ἡ ὁποία στηρίζεται στὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα καὶ σὲ ποικίλες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ἐνισχύει ἡ σημαντικὴ παράμετρος τῶν λοιπῶν ἐλεφάντινων συνευρημάτων μὲ ἀπεικονίσεις Αἰγυπτίων θεῶν ἀπὸ τὸ φρέαρ 54.

5. Ἀρ. εὐρ. Μ 2860. Εἰδώλιο Σαράπιδος Κοσμοκράτορος σὲ κλίνη (εἰκ. 1, 14-18).

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.55 μ., σωζ. μῆκ. 0.08 μ., πλάτ. 0.036 μ.

Ἀπὸ τὴν ἀνδρική μορφή λείπουν ἡ πίσω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ δεξιό της ἄκρο χέρι μὲ τὸν πήχη ἕως λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸν ἀγκώνα καὶ ἀπὸ τὴν κλίνη τὸ πάνω (δεξιό) στενό της ἄκρο μαζὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα πόδια, καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν ποδιῶν τοῦ ἐπίπλου στὸ κάτω (ἀριστερὸ) ἄκρο. Κατὰ τόπους διαπιστώνονται ἰσχυρὲς ἀποκρούσεις, κυρίως στὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ τὸν ὤμο τῆς μορφῆς, στὸν ἀριστερό της πήχη, στὸ ἄκρο τῆς μύτης, στὰ χεῖλη καὶ στὸ μουστάκι, καθὼς καὶ σὲ διάφορα σημεῖα τῆς κλίνης. Ρωγμὲς ὑπάρχουν στὸν ἄνω κορμὸ τῆς μορφῆς καὶ στὴν κλίνη. Ἡ ἐπίχρωση τῆς ἐπιφάνειας εἶναι καστανή.

Ἀπεικονίζεται γενειοφόρος ἀνδρική μορφή ἀνακλιμένη σὲ πολυτελὴ κλίνη, ντυμένη μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, χωρὶς ὑποδήματα. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει καὶ τοὺς δύο ὤμους καὶ τοὺς

Εἰκ. 14. Εἰδώλιο Σαράπιδος Κοσμοκράτορος σὲ κλίνη (ἄρ. εὐρ. Μ 2860).

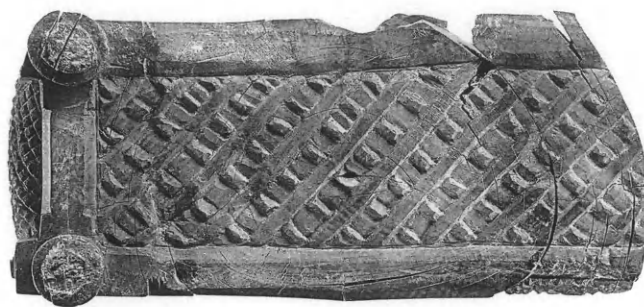

Εἰκ. 15. Τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὗρ. Μ 2860. Λεπτομέρεια.

βραχίονες – στὸ σωζόμενο ὁλόκληρο ἀριστερὸ χέρι φθάνει ἕως τὸν καρπὸ – καὶ περιβάλλει τὸν κάτω κορμὸ καὶ τὰ σκέλη, ἀφήνοντας τὸν χιτῶνα μὲ τὴν κυκλικὴ λαιμόκοψη νὰ φαίνεται μπροστὰ στὸ στέρνο. Τὰ ἐνδύματα εἶναι ποικιλιμένα μὲ πολὺ λεπτὰ καὶ πυκνὰ ρομβοειδῆ σχέδια, ἀποδοσμένα σὲ ἐξαιρετικὰ πρότυπο ἀνάγλυφο (εἰκ. 15).

Εἰκ. 16-17. Τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὗρ. Μ 2860.

Εἰκ. 18. Τὸ εἰδῶλιο ἀρ. εὐρ. Μ 2860. Κάτω ἐπιφάνεια τῆς κλίνης.

Ἡ ἀνδρική μορφή ἔχει τὸν ἄνω κορμὸ ἀνασηκωμένο καὶ γυρισμένο ἐλαφρὰ πρὸς τὴν ἀριστερή της πλευρά, καθὼς στηρίζει τὸ βάρος του στὴν κλινοστρωμνὴ με τὸν ἀριστερό της πήχη, ἀλλὰ δὲν στρέφει τὴν κεφαλὴ πρὸς τὸν θεατὴ (εἰκ. 14, 16, 17). Ἡ χαλαρὴ στάση τῶν λυγισμένων σκελῶν, με τὴν κνήμη τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους πλαγιαστὰ πάνω στὴ στρωμνὴ καὶ τοποθετημένη κάτω ἀπὸ τὸ λίγο ἀνασηκωμένο δεξιὸ σκέλος, δὲν εἶναι σπάνια σὲ μορφὲς ἀνακεκλιμένες σὲ κλίνη²⁵⁴. Στὴν ἴδια στάση ἀποδίδονται καὶ τὰ σκέλη τοῦ ἀνακεκλιμένου σὲ κλίνη Σαράπιδος σὲ ἓνα μικρὸ περίτμητο ἔργο ἀπὸ ξύλο, τὸ ὁποῖο ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (Ὁξύρρυγχο)²⁵⁵.

Ἡ μορφή στὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο κρατεῖ στὴν παλάμη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ σφαίρα, ἡ ὁποία διαιρεῖται σὲ τέσσερα μέρη με δύο λοξὰ τεμνόμενες ἐγχαράξεις (εἰκ. 15). Ὁ δεξιὸς πήχης, ὁ ὁποῖος λείπει, δὲν ἀκουμποῦσε στὸν κορμό· τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι δὲν ἦταν προτεταμένος, ἀλλὰ ὑψωμένος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ δύο στοιχεῖα πού πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν ἰδιαίτερα. Τὸ εἶδος τῆς θραύσης πού ὑπάρχει στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὥσάν κάτι νὰ προεξείχε (εἰκ. 15), καθὼς καὶ μικρὸ κατάλοιπο ἀπὸ μία ἀνάγλυφη, κάπως μακρόστενη ἐπεξεργασία στὸ πλάι τοῦ δεξιοῦ βραχίονα (εἰκ. 17), ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ με τὸν χιτῶνα ἢ τὸ ἱμάτιο, δείχνουν ὅτι ἡ ἀνδρική μορφή κρατοῦσε κάποιο ἀντικείμενο, τὸ ἐλεύθερο ἄκρο τοῦ ὁποῖου ἐφαπτόταν ἐν μέρει στὸν βραχίονα. Στὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ ἐπεξεργασία διαπιστώνεται ἓνα εὐρὺ δικτυωτὸ πλέγμα καὶ μία τοξωτὴ παρυφὴ στὸ κάτω μέρος σὲ πιὸ ἔξωργο ἀνάγλυφο, ὥσάν ἓνα πλαίσιο με λοξὲς ἐγχαράξεις κατὰ διαστήματα.

Στὴν κεφαλὴ ἡ μορφή φέρει διάδημα με φύλλα δάφνης (εἰκ. 15). Καθὼς δὲν σώζεται ὁλόκληρη ἡ κορυφὴ τῆς κεφαλῆς, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπῆρχε

254. Βλ. π.χ. τὶς ξαπλωμένες σὲ κλίνη ἀκέφαλες ἀνδρικές μορφὲς ἀπὸ τὸ θεωρούμενο ὡς τὸ Πύθιον τῆς Οἰνός, στὸ Μουσεῖο τοῦ Μαραθῶνα ἀρ. εὐρ. 122, καὶ ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδη Ἀττικοῦ στὴν Εὐὰ Κυνουρίας, στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἀστρους, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1972, 7 πίν. 3γ. Β. Χ. Πετρά-

κος, Ὁ Μαραθῶν (Ἀθήνα 1995) 177 κέ. εἰκ. 107. Γ. Σπυρόπουλος, Ἡ ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδη Ἀττικοῦ στὴν Εὐὰ/Λονκοῦ Κυνουρίας (Ἀθήνα 2006) 94-96 ἀρ. 20 με ἔγχρ. εἰκ. στίς σ. 93-94.

255. Kraus 566 εἰκ. 1-2.

καί κάποιο άλλο σύμβολο ή στέμμα, π.χ. στέμμα σέ σχήμα λωτοῦ. Τήν κόμμωση άποτελοῦν στρεπτοί καί μακριοί βόστρυχοι, οί όποιοι καλύπτουν τούς κροτάφους καί τόν αὐχένα καί φθάνουν ἔως τή ράχη. Στό μέτωπο σχηματίζεται «φράντζα» άπό ίσιους βοστρύχους, χωρισμένους σέ δύο ομάδες. Ἡ γενειάδα εἶναι πυκνή, όγκηρη καί μακριά μέ σγουρούς βοστρύχους καί τό μουστάκι παχύ. Οί όφθαλμοί εἶναι άμυγδαλόσχημοι μέ παχιά βλέφαρα καί κοίλη ἱριδα.

Στή δεξιά πλευρά τῆς μορφῆς καί στοῦ ὕψος τοῦ ἄνω κορμοῦ τῆς ή στρωμνή (στιβάς²⁵⁶) ἔχει μεγαλύτερο πάχος καί εἶναι άνυψωμένη (εἰκ. 17), μία πιθανή ἔνδειξη ότι ή κλίνη ἦταν ἐπικλιντρον ή άνακλιντήριον²⁵⁷. Στήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς κλίνης (εἰκ. 18) άποδίδονται οί λοξά τοποθετημένοι πήχεις ή ἱμάντες καί τά διασταυρωνόμενα μέ αὐτούς σχοινιά (κειρίαι²⁵⁸ ή τόνοι²⁵⁹), τά όποια προσαρμόζονταν στον όριζόντιο όρθογώνιο σκελετό καί σχημάτιζαν τό πλέγμα γιά τήν τοποθέτηση τῆς στρωμνῆς. Παρεμφερές μέ τό πλέγμα αὐτό εἶναι τό μοτίβο πού κοσμεῖ τήν πίσω ὄψη μικρῶν πῆλινων ταμειευτηρίων νομισμάτων (κουμπαραδων) σέ μορφή κλίνης μέ τήν άνάγλυφη άπεικόνιση στήν κύρια ὄψη τοῦ Σαράπιδος καί άλλων θεοτήτων²⁶⁰, όπου όμως λόγω τῆς θέσης του εἶναι άπλῶς διακοσμητικό στοιχεῖο.

Τό ὕφασμα τῆς στρωμνῆς άποδίδεται μέ πυκνοῦς άνάγλυφους ρόμβους καί διακοσμεῖται στά πλάγια μέ τετράφυλλους ρόδακες μέσα σέ τετράγωνο πλαίσιο (εἰκ. 14, 16, 17). Ἡ μαλακότητα τῆς στρωμνῆς, ή όποία ὀφειλόταν στά κνέφαλλα²⁶¹ (ἔρια) ή στά γναφάλια²⁶² (φυτά μέ χνούδι μεταξώδους ὕφης) τοῦ γεμίσματός της, δηλώνεται θαυμάσια μέ τίς αὐξομειώσεις τοῦ ὄγκου της στά σημεία, όπου πιέζεται άπό τό βάρος τοῦ κορμοῦ καί τῶν μελῶν τῆς ξαπλωμένης μορφῆς, άνάλογα μέ τήν άσκούμενη πίεση (εἰκ. 14, 16, 17). Τά πόδια τῆς κλίνης ἦταν τορνευτά. Παρόμοιες ξύλινες κλίνες εἶναι γνωστές π.χ. άπό τό Ἡράκλειον, πού καταστράφηκε άπό τήν ἔκρηξη τοῦ Βεζουβίου τό 79 π.Χ., καθῶς ἔγινε δυνατή ή άναπαραγωγή τους μέ βάση τόν άπανθρακωμένο ξύλινο σκελετό καί τά διασωθέντα μετάλλινα διακοσμητικά τους τορεύματα²⁶³.

Τό μικρό έλεφάντινο εἰδώλιο (εἰκ. 14-18) μέ τήν πολὺ προσεκτική άπόδοση ὅλων τῶν λεπτομερειῶν εἶναι ἓνα πραγματικό κομψοτέχνημα, πιθανῶς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι καί μία χάλκινη προτομή τοῦ Σαράπιδος άπό τήν Ἀλεξάνδρεια μέ τήν ἴδια κυβική δομή τῆς κεφαλῆς, στυλιζαρισμένη κόμμωση καί γενειάδα καί πυκνοῦς, ὄχι σγουρούς βοστρύχους στοῦ μέτωπο²⁶⁴. Ἡ συνέχιση τῆς λατρείας τοῦ Σαράπιδος κατά τήν ἐποχή

256. Liddell - Scott λ. *στιβάς*.

257. Αὐτόθι λ. *ἐπικλιντρον*, *ἀνακλιντήριον* (=άνάκλιντρο).

258. Αὐτόθι λ. *κειρία*.

259. Αὐτόθι λ. *τόνος*.

260. Castiglione 294-297 άρ. κατ. 4, 6 εἰκ. 2-3.

261. Liddell-Scott λ. *κνέφαλλον*.

262. Αὐτόθι λ. *γναφάλιον*.

263. Deiss 72 μέ άπεικόνιση. Πά τίς κλίνες βλ. καί *Das Wrack der antiken Schiffsfund von Mahdia* (ἐπιμ. G. Hellerkemper Salies, Köln 1994) 573-606 ἔγχρ. πίν. 28 (S. Faust).

264. M. C. Comstock - C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston* (Boston 1971) 118 κέ. άρ. κατ. 125 μέ άπεικόνιση. Hornbostel 285 πίν. CLXXXVI εἰκ. 303.

αὐτὴ στὴν Αἴγυπτο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς ἔθεσε σὲ νομίματα τοῦ τὶς εἰκόνες τῶν Αἰγυπτίων θεῶν καὶ τοῦ ταύρου Ἄπιος²⁶⁵. Σὲ ἓνα πῆλινο εἰδῶλιο Ἰσιδος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μὲ στέφανο ἀνθέων στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων²⁶⁶, ἀπαντῶνται οἱ ἴδιοι μὲ τοῦ ἐλεφάντινου εἰδῶλιου βόστρυχοι στὸ μέτωπο, ἴσοι καὶ χωρισμένοι σὲ δύο ὁμάδες.

Τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 ἐντάσσεται σὲ μία κάπως περιορισμένη σειρὰ ἀπεικονίσεων τοῦ Σαράπιδος ἀνακεκλιμένου σὲ κλίνη, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἰδιαίτερα τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.²⁶⁷ Στὸν Σάραπιν ταιριάζουν ἡ βοστρυχωτὴ γενειάδα, τὰ μακριὰ μαλλιά καὶ ἡ «φράντζα» στὸ μέτωπο, ἡ ὁποία στὸ εἰδῶλιο φαίνεται νὰ ἀπορρέει ἀπὸ τὰ τρία ἕως πέντε βοστρυχίδια τοῦ «κανονικοῦ» εἰκονογραφικοῦ τύπου (Fransentypus) τοῦ θεοῦ αὐτοῦ²⁶⁸. Ἦδη σὲ νομίματα ποὺ κόπηκαν τὸ 217 π.Χ. κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Πτολεμαίου IV τοῦ Φιλοπάτορος ὁ Σάραπιν, ὁ ὁποῖος ἀπεικονίζεται μαζί μὲ τὴν Ἰσιδα, φέρει στὴν κεφαλὴ διάδημα μὲ φύλλα δάφνης μαζί καὶ μὲ ἓνα στέμμα σὲ σχῆμα λωτοῦ ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδει τὸ στέμμα atef²⁶⁹. Τὸ διάδημα κατάγεται ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Διὸς. Σὲ ἓνα χάλκινο ἀγαλμάτιο ἐνθρονου Διὸς ὕστερης ἐποχῆς, σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, ὁ ὑπέρτατος τῶν θεῶν, τὶς ιδιότητες τοῦ ὁποῖου εἶχε προσλάβει ὁ Σάραπιν, φέρει στὴν κεφαλὴ ἓναν μεγάλο στέφανο δάφνης²⁷⁰.

Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ σφαῖρα ἀποτελεῖ ἓνα σύμβολο τοῦ Σαράπιδος ὡς Κοσμοκράτορος, δηλαδὴ ὡς κυριάρχου τοῦ σύμπαντος²⁷¹. Τὸ ἐπίθετο κοσμοκράτωρ ἀποδίδεται στὸν Σάραπιν σὲ ἓναν βωμὸ ἀπὸ τὶς Θέρμες τοῦ Καρακάλλα²⁷². Συχνὰ προτομές τοῦ Σαράπιδος ἀποδίδονται πάνω σὲ μία σφαῖρα²⁷³ καὶ σὲ νομίματα, ἀκόμη καὶ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θεοῦ μὲ τὴ σφαῖρα στὸ χέρι εἶναι συνήθης²⁷⁴. Οἱ τεμνόμενες ἐγχαραῖς τῆς σφαίρας στὸ εἰδῶλιο, οἱ ὁποῖες ὀνομάζονται καὶ «ἰσιακὸς σταυρός», ἀπαντῶνται ἀκόμη στὸν ἥλιακὸ δίσκο ποὺ κάποτε κοσμεῖ τὸν κάλαθο στὴν κεφαλὴ τοῦ Σαράπιδος²⁷⁵ ἢ τὸ στέμμα τῆς Ἰσιδος²⁷⁶ καὶ τοῦ Ὀσίριδος²⁷⁷. Ὡς λοξὰ τεμνόμενες ταινίες τῆς ἥλιακῆς σφαίρας χαρακτηρίζονται οἱ ἴδιες ἀκριβῶς ἐγχαραῖς στὴ

265. Comstock - Vermeule ὁ.π. 119.

266. F. Dunand, *Catalogue des terres cuites gréco-romaines d'Égypte, Musée du Louvre* (Paris 1990) 156 κέ. ἀρ. κατ. 421 μὲ ἀπεικόνιση.

267. Castiglione 293-303. Kraus 566-577. Clerc - Leclant 1994b, ἀρ. κατ. 71, 133, 138, 156, 163, 218 καὶ σ. 690.

268. Hornbostel 207-295.

269. Stambaugh 22 κέ. πίν. 1 εἰκ. 2. Tran tam Tinh 1990, ἀρ. κατ. 145. Clerc - Leclant 1994b, ἀρ. κατ. 141a.

270. H. B. Walters, *British Museum. Select Bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the Departments of Antiquities* (London 1915) ἀρ. εὔρ. 909 πίν. 39. Ἀλλὰ τὸ χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Πανυσανία V 11, 1-9,

ἔφερε στὴν κεφαλὴ στέφανο, ὁ ὁποῖος ἐμμεῖτο ἐλαίας κλῶνας.

271. Clerc - Leclant 1994b, ἀρ. κατ. 56, 97-99, 215, 218, 226c καὶ σ. 690, 692.

272. Hornbostel 271 (Εἷς Ζεὺς Σάραπιν Ἥλιος κοσμοκράτωρ ἀνέικητος).

273. Αὐτόθι 260-263.

274. Kraus 574.

275. Π.χ. Clerc - Leclant 1994b, ἀρ. κατ. 96c καὶ σ. 691.

276. Π.χ. Tran tam Tinh 1990, ἀρ. κατ. 118, 305a. Οἱ ἐγχαραῖς ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὸν Merkelbach εἰκ. 96 (ὑπότιτλος) πιθανῶς ὡς δηλωτικὲς τῶν τεσσάρων φάσεων τῆς σελήνης.

277. Π.χ. Clerc - Leclant 1994a, ἀρ. κατ. 5.

σφαίρα ποὺ κρατεῖ ὁ ἀνακεκλιμένος σὲ κλίνη Σάραπιδος Κοσμοκράτωρ σὲ πῆλινη μήτρα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο²⁷⁸.

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖο πιθανότατα κρατοῦσε ὁ θεὸς στὸ εἰδώλιο μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικῆς του διατήρησης δὲν εἶναι εὐκόλη. Ἐπειδὴ ὅ,τι σώζεται ἔχει πολὺ μικρὸ πάχος, δύσκολα μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ σχηματοποιημένο ρόπαλο, ἓνα ἀπὸ τὰ σύμβολα ποὺ κρατεῖ κάποτε ὁ Σάραπιδος, ὁ ὁποῖος εἶχε προσλάβει καὶ ιδιότητες τοῦ Ἡρακλέους. Μὲ κάποια ἐπιφύλαξη μπορεῖ νὰ προταθεῖ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ ὡς ἐνὸς εἶδους ριπιδίου. Στὴν ἀνάγλυφη παράσταση ἐνὸς πῆλινου πλακιδίου ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ ἀνακεκλιμένος σὲ κλίνη Σάραπιδος κρατεῖ ἐμφατικά μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, τὸ ὁποῖο φέρει πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ καὶ πρὸς τὰ ἐμπρός, ἓνα ἄλλο εἶδος μακρόστενου ριπιδίου, πιθανῶς ἀπὸ φτερὰ πουλιῶν²⁷⁹. Τὸ ριπίδιο δὲν περιέχει κάποια ιδιαίτερη συμβολικὴ σημασία. Ὡς ὄργανο γιὰ τὸν δροσισμό τοῦ προσώπου καὶ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐνοχλητικῶν ἐντόμων, ιδιαίτερα σὲ περιοχὴ μὲ πολὺ ζεστὸ κλίμα, μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴν ἀναπαυτικὴ στάση τοῦ Σαράπιδος στήν πολυτελὴ του κλίνη.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη, οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ ἀνακεκλιμένου σὲ κλίνη Σαράπιδος σχετίζονται μὲ τὰ λατρευτικὰ καὶ τελετουργικὰ δεῖπνα τῶν ἰσιακῶν θιάσων πάνω σὲ κλίνες μὲ ἐπικλήσεις πρὸς τὸν Σάραπιν, ὁ ὁποῖος ἦταν προσκεκλημένος καὶ ὁ ἴδιος γιὰ νὰ συμμετάσχει στὸ συμπόσιο²⁸⁰. Μία παλαιότερη ἐρμηνεία τοῦ Σαράπιδος σὲ κλίνη εἶχε βασισθεῖ στήν ἀπεικόνισή του κατ' αὐτὸν τὸν τύπο σὲ νομίσματα τῆς Σινώπης τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων καὶ σὲ ἀλεξανδρινὰ νομίσματα τοῦ 167/68 μ.Χ., ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, στὰ ὁποῖα ὁ θεὸς πλαισιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἑρμάνουβιν, τὴν Δήμητρα, τὴν Ἴσιδα καὶ τὸν Ἀρποκράτη· οἱ ἀπεικονίσεις αὐτὲς εἶχαν θεωρηθεῖ ὡς ἓνα *Lectisternium* (θεοξένια (τά), παράθεση γεύματος στοὺς θεοὺς, οἱ εἰκόνες τῶν ὁποίων τοποθετοῦνταν σὲ κλίνες) μὲ ἀφορμὴ μία ἐπιδημία πανώλους²⁸¹. Νεώτερες ἔρευνες ὅμως, οἱ ὁποῖες συνδύασαν τὴ συγκέντρωση καὶ συνεξέταση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου μὲ τὶς μαρτυρίες φιλολογικῶν καὶ ἐπιγραφικῶν πηγῶν ὁδήγησαν στὴ διαπίστωση ὅτι τὰ λατρευτικὰ αὐτὰ δεῖπνα δὲν συνδέονταν ἀποκλειστικά καὶ μόνον μὲ ἓνα συγκεκριμένο συμβάν²⁸².

Ἀπὸ κείμενα σὲ παπύρους τῆς Ὀξυρρύγχου τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ιδιαίτερα τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., εἶναι γνωστὲς προσκλήσεις ἰδιωτῶν εἰς κλίνην τοῦ κυρίου Σαράπι-

278. Kraus 574 εἰκ. 4. Hornbostel 271 σημ. 7 πίν. CLXVI εἰκ. 270.

279. F. Dunand, *Religion populaire en Egypte romaine. Les terres cuites isiaques du Musée du Caire* (EPRO 76, Leiden 1979) 268 ἀρ. κατ. 348 πίν. 118. Clerc - Leclant 1994b, ἀρ. κατ. 71.

280. Αὐτόθι 690. Bommas 99 κέ. μὲ σημ. 224, ὅπου ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Πὰ τὰ δεῖπνα βλ. καὶ

Burkert 133. U. Egelhaaf-Gaiser, *Kulträume im römischen Alltag. Das Isisbuch des Apuleius und der Ort von Religion im kaiserzeitlichen Rom* (PAwB 2, Stuttgart 2000) 272-278.

281. Ph. Lederer, *Deutsche Münzblätter* 56, 1936, 201-211.

282. Castiglione 287-303. Kraus 566-577.

δος στο Σαραπεϊον ἢ σὲ κάποιο ἄλλο σχετικό ἱερὸ ἢ ἀκόμη καὶ σὲ ἰδιωτικὴ οἰκία, καθὼς καὶ ὁρισμένες λεπτομέρειες τῶν προετοιμασιῶν καὶ τῶν ἐξόδων γιὰ τὴ διοργάνωση τῆς συνεστίας²⁸³. Τὸ κείμενο τῆς πρόσκλησης σὲ ἕναν πάπυρο – ἐρωτᾷ σε Σαραποῦς δειπνῆσαι εἰς ἱέρωμα τῆς κυρίας Ἰσιδος ἐν τῇ οἰκίᾳ²⁸⁴ – δείχνει ὅτι τὸ δεῖπνον θὰ γινόταν σὲ χώρῳ τῆς ἰδιωτικῆς οἰκίας ἀφιερωμένο στὴ λατρεία τῆς Ἰσιδος. Ἡ ἐρμηνεία τῆς κλίνης τοῦ Σαράπιδος, δηλαδή ἡ διερεύνηση τῶν κινήτρων γιὰ τὶς συνεστίας τῶν ὁπαδῶν τῆς σχετικῆς λατρείας, ἔχει προκαλέσει διάφορες συζητήσεις²⁸⁵. Στὰ κείμενα τῶν παπύρων ἀναφέρεται κάποτε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ διοργάνωση τῆς συνεστίας, τῆς κλίνης, ἡ ὁποία σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις φαίνεται νὰ ὀφείλεται σὲ κάποια εὐκαιρία κοσμικοῦ καὶ ὄχι θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, ὅπως π.χ. γενεθλίων, ἀρραβόνων κ.ἄ.²⁸⁶ Μία ἄλλη ἀφορμὴ γιὰ τὸ δεῖπνον τῶν πιστῶν τοῦ Σαράπιδος ἦταν σύμφωνα μὲ πρόσκληση σὲ πάπυρο τῆς Ὁξυρρύγχου τὰ μελλοκούρια, ἕνας σημαντικὸς σταθμὸς στὴ ζωὴ τῶν ἀγοριῶν, δηλαδή ἡ ἐνηλικίωση καὶ εἰσαγωγή τους πλέον στὸν κύκλο τῶν ἀνδρῶν²⁸⁷. Αὐτὰ τὰ μελλοκούρια φαίνεται ὅτι σχετίζονται μὲ τὰ οἰνιστήρια στὴν Ἀθήνα, μία ἐορτὴ κατὰ τὴν ὁποία γινόταν κουρὰ τῶν ἐφήβων (κόψιμο ἐνὸς βοστρύχου) καὶ σπονδὴ στὸν Ἡρακλῆ – στοὺς προχωρημένους ρωμαϊκοὺς χρόνους πιθανῶς μὲ εἰδικὴ οἶνοχόη στὴ μορφὴ κεφαλῆς ἀγοριοῦ²⁸⁸.

Σὲ ἐπιγραφή τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Τανάγρα, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στοὺς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ Σαράπιδος καὶ τῆς Ἰσιδος, εἶναι πιθανὴ καὶ ἡ ἐστίασις μετὰ τὴ θυσία, σύμφωνα μὲ μία πρόταση γιὰ συμπλήρωση γραμμάτων ποὺ λείπουν²⁸⁹. Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴ Δῆλο, τὴ Θάσο, τὴν Πριήνη καὶ ἄλλες περιοχές, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἐπιβεβαιώνουν τὴ συνήθεια τῶν συνεστιάσεων τῶν ἰσιακῶν ὁμίλων, ἡ ὁποία πιθανότατα ἀνάγεται στὴν παράδοση τῆς ἐλληνικῆς λατρείας καὶ τὶς παραστάσεις τῶν λεγομένων «νεκροδείπνων»²⁹⁰. Ἡ σχέση μὲ τὴν ἐλληνικὴ λατρεία συνάγεται ἐμμέσως καὶ ἀπὸ προσκλήσεις σὲ παπύρους τῆς Ὁξυρρύγχου γιὰ τὴν κλίνην, δηλαδή τὸ δεῖπνον, στὸ ἱερὸ τῆς Θεορίδος²⁹¹, καθὼς ἡ γυναικεία αὐτὴ θεότητα ποὺ συν-

283. Castiglione 289 κέ. Kraus 569. Merkelbach 165 κέ. Παραδείγματα προσκλήσεων γιὰ τὰ δεῖπνα τοῦ Σαράπιδος σὲ ἰδιωτικὴ οἰκία βλ. στὸν Koenen 121 σημ. 2: ἐν τῇ ἰδίᾳ οἰκίᾳ ἐν τοῖς Κλαυδίου Σαραπίωνος) κ.ἄ.

284. Koenen 121 σημ. 2.

285. Castiglione 287 κέ.

286. Αὐτόθι 288 κέ.

287. Ἐρωτᾷ σε Ἀπολλώνιος δειπνῆσαι εἰς [κ]λείνην τοῦ κυρίου Σαράπιδος ὑπὲρ μελλοκουρίων τῶν [ἀδελφῶν(:)] ἐν τῷ Θ[οηρίῳ]. Koenen 121 σημ. 1. Merkelbach 165 κέ.

288. Πὰ τὰ οἰνιστήρια βλ. Vikela 168 μὲ βιβλιογραφία. Πὰ τὶς οἶνοχόες στὴ μορφὴ κεφαλῆς μικροῦ

ἀγοριοῦ βλ. H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period. Chronology, The Athenian Agora V* (Princeton, N. J. 1959) 53 σημ. 11, μὲ βιβλιογραφία. S. Walker - M. Bierbrier, *Ancient Faces Mummy Portraits from Roman Egypt. Catalogue of Roman Portrait in the British Museum IV* (London 1997) 190 ἀρ. 257. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι μία τέτοια οἶνοχόη, ἡ ὁποία ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 3ο - 4ο αἰ. μ.Χ. προέρχεται καὶ ἀπὸ τὸ φρέαρ 54. Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη 78 ἀρ. 52 (X. Κοντοχρήστος).

289. Χρήστου 59, στίχ. 49.

290. Castiglione 291. Kraus 569 κέ.

291. Π.χ. καλεῖ σε ὁ θεὸς | εἰς κλείνην γεινο(μένην) | ἐν τῷ Θεορίῳ | αὔριον ἀπὸ ὦρ(ας) θ'. Koenen 122.

δέεται στενὰ μὲ τὴν Ἰσιδα καὶ τὸν Σάραπιν ταυτίζεται στήν Ὁξύρρυγχο μὲ τὴν Ἀθηναῖα καὶ στήν Τεγέα ὁ Πausanias (VIII 47, 2) ἀναφέρει ὡς ἀνάθημα μία κλίνη ἱερὰ τῆς Ἀθηναῖας²⁹². Ἀπὸ τῆ μελέτη τῶν κεμένων στοὺς παπύρους ἔχει ἐξαχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ δεῖπνα τοῦ Σαράπιδος γίνονταν σὲ ἡμερομηνίες συνδεδεμένες μὲ αἰγυπτιακὲς ἐορτὲς τῆς ἰσιακῆς λατρείας καὶ συνεπῶς εἶχαν θρησκευτικὸ χαρακτήρα, ἀποψη πού ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωσι μιᾶς πρόσκλησις μὲ προσκαλοῦντα ὄχι ἰδιώτη ἀλλὰ τὸν ἴδιο τὸν Σάραπιν²⁹³. Ὁ χαρακτήρας αὐτός, ὁ ὁποῖος δὲν ἀμφισβητεῖται πλέον στήν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ διάφορες ἐπιγραφές ἀπὸ ἰσιακὰ ἱερὰ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο μὲ ἀναφορὰ ὡς ἀναθημάτων τραπεζῶν, κλινῶν κ.ἄ.²⁹⁴

Ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τὴν ὕστατη ἀρχαιότητα, τὸν 5ο αἰ. μ.Χ., οἱ ἰσιακοὶ ὅμιλοι διοργανῶνουν συνεστιάσεις συνδεδεμένες μὲ προσφορὲς θυσιῶν στὸν Σάραπιν, ἡ παρουσία τοῦ ὁποῖου ὡς συνδαιτυμόνος θεωρεῖτο ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν κοινωνίαν μὲ τὸν θεό· σύμφωνα μὲ τὸν Αἴλιον Ἀριστείδη, τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ ὁ ἴδιος μέλος ἰσιακοῦ θιάσου στὴ Σμύρνα, ὁ Σάραπιν ἦταν συγχρόνως ὁμόσπονδος τε καὶ ὁ τὰς σπονδὰς δεχόμενος²⁹⁵. Ἡ τοποθέτησις τῆς κλίνης τοῦ θεοῦ στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ πού προοριζόταν γιὰ τὶς συνεστιάσεις ἢ τῆς σὲ σμίκρυνσι ἀπόδοσής της στήν αἴθουσα ὅπου γινόταν τὸ συμπόσιο στήν ἰδιωτικὴ οἰκία ἐμπεριεῖχε τὴ συμβολικὴ σημασία τῆς παρουσίας τοῦ Σαράπιδος στὸ λατρευτικὸ δεῖπνον²⁹⁶.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἀνακεκλιμένου σὲ κλίνη Σαράπιδος ἦταν γνωστὸς ἔως τώρα ἀπὸ ἓναν κάπως περιορισμένο ἀριθμὸ ἔργων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ μικρὴ κλίμακα καὶ σὲ ποικιλία ὑλικῶν (λίθο, πηλὸ, ξύλο, μέταλλο), τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Πρόκειται γιὰ ἀνάγλυφες ἀπεικονίσεις τοῦ Σαράπιδος εἴτε μόνου εἴτε μὲ τοὺς συννάους θεοὺς. Περίοπτα ἔργα ὡς ἐκ τῆς χρήσης τοὺς εἶναι οἱ πῆλινοι ταμειυτῆρες νομισμάτων (κουμπαράδες) σὲ μορφὴ κλίνης, οἱ ὁποῖοι φέρουν στήν κύρια ὄψη τὴν ἀνάγλυφη ἀπεικόνισι τοῦ Σαράπιδος καὶ τῶν ἄλλων θεῶν. Στὴν οὐσία τὸ ἐλεφάντιν εἰδῶλιό ἀπὸ τὸ φρεὰρ 54 εἶναι τὸ πρῶτο περίοπτο ἔργο – καὶ πάλι σὲ μικρὴ κλίμακα – πού γίνεται γνωστό. Ἄλλες ἀπεικονίσεις τοῦ ἀνακεκλιμένου σὲ κλίνη Σαράπιδος δὲν εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι τὸ εἰδῶλιό εἶναι εἰσηγμένο ἔργο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸ σημαντικότερο κέντρο λατρείας τοῦ Σαράπιδος. Τὸ πῆλινο πλακίδιο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια μὲ τὴν ἀπεικόνισι τοῦ ἀνακεκλιμένου σὲ κλίνη Σαράπιδος μὲ ριπίδιο στὸ δεξιὸ χεῖρ πού προαναφέρθηκε μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὸ εἰδῶλιό, ἐφόσον εὐσταθεῖ ἢ ἐρμηνεῖται ὡς ἐνὸς εἰδους ριπιδίου γιὰ τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ἀντικείμενο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δεξιὸ βραχίονα τοῦ θεοῦ. Τὸ διάδημα ἀπὸ φύλλα δάφνης στήν κεφαλῇ, τὸ ὁποῖο φέρει ὁ Σάραπιν στὸ εἰδῶλιό, εἶναι ἓνα ἄλλο στοιχεῖο πού δείχνει

292. Αὐτόθι 123 μὲ σημ. 11.

293. Αὐτόθι 122, 125 κέ.

294. Egelhaaf-Gaiser ὁ.π. (σημ. 280) 272, 273 μὲ σημ. 13.

295. Αἴλ. Ἀριστ. 45, 27: καὶ τοίνυν καὶ θυσιῶν

μόνῳ τούτῳ θεῷ διαφερόντως κοινωνοῦσιν ἄνθρωποι τὴν ἀκριβῆ κοινωνίαν καλοῦντές τε ἐφ' ἑστίαν καὶ προῖστάμενοι δαιτυμόνα αὐτὸν καὶ ἐστιάτορα. Castiglione 291 κέ. Koenen 122 καὶ σημ. 6. Kraus 569. Merkelbach 165. Bommas 99 κέ.

296. Castiglione 302.

πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια, καθὼς εἶναι γνωστὴ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θεοῦ μὲ τὸν στέφανον αὐτὸν σὲ ἀλεξανδρινὰ νομίσματα τοῦ Πτολεμαίου Δ' Φιλοπάτορος. Ἐχει ἤδη διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι πιθανῶς μία ἀνάγλυφη σύνθεση μὲ τὸν Σάραπιν ἀνακεκλιμένο σὲ κλίνη καὶ τοὺς συννάους θεοὺς ἴσως ἦταν στημένη στὸ Σαραπεῖον τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὶς σχετικὲς ἀπεικονίσεις σὲ μικρὴ κλιμακα²⁹⁷. Τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο μὲ τὴν τόσο προσεκτικὴ ἀπόδοση ὅλων τῶν λεπτομερειῶν, παρὰ τὴν πολὺ προχωρημένη ἐποχὴ δημιουργίας του, ἴσως ἀπηχεῖ καλύτερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τὸν τύπο τοῦ Σαράπιδος σὲ μία τέτοια σύνθεση.

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐλεφάντινου εἰδωλίου μὲ τὸν Σάραπιν Κοσμοκράτορα ἀνακεκλιμένο σὲ κλίνη μεταξὺ τῶν ὑπολοίπων ἐλεφάντινων εἰδωλίων ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 ἀποτελεῖ μία σοβαρὴ ἔνδειξη ὅτι ὁ ιδιοκτήτης τῆς οἰκίας ἦταν μέλος ἰσιακοῦ θιάσου.

6. Ἀρ. εὐρ. M 4309. Θραῦσμα ἀπὸ εἰδῶλιο ἴσως Ἡρακλέους²⁹⁸ (εἰκ. 1, 19-20).

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.052 μ., ὕψ. βάσης 0.024 μ.

Πρόκειται γιὰ μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴν κάτω ἀριστερὴ πλευρὰ εἰδωλίου μὲ τμῆμα τῆς σύμφυτης βάσης, στὴν ὁποία διαπιστώνεται ἰσχυρὴ ἀπόκρουση στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ. Σώζεται τμῆμα δορᾶς ζώου, πιθανότατα λεοντῆς. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης ὑπάρχει πλέγμα λεπτῶν ἐγχαράξεων καὶ στὴν κάθετῃ ἐσωτερικῇ τῆς πλευρᾶ σχηματίζεται ὀρθογώνια ἐγκοπὴ, ὕψ. 0.01 μ. καὶ σωζ. μήκ. 0.013 μ., στὴν ὁποία προφανῶς θὰ θηλύκωνε ἄλλο τμῆμα τοῦ εἰδωλίου, μᾶλλον τὸ κυριότερο. Ἡ ἐπίχρωση τῆς ἐπιφάνειας εἶναι καστανή.

Ἄν καὶ ἡ χρονολόγησις ἑνὸς τόσο μικροῦ θραύσματος εἶναι δύσκολη, ἐνδεχομένως πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ 3ου ἢ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. μὲ βάση τὴν τραχύτητα τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει καὶ τὰ πῆλινα εἰδῶλια τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ἡ λεοντὴ ἀκουμπᾷ στὴ βάση καὶ συνεπῶς θὰ ἔφθανε ἕως τὸ ἐπίπεδο τῶν ἄκρων ποδιῶν τῆς κύριας μορφῆς. Προφανῶς ὁ ὄγκος τῆς λεοντῆς ὁδήγησε στὴν ἐπιλογὴ τῆς κατασκευῆς τῆς σὲ ἰδιαίτερο τεμάχιο, προκειμένου νὰ γίνῃ οἰκονομία στὸ ὕλικό. Ἡ λεοντὴ ὑποδεικνύει τὴν ἀπεικόνισις Ἡρακλέους. Στὴν περίπτωσι αὐτῇ ὁ Ἡρακλῆς εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ κρατοῦσε τὴ λεοντὴ μὲ τὸ χαμηλωμένο δεξιὸ χεῖρ καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ ἴσως τὸ ρόπαλο, στηρίζοντάς το στὸν ὦμο, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς Lansdowne στὸ μαρμάρινο ἀδριάνειο ἀντίγραφο ἀπὸ χάλκινο πρωτότυπο ἄγαλμα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν ἔπαυλιν τοῦ Ἀδριανοῦ στὸ Tivoli²⁹⁹. Ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ἡρακλέους σύμφωνα μὲ τὸν ἀγαλματικὸ αὐτὸν τύπο, ὁ ὁποῖος ἀνακαλεῖ παραστάσεις σὲ ἐρυθρόμορφες ἀγγειογραφίες, ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ ἥρωα στὸν Ὀλυμπο, δηλαδὴ μὲ τὴν ἀποθέωσή του, καθὼς ὁ Ἡρακλῆς μὲ μία συμβολικὴ χειρονομία ἀπεκδύεται τὸ θνητό του περιβλημα³⁰⁰.

297. Αὐτόθι 301-303.

298. Τὸ θραῦσμα ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὴ συγγραφέα σὲ σακούλα μὲ δοτὰ ζώων.

299. LIMC IV (1988) λ. Herakles ἀρ. κατ. 659

[O. Palagia]. Γιὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἡρακλέους Lansdowne βλ. καὶ Vikela 216 κέ.

300. LIMC IV (1988) λ. Herakles 792 [O. Palagia].

Εἰκ. 19. Θραῦσμα ἀπό εἰδῶλιο ἀρ. εὐρ. M 4309. Κύρια ὄψη.

Εἰκ. 20. Θραῦσμα ἀπό εἰδῶλιο ἀρ. εὐρ. M 4309. Κάτω ἐπιφάνεια πλίνθου.

Τὸ μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ εἰδῶλιο ἀρ. κατ. 6 (εἰκ. 19-20) ὑποδεικνύει ὅτι στὴ συγκέντρωση τῶν ἐλεφάντινων ἔργων στὸ οἰκιακὸ ἱερὸ δὲν περιλαμβάνονταν μόνον Αἰγύπτιοι θεοί. Ὡστόσο, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἡρακλέους δὲν στερεῖται ἰδιαίτερης σημασίας. Ἐνα μοναδικὸ ἕως σήμερα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. στήν Ἀλεξάνδρεια μὲ τὴν ἀπεικόνιση Ἀθηνᾶς, Σαράπιδος καὶ Ἡρακλέους σὲ ἀπόλυτη ἰσοτι-

μία, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἐπιγραφή θεοῖς σωτῆρσι³⁰¹ ἐπιβεβαιώνει τὴ σχέση τοῦ κοσμαγᾶ-
πητου ἥρωα μὲ τοὺς θεοὺς αὐτοὺς. Ὁ Σάραπισ, ὁ ὁποῖος συχνὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Δία,
εἶχε προσλάβει καὶ ιδιότητες τοῦ Ἡρακλέους, γι' αὐτὸ καὶ κάποτε εἰκονίζεται κρατώντας
τὸ ρόπαλο ὡς σύμβολο τῆς εὐφορίας³⁰². Στὸ ἱερὸ τοῦ Παγκράτους στὴν Ἀθήνα ἔχει
ὑποστηριχθεῖ ἡ στενὴ συγγένεια τοῦ Διὸς Παγκράτους μὲ τὸν Ἡρακλῆ Παγκράτη μὲ βάση
τὴ χθόνια ὑπόστασή τους³⁰³. Ἰδιαίτερα στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἡ δημοτι-
κότητα τοῦ Ἡρακλέους ὑπῆρξε πολὺ μεγάλη. Ὁ Ἡρακλῆς, χθόνιος, φιλικὸς καὶ εὐμενὴς
πρὸς τὸν ἄνθρωπο, παρήγορος, συμπαραστάτης, εὐεργέτης, θεραπευτῆς, ἀλεξίκακος, καλ-
λίνικος, σωτήρας, θριαμβευτῆς στὸν ἀγώνα του μὲ τὸν κυρίαρχο τοῦ Κάτω κόσμου, ἐντέ-
λει μετὰ τὸν μαρτυρικό του θάνατο στὴν πυρὰ ἀνήλθε στὸν Ὀλυμπο καὶ ἀποθεώθηκε
ἀπὸ τὸν Δία πατέρα³⁰⁴. Τὸ πιθανὸ εἰδώλιο τοῦ Ἡρακλέους καὶ τὰ εἰδώλια τοῦ Διονύσου-
Ὁσίριδος μαρτυροῦν τὴν πίστη στὴν κατανίκηση τοῦ θανάτου, τὴν ἀναγέννηση, τὴν ἀθα-
νασία.

Εἰκ. 21. Θραῦσμα ἀπὸ εἰδώλιο ἀρ. εὐρ. Μ 2857. Εἰκ. 22. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου τοῦ εἰ-
δωλίου.

301. LIMC V (1990) λ. *Herakles*, ἀρ. κατ. 3153
[J. Boardman]. Clerc - Leclant 1994b, ἀρ. κατ. 184.

302. Αὐτόθι 692 καὶ ἀρ. κατ. 150f-h, 218, 232-233.

303. Vikela 169 κέ.

304. Ν. Παπαχατζῆς, Ὁ βοιωτικὸς χάρος Ἡρα-
κλῆς, ΑΕ 1981, 45-51.

7. Ἀρ. εὐρ. Μ 2857. Θραῦσμα ἀπὸ εἰδώλιο (εἰκ. 21-22).

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.085 μ., σωζ. πλάτ. 0.03 μ.

Εἶναι ἐντελῶς ἀποκρουσμένο. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια (εἰκ. 22) ὑπάρχει πλέγμα λεπτῶν ἐγγαράξεων, ὅπως καὶ στὰ ὑπόλοιπα εἰδώλια. Ὅτι συνανήκει μὲ τὸ θραῦσμα ἀρ. εὐρ. Μ 4309 (εἰκ. 19-20) δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ.

Ἐν κατακλείδι, ἐὰν τὸ γυναικεῖο ἐλεφάντινο εἰδώλιο ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 μᾶς παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀνιχνεύσουμε τὸν τύπο ἑνὸς ἀγάλματος τῆς Τύχης τῆς πόλης ποὺ χάρις στὴν εὐεργεσία τοῦ Ἡρώδη Ἀττικοῦ λάμπρυνε τὴν Ἀθήνα τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., τὰ ὑστερότερα ἐλεφάντινα ἔργα μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴν εὐσέβεια, τὶς θρησκευτικὲς πίστεις, τὶς πνευματικὲς καὶ μεταφυσικὲς ἀνησυχίες ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἔζησε σὲ ἐποχὴ καὶ περιβάλλον φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων, ἀλλὰ καὶ συνύπαρξης ἀκόμη τῆς εἰδωλολατρίας μὲ τὸν χριστιανισμό. Εἶναι τὸ περιβάλλον, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του πρὶν ἀπὸ μερικὸν αἰῶνα γιὰ νὰ κηρύξει τὸν θεῖο λόγο, διαπίστωσε τὴν εὐσέβεια ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνεξιθρησκία τῶν Ἀθηναίων στὸν βωμὸ τὸν ἀφιερωμένο τῷ ἀγνώστῳ θεῷ. Ἐὰν ὁ ἰδιοκτήτης τῆς οἰκίας μὲ τὸ μικρὸ ἱερὸ κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, ἴσως μέλος κάποιου ἰσιακοῦ θιάσου, παραμένει ἀνώνυμος ἢ ἐὰν ὑπάρχει ἐπιγραφικὴ μαρτυρία σὲ πῆλινη οἰνοχόη ἀπὸ τὸ φρέαρ 54 ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν ταυτότητά του, εἶναι ἓνα θέμα ποὺ πρέπει νὰ διερευνήσουν οἱ συνάδελφοι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀναλάβει τὴ δημοσίευση τῆς κερραμικῆς ἀπὸ τὸ φρέαρ αὐτό.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνήθεις συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἑξῆς:

Ἀλεξανδρῆ	ῬΟ. Ἀλεξανδρῆ, <i>ΑΔ</i> 24, 1969, Β, 50-53.
Böttger	B. Böttger, <i>Die kaiserzeitlichen Lampen vom Kerameikos, Kerameikos XVI</i> (München 2002).
Bommas	M. Bommas, <i>Heiligtum und Mysterium: Griechenland und seine aegyptischen Gottheiten</i> (Mainz 2005).
Burkert	W. Burkert, <i>Μυστηριακὲς λατρεῖες τῆς ἀρχαιότητος</i> ² (ἑλλ. μετφρ. ῬΕ. Ματθαίου, 1997).
Castiglione	L. Castiglione, <i>Zur Frage der Sarapis-Kline, ActaAntHung</i> 9, 1961, 287-303.
Christof	E. Christof, <i>Das Glück der Stadt. Die Tyche von Antiochia und andere Stadttychen</i> (Frankfurt 2001).
Clerc - Leclant 1994a	<i>LIMC</i> VII (1994) 107-116 λ. <i>Osiris</i> [G. Clerc - J. Leclant].
Clerc - Leclant 1994b	<i>LIMC</i> VII (1994) 666-692 λ. <i>Sarapis</i> [G. Clerc - J. Leclant].
Deiss	J. J. Deiss, <i>Herculaneum. Italy's Buried Treasure</i> (1966).
Delivorrias	<i>LIMC</i> II (1984) 2-151 λ. <i>Aphrodite</i> [A. Delivorrias].

- Dunand F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le basin oriental de la Méditerranée*, II. *Le culte d'Isis en Grèce* (EPRO 26, Leiden 1973).
- Edwards Ch. M. Edwards, Tyche at Corinth, *Hesperia* 59, 1990, 529-542.
- Frantz A. Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267-700, The Athenian Agora XXIV* (Princeton, N. J. 1988).
- Grandjouan Cl. Grandjouan, *Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period. The Athenian Agora VI* (Princeton, N. J. 1961).
- Hornbostel W. Hornbostel, *Sarapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte der Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes* (EPRO 32, Leiden 1973).
- Karivieri A. Karivieri, The 'House of Proclus' on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution, στο P. Castrén (ἐπιμ.), *Post-Herulian Athens. Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267-529* (Helsinki 1994) 115-139.
- Κατάκης Σ. Ε. Κατάκης, *Ἐπίδανρος. Τὰ γλυπτά τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ* (Ἀθήναι 2002).
- Kleiner D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture* (New Haven and London 1992).
- Koenen L. Koenen, Eine Einladung zur Kline des Sarapis, *ZPE* 1, 1967, 121-126.
- Kraus Th. Kraus, Sarapis auf der Kline, *JdI* 94, 1979, 566-577.
- Kreeb 2004 M. Kreeb, Χάλκινο ἀντικείμενο ἀπὸ τὴν Κάλυμνο: πρώτη προσέγγιση ἐρμηνείας, στο *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ. Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Χάρης Κάντζια Β'* (Ἀθήνα 2004) 355-371.
- Kreeb 2005 M. Kreeb, Überlegungen zur einem Bronzeobjekt aus Kalymnos, στο A. Hoffmann (ἐπιμ.), *Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des Römischen Reiches, Internationales Kolloquium 5.-6. September 2003 in Bergama (Türkei)*, *BYZAS* I (2005) 169-179.
- Le Corsu F. Le Corsu, Un oratoire pompéien consacré à Dionysos-Osiris, *RA* 1967, 2, 239-254.
- Μαχαίρα Β. Μαχαίρα, Ἱσις καὶ Σάραπισ στὸ Αἰγαῖο, στο *Κρήτη - Αἴγυπτος. Πολιτιστικοὶ δεσμοὶ τριῶν χιλιετιῶν, Μελέτες* (ἐπιμ. Ἀ. Καρέτσου, Ἀθήνα 2000) 244-249.
- Marc Aurel und seine Zeit: Kaiser Marc Aurel und seine Zeit. Das Römische Reich im Umbruch* (ἐπιμ. K. Stemmer, Berlin 1988).
- Matheson S. B. Matheson, The Goddess Tyche, στο *An Obsession with Fortune, Tyche in Greek and Roman Art. Yale University Art Gallery Bulletin* 1994, 19-33.
- Merkelbach R. Merckelbach, *Isis regina - Zeus Sarapis. Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*² (Stuttgart und Leipzig 2001).
- Μποσνάκης Δ. Μποσνάκης, Οἱ αἰγυπτιακὲς θεότητες στὴ Ρόδο καὶ τὴν Κῶ ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους μέχρι καὶ τὴ Ρωμαιοκρατία, *ΑΔ* 49-50, 1994-1995, Α, 43-74.
- Μπρούσκαρη Μ. Σ. Μπρούσκαρη, *Οἱ ἀνασκαφὲς νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως. Τὰ γλυπτά* (ΑΕ 2002).
- Müller D. Müller, *Ägypten und die griechischen Isis-Aretalogien* (Berlin 1961).
- Palagia 1994a O. Palagia, No Demokratia, στο *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an international conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 46, 1992* (ἐπιμ. W. Coulson, O. Palagia, T. L. Shear, Jr., H. A. Shapiro and F. J. Frost) 113-122.
- Palagia 1994b O. Palagia, Tyche at Sparta, στο *An Obsession with Fortune. Tyche in Greek and Roman Art, Yale University Art Gallery Bulletin* 1994, 64-75.
- Παπαγεωργίου Π. Παπαγεωργίου, *Τὸ τευχόμορφο στέμμα στὴν τέχνη τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἕως τὸ τέλος τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς* (Θεσσαλονίκη 1997).
- Παπαδάκης Ν. Γ. Παπαδάκης, Ἀνασκαφὴ Ἱσείου ἐν Ἐρετρίᾳ, *ΑΔ* 1915, 115-190.
- Peek W. Peek, *Der Isishymnus von Andros und verwandte Texte* (Berlin 1930).
- Perlzweig J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period. First to Seventh Century after Christ, The Athenian Agora VII* (Princeton, N. J., 1961).
- Πινγιάτογλου Σ. Πινγιάτογλου, *Μουσείο Μπενάκη. Πήλινα εἰδώλια ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. 3ος π.Χ.-4ος μ.Χ. αἰώνας* (Ἀθήνα 1993).

- Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη: Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη. Εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου τῶν Ἀθηνῶν, Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης, Φεβρουάριος 2000-Δεκέμβριος 2001 (ἐπιμ. Λ. Παρλαμά - Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Ἀθήνα 2000).
- SIRIS L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae* (Berlin 1969).
- Spätantike *Spätantike und Christentum. Ausstellung im Liebieghaus Museum alter Plastik, Frankfurt am Main, 16. Dezember 1983 bis 11. März 1984* (Frankfurt 1983), ἰδιαίτερα 98-110 (Ägyptische Religion im römischen Reich) (G. Höbl).
- Stambaugh J. Stambaugh, *Sarapis under the Early Ptolemies* (EPRO 25, Leiden 1972).
- Stirling L. M. Stirling, *The Learned Collector. Mythological Statuettes and Classical Taste in Late Antique Gaul* (Ann Arbor 2005).
- Tobin J. Tobin, *Herodes Attikos and the City of Athens. Patronage and Conflict under the Antonines* (Amsterdam 1997).
- Tran tam Tinh 1971 V. Tran tam Tinh, *Le culte des divinités orientales à Herculaneum* (EPRO 17, Leiden 1971).
- Tran tam Tinh 1990 LIMC V (1990) 761-796 λ. Isis [V. Tran tam Tinh].
- Vermeule C. Vermeule, The Westmacott Jupiter. An Enthroned Zeus of Late Antique Aspect, *GettyMusJ* 5, 1977, 99-108.
- Vidman L. Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern, Epigraphische Studien zur Verbreitung und zu den Trägern des ägyptischen Kultes* (Berlin 1970).
- Vikela E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos* (AM, 16. Beih. 1994).
- Walker S. Walker, A Sanctuary of Isis on the South Slope of the Athenian Acropolis, *BSA* 74, 1979, 243-257.
- Walters E. J. Walters, *Attic Grave Reliefs that represent Women in the Dress of Isis, Hesperia Suppl. XXII* (Princeton, N. J. 1988).
- Witt R. E. Witt, *Isis in the Graeco-Roman World* (London and Southampton 1971).
- Χρήστου X. A. Χρήστου, Περὶ τὰ Σαραπιεῖα τῆς Τανάγρας, *AE* 1956, 34-72.

Ο ΦΟΝΟΣ ΤΗΣ ΛΕΡΝΑΙΑΣ ΥΔΡΑΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΗΡΑΚΛΗ Ο ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΚΟΡΙΝΘΟ

Ο Ήρακλῆς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀγαπητοὺς ἥρωες στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη. Φαινόμενο πού διαπιστώνεται καὶ στὴν περίπτωση τῆς Κορίνθου, ὅπου ἡ παρουσία του κατὰ τὸν 7ο καὶ 6ο αἰ. π.Χ. εἶναι ἀρκετὰ συχνὴ σὲ σύγκριση μὲ ἄλλους ἥρωες. Πιὸ συγκεκριμένα, στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀναγνωρίστηκαν πενήντα ὀκτὼ παραστάσεις μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν Ήρακλῆ, στίς ὁποῖες ταυτίστηκαν τουλάχιστον εἴκοσι διαφορετικὰ ἐπεισόδια ἀπὸ τὴ ζωὴ του. Ἀπὸ τοὺς ἄθλους του ἔχουν ταυτιστεῖ μὲ βεβαιότητα ἢ πάλι μὲ τὸ λιοντάρι τῆς Νεμέας, ἡ ἐξολόθρευση τῆς Λερναίας Ὑδρας, ἡ μάχη ἐναντίον τῶν Ἀμαζόνων, ὁ φόνος τοῦ Γηρυόνη, ἡ κάθοδος στὸν Κάτω Κόσμο, καὶ μὲ μικρότερη ἀσφάλεια ἡ σύλληψη τῆς Κερυνίτιδος ἐλάφου, ἡ ἀποστολὴ πού ἀφοροῦσε τὰ ἄλογα τοῦ Διομήδη καὶ ἡ ἀπόκτηση τῶν μῆλων ἀπὸ τὸν Κῆπο τῶν Ἑσπερίδων. Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη «βιογραφία» τοῦ ἥρωα στίς σωζόμενες παραστάσεις ἀναγνωρίστηκαν ὁ φόνος τοῦ κένταυρου Νέσσου, ἡ κενταυρομαχία στὸ ὄρος Φολόη, τὸ ἐπεισόδιο μὲ τοὺς Κέρκωπες, ἡ μάχη ἐναντίον τῶν Πιγάντων στὸ πλευρὸ τῶν Ὀλύμπιων θεῶν, ἡ μονομαχία μὲ τὸν Κύκνο, ἡ ἀναμέτρηση μὲ τὸ Γῆρας, ἡ πάλι τόσο μὲ τὸν Τρίτωνα ὅσο καὶ ἐκείνη ἐναντίον τοῦ Νηρέα, ἡ λύτρωση τῆς Ἡσιόνης, ἡ πάλι ἐναντίον τοῦ Ἀχελώου, τὸ συμπόσιο στὸν οἶκο τοῦ Εὐρύτου καί, τέλος, ὁ γάμος τοῦ ἥρωα μὲ τὴν Ἥβη¹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐπεισόδια ξεχωρίζει ἓνα, διότι σώθηκε σὲ πολὺ μεγαλύτερο ἀριθμὸ μνημείων ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Πρόκειται γιὰ τὸν φόνο τῆς Λερναίας Ὑδρας (εἰκ. 1)². Ἡ ἀρχαιότερη γραπτὴ ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ τὸ κατόρθωμα τοῦ Ήρακλῆ χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ. π.Χ., καὶ ἐμπεριέχεται στὴ *Θεογονία* τοῦ Ἡσιόδου³. Ἀναφορὲς στὸν παραπάνω μῦθο σώθηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ἄλλες λιγότερο καὶ ἄλλες περισσότερο λεπτομερειακές⁴. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τίς σωζόμενες ἀρχαῖες πηγές, ὁ φόνος τῆς Λερναίας Ὑδρας ἦταν ὁ δεύτερος ἄθλος πού ἀνέθεσε ὁ Εὐρυσθέας στὸν Ήρακλῆ. Ἡ Ὑδρα ἦταν ἓνα πολυκέφαλο φίδι, τὸ ὁποῖο ζοῦσε στὴν περιοχὴ τῆς λίμνης Λέρνας στὴν Ἀργολίδα

1. Βλ. ἀναλυτικὰ Ἀ. Ἀρβανιτάκη, *Ἡρώας καὶ πόλη. Τὸ παράδειγμα τοῦ Ήρακλῆ στὴν ἀρχαϊκὴ εἰκονογραφία τῆς Κορίνθου* (2006).

2. Σφαιρικὸς ἀρὺβαλλος τῆς Μέσης Κορινθιακῆς περιόδου στὸ Malibu, J. Paul Getty Museum 92.AE.4: *Masterpieces in the J. Paul Getty Museum* (1996) καὶ Ἀρβανιτάκη ὁ.π. 75 ἀρ. Κ 7, 297-298 εἰκ. 43α-δ.

3. Ἡσ. *Θεογ.* 313-318.

4. Σχετικὰ μὲ τίς γραπτὲς πηγές πού ἀναφέρονται στὸν φόνο τῆς Λερναίας Ὑδρας, βλ. *RE Suppl.* III (1918) λ. *Herakles* 1033-1035 [O. Gruppe]· C. Robert, *Die griechische Heldensage* II (1921) 444-447 καὶ *LIMC* V (1990) λ. *Herakles* 34-35 [G. Kokkorou-Alewsras].

Εἰκ. 1. Κορινθιακὸς σφαιρικὸς ἀρύβαλλος. Malibu, J. Paul Getty Museum 92.AE.4.

καὶ εἶχε τὴ φωλιά του στὴν πηγὴ Ἀμυμώνη. Αὐτὸ τὸ δηλητηριῶδες, καὶ ἐπομένως ἐπικίνδυνο τέρας θεωροῦνταν ἀκατανίκητο, διότι ὅταν κοβόταν τὸ ἓνα κεφάλι του, δύο ξεπηδοῦσαν στὴ θέση του. Ἀκόμη κι ὁ Ἡρακλῆς συνάντησε δυσκολίες ἀπέναντι σὲ ἓναν τέτοιον ἀντίπαλο, καὶ κατόρθωσε τελικὰ νὰ τὸ ἐξολοθρεύσει μόνο χάρι στὴ βοήθεια τοῦ ἀνιψιοῦ καὶ πιστοῦ βοηθοῦ του Ἰόλαου· ὁ ἥρωας ἔκοβε τὰ κεφάλια τῆς Ὑδρας καὶ ὁ Ἰόλαος καυτηρίαζε τὸ τραῦμα μὲ ἓναν πυρωμένο δαυλὸ, ὥστε νὰ μὴν ἐκφύονται νέα κεφάλια.

Τὸ μυθολογικὸ αὐτὸ θέμα ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀρχαιοελληνικὴ εἰκαστικὴ τέχνη κατὰ τὴν καμπὴ τοῦ 8ου πρὸς τὸν 7ο αἰ. π.Χ. σὲ πλακίδια χάλκινων πορπῶν ἀπὸ τὴ Βοιωτία⁵. Στὴν ἀγγειογραφία οἱ παλαιότερες ἀπεικονίσεις του εἶναι μεταγενέστερες,

5. α. Χάλκινη τοξωτὴ πόρπη τοῦ 700 π.Χ. στὸ Λονδίνο, British Museum 3205: R. Hampe, *Frühe griechische Sagenbilder in Böotien* (1936) 41-42 ἀρ. 101, πίν. 2 καὶ K. Schefold, *Götter- und Heldensagen der Griechen in der früh- und hocharchaischen Kunst* (1993) 101-102 μὲ εἰκ. 86.

β. Χάλκινη πόρπη τοῦ 700-675 π.Χ. στὸ Exeter (New Hampshire), ἰδιωτικὴ συλλογὴ (ἄλλοτε Philadelphia): Hampe ὅ.π. 41-42 ἀρ. 135, πίν. 8 καὶ Schefold ὅ.π. 102 μὲ εἰκ. 86bis.

γ. Χάλκινη πόρπη τοῦ 700 π.Χ. στὴ Χαϊδελέβεργη, Antikensammlung der Universität F 9: Hampe ὅ.π. 41-

χρονολογοῦνται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. καὶ συναντῶνται σὲ προϊόντα τοῦ κορινθιακοῦ κεραμικοῦ⁶. Στὰ ὑπόλοιπα ἑλληνικὰ ἐργαστήρια κεραμικῆς τὸ θέμα αὐτὸ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του λίγες δεκαετίες ἀργότερα, καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.⁷

Στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία ὁ φόνος τῆς Λερναίας Ὑδρας ἔχει σωθεῖ συνολικὰ σὲ δεκαῆξι τουλάχιστον παραδείγματα⁸. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ξεπερνάει κατὰ πολὺ τοὺς ἀντιστοιχούς ἀριθμούς ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κατορθώματα τοῦ Ἡρακλῆ ποὺ εἰκονίστηκαν στὴν κορινθιακὴ τέχνη, καὶ τὰ ὁποῖα – μὲ τὴν ἐξαιρέση τῆς κενταυρομαχίας στὴ Φολοή⁹ – ἔχουν σωθεῖ κατὰ κανόνα σὲ ἓνα ἢ δύο μνημεῖα. Ὅπως ὀρθὰ παρατηρήθηκε ἀπὸ τοὺς P. Amandry καὶ D. A. Amyx, οἱ ὁποῖοι μελέτησαν τὸ θέμα τοῦ φόνου τῆς Ὑδρας στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία, ἡ δυσαναλογία εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ πρόκειται γιὰ ἀπλὴ σύμπτωση¹⁰. Θὰ πρέπει νὰ συνέτρεχε κάποιος ἰδιαίτερος λόγος. Ἐνδεικτικὸ τῆς μεγάλης δημοτικότητος τοῦ μύθου τῆς Ὑδρας στὴν Κόρινθο εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἀπαντᾶται καὶ σὲ κορινθιακὰ μνημεῖα ἐκτὸς ἀγγειογραφίας: συγκεκριμένα σὲ ἓνα χάλκινο ἔλασμα τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.¹¹ καὶ ἓνα πολὺ ἀποσπασματικὰ σωζό-

42 ἀρ. 72 καὶ H. Donner, *Die Fibeln, Katalog der Sammlung antiker Kleinkunst des Archäologischen Instituts der Universität Heidelberg* III 2 (1994) 16-22, 28-29 ἀρ. 4, πίν. 1.

6. Ἡ ἀρχαιότερη ἀσφαλὴς κορινθιακὴ ἀπεικόνιση τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας σώθηκε σὲ ἓνα πολὺ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο δῖνο τῆς Μεταβατικῆς περιόδου στὴν Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (χωρὶς ἀρ. εὐρ.): D. Callipolitis-Feytmans, *AE* 1970, 86-113 μὲ εἰκ. 1, πίν. 33· P. Amandry - D. A. Amyx, *AntK* 25, 1982, 102 ἀρ. 1, 109-111 καὶ εἰκ. 1,1 καὶ Ἀρβανιτάκη ὅ.π. (σημ. 1) 71 ἀρ. K 1, 294 εἰκ. 37. Ὑπάρχει ὥστόσο μία πιθανὴ ἀλλὰ ὄχι βέβαιη ἀπεικόνιση τοῦ ἐπεισοδίου σὲ ἓνα ἀκόμη πρωμότερο ἀγγεῖο: μία πολὺ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη οἰνοχόη τῆς Ὑστερῆς Πρωτοκορινθιακῆς περιόδου στὴν Αἴγινα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 3009/θραῦσμα χωρὶς ἀριθμὸ/νέα εὐρήματα μὲ ἀρ. εὐρ. ἀνασκαφῆς 972 καὶ 2061. Amandry - Amyx ὅ.π. 102 σημ. 2· E. Walter-Karydi, *Gymnasium* 98, 1991, 523 μὲ σημ. 19, ἔγχρ. πίν. A καὶ Ἀρβανιτάκη ὅ.π. 79 σημ. 26, 301 εἰκ. 53α-δ.

7. Amandry - Amyx ὅ.π. (σημ. 6) 109-110. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ ἐργαστήριό τῆς Σικελίας τὸ θέμα τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., σὲ ἓνα ὄστρακο πολύχρωμου ἀγγείου ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες. Βλ. P. Pelagatti, *ASAtene* 60, 1982, 136 εἰκ. 30, 144-145, πίν. 2,2· *LIMC* V (1990) λ. *Herakles* 38 ἀρ. 2032 [G.

Kokkorou-Alewras] καὶ E. Grabow, *Schlangenbilder in der griechischen schwarzfigurigen Vasenkunst* (1998) 265, 313 ἀρ. K 199, πίν. 33 (ὅπου λανθασμένα τὸ ὄστρακο αὐτὸ χαρακτηρίζεται ὡς κορινθιακόν).

8. Βλ. ἀναλυτικὰ Ἀρβανιτάκη ὅ.π. (σημ. 1) 71-94. Ἐπίσης: H. Payne, *Necrocorinthia* (1931) 126-129· P. Amandry, *MonPiot* 40, 1944, 32-43· H. von Steuben, *Frühe Sagenarstellungen in Korinth und Athen* (1968) 20-21· Callipolitis-Feytmans ὅ.π. (σημ. 6) 97-103· P. Amandry, *BCH* 97, 1973, 194-195· Amandry - Amyx ὅ.π. (σημ. 6) 102-123· F. Brommer, *Herakles*⁵ (1986) 14· D. A. Amyx, *Corinthian Vase Painting of the Archaic Period* (1988) 628-629· *LIMC* V (1990) λ. *Herakles* 42-43 [G. Kokkorou-Alewras] καὶ Grabow ὅ.π. (σημ. 7) 263-265. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχαῖες κορινθιακὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος ἐκτὸς ἀγγειογραφίας, βλ. Ἀρβανιτάκη ὅ.π. (σημ. 1) 258-259 ἀρ. 8, 13 καὶ 20.

9. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς πελοποννησιακῆς κενταυρομαχίας τοῦ Ἡρακλῆ στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία, βλ. αὐτόθι 37-41, 104-111.

10. Amandry - Amyx ὅ.π. (σημ. 6) 110.

11. Χάλκινο κορινθιακόν(:) ἀνάγλυφο ἔλασμα τοῦ ὕστερου 6ου αἰ. π.Χ., ἀποσπασματικὰ σωζόμενο, ἄλλοτε στὸ Βερολίνο, Staatliche Museen. Βλ. A. Furtwängler, *AA* 1894, 117-118 ἀρ. 9,7 μὲ εἰκ. 13 καὶ *LIMC* V (1990) λ. *Herakles* 39 ἀρ. 2052 [G. Kokkorou-Alewras].

μενο πήλινο ἀέτωμα, τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὴν Κόρινθο καὶ χρονολογεῖται στὴν ὕστερη ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ¹², ἐνῶ ἡ παρουσία του μαρτυρεῖται καὶ σὲ μία ἀπὸ τίς «χῶρες» τῆς «λάρνακας τοῦ Κυψέλου»¹³. Θὰ μπορούσε εὐλόγα νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι στὴν ἀρχαϊκὴ Κόρινθο ἐπικρατοῦσαν συγκεκριμένες ἱστορικές, κοινωνικές, πολιτισμικές ἢ ἰδεολογικές συνθῆκες, οἱ ὁποῖες εὐνόησαν τὴ δημοτικότητα αὐτοῦ τοῦ μύθου. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι οἱ εἰκόνες, ὡς δημιουργήματα μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας σὲ μία συγκεκριμένη ἐποχὴ ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς κοινωνίας καὶ τὴ συλλογικὴ πολιτισμικὴ μνήμη τῶν μελῶν της¹⁴. Τὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ προκύπτει εἶναι γιατί τὸ θέμα τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας ὑπῆρξε τόσο ἀγαπητὸ στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία καὶ τέχνη. Μὲ ἄλλα λόγια πῶς ἀντιλαμβάνονταν αὐτὸν τὸν μύθο οἱ Κορίνθιοι τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, γιὰ ποῖο λόγο τὸν θεωροῦσαν ἐπίκαιρο καὶ ποῖο βασικὸ ζήτημα ποὺ ἀφοροῦσε τὴν ἀρχαϊκὴ πόλη κρυβόταν πίσω ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο μυθολογικὸ ἐπεισόδιο;

Οἱ P. Amandry καὶ D. A. Amyx ὑπέθεσαν ὅτι ἡ συχνὴ ἀπεικόνιση τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας στὴν κορινθιακὴ τέχνη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν ἀγάπη τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς γιὰ τοὺς ἥρωες ποὺ σκοτώνουν φοβερὰ τέρατα¹⁵. Καὶ ἡ Ὑδρα μὲ τὰ πολλὰ φιδίσια κεφάλια, ποὺ τὴν ἔκαναν νὰ διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ κάθε γνωστὸ πλάσμα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, εἶχε ἐξαιρετικὰ τρομερὴ ὄψη. Τὸ φίδι, ἄλλωστε, θεωροῦνταν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὡς ἓνα φοβερὸ ζῷο, τὸ ὁποῖο ἐνέπνεε στοὺς ἀνθρώπους ἓναν ἀνεξέλεγκτο τρόμο, φαινόμενο τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποδειχθεῖ διαχρονικὸ καὶ παγκόσμιον¹⁶.

12. Πήλινο ἀέτωμα, θραύσματα, στὴν Κόρινθο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο SF-40-9 (MF-8731). Βλ. G. S. Merker, *Hesperia* 57, 1988, 193, 200-202 καὶ πίν. 55c-d. Τὸ ἀέτωμα αὐτὸ βρέθηκε στὴν Κόρινθο καὶ προοριζόταν πιθανότατα νὰ διακοσμήσει ἓνα δημόσιο κτίριο μικρῶν διαστάσεων στὴν ἴδια τὴν Κόρινθο, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ περίπτωση τὸ ἀέτωμα νὰ κατασκευάστηκε μὲν στὴν Κόρινθο, ἀλλὰ νὰ προοριζόταν γιὰ κτίριο ἄλλης πόλης [αὐτόθι].

13. Πανσ. V 17, 11. Πρβ. H. S. Jones, *JHS* 14, 1894, 67-68· W. von Massow, *AM* 41, 1916, 44-48· *LIMC* V (1990) λ. *Herakles* 38 ἀρ. 2031· Ἀ. Ἀρβανιτάκη, Ἡ «λάρνακα τοῦ Κυψέλου» (Θεσσαλονίκη, μεταπτ. ἐργασία) 44-49 καὶ R. Splitter, *Die 'Kypseloslade' in Olympia* (2000) 29-30. Σχετικὰ μὲ τὴ «λάρνακα τοῦ Κυψέλου», βλ. κυρίως Jones ὁ.π. 30-80· von Massow ὁ.π. 1-117· *EAA* IV (1961) λ. *Kypselos, arca di* [E. Simon]· Ἀρβανιτάκη ὁ.π. καὶ Splitter ὁ.π.

14. Σχετικὰ μὲ αὐτὰ τὰ θέματα, βλ. κυρίως P. Schmitt-Pantel - F. Thelamon, στὸ F. Lissarrague - F. Thelamon (ἐπιμ.), *Image et céramique grecque* (1983) 16-17· M. Bérard, στὸ T. Rasmussen - N. Spivey (ἐπιμ.), *Looking at Greek Vases* (1991) 20· J. Boardman,

στὸ Rasmussen - Spivey (ἐπιμ.) ὁ.π. 81· T. Hölscher, *StlFilCl* 10, 1992, 475· J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*² (1999), ἰδιαίτ. 21, 89, 139 καὶ T. Hölscher, στὸ A. H. Borbein - T. Hölscher - P. Zanker (ἐπιμ.), *Klassische Archäologie* (2000) 147, 151-154, 157-160.

15. Βλ. Amandry - Amyx ὁ.π. (σημ. 6) 109. Γενικὰ γιὰ τὴν προτίμηση τῆς πρώιμης ἐλληνικῆς τέχνης γιὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν φοβερὰ τέρατα, βλ. K. Schefold, *Götter- und Heldensagen der Griechen in der spätarchaischen Kunst* (1978) 272· F. V. K. Stern, *ANews* 7, 1978, 6, 9· H. A. Shapiro, *ClAnt* 9, 1990, 135-136· G. Ahlberg-Cornell, *Myth and Epos in Early Greek Art* (1992) 167· K. Schefold, *Der religiöse Gehalt der antiken Kunst und die Offenbarung* (1998) 130 καὶ T. Hölscher, στὸ F. de Angelis - S. Muth (ἐπιμ.), *Im Spiegel des Mythos* (1999) 17-18.

16. P. J. Lawson, *The Iconography of Herakles and the 'Other' in Archaic Greek Vase Painting* (1993) 52-53 καὶ W. Burkert, στὸ C. Bonnet - C. Jourdain-Annequin - V. Pirenne-Delforge (ἐπιμ.), *Le bestiaire d'Héraclès*, 7. Suppl. *Kernos* (1998) 12-13. Βλ. γενικότερα H. G. Buchholz, *UgaritF* 32, 2000, 37-168.

Ὡστόσο ἡ ἐξήγηση ποὺ πρότειναν οἱ P. Amandry καὶ D. A. Amyx δὲν δίνει ἱκανοποιητική ἀπάντηση στὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ θέσαμε σχετικὰ μὲ τὴν αἰτία ποὺ προκάλεσε τὴν ἐξαιρετικὴ ἀπήχηση τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία. Κι αὐτὸ διότι δὲν δικαιολογεῖ γιὰ ποιὸ λόγο οἱ Κορίνθιοι ἀγγειογράφοι θεώρησαν εἰδικὰ τὸν φόνο τοῦ συγκεκριμένου τέρατος τόσο ἐλκυστικό.

Ὅρισμένοι ἐρευνητὲς ἀπέδωσαν τὴ μεγάλη συχνότητα ἀπεικόνισης τοῦ φόνου τῆς Ὑδρας στὴν τέχνη τῆς Κορίνθου στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λίμνη τῆς Λέρνας, ὅπου ἐκτυλίσσεται ὁ μῦθος, βρίσκεται στὴν Πελοπόννησο καὶ μάλιστα ὄχι ἰδιαίτερα μακριὰ ἀπὸ τὴν Κορινθία¹⁷. Τὸ ἴδιο ὅμως ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλους ἄθλους τοῦ ἥρωα, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀπαντῶνται καθόλου ἢ ἀπαντῶνται πολὺ σπάνια στὴν ἀρχαϊκὴ κορινθιακὴ ἀγγειογραφία, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ φόνος τῶν Στυμφαλίδων ὀρνίθων, ποὺ δὲν ἔχει σωθεῖ σὲ κανένα γνωστὸ κορινθιακὸ ἀγγεῖο ὡς τώρα, ἢ ἡ πάλῃ μὲ τὸ λιοντάρι τῆς Νεμέας, ποὺ σώθηκε μόνο σὲ μιὰ μεσοκορινθιακὴ κύλικα¹⁸. Ἐπιπλέον, μὲ βάση τὶς μέχρι σήμερα γνώσεις μας, ὁ τοπικὸς παράγοντας δὲν ἐπηρέαζε συχνὰ τὴν ἐπιλογή τῶν θεμάτων στὴν ἀρχαϊκὴ ἀγγειογραφία. Οἱ ἀρχαῖοι ἀγγειογράφοι, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ρεπερτόριό τους, φαίνεται ὅτι ἔδειχναν σαφὴ προτίμηση γιὰ μῦθους μὲ πανελλήνιο χαρακτήρα, οἱ ὁποῖοι πραγματεύονταν γενικότερα ζητήματα ποὺ ἀφοροῦσαν καὶ ἀπασχολοῦσαν τὴν κοινωνία τῆς ἀρχαϊκῆς ἐλληνικῆς πόλης¹⁹.

Ἰδιαίτερη συνδρομὴ στὴ συζήτησή μας δὲν προσφέρουν οὔτε οἱ διατυπωθεῖσες ἐρμηνεῖς γιὰ τὸν φόνο τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ, οἱ ὁποῖες θέλησαν νὰ ἀνιχνεύσουν ἓνα βαθύτερο συμβολισμὸ πίσω ἀπὸ τὸν μῦθο. Οἱ θεωρίες αὐτές, οἱ παλαιότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατυπώθηκαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα, εἶναι πολλές. Πὰ παράδειγμα, σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθολογιστικὴ ἐρμηνεία²⁰ ποὺ ἔδωσε ὁ Παλαίφατος στὸν μῦθο τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ, ἡ Ὑδρα ἦταν ἓνα κάστρο στὴν περιοχὴ τῆς Λέρνας, τὸ ὁποῖο ὁ Ἡρακλῆς κατέλαβε καὶ πυρπόλησε ὕστερα ἀπὸ διαταγὴ τοῦ Εὐρυσθέα²¹. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη ἀρχαία πηγὴ, ἓναν σχολιαστὴ τῆς *Θεογονίας* τοῦ

17. F. Brommer, *Herakles*⁵ (1986) 14· M. S. Venit, *Hesperia* 58, 1989, 101 καὶ J. Boardman, *Early Greek Vase Painting* (1998) 184. Λανθασμένα ὁ Boardman ὁ.π. θεώρησε ὅτι ἀπὸ τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλῆ ὁ φόνος τῆς Ὑδρας εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πραγματοποιήθηκε πιὸ κοντὰ στὴν Κορινθία. Τόσο ἡ περιοχὴ τῆς Νεμέας ὅσο καὶ ἡ λίμνη Στύμφαλος, ποὺ ἐπίσης ὑπῆρξαν θέατρα ἄθλων τοῦ ἥρωα, βρίσκονται πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν Κόρινθο ἀπ' ὅ,τι ἡ Λέρνα.

18. Ἀποσπασματικὰ σωζόμενη κύλικα τῆς Μέσης Κορινθιακῆς περιόδου στὴν Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Περαιχώρα 2542. Βλ. J. K. Brock, στὸ T. J. Dunbabin κ.ἄ., *Perachora* II (1962) 262-263 ἀρ. 2542, 394 ἀρ. 5, πίν. 106, 110 καὶ 163 καὶ Ἀρβανιτάκη ὁ.π. (σημ. 1) 111-115, 317 εἰκ. 77-78.

19. Μόνο ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι

ὁ Ἡρακλῆς ἀπαντᾶται πολὺ συχνότερα στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία καὶ τέχνη σὲ σύγκριση μὲ τὸν τοπικὸ ἥρωα, τὸν Βελλεροφόντη. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ Ἡρακλῆ στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία καὶ τέχνη, βλ. κυρίως Ἀρβανιτάκη ὁ.π. (σημ. 1). Ἀντίστοιχα γιὰ τὶς σωζόμενες ἀπεικονίσεις τοῦ Βελλεροφόντη στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία, βλ. αὐτόθι 212 σημ. 24, 227 σημ. 86.

20. Πὰ ἓναν ὀρισμὸ τοῦ μυθολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ βλ. J. Rusten, *Dionysius Scytobrachion* (1982) 93-94.

21. Παλαίφ. *Περὶ ἀπίστων* 38 (39) [N. Festa (ἐπιμ.), *Palaephathi* Περὶ ἀπίστων, *Mythographi Graeci* III 2 (1902)]. Πρβ. *RE* IX 1 (1914) λ. *Hydra* 47-48 [F. Bolte] καὶ *RE* Suppl. III (1918) λ. *Herakles* 1035 [O. Gruppe].

Ἡσίοδου, ὁ Ἡρακλῆς ἀντιπροσώπευε τὸν ἥλιο καὶ ἡ Ὑδρα τὴν ὑγρασία, ἡ ὁποία τελικὰ τέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία του. Ἐνας δεύτερος σχολιαστής τῆς ἡσιόδειας *Θεογονίας* ἀνέφερε ὅτι ἡ Ὑδρα ἀντιπροσώπευε τὸ κακὸ καὶ ὁ Ἡρακλῆς τὴν ἀρετή, καὶ ὅτι ὁ φόνος τῆς ἀπὸ τὸν ἥρωα συμβόλιζε τὴ νίκη τοῦ καλοῦ πάνω σὲ κάθε κακόν²². Ὅσον ἀφορᾷ αὐτὲς τὶς ἀρχαῖες ἐρμηνευτικὲς θεωρίες, ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι στεροῦνται πειστικότητας, δὲν φαίνεται νὰ συνδέονται μὲ τὴν Κόρινθο, στοιχεῖο σημαντικὸ γιὰ τὰ ἐρωτήματα ποὺ θέσαμε, καὶ κατὰ συνέπεια δὲν προσφέρουν σὲ καμία περίπτωση μία ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση σχετικὰ μὲ τὸ φαινόμενο τῆς μεγάλης διάδοσης τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία. Τὶς ἴδιες ἀδυναμίες παρουσιάζουν καὶ νεότερες ἐρμηνευτικὲς ἀπόπειρες. Ὁ K. Tümpel, λ.χ., στηριζόμενος σὲ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ τέρατος, εἶδε τὴν Ὑδρα ὡς μιὰ ἄλλη μορφή ἐνὸς ἱεροῦ χταποδιοῦ τοῦ Ποσειδῶνα, τὸ ὁποῖο πίστεψε ὅτι ἀναγνώρισε στὴ μυκηναϊκὴ λατρεία τῆς περιοχῆς τῆς Τίρυνθας²³. Ὁ R. von Ranke-Graves ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πεπεισμένος ὅτι πολλοὶ ἀρχαῖοι ἑλληνικοὶ μῦθοι παραπέμπουν σὲ πολιτικὰ καὶ θρησκευτικὰ γεγονότα²⁴, θεώρησε ὅτι ὁ φόνος τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀποτελοῦσε ἀνάμνηση ἐνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος, καὶ πιὸ συγκεκριμένα τῆς προσπάθειας κατάργησης τῶν λερναϊκῶν τελετουργιῶν γονιμότητας²⁵. Στὴν περίπτωση τῆς τελευταίας προταθείσας ἐρμηνείας πρόκειται καθαρὰ γιὰ μιὰ ὑπόθεση, ἡ ὁποία δὲν στηρίζεται σὲ καμία ἀρχαιολογικὴ ἢ γραπτὴ μαρτυρία, καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐπιστημονικὰ ἀποδεκτὴ. Ὁ K. Kerényi, τέλος, ἀνῆκε σὲ ἐκείνους τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ συχνὰ ἀναγνώριζαν στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ταφικὸ χαρακτήρα, καὶ πίστευαν ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς παραστάσεις ἀνιχνεύονται πολλὲς φορὲς βαθύτερα νοήματα σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο. Κατὰ συνέπεια ἐρμήνευσε τὸν μῦθο τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ ὡς τὴ νίκη τοῦ ἥρωα πάνω στὸν θάνατο²⁶. Ὁ Βιργίλιος, ἄλλωστε, ἀναφέρει τὴν Ὑδρα ὡς φύλακα μιᾶς εἰσόδου πρὸς τὸν Κάτω Κόσμο, καὶ στὴ λίμνη τῆς Λέρνας τοποθετοῦνταν σύμφωνα μὲ μιὰ ἀρχαία παράδοση μία εἴσοδος πρὸς τὸν Ἄδη²⁷. Μολονότι ἡ ἐρμηνεία τοῦ K. Kerényi δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ, ὡστόσο

22. Σχολ. σὲ Ἡσ. *Θεογ.* 313 [H. Flach (ἐπιμ.), *Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie* (1876)]. Πρβ. *RE* IX 1 (1914) λ. *Hydra* 48 [F. Bölte].

23. K. Tümpel, *Philologus* 53, 1894, 550-551. Ἀναλυτικότερα, ἄρθρο τοῦ ἰδίου στὸ *Festschrift für Johannes Overbeck* (1893) 144-164. Πὰ μία κριτικὴ στὴν ἀποψή του, βλ. *RE* IX 1 (1914) λ. *Hydra* 49 [F. Bölte].

24. Βλ. R. von Ranke-Graves, *Griechische Mythologie*³ (1990) 15-16.

25. Αὐτόθι 435.

26. K. Kerényi, *Die Mythologie der Griechen* II (1997) 118-119. Εἰδικότερα γιὰ τὸν χθόνιο χαρακτήρα τῆς Ὑδρας, βλ. J. Bayet, *Idéologie et plastique* (1974)

265-266, 280-286, 283 σημ. 6, 290-291.

27. Βλ. Verg. *Aen.* 6, 287-288 καὶ 576-577. Σχετικὰ μὲ τὴν τοποθέτηση στὴν περιοχὴ τῆς Λέρνας μιᾶς εἰσόδου πρὸς τὸν Ἄδη, βλ. κυρίως Πανσ. II 36, 7 καὶ 37, 5-6. Σχόλιο στὸν Λυκόφωνα 212 [E. Scheer (ἐπιμ.), *Lycophronis Alexandra* II (1908)]. Πρβ. L. Malten, *ARW* 12, 1909, 295 μὲ σημ. 1, 296· *RE* IX 1 (1914) λ. *Hydra* 44-45 [F. Bölte]· *RE* Suppl. III (1918) λ. *Herakles* 1034 [O. Gruppe]· Θ. Γ. Καράγιωργα, *Γοργεὶή κεφαλὴ* (1970) 118· Μ. Τιβέριος, *ΑΕ* 1978, 115-116· Amandry - Amyx ὁ.π. (σημ. 6) 113 σημ. 56· A. Mahler, *Herakles als Vermittler von mythischem Andachtsraum und realem Georäum* (1998) 120. Σχετικὰ μὲ τὴν

στηρίζεται σὲ πηγὲς πολὺ μεταγενέστερες τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ἐπιπλέον, δὲν ἔχει ἐφαρμογὴ μόνον σὲ αὐτὸν τὸν ἄθλο τοῦ Ἡρακλῆ, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ προταθεῖ γιὰ περισσότερες περιπέτειες τοῦ ἥρωα²⁸. Καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι θὰ ἦταν ἀναμενόμενο νὰ ἔχουν παρόμοια διάδοσις στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία περισσότεροι ἄθλοι τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὸν ἴδιο συμβολισμό, ὅπως λ.χ. ἡ κάθοδος τοῦ ἥρωα στὸν Ἄδη²⁹, γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα.

Μεγαλύτερη ἀπήχηση σήμερα στὴν ἔρευνα ἔχει κερδίσει μία ἐρμηνεία τοῦ μύθου τῆς Λερναίας Ὑδρας ποὺ στηρίζεται στὴν ὀρθολογιστικὴ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ παραπάνω ἐπεισόδιο συμβόλιζε τὴν πραγματικὴ ἀποξήρανση τῆς λίμνης τῆς Λέρνας ἀπὸ τὸν ἥρωα³⁰. Ἡ θεωρία αὕτη διατυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἀπὸ συγγραφεῖς ποὺ θέλησαν νὰ ἐξηγήσουν «λογικὰ» τὸν μύθο³¹. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ἐρμηνεία, ἡ πολυκέφαλη Ὑδρα ἀντιπροσώπευε τὴ λίμνη τῆς Λέρνας μὲ τοὺς πολλοὺς χεῖμαρρους της, ἡ ὁποία μὲ τὶς ὑπερχειλίσεις της ἐπέφερε καταστροφὲς στὴ γύρω περιοχὴ· τὰ κεφάλια τῆς Ὑδρας διπλασιάζονταν, ὅταν κόβονταν, ὅπως ἀκριβῶς οἱ χεῖμαρροι τῆς λίμνης ἄλλαζαν πορεία, ἴσως μάλιστα δημιουργώντας καὶ περισσότερα ρυάκια, ὅταν φράζονταν³². Ἐπιπλέον, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ χρῆσι φωτιάς γιὰ τὴν ἐξόντωση τοῦ τέρατος παραπέμπει στὴ χρῆσι φωτιάς καὶ κατὰ τὴ διαδικασία ἀποξήρανσης τῆς λίμνης³³. Ἡ

τοπογραφία τῆς περιοχῆς τῆς Λέρνας μὲ βάση ἀρχαίους συγγραφεῖς, βλ. J. Knauss, *Argolische Studien* (1996) 129-133. Βλ. ἐπίσης P. Olalla, *Μυθολογικὸς ἄτλας τῆς Ἑλλάδας*² (2003) 48 μὲ εἰκ.

28. Mahler ὁ.π. (σημ. 27) 32.

29. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία βλ. ἀναλυτικὰ Ἀρβανιτάκη ὁ.π. (σημ. 1) 153-162.

30. E. Dodwell, *Classische und topographische Reise durch Griechenland* II (1819) 36· E. Curtius, *Peloponnesos* II (1852) 369· U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Euripides Herakles* I² (1895) 62· RE IX (1914) λ. *Hydra* 48 [F. Bölte] (μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία)· J. Schoo, *Mnemosyne* 7, 1939, 281-317· τοῦ ἰδίου, *Hercules' Labors* (1969) 15-16 (ὁ ὁποῖος μάλιστα θεώρησε ὅτι ἀπὸ τὸν μύθο προκύπτουν γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο ἀποξήρανσης τῆς λίμνης)· G. S. Kirk, *The Nature of Greek Myths*² (1976) 185· E. Zangger, *JFieldA* 18, 1991, 8-13· C. A. Salowey, στὸ K. A. Sheedy (ἐπιμ.), *Archaeology in the Peloponnese* (1994) 78, 79· J. Knauss, *Argolische Studien* (1996) 133, 153· τοῦ ἰδίου, *Olympische Studien: Herakles und der Stall des Augias* (1998) 26-27· Mahler ὁ.π. (σημ. 27) 110-124 καὶ J. Knauss, *Späthelladische Wasserbauten* (2001) 65-66, 67 εἰκ. 17.

Ἐδῶ σημειώνουμε ὅτι πίσω ἀπὸ τὸν φόνο τοῦ λιονταριοῦ τῆς Νεμέας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ ὀρισμένοι ἐρευνητὲς πιστεύουν ὅτι ὑπνοεῖται ἓνα ἄλλο ὕδρευ-

τικὸ ἔργο, σχετικὸ μὲ τὸν ἔλεγχο ἐνὸς ὀρμητικοῦ ποταμοῦ. Βλ. σχετικὰ J. Schoo, *Hercules' Labors* (1969) 9-13· C. A. Salowey, στὸ K. A. Sheedy (ἐπιμ.), *Archaeology in the Peloponnese* (1994) 78, 90· τῆς ἰδίας, *The Peloponnesian Herakles* (ἀδημ. δ.δ. 1995) 116-128· J. Knauss, *Olympische Studien: Herakles und der Stall des Augias* (1998) 26-27 καὶ τοῦ ἰδίου, *Späthelladische Wasserbauten* (2001) 24. Γιὰ τὴ συσχέτιση ἄλλων κατορθωμάτων τοῦ Ἡρακλῆ μὲ ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα, βλ. κυρίως αὐτόθι 24.

31. Statius, *Thebaid* 1, 384-385 καὶ Servius, σχόλιο στὸν Verg. *Aen.* 6, 287 [G. Thilo - H. Hagen (ἐπιμ.), *Servii Grammatici* II² (1961)].

32. Δὲν ἀποκλείεται, βέβαια – σύμφωνα πάντοτε μὲ τὴν ἴδια θεωρία – καὶ ἡ περίπτωσι ἡ Λερναία Ὑδρα νὰ συμβόλιζε ἐπιπλέον τὶς συμφορὲς καὶ τὰ κακὰ ποὺ ἔφερνε στοὺς ἀνθρώπους ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἔλους. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐπικοινωνία μὲ ἄλλες περιοχὲς δυσχεραίνονταν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ἔλους. Βλ. RE Suppl. III (1918) λ. *Herakles* 1035 [O. Gruppe]. Πρβ. Mahler ὁ.π. (σημ. 27) 123.

33. Βλ. E. Curtius, *Peloponnesos* II (1852) 369 καὶ J. Schoo, *Hercules' Labors* (1969) 15-16. Παρόμοια μέθοδος ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο ποιητὴ Statius καὶ τὸν γραμματικὸ Servius, βλ. σημ. 31.

ἐρμηνεία αὐτὴ ἀποδίδει οὐσιαστικά στὸν Ἡρακλῆ τὴν ἀποξήρανση μιᾶς λίμνης, ἓνα ρόλο ποὺ δὲν εἶναι ἄγνωστος γιὰ τὸν ἥρωα. Μαρτυροῦνται ἀρχαῖες παραδόσεις, στίς ὁποῖες ὁ Ἡρακλῆς συνδέεται μὲ τεχνικά ὑδραυλικά ἔργα³⁴. Εἶναι, ἐπίσης, ἓνα γεωαρχαιολογικά ἀποδεδειγμένο γεγονός ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Λέρνας ὑπῆρχε μία λίμνη, ἀπὸ τὸ 6000 π.Χ. ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ., ἡ ὁποία ἀποξηράνθηκε προσωρινά κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἴσως στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, καὶ στὴ συνέχεια ἡ γῆ χρησιμοποιήθηκε γιὰ καλλιέργεια³⁵, ἐνῶ ἔγινε βατὸς καὶ ὁ παραλιακὸς δρόμος³⁶. Στὴν περίπτωσι αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας ὁ μῦθος τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ θὰ συμβόλιζε γενικὰ τὴν ἀποξήρανση λιμναίων περιοχῶν, τὴ διάθεσι τῆς ἀποξηραμένης ἔκτασις στὴν καλλιέργεια καὶ συγχρόνως τὴν κατάργησι τοῦ κινδύνου προσβολῆς τῶν ἀνθρώπων ποὺ ζοῦσαν κοντὰ σὲ τέτοιες βαλτώδεις περιοχὲς ἀπὸ ἐλονοσία. Ὅμως, ἡ συσχέτισι τοῦ φόνου τῆς Ὑδρας μὲ τὴν ἀποξήρανση τῆς λίμνης τῆς Λέρνας εἶναι μία ἄποψη, ἡ ὁποία διατυπώθηκε, ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω, στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, σὲ μιὰ προσπάθεια «λογικῆς» ἐρμηνείας τοῦ συγκεκριμένου μύθου, καὶ δὲν ὑπάρχει καμία ἐνδειξι ὅτι τὸ πραγματικὸ γεγονός τῆς ἀποξήρασις τῆς λίμνης συνδέεται μὲ τὴ δημιουργία τοῦ μύθου³⁷. Καὶ σὲ κάθε περίπτωσι δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι στὴν Κόρινθο ἔγιναν ἀποξηραντικὰ ἔργα ἢ ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ θεωροῦνταν ἰδιαίτερα ἐπικαιρὸ κατὰ τὸν 7ο καὶ 6ο αἰ. π.Χ., ὥστε νὰ ἐξηγεῖται ἡ ἐντονὴ παρουσία τοῦ σχετικοῦ μυθολογικοῦ ἐπεισοδίου στὴν τοπικὴ τέχνη³⁸.

Πιστεύουμε ὅτι τὸ βαθύτερο νόημα ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸν μῦθο τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας εἶναι πιὸ ἀπλό. Ὅπως ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ἡ ἴδια ἡ διήγησι, πρόκειται γιὰ τὴν ἐξολόθρευσι ἑνὸς τρομεροῦ πολυκέφαλου φιδιοῦ, ποὺ εἶχε τὴ φωλιά του δίπλα στὴν πηγὴ Ἀμυμώνη, τὴ βασικὴ πηγὴ τῆς λίμνης Λέρνας καὶ μία ἀπὸ τὶς πλουσιότερες πηγὲς νεροῦ ποὺ εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα³⁹. Ὁ Ἡρακλῆς, ἐξοντώνοντας αὐτὸ

34. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἀφοροῦσαν τὸν ποταμὸ Ὀλβιο στὴν Ἀρκαδίᾳ (Πανσ. VIII 14, 1-3), τὸν ποταμὸ Ἀχελῷο στὰ σύνορα Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας (Στράβ. X 2, 19), τὸν ποταμὸ Κηφισὸ κοντὰ στὸν Ὀρχομενὸ (Διόδ. IV 18, 6. Πανσ. IX 6-8), τὴ λίμνη Βιστωνίδα στὴ Θράκη (Στράβ. VII, ἀπόσπ. 43 (44)), μία λίμνη στὴν περιοχὴ τῶν Τεμπῶν (Διόδ. IV 18, 6) καί, τέλος, τὴ μετατόπισι τῆς πορείας ἑνὸς ποταμοῦ (ἢ δύο) γιὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν στάβλων τοῦ Αὐγείᾳ (Πανσ. V 1, 9-10· Ἀπολλόδ. II 5, 5· Πτολεμ. Γεωγρ. III 14, 30· Διόδ. IV 13, 3· Κόιντος Σμυρναῖος VI 232-234 καὶ Servius, *ad Aeneid* 8, 504D). Βλ. σχετικὰ C. A. Salowe, στὸ K. A. Sheedy (ἐπιμ.), *Archaeology in the Peloponnese* (1994) 77-80, 88-89· Mahler ὁ.π. (σημ. 27) 110-111.

35. E. Zangger, *JFieldA* 18, 1991, 8-13 καὶ J. Knauss, *Argolische Studien* (1996) 153.

36. A. Philippson, *Die griechischen Landschaften*

III 1 (1959) 140 καὶ J. Knauss, *Argolische Studien* (1996) 136.

37. Ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ὀρθολογιστικῆς θεωρίας ἐξέφρασε καὶ ὁ H. von Geisau, *KlPauly* II (1967) λ. *Hydra* 1260. Παρόμοια: B. Kaeser, στὸ R. Wünsche (ἐπιμ.), *Herakles - Herkules* (2003) 382 σημ. 1.

38. Τὸ μόνο τεχνικὸ ἔργο στὴν ἀρχαϊκὴ Κορινθία ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ νερὸ ὑπῆρξε ἡ προσπάθεια διανοίξεως διώρυγας στὸν Ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου, ἡ ὁποία ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο 1, 99 στὸν Περρίανδρο. Βλ. J. B. Salmon, *Wealthy Corinth* (1984) 202.

39. Βλ. παρακάτω σ. 191-192. Ἦδη ὁ O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte* I (1906, 1975²) 409 σημ. 7, εἶχε διατυπώσει τὴν ὑπόθεσι ὅτι ἡ Λερναία Ὑδρα μᾶλλον θὰ ἐμφανίζοταν σὲ κάποια ἀρχαία παράδοσι ὡς ὁ φύλακας τῆς πηγῆς Ἀμυμῶ-

τὸ φιδόμορφο τέρας, αὐτόματα ἐξασφάλισε τὴν ἀσφαλὴ καὶ ἀπρόσκοπτη πρόσβαση στὸ πολύτιμο νερό. Τὸ θέμα, ἄλλωστε, τῆς παροχῆς νεροῦ ἦταν ἰδιαίτερα ἐπικαίρο στὴν περιοχὴ τῆς ἀργολικῆς Λέρνας, ἀφοῦ ἐκεῖ τοποθετεῖται καὶ ἡ δράση ἐνὸς ἀκόμη μύθου ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἐξασφάλιση νεροῦ: τοῦ μύθου τῶν Δαναΐδων⁴⁰. Θὰ μπορούσε, λοιπόν, ἡ νίκη τοῦ ἥρωα ἐνάντια στὸ φιδόμορφο τέρας ποὺ ζοῦσε κοντὰ στὴν πηγὴ Ἀμυμώνη νὰ συμβόλιζε γενικὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλεύθερης καὶ ἀσφαλοῦς πρόσβασης πρὸς τὸ νερὸ τῶν πηγῶν ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ⁴¹. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ μυθολογία εἶναι, ἄλλωστε, ἀρκετὰ διαδεδομένο τὸ θέμα τοῦ ἐπικίνδυνου φιδιοῦ ποὺ ζεῖ δίπλα σὲ μιὰ πηγὴ καὶ τοῦ ἥρωα ποὺ σκοτώνει τὸ φίδι ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴν ἐλεύθερη πρόσβαση τῶν ἀνθρώπων στὸ πόσιμο νερό⁴². Τὰ γνωστότερα σχετικὰ μυθολογικὰ παραδείγματα εἶναι ἐκεῖνο τοῦ Ἀπόλλωνα ποὺ σκότωσε τὸν Πύθωνα στοὺς Δελφούς, ὁ ὁποῖος ἦταν, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ ὁ φύλακας μιᾶς πηγῆς⁴³, καὶ τοῦ Κάδμου, ὁ ὁποῖος σκότωσε τὸ φοβερὸ φίδι ποὺ ζοῦσε κοντὰ σὲ μιὰ πηγὴ στὴ Βοιωτία, στὴ θέση ὅπου ἴδρυσε ἀμέσως μετὰ τὴ Θήβα⁴⁴. Σὲ αὐτὴν τὴν κατηγορίαν μύθων φαίνεται ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει καὶ ὁ φόνος τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ⁴⁵. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσις ὁ δράκων ἀπέκτησε ἰδιαίτερα φοβερὴ ὄψη μὲ τὴν προσθήκη περισσότερων φιδίσων κεφαλιῶν. Μέσα ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἄθλο ὁ Ἡρακλῆς ἀποδεικνύεται ἀκόμη μιὰ φορὰ ὡς ὁ κατεξοχὴν ἥρωας-ἐκπολιτιστής. Καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσις μετέτρεψε τὴ φύση συμβολικὰ σὲ πολιτισμό, ἀφοῦ κατόρθωσε νὰ ἐξοντώσει τὸ φιδόμορφο τέρας καὶ νὰ ἀποδώσει τὸ νερὸ, ποὺ φύλαγε τὸ τέρας, πρὸς χρῆσιν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους.

Ἡ τελευταία θεωρία μᾶλλον προσεγγίζει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη τὴ σημασίαν ποὺ εἶχε ὁ μῦθος τοῦ φόνου τῆς Ὑδρας στὴν ἀρχαϊκὴ Κόρινθο, καὶ μπορεῖ νὰ προσφέρει ἴσως μιὰ ἐξήγησις γιὰ τὴ μεγάλη ἀπήχησις τοῦ συγκεκριμένου μυθολογικοῦ ἐπεισοδίου στὴν τέχνη αὐτῆς τῆς πόλης. Κι αὐτὸ διότι τὸ θέμα τῆς παροχῆς νεροῦ μᾶλλον ἦταν ἐξαιρετικῆς σημασίας στὴν ἀρχαία Κόρινθο, καὶ θὰ ἐξηγήσουμε ἀμέσως παρακάτω ποῦ στηρίζεται ἡ παραπάνω ὑπόθεσις.

νης. Βέβαια ὁ ἴδιος μελετητὴς αὐτόθι 463, δὲν προχώρησε αὐτὴν τὴν ὑπόθεσις παραπέρα. Ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐξολόθρευσις τῆς Ὑδρας προέρχεται ἀπὸ ἓνα μαγικὸ τελετουργικόν, ὅπου κάποιος σκότωνε ἓνα φίδι, τὸ ὁποῖο θεωροῦνταν ὅτι ἔπινε τὸ νερὸ καὶ προκαλοῦσε ξηρασίαν, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά τῆς προξενούσε ἀσθένειες.

40. *RE* Suppl. III (1918) λ. *Herakles* 1035-1036 [O. Gruppe]. Σχετικὰ μὲ τὸν μῦθο τῶν Δαναΐδων, βλ. *ML* I 1 (1884-1886) λ. *Danaiden* 949-951 [Bernhard]· *RE* IV 2 (1901) λ. *Danaides* 2087-2090 [O. Waser] καὶ *LIMC* III (1986) λ. *Danaides* 337-338 [E. Keuls].

41. Παρόμοια: P. Friedlander, *Herakles* (1907) 125 μὲ σημ. 1.

42. Τὸ θέμα αὐτὸ ἐπηρεάστηκε ἀναμφίβολα ἀπὸ τὸν ἐμπειρικὸ κόσμον, ἀφοῦ συχνὰ φίδια ζοῦν κοντὰ σὲ νερὰ πηγῶν, ἀνάμεσα στοὺς βράχους καὶ τίς πέτρες ἢ σὲ ὅπες τῆς γῆς, ἐνῶ ἀκόμη ὑπάρχουν καὶ μερικὰ εἶδη φιδιῶν ποὺ ζοῦν καὶ μέσα στὸ νερό. E. Grabow ὁ.π. (σημ. 7) 115.

43. *ML* III 2 (1902-1909) λ. *Python* 3400-3406 [G. Türk] καὶ *LIMC* VII (1994) λ. *Python* 609 [L. Kahil].

44. *ML* II 1 (1890-1894) 827-831 λ. *Kadmos* [O. Crusius]· O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte* I (1906, 1975²) 409 καὶ *LIMC* V (1990) λ. *Kadmos* I 864 [M. A. Tiverios].

45. Παρόμοια: Friedlander ὁ.π. (σημ. 41) 125 μὲ σημ. 1.

Ἕνα βασικό στοιχείο τοῦ μύθου τῆς Ὑδρας, ὅπως μαρτυρεῖ ἤδη τὸ ὄνομα τοῦ τέρατος, εἶναι τὸ νερό⁴⁶. Τὸ νερό, καὶ ἰδιαίτερα τὸ πόσιμο νερό, ἦταν – καὶ εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερα – Ἕνα στοιχείο ἀπόλυτης ζωτικῆς σημασίας γιὰ μία πόλη⁴⁷, εἰδικὰ σὲ χώρες ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ζέστη καὶ ἡ ξηρασία, ὅπως στὴν Ἑλλάδα⁴⁸. Τὸ μαρτυρεῖ πολὺ χαρακτηριστικὰ καὶ ὁ Πausanias τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ὅταν στὰ βασικά συστατικά στοιχεῖα μιᾶς πόλης προσμετρᾷ καὶ τὶς κρήνες⁴⁹. Οἱ ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πόλεις, ὅπως ἔχει ἐπανειλημμένα διαπιστωθεῖ ἀρχαιολογικά, διέθεταν συχνὰ ἀξιόλογα ὑδρευτικά συστήματα καὶ ἔδειχναν ἰδιαίτερη πρόνοια γιὰ τὸ νερό⁵⁰. Εἰδικὰ δὲ τὸ νερὸ τῶν φυσικῶν πηγῶν ἔχαιρε μεγάλης ἐκτίμησης⁵¹. Ἦδη μάλιστα ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἔχουν ἀνιχνευθεῖ εἰδικὲς κατασκευὲς γιὰ τὴν πρόσβαση στὸ πολύτιμο αὐτὸ ἀγαθό⁵². Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ νεροῦ γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες δηλώνεται μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ σαφήνεια στὰ λόγια τοῦ Πινδάρου «ἄριστον μὲν ὕδωρ», φράση ποὺ ἐπανέλαβαν καὶ μεταγενέστεροι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς⁵³. Σοβαρὴ πρόνοια γιὰ τὸ νερὸ ὑπῆρχε καὶ στὴν Κόρινθο: εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι κατὰ τὰ γεωμετρικά καὶ ἀρχαῖα χρόνια, δηλαδή κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς διαμόρφωσής της, ἡ πόλη ἀπαρτιζόταν ἀπὸ μικρότερες κοινότητες, οἱ ὁποῖες σχηματίζονταν γύρω ἀπὸ προσβάσιμες πηγὲς νεροῦ⁵⁴. Στὴν ἴδια πόλη οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς ἔδειξαν ὅτι οἱ σημαντικότερες πηγὲς νεροῦ ἀπέκτησαν μνημειακὴ κατασκευὴ ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα ἀρχαῖα χρόνια⁵⁵. Ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς μέριμνας ποὺ ἔδειξε ἡ ἀρχαία Κόρινθος γιὰ τὶς πηγὲς τῆς διέθετε πλούσια παροχὴ νεροῦ. Αὐτὸ μαρτυρεῖ ἤδη στὴν ὑστεροαρχαϊκὴ ἐποχὴ ὁ Σιμωνίδης, ὁ ὁποῖος χαρακτήρισε τὴν πόλη αὐτή, ποὺ σημειωτέον βρίσκεται σὲ μία ἀπὸ τὶς ξηρότερες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου⁵⁶, ὡς εὐδρον ἄστυ⁵⁷. Εἶναι γεγονὸς ὅτι, μολονότι ἡ

46. Mahler ὁ.π. (σημ. 27) 74, 118, 119. Ἐδῶ ἀναφέρουμε καὶ τὴν παρουσία νεροῦ δίπλα στὴν Ὑδρα σὲ Ἕνα μελανόμορφο σικελικὸ φορμίσκο τοῦ 600-575 π.Χ. στὴν Aidone, Museo Archeologico di Morgantina 59.2151· βλ. σχετικὰ J. Neils, *AJA* 96, 1992, 225-235 μὲ εἰκ. 1-6 καὶ εἰκ. 8-9. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος τῆς Ὑδρας βλ. ἀναλυτικότερα *RE* IX (1914) λ. *Hydra* 44 [F. Böhle].

47. R. Tölle-Kastenbein, *Antike Wasserkultur* (1990) 12 καὶ Mahler ὁ.π. (σημ. 27) 74, 83-85.

48. K. Alpers, στὸ H. Böhme (ἐπιμ.), *Kulturgeschichte des Wassers* (1988) 65.

49. Πaus. X 4, 1.

50. Mahler ὁ.π. (σημ. 27) 83.

51. Tölle-Kastenbein ὁ.π. (σημ. 47) 21.

52. Αὐτόθι 22.

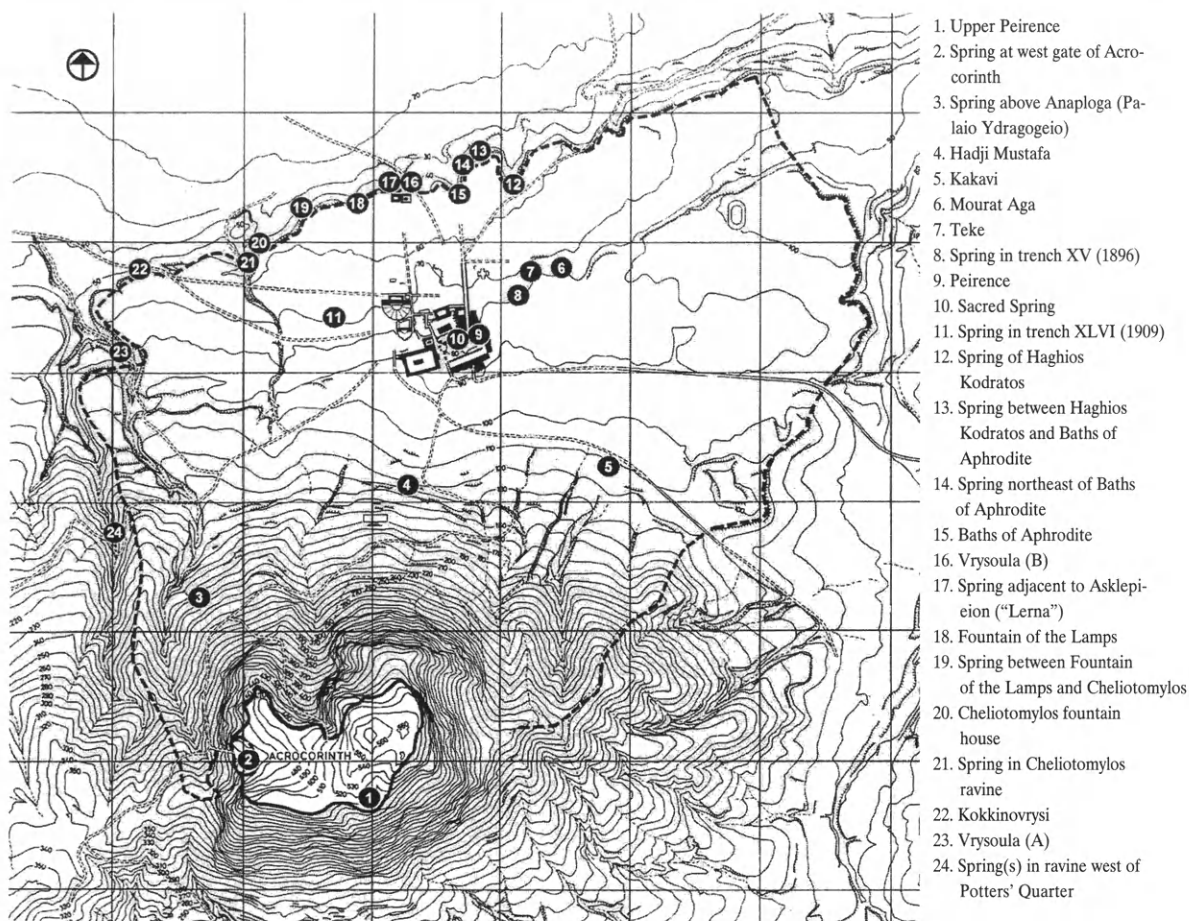
53. Πίνδ. Ὀλυμπ. 1, 1· Πλάτ. *Εὐθύδ.* 304B· Ἀριστ. *Ρητ.* 1, 7, 14· Λουκ. *Ὀνειρος ἢ Ἀλεκτρονῶν* 7, 16. Γενικά γιὰ τὴ σημασία τοῦ νεροῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, βλ. K. Alpers, στὸ H. Böhme (ἐπιμ.), *Kulturgeschichte des Wassers* (1988) 65-89 καὶ Tölle-Kastenbein ὁ.π. (σημ. 47) 11-20.

54. C. K. Williams II, *ASAtene* 60, 1982, 12.

55. *Ancient Corinth. A Guide to the Excavations*⁶ (1960) 28, 39· B. H. Hill, *The Springs: Peirene, Sacred Spring, Glauke, Corinth I* vi (1932)· Salmon ὁ.π. (σημ. 38) 78· K. Mieth, στὸ W. Hoepfner - G. Zimmer, *Die griechische Polis* (1993) 35, 43 καὶ M. Shanks, *Art and the Greek City State* (1999) 64. Οἱ κρηναῖες κατασκευὲς τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Κορίνθου ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸν F. Glaser, *Antike Brunnenbauten (KPHNAI) in Griechenland* (1983) 12 ἀρ. 5, 18-20 ἀρ. 10-11, 24-25 ἀρ. 16-17, 37-38 ἀρ. 29, 41 ἀρ. 31, 55-56 ἀρ. 41, 72-73 ἀρ. 52, 76-83 ἀρ. 54-56, 91 ἀρ. 61, 118 ἀρ. 86. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μνημειακὴ κατασκευὴ αὐτῶν τῶν κρηνῶν ἔχει ἀποδοθεῖ στοὺς Κυψελίδες, τοὺς τυράννους τῆς Κορίνθου, ὅχι μὲ βάση ἀρχαιολογικά δεδομένα, ἀλλὰ διότι συμφωνεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν τυράννων νὰ κατασκευάζουν μεγάλα δημόσια ἔργα. Βλ. σχετικὰ E. Will, *Korinthiska* (1955) 573 μὲ σημ. 2.

56. Salmon ὁ.π. (σημ. 38) 7 καὶ M. E. Landon, στὸ C. K. Williams II - N. Bookidis (ἐπιμ.), *Corinth: The Centenary 1896-1996, Corinth XX* (2003) 43.

57. Σμ. ἀπ. 90 [E. Diehl (ἐπιμ.), *Anthologia lyrica*

Εἰκ. 2. Χάρτης μετὰ τίς κοῆνες τῆς ἀρχαίας Κορίνθου (M. E. Landon, σὺν C. K. Williams II - N. Bookidis (ἐπιμ.), *Corinth: The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, 2003, 47 εἰκ. 3.1).

Κόρινθος ἔχει ξηρὸ κλίμα, ἡ γεωμορφολογία τοῦ ἐδάφους στὴν ἄμεση περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη εὐνοεῖ τὴ δημιουργία φυσικῶν πηγῶν, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχουν τουλάχιστον εἴκοσι τέσσερις πηγές σὲ ἀκτίνα ἐνὸς χιλιομέτρου γύρω ἀπὸ τὴν Κόρινθο (εἰκ. 2)⁵⁸.

Ἡ μεγάλη σημασία τοῦ νεροῦ καὶ τῶν πηγῶν γιὰ τὴν πόλη τῆς Κορίνθου διακρίνεται καὶ σὲ θέματα λατρείας. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ «Ἱερὴ Πηγὴ» (Sacred

graeca II (1925)]. Βλ. B. H. Hill, *The Springs: Peirene, Sacred Spring, Glauke, Corinth* I vi (1932) 1· Tölle-Kastenbein ὁ.π. (σημ. 47) 27, 30 καὶ Landon ὁ.π. (σημ. 56) 43. Καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς σχολιάζουν τὴν πλούσια παροχὴ νεροῦ στὴν Κόρινθο στὰ χρόνια

τους: Πανσ. II 3, 5 καὶ Στράβ. VIII 6, 21. Landon ὁ.π. (σημ. 56) 43 μετὰ σημ. 3.

58. J. Wiseman, *Hesperia* 38, 1969, 75· Salmon ὁ.π. (σημ. 38) 8 καὶ Landon ὁ.π. (σημ. 56) 43-44, 46-48 μετὰ εἰκ. 3.1.

Spring). Σύμφωνα με τὸν C. K. Williams II τὸ νερὸ αὐτῆς τῆς πηγῆς θεωροῦνταν τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. ἰδιαίτερης σημασίας, ἴσως ἀκόμη καὶ ἱερό. Μάλιστα στὸν χώρὸ τῆς πηγῆς αὐτῆς ἀναπτύχθηκε τὸ ἀργότερο στὸν 6ο αἰ. π.Χ. μιὰ – ἀταύτιστη ἀκόμη – λατρεία, στὸ τελετουργικὸ τῆς ὁποίας τὸ νερὸ ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖο⁵⁹.

Τέλος, μαρτυρίες γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἀξία τοῦ νεροῦ στὴν πόλιν τῆς Κορίνθου ἀνιχνεύονται καὶ στὴν εἰκονογραφία τῆς τοπικῆς τέχνης. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδοση τῆς «Πότνιας» στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ θεὰ αὐτὴ ἀπεικονίζεται στὴν πλειονότητα τῶν σωζόμενων κορινθιακῶν παραστάσεων νὰ κρατᾷ στὰ δύο της χέρια ὑδρόβια πουλιά, καὶ μόνο σπάνια τετράποδα ζῶα, πὺν εἶναι μᾶλλον ὁ κανόνας στὶς ἀγγειογραφίες τῶν ὑπόλοιπων ἐλληνικῶν ἐργαστηρίων. Εἶναι δηλαδὴ σαφὴς ἡ προτίμηση τῶν Κορίνθιων ἀγγειογράφων γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῆς «Πότνιας πτηνῶν»⁶⁰ ἀπὸ ἐκείνη τῆς «Πότνιας θηρῶν»⁶¹, γεγονός πὺν συνδέει στὴν Κόρινθο τὴ θεὰ μὲ τὸ στοιχεῖο τοῦ νεροῦ⁶². Ἀκόμη καὶ ὁ Πήγασος, ὁ ὁποῖος συνδέθηκε ἄρρηκτα μὲ τὴν πόλιν τῆς Κορίνθου τόσο στὴν εἰκονογραφία ὅσο καὶ στὴ μυθολογικὴ παράδοση⁶³, ἔχει στενότερη σχέση μὲ τὸ γλυκὸ νερό⁶⁴. Αὐτὸ τουλάχιστον μαρτυροῦν ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὸν θεὸ Ποσειδῶνα⁶⁵, ἴσως τὸ ἴδιο του τὸ ὄνομα⁶⁶, ἀλλὰ καὶ διάφορα ἐπεισόδια ἀπὸ τὴ ζωὴ του, ὅπως λ.χ. ἡ δημιουργία πηγῶν, πὺν μαρτυρεῖται σὲ μεταγενέστερους συγγραφεῖς⁶⁷ ἢ ἡ ἐξημέρωσή του ἀπὸ τὴ θεὰ Ἀθηνᾶ ἢ τὸν Βελλεροφόντη στὴν πηγὴ Πειρήνη⁶⁸, τὴ βασικότερη πηγὴ τῆς Κορίνθου, ἡ ὁποία μάλιστα τοῦ «χάρισε» καὶ τὸ ὄνομα Πειρηναῖος πῶλος.

59. Hill ὁ.π. (σημ. 55) 116-199· C. K. Williams II, *Pre-Roman Cults in the Area of the Forum of Ancient Corinth* (1978) 88-136 καὶ A. Steiner, *Hesperia* 61, 1992, 385-408. Τὴ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴν «Ἱερὴ Πηγὴ» συγκέντρωσε ὁ Landon ὁ.π. (σημ. 56) 59 ἄρ. 10.

60. Ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν εἶναι ἀρχαῖος, ἀλλὰ χρησιμοποιοῖται ἐδῶ κατ' ἀναλογία τοῦ ὅρου «Πότνια θηρῶν».

61. E. Spartz, *Das Wappenbild des Herrn und der Herrin der Tiere in der minoisch-mykenischen und frühgriechischen Kunst* (1962) 72-76· C. Christou, *Potnia Theron* (1968), ἰδιαίτ. 61, 188-189 καὶ D. A. Amyx, *Corinthian Vase Painting of the Archaic Period* (1988) 618-619. Ἦδη ὁ H. Bloesch εἶχε θεωρήσει ὅτι ἡ ἔντονη παρουσία τῆς «Πότνιας πτηνῶν» στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία ὀφειλόταν σὲ κάποια ἰδιατερότητα τῆς τοπικῆς λατρείας τῆς θεᾶς, H. Bloesch, *Antike Kunst in der Schweiz* (1943) 151 σημ. 28.

62. Καὶ κατ' ἐπέκταση μὲ τὴ γονιμότητα. Βλ. σχετικὰ Christou ὁ.π. (σημ. 61) 188-189.

63. Βλ. κυρίως P. E. Blomberg, *On Corinthian*

Iconography (1996), ἰδιαίτ. 22-24.

64. Γενικά γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἀλόγου μὲ τὸ γλυκὸ νερό, βλ. W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (1977) 218-219.

65. LIMC VII (1994) λ. *Pegasos* 214 [C. Lochin]. Σχετικὰ μὲ τὴ σχέση τοῦ θεοῦ Ποσειδῶνα μὲ τὸ γλυκὸ νερό βλ. Burkert ὁ.π. (σημ. 64) 218-219.

66. Τὸ θέμα τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος τοῦ Πήγασου εἶναι ἀμφισβητούμενο. Σχετικὰ μὲ τίς προταθεῖσες θεωρίες βλ. ML III 2 (1902-1909) λ. *Pegasos* 1727, 1751 [F. Hannig]· L. Malten, *JdI* 40, 1925, 151-152· RE XIX 1 (1937) λ. *Pegasos* 56, 58 [G. Türk]· F. Schachermeyr, *Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens* (1950) 179 καὶ N. Yalouris, στὸ C. Brink - W. Hornbostel (ἐπιμ.), *Pegasus und die Künste* (1993) 30-31.

67. ML III 2 (1902-1909) 1750-1751 λ. *Pegasos* [F. Hannig].

68. Πίνδ. Ὀλυμπ. 13, 63-67· Στράβ. VIII 6, 21 καὶ Πaus. II 4, 1.

Στὸ πλαίσιο τῆς συζήτησης σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ μύθου τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ύδρας γιὰ τὴν Κόρινθο θὰ πρέπει νὰ γίνει διεξοδικότερα λόγος εἰδικὰ γιὰ μίαν ἀπὸ τὶς πολλὰς πηγὲς τῆς πόλης, ἡ ὁποία ἔφερε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας ὄνομα «Λέρνα». Ἡ κορινθιακὴ πηγὴ Λέρνα ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ ὕστερους συγγραφεῖς: τὸν Λουκιανό, τὸν Πausanία καὶ τὸν Ἀθήναιο⁶⁹. Μέχρι σήμερα δὲν ἔχει σταθεῖ δυνατὴ ἡ ἀσφαλὴς ταύτισή της μὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς ἀνεσκαμμένες πηγὲς τῆς ἀρχαίας Κορίνθου. Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς τὴν τοποθετοῦν δίπλα στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπου ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικὰ μίαν πηγὴ⁷⁰. Ἡ παραπάνω πηγὴ, καθὼς καὶ μίαν ὁδὸς ποὺ ὁδηγοῦσε σὲ αὐτήν, ὑπῆρχαν ἤδη ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια. Ὡστόσο, μνημειακὴ κρηναία κατασκευὴ στὴ θέση αὐτὴ διαμορφώθηκε μόλις στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅταν τὸ ὅλο οἰκοδόμημα συνδέθηκε μὲ τὸ γειτονικὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ χώρου στὰ ἀρχαῖα χρόνια οἱ γνώσεις μας εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Τὰ κινητὰ καὶ ἀκίνητα εὐρήματα εἶναι ἐλάχιστα καὶ δὲν προσφέρουν σαφεῖς πληροφορίες⁷². Σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τῆς πηγῆς πιστεύεται ὅτι αὐτὸ προέκυψε ἀπὸ μεταφορὰ τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη λίμνη τῆς Ἀργολίδας. Ὁ ἀνασκαφέας τῆς κορινθιακῆς «Λέρνας», ὁ F. J. de Waele, ὑπέθεσε ὅτι ἡ μεταφορὰ τοῦ ὀνόματος ἐγένε ἐξαιτίας τῆς ὁμοιότητος τῆς κορινθιακῆς πηγῆς μὲ τὴν ἀργολικὴ λίμνη ὡς πρὸς τὸ ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ νερὸ συνέρρεε ἀπὸ περισσότερα κανάλια⁷³. Παρόμοια ἡ M. Lang ὑπέθεσε ὅτι ἡ ὀνομασία «Λέρνα» τῆς κορινθιακῆς κρήνης ὀφειλόταν πιθανότατα στὸ ἄφθονο νερὸ τῆς πηγῆς, τὸ ὁποῖο ἔρρεε μέσα ἀπὸ περισσότερους κρουνοὺς καὶ θύμιζε ἔτσι τὰ πολλὰ κεφάλια τῆς Λερναίας Ύδρας⁷⁴. Ἀναμφίβολα ἡ χρῆση τοῦ ὀνόματος «Λέρνα» γιὰ τὴν κορινθιακὴ πηγὴ, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ προέλευσή του, παραπέμπει στὸ πλούσιο νερὸ της. Ἡ ἀργολικὴ λίμνη Λέρνα, ἄλλωστε, ἦταν γνωστὴ γιὰ τὰ μεγάλα ὑδάτινα ἀποθέματά της, ἓνα γεγονός ποὺ μαρτυρεῖται τόσο μυθολογικὰ ὅσο καὶ ἱστορικὰ. Σύμφωνα μὲ τὸν μῦθο, ὅταν ἡ πόλη

69. Λουκ. Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν 29· Πaus. Π 4, 5 καὶ Ἀθήν. Δειπν. 4, 156e.

70. F. J. de Waele, *Gnomon* 7, 1931, 611-614· G. Karo, *AA* 47, 1932, 132-138· F. J. de Waele, *AJA* 37, 1933, 417-451· G. Karo, *AA* 48, 1933, 222-223· F. J. de Waele, *AJA* 39, 1935, 352-359· G. Rodenwaldt, *AA* 50, 1935, 642-652· C. Roebuck, *The Asklepieion and Lerna, Corinth XIV* (1951) 1-7, 85-110· *Ancient Corinth. A Guide to the Excavations*⁶ (1960) 75-81· M. Lang, *Cure and Cult in Ancient Corinth* (1977) 3, 11-12 καὶ Landon ὅ.π. (σημ. 56) 59 ἄρ. 17 (μὲ συγγενερωμένη τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη καὶ ταύτιση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, οἱ ἀνασκαφεῖς τῆς ἀρχαίας Κορίνθου πίστευαν ὅτι ἡ πηγὴ ἡ «καλουμένη Λέρνα» [Πaus. Π 4, 5] βρισκόταν στὰ δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδη-

γοῦσε πρὸς τὴ Σικυώνα. Βλ. H. N. Fowler - R. Stillwell, *Introduction, Topography, Architecture, Corinth I* (1932) 86 σημ. 8. Ἐπίσης ὀρισμένοι μελετητὲς ἀκόμη καὶ σήμερα πιστεύουν ὅτι ἡ Λέρνα τῆς Κορίνθου θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ λεγόμενη «κρήνη τῶν λύχνων» (Fountain of the lamps), ποὺ βρίσκεται λίγο δυτικότερα τοῦ Ἀσκληπείου. Βλ. J. Wiseman, *Archaeology* 23, 1970, 137· τοῦ ἰδίου στὸ *ANRW* 7.2 (1979) 511-512· C. K. Williams II - O. H. Zervos, *Hesperia* 53, 1984, 103 καὶ Landon ὅ.π. (σημ. 56) 48 μὲ σημ. 22.

71. *RE* Suppl. VI (1935) λ. *Lerna* 223 [F. J. de Waele] καὶ Glaser ὅ.π. (σημ. 55) 19-20.

72. F. J. de Waele, *AJA* 37, 1933, 449· 39, 1935, 354.

73. Αὐτόθι 356.

74. Lang ὅ.π. (σημ. 70) 3.

τοῦ Ἄργους ὑπέφερε ἀπὸ λειψυδρία⁷⁵, ὁ βασιλιάς Δαναὸς ἔστειλε τὴν κόρη τοῦ Ἀμυμώνη νὰ βρεῖ νερό. Στὸ δάσος ἡ κόρη τοῦ βασιλιᾶ δέχθηκε ἐπίθεση ἀπὸ ἕναν Σάτυρο, ἀπὸ τὸν ὁποῖον τὴν ἔσωσε ὁ Ποσειδῶνας. Ὁ θεὸς ἐρωτεύθηκε τὴν κόρη καὶ δημιούργησε γιὰ χάρη τῆς τῇ λίμνῃ Λέρνα, τῆς ὁποίας ἡ βασικὴ πηγὴ ὀνομάστηκε Ἀμυμώνη⁷⁶. Ἐπιπλέον, ὁ Πανσανίας ἀναφέρει ὅτι στὴν Ἀργολίδα τὸ καλοκαίρι ἐπικρατοῦσε ξηρασία, καὶ μόνο τὰ νερὰ τῆς λίμνης Λέρνας δὲν στέρευαν⁷⁷. Σχετικὰ μὲ τὸ πότε δόθηκε στὴν κορινθιακὴ πηγὴ τὸ ὄνομα «Λέρνα», μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν⁷⁸. Θεωρητικὰ αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε συμβεῖ ὁποιαδήποτε στιγμή μέσα στὸ χρονικὸ διάστημα πὺν μεσολάβησε ἀνάμεσα στὰ προϊστορικὰ χρόνια, ὅπου τοποθετεῖται ἡ πρώτη χρῆσις τῆς πηγῆς, καὶ στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅταν αὐτὴ ἀπέκτησε μνημειακὴ μορφή. Μολονότι ἡ πηγὴ Λέρνα τῆς Κορίνθου μπορεῖ νὰ ἔλαβε τὸ συγκεκριμένον ὄνομα σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ἡ παρουσία τῆς στὴν πόλιν εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴ συζήτησή μας. Ἡ σημασία τῆς ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι δείχνει πὺς στὸ νοῦ τῶν ἀρχαίων Κορινθίων τὸ ὄνομα Λέρνα δὲν συνδεόταν μὲ τὴν εἰκόνα ἑνὸς βάλτου – γιὰτὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσις δὲν μπορεῖ νὰ ἔδιναν αὐτὸ τὸ ὄνομα σὲ μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὰς πηγὰς τῆς πόλεως – ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν εἰκόνα μιᾶς λίμνης πλούσιας σὲ νερό. Κατὰ συνέπεια ἡ λίμνη Λέρνα στὸν μῦθον τῆς Ὑδρας μοιάζει πιθανότερο νὰ παραπέμπει στὸ νερὸ καὶ τὶς εὐεργετικὰς τοῦ ιδιότητες παρὰ σὲ βαλτώδεις περιοχὰς καὶ τὰ μειονεκτήματά τους (ὅπως προϋποθέτει ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ συγκεκριμένου μύθου⁷⁹).

Ἀνακεφαλαιώνοντας, ὁ μῦθος τοῦ φόνου τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ σχετίζεται πιθανότατα μὲ τὸ γλυκὸ νερό. Καὶ πιὸ συγκεκριμένα μᾶλλον παρέπεμπε στὴν ἐξασφάλισις τῆς ἀσφαλοῦς πρόσβασις στὸ νερὸ τῶν πηγῶν ἀπὸ τὸν ἥρωα. Αὐτὸ τὸ τελευταῖον προκύπτει, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψιν ὅτι στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ μυθολογία ὁ ἥρωας πὺν σκοτώνει ἕνα ἐπικίνδυνον φίδι πὺν ζεῖ δίπλα σὲ μιὰ πηγὴ συνήθως ἀποβλέπει στὴν ἐλεύθερη χρῆσις τοῦ νεροῦ τῆς πηγῆς⁸⁰. Ἡ θεωρία αὐτὴ προσφέρει μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἐξήγησις

75. Βλ. τὸν χαρακτηρισμὸ «πολυδίψιον Ἄργος» στὶς πηγὰς: Ἰλ. Δ 171. Πρβ. Liddell-Scott, λ. *πολυδίψιος*. Σχετικὰ μὲ μιὰ πολὺ διαφορετικὴ ἐρμηνεία τῆς λέξεως *πολυδίψιος*, βλ. Σ. Μαρινάτο, στὸ L. R. Palmer (ἐπιμ.), *Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies* (1966) 265-274.

76. Ἀπολλόδ. II 1, 4 καὶ Hyg. *Fab.* 169. Τὴν ἱστορία αὐτὴν πραγματεύτηκε καὶ ὁ Αἰσχύλος, *Ἀμυμώνη*, ἀπ. 13-15 [TrGF III]. Πρβ. *ML* I 1 (1884-1886) λ. *Amymone* 327-328 [H. W. Stoll]. *RE* I 2 (1894) λ. *Amymone* 2002-2003 [J. Escher]. L. Preller - C. Robert, *Griechische Mythologie* I (1887) 586-587 μὲ σημ. 5 καὶ *LIMC* I (1981) λ. *Amymone* 742 [E. Simon].

77. Πανσ. II 15, 5.

78. Ὁ F. J. de Waele ὑπέθεσε ὅτι αὐτὸ μποροῦσε νὰ εἶχε συμβεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Φεῖδωνα ἢ στὴν ἐποχὴ

τοῦ μεγάλου «συννοικισμοῦ» μὲ τὸ Ἄργος (391-387 π.Χ.) ἢ στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀνακατασκευὴ τοῦ βόρειου τμήματος τῆς πόλεως. Βλ. ἀναλυτικὰ F. J. de Waele, *AJA* 39, 1935, 356 καὶ *RE Suppl VI* (1935) λ. *Lerna* 223 [F. J. de Waele]. Εἶναι ἐμφανὲς ἡ προσπάθειά του νὰ συνδέσει τὴν ὀνομασία αὐτὴ μὲ μιὰ ἐποχὴ, ὅπου ἡ Κόρινθος εἶχε ἰδιαιτέρη σχέση μὲ τὸ Ἄργος. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀπαραίτητο. Ὅπως ὑποστηρίχθηκε παραπάνω, ἡ ὀνομασία τῆς πηγῆς μπορεῖ νὰ μὴ συνδέεται μὲ τὶς σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν πόλεων, ἀλλὰ ἀπλὰ μὲ τὴν ἀφθονία τῶν νερῶν τῆς γνωστῆς πανελληνίως λίμνης Λέρνας.

79. Βλ. παραπάνω σ. 186.

80. Βλ. παραπάνω σ. 187.

Εἰκ. 3. Καπάκι πυξίδας τῆς Ὁμάδας Sam Wide. Λονδίνο, British Museum E 814.

γιά τὴ μεγάλη ἀπήχηση τοῦ συγκεκριμένου μύθου στὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία καὶ τέχνη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Κι αὐτὸ διότι ἡ σημασία τοῦ νεροῦ γιὰ τὴν ἀρχαία Κόρινθο ἦταν μεγάλη, ὅπως ἔδειξαν: πρῶτον, ἡ γεωμορφολογία τῆς περιοχῆς, δεύτερον, οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ τρίτον, ἡ κορινθιακὴ εἰκονογραφία τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Φαίνεται, λοιπόν, πολὺ πιθανὸν ὅτι γιὰ τοὺς Κορίνθιους τοῦ 7ου καὶ 6ου αἰ. π.Χ. ὁ μῦθος τοῦ φόνου τῆς Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ πιθανῶς νὰ ἀναφερόταν στὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλεύθερης πρόσβασης στοῦ πόσιμο νερὸ ἀπὸ τὸν ἥρωα. Ἡ δὲ ἐπιλογή τοῦ Ἡρακλῆ στὸν ρόλο αὐτὸ δὲν ὑπῆρξε τυχαία. Στὴν ἀρχαιότητα ὁ Ἡρακλῆς συνδεόταν μὲ τὶς πηγὲς καὶ τὶς κρήνες. Σύμφωνα μὲ τὸν Πausanias μάλιστα στὴν Τροιζήνα ὑπῆρχε μία πηγὴ μὲ τὸ ὄνομα Ἡράκλειος κρήνη, διότι τὸ νερὸ τῆς σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ⁸¹. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ τοῦ ἥρωα διαφαίνεται καὶ

81. Πaus. II 32, 4. Πρβ. C. A. Salowe, στὸ K. A. Sheedy (ἐπιμ.), *Archaeology in the Peloponnese* (1994) 93-94, ὅπου παρατίθενται καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες τόσο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὅσο καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρό-

νων πού συνδέουν τὸν Ἡρακλῆ μὲ τὸ νερὸ πηγῶν. Πὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης R. Stiglitz, *ÖJh* 44, 1959, 131-132 καὶ LIMC IV (1988) 797-798 λ. *Herakles* [J. Boardman].

στήν εικονογραφία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ίσως μιὰ αττική μελανόμορφη ύστεροαρχαϊκή ύδρία στη Boulogne⁸², όπου ὁ Ἡρακλῆς ἀποδίδεται ὡς προστάτης τῶν κρηνῶν, ἀφοῦ ἀπεικονίζεται νὰ σκοτώνει ἕνα φίδι δίπλα σὲ ἕνα κρηναῖο οἰκοδόμημα⁸³. Ἡ στενὴ σχέση τοῦ ἥρωα μὲ τὶς πηγές καὶ τὸ νερό τους ἦταν πιθανότατα γνωστὴ καὶ στὴν Κόρινθο. Ἐνδεικτικὴ γι' αὐτὸ εἶναι μᾶλλον ἡ μαρτυρία μιᾶς κορινθιακῆς ἀγγειογραφίας τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Συγκεκριμένα στὸ καπάκι μιᾶς πυξίδας τῆς Ὁμάδας Sam Wide εἰκονίζεται ὁ ἥρωας μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ του σύμβολο, τὸ ρόπαλο, τὴν ὥρα ποὺ γεμίζει τὸ κύπελλό του σὲ μία κρήνη (εἰκ. 3)⁸⁴. Ἐπιπλέον, ἴσως νὰ μὴν ἀποτελεῖ σύμπτωση τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἴδια τὴν πόλιν ἦταν τοποθετημένο, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Πανυσανία, ἕνα (χάλκινο) ἄγαλμα Ἡρακλῆ δίπλα στὴν εἴσοδο τῆς Πειρήνης⁸⁵.

Τὶς σκέψεις ποὺ ἀναπτύξαμε παραπάνω σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ μύθου τῆς Ὑδρας στὴν Κόρινθο θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τις προχωρήσουμε ἕνα βῆμα παραπέρα. Ὁ φόνος τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ ἀπεικονίστηκε, ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε, μὲ μεγάλη συχνότητα καὶ σὲ ἄλλα ἀρχαῖα ἐργαστήρια κεραμικῆς, ὅπως στὸ αττικὸ⁸⁶ καὶ στὸ λακωνικὸ⁸⁷. Ἐπομένως, αὐτὸ τὸ θέμα φαίνεται ὅτι θεωροῦνταν ἐπικαιρὸ καὶ σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, πέρα ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Στὴν Ἀθήνα μάλιστα ἀπαντᾶται λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. στὴ δημόσια καὶ μνημειακὴ τέχνη, καὶ πιὸ συγκεκριμένα σὲ ἕνα μικρὸ πώρινο ἀέτωμα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν⁸⁸. Δεδομένου ὅτι οἱ

82. Boulogne, Musée des Beaux-Arts 406 (π. 520 π.Χ.). *ABV* 332,21· Beazley, *Para.* 146· Beazley, *Add*² 90· K. Schefold, *Götter- und Heldensagen der Griechen in der spätarchaischen Kunst* (1978) 124 μὲ εἰκ. 156 καὶ Grabow ὁ.π. (σημ. 7) 121, 303 ἀρ. 82.

83. Τὸ ἀπεικονιζόμενο ἐπεισόδιο δὲν ἔχει ταυτιστεῖ μέχρι σήμερα μὲ ἀσφάλεια. Ἔχει προταθεῖ ἡ σύνδεσή του μὲ τὸν ἄθλο τοῦ Ἡρακλῆ στὸν κῆπο τῶν Ἑσπερίδων, κάτι ποὺ μοιάζει μᾶλλον ἀπίθανο. Βλ. σχετικὰ *LIMC* V (1990) λ. *Herakles* 106 ἀρ. 2735 [G. Kokkorou-Alewrass] καὶ 119 ἀρ. 2823*, 120 [J. Boardman]. Πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ ἀκόμη ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια μὲ τὰ ὁποῖα ἐμπλουτίστηκε ὁ βίος τοῦ Ἡρακλῆ στὴν αττικὴ εἰκονογραφία κατὰ τὰ ὑστεροαρχαῖα χρόνια. Σχετικὰ μὲ αὐτὰ τὰ θέματα, βλ. H. A. Shapiro, *Art and Cult under the Tyrants in Athens* (1989) 159-160. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ ἀπεικονίσαις κρηναίων οἰκοδομημάτων στὴν αττικὴ ἀγγειογραφία εἶναι ἕνα ἰδιαίτερα ἐπικαιρὸ θέμα. Βλ. π.χ. E. Manakidou, *Hephaistos* 11/12, 1992/3, 51-91 καὶ Grabow ὁ.π. (σημ. 7) 108-120.

84. Καπάκι πυξίδας στὸ Λονδίνο, British Museum E 814 (450-400 π.Χ.): C. H. Smith, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum* III (1896) 385 ἀρ. E 814 καὶ πίν. 21· S. Wide, *AM* 26, 1901, 145 ἀρ. 2 μὲ εἰκ. καὶ *LIMC* IV (1988) λ. *Herakles* 798 ἀρ. 1327* [J. Boardman].

85. Πανσ. II 3, 2.

86. Βλ. ἐνδεικτικὰ F. Brommer, *Herakles*⁵ (1986) 14· M. S. Venit, *Hesperia* 58, 1989, 101 καὶ Grabow ὁ.π. (σημ. 7) 266. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαῖα αττικὴ εἰκονογραφία τοῦ μύθου βλ. K. Schauenburg, *AA* 1971, 167-172· Venit ὁ.π. 101 καὶ J.-J. Maffre, *RLouvre* 35, 1985, 85-92.

87. Βλ. M. Pipili, *Laconian Iconography of the Sixth Century B.C.* (1987) 3 μὲ εἰκ. 3-5, 111 ἀρ. 3-6.

88. Ἀθήνα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 1 (560-550 π.Χ.): M. Σ. Μπρούσκαρη, *Μουσεῖον Ἀκροπόλεως* (1974) 29-30 ἀρ. 1, εἰκ. 15-17 καὶ K. Schefold, *Götter- und Heldensagen der Griechen in der früh- und hocharchaischen Kunst* (1993) 237 μὲ εἰκ. 251.

κοινωνίες τῶν ἐλληνικῶν πόλεων δὲν διέφεραν σημαντικά ὡς πρὸς τὶς βασικὲς ἀρχές, φαίνεται πιθανὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ μύθου τῆς Ὑδρας ποὺ προτείναμε ἤδη γιὰ τὴν Κόρινθο, πιθανῶς νὰ ἴσχυε καὶ γιὰ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Καὶ σὲ αὐτὲς τὶς πόλεις οἱ ἄνθρωποι θὰ πρέπει νὰ συσχέτιζαν αὐτὸν τὸν ἄθλο τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὶς προσπάθειες ἐξασφάλισης ἀσφαλοῦς πρόσβασης στοῦ νεροῦ τῶν πηγῶν. Τὸ πόσιμο νερὸ εἶχε ἄλλωστε σὲ κάθε ἐποχὴ ζωτικὴ σημασία γιὰ μία πόλη. Στὴν Κόρινθο ἔχουμε ἀπλῶς τὴν τύχη νὰ διαθέτουμε περισσότερα στοιχεῖα.

ANNA APBANITAKH

LINEAR A INSCRIPTIONS FROM THE SYME SANCTUARY, CRETE

I. THE EXCAVATION CONTEXT

Objects inscribed in Linear A, similar to those known from other Minoan cult places, were first found at the Syme sanctuary in 1973, at a very early stage of the investigation of the site, and continued to appear intermittently in subsequent seasons down to 2000. A fragmentary tablet inscribed in the Hieroglyphic script that was found in 1991, remains an exceptional find, since, unlike inscribed objects, written documents are otherwise known only from settlement contexts.

In the 11 years that intervened between the publication of the first three inscribed objects from Syme¹ and that of the tablet² the excavation of the sanctuary had made significant progress, so that the discussion of the contextual evidence and of the significance of the tablet could be placed within a much better documented framework. Further investigation and the publication of several categories of votive objects have since contributed significantly to our better understanding of the development of the sanctuary and its chronology. The intensive study of the architecture and of two large categories of Minoan material – the stone vessels and the pottery – that are all being currently prepared for publication, are already yielding additional evidence that is directly relevant to the assessment of the objects discussed here³. The present article, which comprises the publication of new inscriptions from Syme as well as an overview of all inscribed objects found at the site, provides the opportunity to consider all this material in the light of these more recently acquired insights.

Two of the three inscribed libation tables from Syme first published in 1984 (SY Za 1 and 2), were found respectively in rooms 5 and 8 of the southeast part of Building U. This was the only area of this structure that was accessible to excavation in 1973 and, for many years afterwards, the only part that yielded floor deposits. The pottery from room 5, where SY Za 1 was found, was initially dated in MM IIIB⁴, a date that was later modified to MM

1. Metaxa-Muhly 1984.

2. Lebessi, Muhly and Olivier 1995.

3. I am indebted to N. Zariphis for sharing with me some of the conclusions he has reached in his study of the architectural development of the sanctuary and

to K. Christakis, who is currently preparing a study of the pottery from Syme, for confirming the dates of the pottery from the contexts discussed here.

4. *Praktika* 1973, 194.

III/LM IA⁵ and will revert to the earlier assessment reflecting the recent redating of relevant ceramic assemblages from Knossos and Phaistos.

The exact date of the last use of the southeast part of Building U (and the terminus ante quem of SY Za 1 and 2) is less important than the fact that this section of the building can be shown to have been in use until an early stage of the Neopalatial period. As subsequent excavation of this sprawling building showed, U was a structure of the Old Palace period that sustained extensive damage in MM IIB, after which only parts of it continued to be used. However, the late date of the deposits in the southeast part of the building remained until recently unexplained⁶. The detailed architectural study of U has now shown that its re-used portion was gradually reduced from the west to the east until even the southeast rooms were abandoned with some of their contents left *in situ*. The reason for this 'retreat' must have been the progress in the construction of the monumental Sacred Enclosure complex, which, after its completion, covered the area previously occupied by the northern half of U.

The need for roofed space during the period of construction of the Sacred Enclosure was, at least in part, met by the re-use of Building U. The requirement for a ritual space during this interim was met by a new tripartite structure, Building Ub, which was hastily erected with re-used material within an area of the north and northwest part of U that was cleared down to floor level⁷. The cultic use of Ub is represented by a level consisting of a series of fires, i.e. concentrations of ashes, around which libation tables and ceramic cups had been deposited. SY Za 6 was found near one such fire; the associated pottery is dated in MM IIIA. This makes SY Za 6 the earliest securely dated inscribed libation table found in a cult place.

None of the other inscribed objects published here were found in such securely datable contexts, since, with one exception, they all come from the deposits of carbonized material mixed with pottery, animal bones and votive objects that accumulated as a result of ritual activity within the Sacred Enclosure and continued to accrue in post-Minoan times within a part of the Enclosure as well as around the altar that was located at the center of the site. The repeated architectural modifications carried out during this long period of time, the continuous process of deposition with the attendant displacement of earlier accumulations and whatever cleaning and tidying operations may have taken place at different times, have thoroughly eliminated any coherent stratigraphic sequence. The fragment of what may have been a zoomorphic rhyton (SY Zb 7) was found in such mixed deposits in the south part of the site. This is also the case of the libation table SY Za 5, which was found east of the Hellenistic-Roman shrine C-D.

The dispersion of the pieces of SY Za 8 and SY Za 3, which were joined from fragments, was much wider. Two fragments of SY Za 8 and one of SY Za 3 ended up in disturbed deposits

5. *Praktika* 1976, 405; Metaxa-Muhly 1984, 127.

6. For an account see Lebessi, Muhly and Olivier 1995, 71-73 n. 26.

7. See Lebessi, Muhly and Olivier 1995, fig. 7 for a plan of this area.

in the south-east and south area of the site respectively, while others were found in the north part of the Enclosure. This is the case with two joining pieces of **ZY Za 8** and one fragment of **SY Za 3**, whose other two pieces were found respectively in the west part of the Enclosure and near its northeast corner. **SY Za 4, 11** and **12** were also found in the north area of the Enclosure, which was extremely productive of libation tables. It is very likely that **SY Za 8** and **3** had also been originally deposited in this area. These five vessels cannot therefore be any earlier than **MM IIIB**, which, according to the pottery found in room 5 of Building U, is the *terminus post quem* for the completion of the Sacred Enclosure.

The context of **SY Za 10** is more problematic. This vessel was found among a jumble of stones, which filled the drain that ran alongside the road associated with the Sacred Enclosure in the southwest part of this complex. The drain must have been blocked after the Enclosure was partially destroyed and a roofed building (Building S) came to occupy its south part. Although the date of these events has yet to be determined, Building S itself was destroyed in **LM IB**, which must serve as the *terminus ante quem* for **SY Za 10** at this time. Since it is very likely that the vessel was included in the fill as just another stone, it is impossible to determine in what phase it had been used and deposited at the sanctuary.

There cannot be any doubt that, although inscriptions were sometimes added to other types of stone vessels and occasionally also on objects/vessels of clay, the most common inscribed objects found at Minoan cult places are the stone libation tables. Indeed it is arguable that it is primarily as carriers of inscriptions that libation tables are of any interest at all. Consequently updated information about these vessels tends to appear in the publications of inscribed examples. In this respect nothing important has been added since the publication of the inscribed objects from Juktas, which summarized the information that can be gleaned from the objects themselves and their find contexts⁸. No doubt the publication of the stone vessels from Juktas and Syme will advance our knowledge of this specialized type that played an obviously important role in Minoan ritual. Within the restricted scope of the present discussion, the on-going study of the Minoan stone vessels by this author can only make a modest contribution.

The detailed study of the stone vessels found at Syme has identified 571 completely or partly preserved libation tables, which represent about two thirds of the entire assemblage. Another 130 fragments also belong to this type of vessel, but most of them are too small and/or worn for the possibility to be excluded that they are non-joining parts of the better preserved but incomplete examples.

A conservative estimate of this material is that at least 600 libation tables have been recovered. Since the sanctuary was only partly excavated, it is impossible to calculate how many more remain to be discovered. Nevertheless, given that the site was never disturbed in modern times and that a significant part of its central area was cleared to stereo, it is safe to say

8. Karetsou, Godart and Olivier 1985 and especially Karetsou 1987. The discussion of the objects and

their find contexts in Schoep 1994 is not particularly useful.

that this number represents a more significant portion of the vessels originally deposited at the sanctuary than those reported from Juktas, a site that has been repeatedly disturbed and partly destroyed⁹. It is, therefore, likely that the percentage of inscribed libation tables at Syme, which computes at less than 0.02%, is a fair approximation of the ratio between the inscribed and uninscribed vessels dedicated at Syme. Whether this pertains to other cult places is impossible to determine.

At a time when only three such inscriptions were known from Syme, I had expressed the opinion that the lower incidence of inscribed libation tables at Syme in comparison to the number of those found at Juktas reflected the influence of local conditions, which in the case of Juktas indicated palatial connections that the remote location of Syme seemed to preclude¹⁰. This soon proved to be a premature and completely misguided assessment. Subsequent discoveries have completely transformed our perception of the Minoan phases at Syme by documenting the extent and architectural complexity of the site in both the Old and the New Palace periods and the intensity of ritual activity represented by the vast amounts of pottery and stone vessels of specialized shapes. In this context the presence of an administrative document of a type known only from Knossos and Malia, may be still unparalleled but can no longer be considered surprising. It is against this same background that the inscribed libations tables from Syme should be re-assessed.

It has become a commonplace to consider inscribed objects as representing the offerings of a "privileged" group of votaries¹¹. However, as the material from Syme indicates, the elite had various means at their disposal to make their participation in cult activity evident. The dedication of rare objects, such a gold signet ring¹² or a Knossian sword¹³ certainly marked the votary who offered them as one of the very few persons who had access to such prestigious articles. The use of precious materials, such as silver or rock crystal, for more common objects, such as vessels, would also signify a votary of wealth and status. Within common kinds of votive objects, such as the anthropomorphic figurines, the rare examples made of more costly material, in this case bronze rather than clay¹⁴, would be readily recognizable as offerings of the well-to-do.

Among the even more common libation tables, which at Syme were almost exclusively made of serpentinite, size is the most obvious differentiating device, as indicated by the mere half-dozen examples, which were not only exceptionally large but also provided with a mortice on their resting surface so that they could be displayed on tall bases to which they were attached by means of a carved intermediate element¹⁵. The fact that a few other persons

9. According to Karetsou 1987, 85-86, 260 libation tables have been recovered at Juktas.

10. Metaxa-Muhly 1986, 282-283. See also Karetsou, Godart and Olivier 1985, 147.

11. See Schoep 1994, 20.

12. Lebessi, Muhly and Papasavvas 2004.

13. Papasavvas, Muhly and Lebessi 1999.

14. Lebessi 2002, 32-56 for the Minoan bronze anthropomorphic figurines from Syme.

15. Lebessi and Muhly 1990, figs. 19-22.

chose instead to inscribe some of these vessels, suggests that the addition of an inscription did not merely mark them as members of a privileged group but rather as privileged individuals, who could communicate directly with the divine.

This inference lends support to the frequently proposed hypothesis that these inscriptions contain personal names¹⁶. Votive objects, however, can rarely if ever provide more than implications concerning the votaries. Ultimately it is the texts themselves that can confirm or dismiss this hypothesis.

II. LES INSCRIPTIONS

1. INTRODUCTION

Des douze objets votifs inscrits publiés ici, trois (SY Za 1, Za 2 et Za 3) étaient déjà connus (partiellement pour le dernier), les autres (SY Za 4, Za 5, Za 6, Zb 7, Za 8, Za 9, Za 10, Za 11 et Za 12) étaient inédits mais certains avaient été mentionnés dans les rapports de fouilles provisoires.

Il s'agit de onze tables à libations en pierre et d'un fragment de rython zoomorphe (?) en terre cuite présentant encore 105 signes distincts. Parmi ceux-ci, on relève 30 syllabogrammes différents (01, 02, 03, 04, 06, 08, 09, 10, 16, 17, 26, 28, 30, 31, 40, 41, 48, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 67, 69, 73, 77, 80, 81 et 301)¹⁷, 2 logogrammes possibles (122 et 302), 10 marques de ponctuation (|) et 9 signes non lus (•): voyez le "Tableau des signes" en fin d'article.

Cet ensemble de documents constitue le troisième en importance dans le corpus des textes en linéaire A provenant de sanctuaires; le tableau qui suit (fig. 1) permettra de s'en faire une idée:

	IOUKTAS	PETSOPHAS	SYME
Textes	15	13	12
Signes	164	170	105

Fig. 1. Le linéaire A dans les trois principaux sanctuaires crétois.

2. LES TEXTES¹⁸

SY Za 1 = HM 3459 (1973).

Table à libations circulaire en serpentine.

16. See below p. 217.

17. Sur 97 identifiés: cf. Killen and Morpurgo Davies (eds), en préparation.

18. Sauf indication contraire, les dessins (à l'échelle ca 1 : 1) sont de l'auteur de cette section de l'article;

la numérotation des signes est celle de *Gorila* 5, xxii; la police de caractères linéaire A est inspirée des dessins de Michael Ventris dans Ventris and Chadwick 1956, 33, fig. 6.

Fig. 2. SY Za 1. Dessin Gorila 5 (légèrement modifié) (échelle ca 1 : 1).

SY Za 1 (échelle ca 1 : 1)

Objet: haut. ca 15 cm, diam. ca 14,5 cm.

Inscription: long. [12] cm (sur le bord supérieur et tournée vers l'intérieur).

Signes: haut. max. ca 1,2 cm.

Éditions: Metaxa-Muhly 1984, 125-127, pl. I; *Gorila* 5, 62-63; *CTLA*² 288.

]𐎶𐎠𐎶𐎶𐎶𐎶 | 𐎶𐎶𐎶 | 𐎶•[

]08-59-28-301-54-57 | 28-01-73 | 57-•[

𐎶𐎶𐎶 | 𐎶•[28-01-73 | 57-•[: *Gorila* 5 et *CTLA*²; 𐎶𐎶𐎶𐎶𐎶•[28-01-73-57-•[: Metaxa-Muhly 1984 peu vraisemblable; 𐎶𐎶 | 𐎶𐎶𐎶𐎶𐎶•[28-01 | 73-[|]57-•[pas impossible: en effet, le “point”, ressemblant à un diviseur, en dessous de la branche horizontale du 𐎶 01 a été considéré comme accidentel par les premiers éditeurs (il aurait dû en effet être

placé *entre* les deux signes et légèrement plus haut), mais il peut être compris comme une *première* tentative de correction du diviseur placé (erronément dans notre hypothèse) à la suite du \wp 73, la *seconde* correction – l'insertion d'un très gros point – ayant été effectuée, bizarrement, à l'intérieur et dans le bas du \wp 73; en faveur de cette proposition, il y a le fait que \wp 28-01 existe déjà comme groupe isolé en **PK Za 18**, d'une part, qu'aucun des quelque quatre-vingts \wp 73 ne présente cette particularité: ce qu'il y aurait de plus proche, ce sont les formes de **KN Za 19.1.2** – inscription en boustrophédon – et de **ZA 14.3** qui semblent être autre chose (point ou cercle en haut de la haste verticale), d'une part, de **ZA 14.3** et **ZA 15.4.6** (demi-cercle ou petit trait horizontal vers le milieu de la haste verticale), d'autre part: il s'agit d'"enjolvures" (que l'on ne retrouve probablement *pas* en linéaire B, en **KN Do 996** [scribe 106] où il s'agit de la trace d'un texte sous-jacent effacé) (cf. fig. 3); je reconnais les difficultés de cette explication (mais il faut rappeler qu'on n'efface pas dans la pierre comme dans l'argile...) et je la présente à titre d'hypothèse.

Linéaire A

Linéaire B

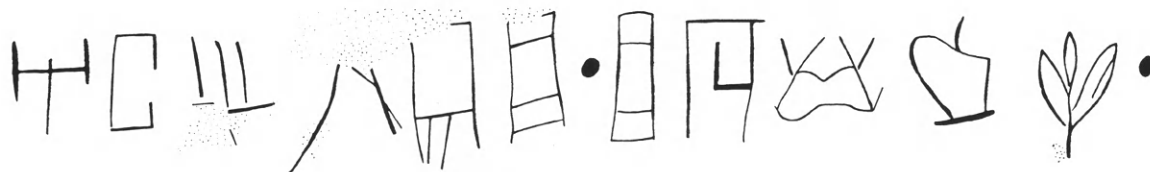
KN Do 996.B

Fig. 3. Formes du signe AB 73.

SY Za 2 = HM 3429 (1973).

Table à libations carrée en serpentine.

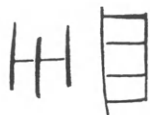

a. Dessin Gorila 5.

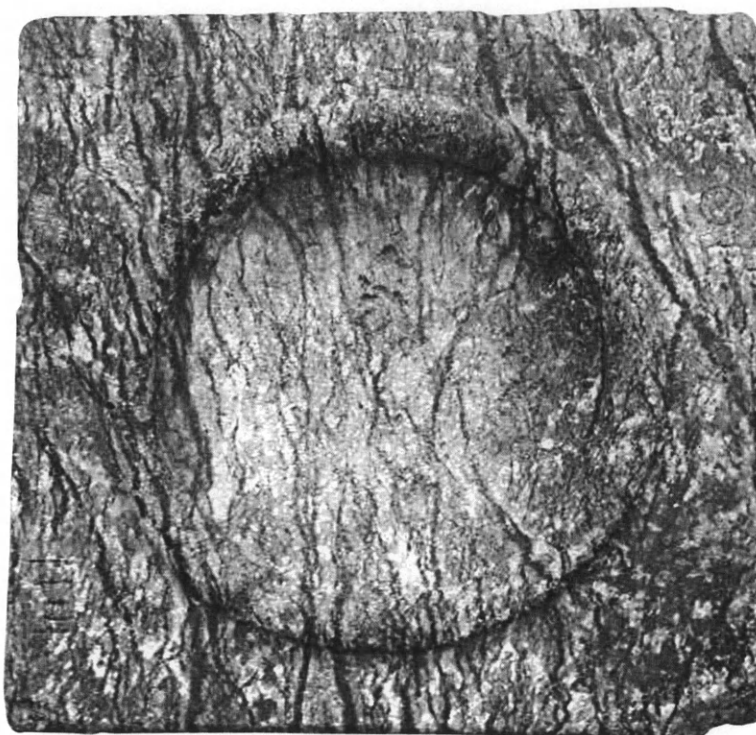
b. Dessin Gorila 5 linéarisé (tourné de 90°, sens trigonométrique).

c. vacat

d. Dessin Gorila 5 linéarisé (tourné de 90°, sens des aiguilles d'une montre).

Fig. 4. SY Za 2.

SY Za 2 (échelle ca 1 : 2)

Objet: haut. *ca* 9,5 cm, larg. *ca* 18 cm, prof. *ca* 18 cm.

Inscription: long. (a) 15,9 cm [haut, tournée vers l'extérieur], (b) 9,2 cm [droite, disposée verticalement, du haut vers le bas], (d) 1,8 cm [gauche, tournée vers l'extérieur].

Signes: haut. max. *ca* 2 cm.

Éditions: Metaxa-Muhly 1984, 127-132, pl. II-III; *Gorila* 5, 64-65; *CTLA*² 288-289.

a. 𐤠𐤢𐤠𐤠𐤠𐤠 | 𐤢𐤢𐤢𐤢𐤢 | 𐤢 |
08-59-28-301-54-57 | 57-58-80-69 | 122 |

b. 𐤠𐤢𐤠𐤠𐤠 | 𐤢
10-06-77-06-41 | 302

c. vacat

d. 𐀓 𐀔

08-57

a. Ligne écrite horizontalement, de gauche à droite.

𐀓 80 (Metaxa-Muhly, *Gorila* 5): 𐀓 39 (CTLA², peu fondé).

Un logogramme (𐀓 122) peut sembler étrange dans un texte inscrit sur une table à libations et on pourrait préférer penser à une forme (très !) élaborée de 𐀓 27 (cf. celui de **KO Za 1**). Mais le possible logogramme (𐀓 302) à la fin de la ligne *b* du document a fait pencher les éditeurs de *Gorila* 5 en faveur de cette solution.

b. Ligne écrite verticalement, de haut en bas. Bien que 𐀓 10-06-77-06-41 soit connu une fois en toute certitude (**KO Za 1c**) et deux fois avec une assez grande probabilité (**PK Za 8b**, **TL Za 1b**) comme mot complet, c'est-à-dire sans signe après le 𐀓 41, un logogramme (𐀓 302) peut sembler bizarre dans un texte comme celui-ci (malgré une éventualité similaire à la ligne *a*) et on peut se demander s'il ne s'agit pas d'un syllabogramme (mais alors, lequel ?); de toute façon, le léger chevauchement entre les deux derniers signes¹⁹ reste inexpliqué.

c. Ligne écrite horizontalement, de gauche à droite, après avoir fait tourner la table de 90° dans le sens des aiguilles d'une montre.

SY Za 3 = HM 3757 (1976, 1981) + 2 *fr.* (1992, 2000).

Table à libations circulaire en serpentine.

Photo de l'inscription de HM 3757 à l'échelle 1 : 1 dans *Gorila* 5, 66.

Objet: haut. ca [9] cm, diam. ca 14 cm (complété par deux fragments inédits dont l'un donne le pied et l'autre la partie médiane du bord supérieur).

Inscription: ca [30] cm (sur le bord supérieur et tournée vers l'extérieur).

Signes: haut. max. ca 1 cm (l'inscription devait faire dans les 35 signes).

Éditions: Metaxa-Muhly 1984, 131-132, pl. IV; *Gorila* 5, 65-66; CTLA², 289.

Dessin linéarisé (ca 1 : 1).

Fig. 5. SY Za 3.

𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗 𐀘 𐀙 𐀚 𐀛 𐀜 𐀝 𐀞 𐀟 𐀠 𐀡 𐀢 𐀣 𐀤 𐀥 𐀦 𐀧 𐀨 𐀩 𐀪 𐀫 𐀬 𐀭 𐀮 𐀯 𐀰 𐀱 𐀲 𐀳 𐀴 𐀵 𐀶 𐀷 𐀸 𐀹 𐀺 𐀻 𐀼 𐀽 𐀾 𐀿 𐁀 𐁁 𐁂 𐁃 𐁄 𐁅 𐁆 𐁇 𐁈 𐁉 𐁊 𐁋 𐁌 𐁍 𐁎 𐁏 𐁐 𐁑 𐁒 𐁓 𐁔 𐁕 𐁖 𐁗 𐁘 𐁙 𐁚 𐁛 𐁜 𐁝 𐁞 𐁟 𐁠 𐁡 𐁢 𐁣 𐁤 𐁥 𐁦 𐁧 𐁨 𐁩 𐁪 𐁫 𐁬 𐁭 𐁮 𐁯 𐁰 𐁱 𐁲 𐁳 𐁴 𐁵 𐁶 𐁷 𐁸 𐁹 𐁺 𐁻 𐁼 𐁽 𐁾 𐁿 𐂀 𐂁 𐂂 𐂃 𐂄 𐂅 𐂆 𐂇 𐂈 𐂉 𐂊 𐂋 𐂌 𐂍 𐂎 𐂏 𐂐 𐂑 𐂒 𐂓 𐂔 𐂕 𐂖 𐂗 𐂘 𐂙 𐂚 𐂛 𐂜 𐂝 𐂞 𐂟 𐂠 𐂡 𐂢 𐂣 𐂤 𐂥 𐂦 𐂧 𐂨 𐂩 𐂪 𐂫 𐂬 𐂭 𐂮 𐂯 𐂰 𐂱 𐂲 𐂳 𐂴 𐂵 𐂶 𐂷 𐂸 𐂹 𐂺 𐂻 𐂼 𐂽 𐂾 𐂿 𐃀 𐃁 𐃂 𐃃 𐃄 𐃅 𐃆 𐃇 𐃈 𐃉 𐃊 𐃋 𐃌 𐃍 𐃎 𐃏 𐃐 𐃑 𐃒 𐃓 𐃔 𐃕 𐃖 𐃗 𐃘 𐃙 𐃚 𐃛 𐃜 𐃝 𐃞 𐃟 𐃠 𐃡 𐃢 𐃣 𐃤 𐃥 𐃦 𐃧 𐃨 𐃩 𐃪 𐃫 𐃬 𐃭 𐃮 𐃯 𐃰 𐃱 𐃲 𐃳 𐃴 𐃵 𐃶 𐃷 𐃸 𐃹 𐃺 𐃻 𐃼 𐃽 𐃾 𐃿 𐄀 𐄁 𐄂 𐄃 𐄄 𐄅 𐄆 𐄇 𐄈 𐄉 𐄊 𐄋 𐄌 𐄍 𐄎 𐄏 𐄐 𐄑 𐄒 𐄓 𐄔 𐄕 𐄖 𐄗 𐄘 𐄙 𐄚 𐄛 𐄜 𐄝 𐄞 𐄟 𐄠 𐄡 𐄢 𐄣 𐄤 𐄥 𐄦 𐄧 𐄨 𐄩 𐄪 𐄫 𐄬 𐄭 𐄮 𐄯 𐄰 𐄱 𐄲 𐄳 𐄴 𐄵 𐄶 𐄷 𐄸 𐄹 𐄺 𐄻 𐄼 𐄽 𐄾 𐄿 𐅀 𐅁 𐅂 𐅃 𐅄 𐅅 𐅆 𐅇 𐅈 𐅉 𐅊 𐅋 𐅌 𐅍 𐅎 𐅏 𐅐 𐅑 𐅒 𐅓 𐅔 𐅕 𐅖 𐅗 𐅘 𐅙 𐅚 𐅛 𐅜 𐅝 𐅞 𐅟 𐅠 𐅡 𐅢 𐅣 𐅤 𐅥 𐅦 𐅧 𐅨 𐅩 𐅪 𐅫 𐅬 𐅭 𐅮 𐅯 𐅰 𐅱 𐅲 𐅳 𐅴 𐅵 𐅶 𐅷 𐅸 𐅹 𐅺 𐅻 𐅼 𐅽 𐅾 𐅿 𐆀 𐆁 𐆂 𐆃 𐆄 𐆅 𐆆 𐆇 𐆈 𐆉 𐆊 𐆋 𐆌 𐆍 𐆎 𐆏 𐆐 𐆑 𐆒 𐆓 𐆔 𐆕 𐆖 𐆗 𐆘 𐆙 𐆚 𐆛 𐆜 𐆝 𐆞 𐆟 𐆠 𐆡 𐆢 𐆣 𐆤 𐆥 𐆦 𐆧 𐆨 𐆩 𐆪 𐆫 𐆬 𐆭 𐆮 𐆯 𐆰 𐆱 𐆲 𐆳 𐆴 𐆵 𐆶 𐆷 𐆸 𐆹 𐆺 𐆻 𐆼 𐆽 𐆾 𐆿 𐇀 𐇁 𐇂 𐇃 𐇄 𐇅 𐇆 𐇇 𐇈 𐇉 𐇊 𐇋 𐇌 𐇍 𐇎 𐇏 𐇐 𐇑 𐇒 𐇓 𐇔 𐇕 𐇖 𐇗 𐇘 𐇙 𐇚 𐇛 𐇜 𐇝 𐇞 𐇟 𐇠 𐇡 𐇢 𐇣 𐇤 𐇥 𐇦 𐇧 𐇨 𐇩 𐇪 𐇫 𐇬 𐇭 𐇮 𐇯 𐇰 𐇱 𐇲 𐇳 𐇴 𐇵 𐇶 𐇷 𐇸 𐇹 𐇺 𐇻 𐇼 𐇽 𐇾 𐇿 𐈀 𐈁 𐈂 𐈃 𐈄 𐈅 𐈆 𐈇 𐈈 𐈉 𐈊 𐈋 𐈌 𐈍 𐈎 𐈏 𐈐 𐈑 𐈒 𐈓 𐈔 𐈕 𐈖 𐈗 𐈘 𐈙 𐈚 𐈛 𐈜 𐈝 𐈞 𐈟 𐈠 𐈡 𐈢 𐈣 𐈤 𐈥 𐈦 𐈧 𐈨 𐈩 𐈪 𐈫 𐈬 𐈭 𐈮 𐈯 𐈰 𐈱 𐈲 𐈳 𐈴 𐈵 𐈶 𐈷 𐈸 𐈹 𐈺 𐈻 𐈼 𐈽 𐈾 𐈿 𐉀 𐉁 𐉂 𐉃 𐉄 𐉅 𐉆 𐉇 𐉈 𐉉 𐉊 𐉋 𐉌 𐉍 𐉎 𐉏 𐉐 𐉑 𐉒 𐉓 𐉔 𐉕 𐉖 𐉗 𐉘 𐉙 𐉚 𐉛 𐉜 𐉝 𐉞 𐉟 𐉠 𐉡 𐉢 𐉣 𐉤 𐉥 𐉦 𐉧 𐉨 𐉩 𐉪 𐉫 𐉬 𐉭 𐉮 𐉯 𐉰 𐉱 𐉲 𐉳 𐉴 𐉵 𐉶 𐉷 𐉸 𐉹 𐉺 𐉻 𐉼 𐉽 𐉾 𐉿 𐊀 𐊁 𐊂 𐊃 𐊄 𐊅 𐊆 𐊇 𐊈 𐊉 𐊊 𐊋 𐊌 𐊍 𐊎 𐊏 𐊐 𐊑 𐊒 𐊓 𐊔 𐊕 𐊖 𐊗 𐊘 𐊙 𐊚 𐊛 𐊜 𐊝 𐊞 𐊟 𐊠 𐊡 𐊢 𐊣 𐊤 𐊥 𐊦 𐊧 𐊨 𐊩 𐊪 𐊫 𐊬 𐊭 𐊮 𐊯 𐊰 𐊱 𐊲 𐊳 𐊴 𐊵 𐊶 𐊷 𐊸 𐊹 𐊺 𐊻 𐊼 𐊽 𐊾 𐊿 𐋀 𐋁 𐋂 𐋃 𐋄 𐋅 𐋆 𐋇 𐋈 𐋉 𐋊 𐋋 𐋌 𐋍 𐋎 𐋏 𐋐 𐋑 𐋒 𐋓 𐋔 𐋕 𐋖 𐋗 𐋘 𐋙 𐋚 𐋛 𐋜 𐋝 𐋞 𐋟 𐋠 𐋡 𐋢 𐋣 𐋤 𐋥 𐋦 𐋧 𐋨 𐋩 𐋪 𐋫 𐋬 𐋭 𐋮 𐋯 𐋰 𐋱 𐋲 𐋳 𐋴 𐋵 𐋶 𐋷 𐋸 𐋹 𐋺 𐋻 𐋼 𐋽 𐋾 𐋿 𐌀 𐌁 𐌂 𐌃 𐌄 𐌅 𐌆 𐌇 𐌈 𐌉 𐌊 𐌋 𐌌 𐌍 𐌎 𐌏 𐌐 𐌑 𐌒 𐌓 𐌔 𐌕 𐌖 𐌗 𐌘 𐌙 𐌚 𐌛 𐌜 𐌝 𐌞 𐌟 𐌠 𐌡 𐌢 𐌣 𐌤 𐌥 𐌦 𐌧 𐌨 𐌩 𐌪 𐌫 𐌬 𐌭 𐌮 𐌯 𐌰 𐌱 𐌲 𐌳 𐌴 𐌵 𐌶 𐌷 𐌸 𐌹 𐌺 𐌻 𐌼 𐌽 𐌾 𐌿 𐍀 𐍁 𐍂 𐍃 𐍄 𐍅 𐍆 𐍇 𐍈 𐍉 𐍊 𐍋 𐍌 𐍍 𐍎 𐍏 𐍐 𐍑 𐍒 𐍓 𐍔 𐍕 𐍖 𐍗 𐍘 𐍙 𐍚 𐍛 𐍜 𐍝 𐍞 𐍟 𐍠 𐍡 𐍢 𐍣 𐍤 𐍥 𐍦 𐍧 𐍨 𐍩 𐍪 𐍫 𐍬 𐍭 𐍮 𐍯 𐍰 𐍱 𐍲 𐍳 𐍴 𐍵 𐍶 𐍷 𐍸 𐍹 𐍺 𐍻 𐍼 𐍽 𐍾 𐍿 𐎀 𐎁 𐎂 𐎃 𐎄 𐎅 𐎆 𐎇 𐎈 𐎉 𐎊 𐎋 𐎌 𐎍 𐎎 𐎏 𐎐 𐎑 𐎒 𐎓 𐎔 𐎕 𐎖 𐎗 𐎘 𐎙 𐎚 𐎛 𐎜 𐎝 𐎞 𐎟 𐎠 𐎡 𐎢 𐎣 𐎤 𐎥 𐎦 𐎧 𐎨 𐎩 𐎪 𐎫 𐎬 𐎭 𐎮 𐎯 𐎰 𐎱 𐎲 𐎳 𐎴 𐎵 𐎶 𐎷 𐎸 𐎹 𐎺 𐎻 𐎼 𐎽 𐎾 𐎿 𐏀 𐏁 𐏂 𐏃 𐏄 𐏅 𐏆 𐏇 𐏈 𐏉 𐏊 𐏋 𐏌 𐏍 𐏎 𐏏 𐏐 𐏑 𐏒 𐏓 𐏔 𐏕 𐏖 𐏗 𐏘 𐏙 𐏚 𐏛 𐏜 𐏝 𐏞 𐏟 𐏠 𐏡 𐏢 𐏣 𐏤 𐏥 𐏦 𐏧 𐏨 𐏩 𐏪 𐏫 𐏬 𐏭 𐏮 𐏯 𐏰 𐏱 𐏲 𐏳 𐏴 𐏵 𐏶 𐏷 𐏸 𐏹 𐏺 𐏻 𐏼 𐏽 𐏾 𐏿 𐐀 𐐁 𐐂 𐐃 𐐄 𐐅 𐐆 𐐇 𐐈 𐐉 𐐊 𐐋 𐐌 𐐍 𐐎 𐐏 𐐐 𐐑 𐐒 𐐓 𐐔 𐐕 𐐖 𐐗 𐐘 𐐙 𐐚 𐐛 𐐜 𐐝 𐐞 𐐟 𐐠 𐐡 𐐢 𐐣 𐐤 𐐥 𐐦 𐐧 𐐨 𐐩 𐐪 𐐫 𐐬 𐐭 𐐮 𐐯 𐐰 𐐱 𐐲 𐐳 𐐴 𐐵 𐐶 𐐷 𐐸 𐐹 𐐺 𐐻 𐐼 𐐽 𐐾 𐐿 𐑀 𐑁 𐑂 𐑃 𐑄 𐑅 𐑆 𐑇 𐑈 𐑉 𐑊 𐑋 𐑌 𐑍 𐑎 𐑏 𐑐 𐑑 𐑒 𐑓 𐑔 𐑕 𐑖 𐑗 𐑘 𐑙 𐑚 𐑛 𐑜 𐑝 𐑞 𐑟 𐑠 𐑡 𐑢 𐑣 𐑤 𐑥 𐑦 𐑧 𐑨 𐑩 𐑪 𐑫 𐑬 𐑭 𐑮 𐑯 𐑰 𐑱 𐑲 𐑳 𐑴 𐑵 𐑶 𐑷 𐑸 𐑹 𐑺 𐑻 𐑼 𐑽 𐑾 𐑿 𐒀 𐒁 𐒂 𐒃 𐒄 𐒅 𐒆 𐒇 𐒈 𐒉 𐒊 𐒋 𐒌 𐒍 𐒎 𐒏 𐒐 𐒑 𐒒 𐒓 𐒔 𐒕 𐒖 𐒗 𐒘 𐒙 𐒚 𐒛 𐒜 𐒝 𐒞 𐒟 𐒠 𐒡 𐒢 𐒣 𐒤 𐒥 𐒦 𐒧 𐒨 𐒩 𐒪 𐒫 𐒬 𐒭 𐒮 𐒯 𐒰 𐒱 𐒲 𐒳 𐒴 𐒵 𐒶 𐒷 𐒸 𐒹 𐒺 𐒻 𐒼 𐒽 𐒾 𐒿 𐓀 𐓁 𐓂 𐓃 𐓄 𐓅 𐓆 𐓇 𐓈 𐓉 𐓊 𐓋 𐓌 𐓍 𐓎 𐓏 𐓐 𐓑 𐓒 𐓓 𐓔 𐓕 𐓖 𐓗 𐓘 𐓙 𐓚 𐓛 𐓜 𐓝 𐓞 𐓟 𐓠 𐓡 𐓢 𐓣 𐓤 𐓥 𐓦 𐓧 𐓨 𐓩 𐓪 𐓫 𐓬 𐓭 𐓮 𐓯 𐓰 𐓱 𐓲 𐓳 𐓴 𐓵 𐓶 𐓷 𐓸 𐓹 𐓺 𐓻 𐓼 𐓽 𐓾 𐓿 𐔀 𐔁 𐔂 𐔃 𐔄 𐔅 𐔆 𐔇 𐔈 𐔉 𐔊 𐔋 𐔌 𐔍 𐔎 𐔏 𐔐 𐔑 𐔒 𐔓 𐔔 𐔕 𐔖 𐔗 𐔘 𐔙 𐔚 𐔛 𐔜 𐔝 𐔞 𐔟 𐔠 𐔡 𐔢 𐔣 𐔤 𐔥 𐔦 𐔧 𐔨 𐔩 𐔪 𐔫 𐔬 𐔭 𐔮 𐔯 𐔰 𐔱 𐔲 𐔳 𐔴 𐔵 𐔶 𐔷 𐔸 𐔹 𐔺 𐔻 𐔼 𐔽 𐔾 𐔿 𐕀 𐕁 𐕂 𐕃 𐕄 𐕅 𐕆 𐕇 𐕈 𐕉 𐕊 𐕋 𐕌 𐕍 𐕎 𐕏 𐕐 𐕑 𐕒 𐕓 𐕔 𐕕 𐕖 𐕗 𐕘 𐕙 𐕚 𐕛 𐕜 𐕝 𐕞 𐕟 𐕠 𐕡 𐕢 𐕣 𐕤 𐕥 𐕦 𐕧 𐕨 𐕩 𐕪 𐕫 𐕬 𐕭 𐕮 𐕯 𐕰 𐕱 𐕲 𐕳 𐕴 𐕵 𐕶 𐕷 𐕸 𐕹 𐕺 𐕻 𐕼 𐕽 𐕾 𐕿 𐖀 𐖁 𐖂 𐖃 𐖄 𐖅 𐖆 𐖇 𐖈 𐖉 𐖊 𐖋 𐖌 𐖍 𐖎 𐖏 𐖐 𐖑 𐖒 𐖓 𐖔 𐖕 𐖖 𐖗 𐖘 𐖙 𐖚 𐖛 𐖜 𐖝 𐖞 𐖟 𐖠 𐖡 𐖢 𐖣 𐖤 𐖥 𐖦 𐖧 𐖨 𐖩 𐖪 𐖫 𐖬 𐖭 𐖮 𐖯 𐖰 𐖱 𐖲 𐖳 𐖴 𐖵 𐖶 𐖷 𐖸 𐖹 𐖺 𐖻 𐖼 𐖽 𐖾 𐖿 𐗀 𐗁 𐗂 𐗃 𐗄 𐗅 𐗆 𐗇 𐗈 𐗉 𐗊 𐗋 𐗌 𐗍 𐗎 𐗏 𐗐 𐗑 𐗒 𐗓 𐗔 𐗕 𐗖 𐗗 𐗘 𐗙 𐗚 𐗛 𐗜 𐗝 𐗞 𐗟 𐗠 𐗡 𐗢 𐗣 𐗤 𐗥 𐗦 𐗧 𐗨 𐗩 𐗪 𐗫 𐗬 𐗭 𐗮 𐗯 𐗰 𐗱 𐗲 𐗳 𐗴 𐗵 𐗶 𐗷 𐗸 𐗹 𐗺 𐗻 𐗼 𐗽 𐗾 𐗿 𐘀 𐘁 𐘂 𐘃 𐘄 𐘅 𐘆 𐘇 𐘈 𐘉 𐘊 𐘋 𐘌 𐘍 𐘎 𐘏 𐘐 𐘑 𐘒 𐘓 𐘔 𐘕 𐘖 𐘗 𐘘 𐘙 𐘚 𐘛 𐘜 𐘝 𐘞 𐘟 𐘠 𐘡 𐘢 𐘣 𐘤 𐘥 𐘦 𐘧 𐘨 𐘩 𐘪 𐘫 𐘬 𐘭 𐘮 𐘯 𐘰 𐘱 𐘲 𐘳 𐘴 𐘵 𐘶 𐘷 𐘸 𐘹 𐘺 𐘻 𐘼 𐘽 𐘾 𐘿 𐙀 𐙁 𐙂 𐙃 𐙄 𐙅 𐙆 𐙇 𐙈 𐙉 𐙊 𐙋 𐙌 𐙍 𐙎 𐙏 𐙐 𐙑 𐙒 𐙓 𐙔 𐙕 𐙖 𐙗 𐙘 𐙙 𐙚 𐙛 𐙜 𐙝 𐙞 𐙟 𐙠 𐙡 𐙢 𐙣 𐙤 𐙥 𐙦 𐙧 𐙨 𐙩 𐙪 𐙫 𐙬 𐙭 𐙮 𐙯 𐙰 𐙱 𐙲 𐙳 𐙴 𐙵 𐙶 𐙷 𐙸 𐙹 𐙺 𐙻 𐙼 𐙽 𐙾 𐙿 𐚀 𐚁 𐚂 𐚃 𐚄 𐚅 𐚆 𐚇 𐚈 𐚉 𐚊 𐚋 𐚌 𐚍 𐚎 𐚏 𐚐 𐚑 𐚒 𐚓 𐚔 𐚕 𐚖 𐚗 𐚘 𐚙 𐚚 𐚛 𐚜 𐚝 𐚞 𐚟 𐚠 𐚡 𐚢 𐚣 𐚤 𐚥 𐚦 𐚧 𐚨 𐚩 𐚪 𐚫 𐚬 𐚭 𐚮 𐚯 𐚰 𐚱 𐚲 𐚳 𐚴 𐚵 𐚶 𐚷 𐚸 𐚹 𐚺 𐚻 𐚼 𐚽 𐚾 𐚿 𐛀 𐛁 𐛂 𐛃 𐛄 𐛅 𐛆 𐛇 𐛈 𐛉 𐛊 𐛋 𐛌 𐛍 𐛎 𐛏 𐛐 𐛑 𐛒 𐛓 𐛔 𐛕 𐛖 𐛗 𐛘 𐛙 𐛚 𐛛 𐛜 𐛝 𐛞 𐛟 𐛠 𐛡 𐛢 𐛣 𐛤 𐛥 𐛦 𐛧 𐛨 𐛩 𐛪 𐛫 𐛬 𐛭 𐛮 𐛯 𐛰 𐛱 𐛲 𐛳 𐛴 𐛵 𐛶 𐛷 𐛸 𐛹 𐛺 𐛻 𐛼 𐛽 𐛾 𐛿 𐜀 𐜁 𐜂 𐜃 𐜄 𐜅 𐜆 𐜇 𐜈 𐜉 𐜊 𐜋 𐜌 𐜍 𐜎 𐜏 𐜐 𐜑 𐜒 𐜓 𐜔 𐜕 𐜖 𐜗 𐜘 𐜙 𐜚 𐜛 𐜜 𐜝 𐜞 𐜟 𐜠 𐜡 𐜢 𐜣 𐜤 𐜥 𐜦 𐜧 𐜨 𐜩 𐜪 𐜫 𐜬 𐜭 𐜮 𐜯 𐜰 𐜱 𐜲 𐜳 𐜴 𐜵 𐜶 𐜷 𐜸 𐜹 𐜺 𐜻 𐜼 𐜽 𐜾 𐜿 𐝀 𐝁 𐝂 𐝃 𐝄 𐝅 𐝆 𐝇 𐝈 𐝉 𐝊 𐝋 𐝌 𐝍 𐝎 𐝏 𐝐 𐝑 𐝒 𐝓 𐝔 𐝕 𐝖 𐝗 𐝘 𐝙 𐝚 𐝛 𐝜 𐝝 𐝞 𐝟 𐝠 𐝡 𐝢 𐝣 𐝤 𐝥 𐝦 𐝧 𐝨 𐝩 𐝪 𐝫 𐝬 𐝭 𐝮 𐝯 𐝰 𐝱 𐝲 𐝳 𐝴 𐝵 𐝶 𐝷 𐝸 𐝹 𐝺 𐝻 𐝼 𐝽 𐝾 𐝿 𐞀 𐞁 𐞂 𐞃 𐞄 𐞅 𐞆 𐞇 𐞈 𐞉 𐞊 𐞋 𐞌 𐞍 𐞎 𐞏 𐞐 𐞑 𐞒 𐞓 𐞔 𐞕 𐞖 𐞗 𐞘 𐞙 𐞚 𐞛 𐞜 𐞝 𐞞 𐞟 𐞠 𐞡 𐞢 𐞣 𐞤 𐞥 𐞦 𐞧 𐞨 𐞩 𐞪 𐞫 𐞬 𐞭 𐞮 𐞯 𐞰 𐞱 𐞲 𐞳 𐞴 𐞵 𐞶 𐞷 𐞸 𐞹 𐞺 𐞻 𐞼 𐞽 𐞾 𐞿 𐟀 𐟁 𐟂 𐟃 𐟄 𐟅 𐟆 𐟇 𐟈 𐟉 𐟊 𐟋 𐟌 𐟍 𐟎 𐟏 𐟐 𐟑 𐟒 𐟓 𐟔 𐟕 𐟖 𐟗 𐟘 𐟙 𐟚 𐟛 𐟜 𐟝 𐟞 𐟟 𐟠 𐟡 𐟢 𐟣 𐟤 𐟥 𐟦 𐟧 𐟨 𐟩 𐟪 𐟫 𐟬 𐟭 𐟮 𐟯 𐟰 𐟱 𐟲 𐟳 𐟴 𐟵 𐟶 𐟷 𐟸 𐟹 𐟺 𐟻 𐟼 𐟽 𐟾 𐟿 𐠀 𐠁 𐠂 𐠃 𐠄 𐠅 𐠆 𐠇 𐠈 𐠉 𐠊 𐠋 𐠌 𐠍 𐠎 𐠏 𐠐 𐠑 𐠒 𐠓 𐠔 𐠕 𐠖 𐠗 𐠘 𐠙 𐠚 𐠛 𐠜 𐠝 𐠞 𐠟 𐠠 𐠡 𐠢 𐠣 𐠤 𐠥 𐠦 𐠧 𐠨 𐠩 𐠪 𐠫 𐠬 𐠭 𐠮 𐠯 𐠰 𐠱 𐠲 𐠳 𐠴 𐠵 𐠶 𐠷 𐠸 𐠹 𐠺 𐠻 𐠼 𐠽 𐠾 𐠿 𐡀 𐡁 𐡂 𐡃 𐡄 𐡅 𐡆 𐡇 𐡈 𐡉 𐡊 𐡋 𐡌 𐡍 𐡎 𐡏 𐡐 𐡑 𐡒 𐡓 𐡔 𐡕 𐡖 𐡗 𐡘 𐡙 𐡚 𐡛 𐡜 𐡝 𐡞 𐡟 𐡠 𐡡 𐡢 𐡣 𐡤 𐡥 𐡦 𐡧 𐡨 𐡩 𐡪 𐡫 𐡬 𐡭 𐡮 𐡯 𐡰 𐡱 𐡲 𐡳 𐡴 𐡵 𐡶 𐡷 𐡸 𐡹 𐡺 𐡻 𐡼 𐡽 𐡾 𐡿 𐢀 𐢁 𐢂 𐢃 𐢄 𐢅 𐢆 𐢇 𐢈 𐢉 𐢊 𐢋 𐢌 𐢍 𐢎 𐢏

𐀓𐀔𐀕𐀖𐀗𐀘𐀙 08-59-28-301-54[-57: restitution vraisemblable.

]...𐀓𐀔𐀕𐀖[-]𐀗[]...-09-77-06-41[-•-]04[: 𐀓 09 et 𐀗 04 assez douteux.

Trace devant]𐀓𐀔𐀕[41-26-04 peut-être accidentelle.

SY Za 3

SY Za 4 = HM 5586 (1988).

Table à libations circulaire en serpentine.

Objet: haut. ca 13 cm, diam. ca 13,5 cm.

Développement de l'inscription (échelle ca 0,95 : 1).

SY Za 4 (échelle ca 1 : 1).

Inscription: long. ca 14 cm (sur le bandeau latéral supérieur).

Signes: haut. max. ca 1,2 cm.

Éditions: inédit (mais cf. *Ergon* 1988, 153, fig. 123, *Praktika* 1988, 262, pl. 177α-β, *BCH* 113 [1989], 688, fig. 220 et *CTLA*², 289).

𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕 | 𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕 | 𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕

08-59-28-301-54-57 | 57-28-48-17 | 56-30-40

1er diviseur circulaire, 2e vertical.

𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕 57-28-48-17: 𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕 57-28-48-02 plus difficile (mais cf. 17 avec une tête peu large en **KN Zf 31** [3 fois]). Voyez toutefois le possible 02 ± ci-dessous en **SY Za 11**.

SY Za 5 = HM 5587 (1992).

Table à libations circulaire en serpentine.

𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕

Fig. 6. **SY Za 5** (ca 1 : 1).

Objet: haut. ca [8,8] cm, diam. ca 13,5 cm.

SY Za 5

SY Za 5

Inscription: long. [4] cm (sur le bord supérieur et tournée vers l'extérieur).

Signes: haut. max. ca 0,8 cm.

Éditions: inédit (mais cf. *BCH* 117 [1993], 887).

] 𐀗 𐀓 | 𐀓 𐀕 𐀕 [

]73-57 | 57-54-56[

Traces de signes sur une grande partie du bord, non identifiables et traces de deux ou trois signes un peu plus visibles (dont le premier pourrait être un 𐀗 08) ca 10 cm à gauche de la zone lisible.

SY Za 6 = HM 5588 (1993).

Table à libations circulaire en serpentine.

Fig. 7. SY Za 6 (ca 1 : 1).

Objet: haut. ca 11 cm, diam. ca 11,8 cm.

Inscription: long. ca 5,2 cm (sur la paroi, en dessous du rebord).

Signes: haut. max. ca 2 cm.

Éditions: inédit (mais cf. *Praktika* 1993, 229, fig. 133a).

𐤔𐤓𐤌𐤔

01-09-60-04

SY Za 6
(échelle ca 1,2 : 1).

𐤔𐤓 09: forme inhabituelle avec une base triangulaire (cf. peut-être le dernier signe de SY Za 9, incomplet); HT Zb 158a est la seule forme y ressemblant (mais il n'y a pas de base et la haste diverge seulement à mi-hauteur: cf. fig. 8).

Fig. 8. HT Zb 158a.

SY Zb 7 = HM no no. (1993).

Fragment de rhyton zoomorphe (?) en terre cuite.

Fig. 9. SY Za 7 (ca 1 : 1)

SY Zβ 7 (échelle ca 1 : 1).

Objet: haut. [9,2] cm, ép. paroi ca 0,8 cm., prof. [4] cm.

Inscription: long. ca [6] cm (gravée avant cuisson).

Signes: haut. max. ca 1,5 cm.

Éditions: inédit (mais cf. *Praktika* 1993, 229).

• 𐀓 𐀔 • 𐀕 𐀖 [

• -60-67-• -30-09[

•: 𐀓 01, 𐀔 08, 𐀕 13, 𐀖 31 *vel sim.* également possibles (seule la partie inférieure de la haste verticale est préservée, mais aucun signe n'est perdu à gauche).

• 𐀓 𐀔 • 𐀕 𐀖 [• -60-67-• -30-09[: -•-: peut-être 𐀓 -79- sur [[𐀓]] [[54]], lui-même sur [[𐀓]] [[57]] ?; (quelles que soient les lectures, on est probablement obligé d'envisager *trois* états successifs, peut-être inscrits, pour les deux derniers, en descendant chaque fois d'un cran et en effaçant très peu ou pas du tout ce qui précédait).

SY Za 8 = HM 3825 + 3833 (1977) + 5589 (2000).

Table à libations circulaire en serpentine.

Objet: haut. ca 13,7 cm, diam. ca 18,6 cm.

Inscription: long. [10] cm (sur le bord supérieur et tournée vers l'extérieur).

Signes: haut. max. ca 1 cm.

Éditions: inédit.

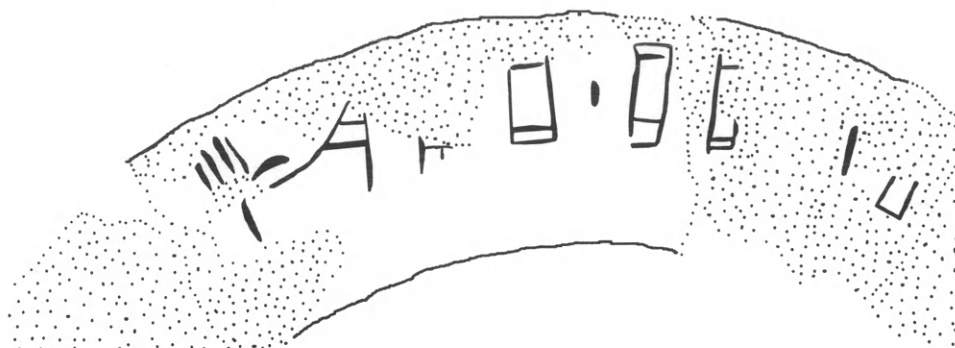

Fig. 10. SY Za 8 (ca 1 : 1).

]𐎧 𐎧𐎠𐎢𐎣 | 𐎢𐎣 [•] • • [

]28-301-54-57 | 57-57[-•-]•-•[

SY Za 8
(échelle ca 1 : 1).

Traces sur presque tout le bord, mais très brûlées et souvent accidentelles.

Probablement à restituer 𐎧𐎣]𐎧 𐎧𐎠𐎢𐎣 08-59-]28-301-54-57, comme en SY Za 1, Za 2, Za 3 et Za 4 (mais cf. 𐎢𐎣]𐎧 𐎧𐎠𐎢𐎣 57-59-28-301-10-57 en AP Za 1).

SY Za 9 = HM 5585 (1987).

Table à libations circulaire en serpentine.

Fig. 11. SY Za 9 (ca 1 : 1).

SY Za 9
(échelle ca 2 : 1).

Objet: haut. ca 5,8 cm, diam. ca 9,1 cm.

Inscription: long. ca 3,6 cm (sur le bandeau latéral supérieur).

Signes: haut. max. ca 1 cm.

Éditions: inédit.

目 卩 𐀀 𐀁 𐀂

57-03-60-57-09

𐀀 60: ouvert vers la droite – comme en SY Za 6, Za 10 et 20 % du linéaire A (ainsi que dans l'ancêtre du linéaire B) et non pas ouvert vers la gauche 𐀁 comme en SY Zb 7 et 80 % du linéaire A – n'est pas impossible si l'on suppose que l'élément central a été omis; un 𐀂 01 avec une barre horizontale très basse (alors que c'est généralement le contraire) et une haste verticale inclinée vers la gauche ne serait toutefois pas impossible.

𐀃 09: incomplet, mais du type de celui de SY Za 6, avec une base triangulaire.

SY Za 10 = HM 5531 (1995).

Table à libations circulaire en serpentine.

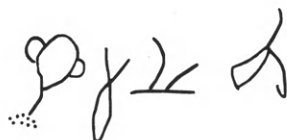

Fig. 12. SY Za 10 (ca 1 : 1).

Objet: haut. ca 15,7 cm, diam. ca 15,7 cm.

Inscription: long. ca 4 cm (sur le bord supérieur et tournée vers l'intérieur).

Signes: haut. max. ca 1,5 cm.

Éditions: inédit.

𐀀 𐀁 𐀂 𐀃

16-31-60-81

SY Za 10
(échelle ca 2 : 1).

SY Za 11 = HM 5590 (2000).

Table à libations circulaire en serpentine.

Fig. 13. SY Za 11 (ca 1 : 1).

Objet: haut. [4,9] cm, diam. [12] cm.

Inscription: long. ca [2,6] cm (sur la paroi, en dessous du rebord).

Signes: haut. max. ca 2 cm.

Éditions: inédit.

| + Y [

| 02-16 [

Ou Y + | 16-02 | ? (cf. les tables à libations avec texte sinistroverse IO Za 11 et VRY Za 1).

Difficile, mais non impossible, qu'il y ait eu un troisième signe dans la lacune à droite, étant donné le décalage vers le haut existant déjà entre les deux signes encore visibles.

+ 02: Y 17 serait malaisé dans la mesure où l'autre signe (quel qu'il soit) montre, lui, un cercle bien marqué (cf. cependant SY Za 4 où la lecture Y 17 semble préférable).

Y 16: un peu difficile (pas de pied et "oreilles" peu apparentes), mais Y 17 sans trait

SY Za 11

(échelle ca 2,5 : 1).

horizontal au milieu impensable (alors qu'un Ψ 16 sans pied, s'il n'est pas attesté en linéaire A, est très fréquent en linéaire B).

SY Za 12 = HM 5782 (2000).

Table à libations circulaire en serpentine.

Fig. 14. SY Za 12 (ca 1 : 1).

Objet: haut. [4,1] cm, diam. [9,5] cm.

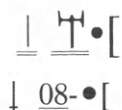
Inscription: long. ca [2] cm (sur le bord supérieur et tournée vers l'intérieur ?).

Signes: haut. max. ca 0,8 cm.

Éditions: inédit.

SY Za 12

Inscription peu convaincante: signe assez douteux en lui-même (et existence d'un autre signe non assurée), direction de lecture (vers l'intérieur ou l'extérieur du calice) difficile à discerner et sens de lecture indéterminable.

3. COMMENTAIRE PALÉOGRAPHIQUE ET ÉPIGRAPHIQUE

Sur les quelque 600 tables à libations trouvées dans le sanctuaire de Symi, 0,02 % seulement étaient inscrites (le pourcentage serait de 0,06 % au Iouktas²⁰) et graver ce genre d'objet avec de l'écriture linéaire A était donc une pratique rarissime.

Ces inscriptions n'offrent pas d'uniformité quant à l'endroit de la table où elles apparaissent: ainsi, sur les 10 tables à libations circulaires inscrites (il n'y a qu'une seule table orthogonale avec du linéaire A [SY Za 2] et la direction de l'écriture y est pour le moins peu cohérente), 6 présentent l'inscription sur le pourtour supérieur (mais les signes de 3 d'entre elles sont tournés vers l'extérieur et ceux de 3 autres le sont vers l'intérieur²¹), 2 la montrent sur le bandeau latéral supérieur et 2 l'ont sur la paroi latérale, en dessous du rebord.

Devant cette rareté des inscriptions sur un support lui-même bien représenté, d'une part, et devant la versatilité quant à la façon de disposer le texte, de l'autre, il n'y a aucune raison de s'attendre à une homogénéité particulière ni dans l'écriture elle-même, ni dans le contenu des inscriptions (d'autant que le processus de confection des gravures parvenues jusqu'à nous s'est probablement étalé sur de nombreuses dizaines d'années).

Mais, d'un autre côté, à part une forme particulière du signe 09 (qui se manifeste en SY Za 6 et peut-être en SY Za 9: voyez le commentaire de ces inscriptions et le tableau des signes *in fine*), on ne décèle aucune idiosyncrasie paléographique notable: c'est la koinè graphique du linéaire A qui s'affiche.

L'apparition, pour la première fois en linéaire A, du signe "X" (à présent AB 48) en SY Za 4 est certes importante et bienvenue, mais elle était attendue²² et ne vient donc que combler un des (rares) emplacements vides du tableau des signes.

En ce qui concerne le *contenu* des inscriptions, on ne peut, dans l'état actuel des connaissances, qu'avancer des banalités.

20. Cf. ci-dessus n. 9 et fig. 1.

21. Un exemple toutefois, ne comprenant plus qu'un signe peu lisible, n'est pas assuré.

22. Cf. Ventris and Chadwick 1956, 40: "Only one

Mycenaean syllable, "X" *nwa*, has a close parallel in the 'hieroglyphs' (P 117a, *SM I*, p. 177) but none in Linear A, and even here the omission from A may be due to the accidents of discovery".

A. Les cinq textes qui ne sont constitués que d'un seul groupe de signes (toujours un hapax) présentent peut-être un anthroponyme (le nom du dédicant ?):

- Za 6** 𐀓𐀕𐀗 01-09-60-04 (aucun parallèle exploitable);
Zb 7 •𐀓𐀗•𐀗𐀓 [•-60-67-•-30-09] (aucun parallèle exploitable);
Za 9 𐀓𐀕𐀗𐀓 57-03-60-57-09 (cf. 𐀓𐀕- 57-03: groupe complet en **ZA 4a.3**; -𐀕𐀗- -03-60- digramme fréquent; -𐀓𐀗 -57-09: en finale, voyez 𐀗𐀓𐀕𐀗𐀓 08-06-55-41-57-09[**HT Zb 159** et 𐀗𐀓𐀕𐀗𐀓 67-59-06-41-57-09 **PE Zb 3**);
Za 10 𐀗𐀓𐀕𐀗 16-31-60-81 (aucun parallèle exploitable);
Za 11 𐀓𐀗 [02-16] (trop peu assuré pour être exploitable).

B. Les cinq textes qui portent la « formule » commençant par 𐀗𐀓𐀕𐀗𐀓 08-59-28-301-54-57 (**SY Za 1, 2, 3, 4 et 8**) entrent, sans plus, dans une catégorie bien attestée tant au Iouktas qu'à Palaikastro (mais aussi à Kophinas et Troullos et cf. 𐀓𐀕𐀗𐀓𐀓 57-59-28-301-10-57 à Apodoulou et 𐀗𐀓𐀕𐀗𐀓 57-59-28-301-45-77 à Zakros)²³.

C. **SY Za 5** qui montre encore trace de deux groupes de signes incomplets a pu, sans qu'on puisse le démontrer, comporter dans sa partie perdue 𐀗𐀓𐀕𐀗𐀓 08-59-28-301-54-57.

D. **SY Za 12** est trop fragmentaire (deux signes ?) pour permettre de dire quoi que ce soit à son propos.

E. En négatif, il ressort que le groupe de signes appelé par facilité "formule" d'Arkhanès (𐀗𐀓𐀕𐀗𐀓 08/57-31-31-53-13 en linéaire A)²⁴, n'apparaît pas dans les textes de Symi (mais que rien n'empêche de le supposer en **SY Za 1, 3** ou 8...).

F. Parmi les groupes de signes déjà attestés (partiellement) sur d'autres sites, on trouve:

𐀗𐀓- 28-01- de **SY Za 1**: 𐀗𐀓- [28-01- [en **IO Za 2b-c.2**, 𐀗𐀓 28-01 en **PK Za 18**, **ZA 24a.1**, 𐀗𐀓𐀗 28-01-08 en **KO Za 1b-c**, 𐀗𐀓𐀗𐀓 28-01-80-04 en **AR Zf 1** et 2, 𐀗𐀓𐀗𐀓𐀗 28-01-56-28-31-53 en **PH 6.4**²⁵;

𐀗𐀓𐀗𐀓𐀗 10-06-77-06-41 de **SY Za 2b** (cf.]•••𐀗𐀓𐀗𐀓[•]𐀗 []•••-09-77-06-41[-•-]04[de **SY Za 3** ?): *idem* en **KO Za 1c**, **PK Za 8b**, **TL Za 1b**²⁶;

]𐀗𐀓𐀗 [41-26-04 de **SY Za 3**: en **IO Za 2a.2**, **KO Za 1d**, **VRY Za 1b** (et cf. aussi **TL Za 1c**, **PK Za 10**, 11 et 12)²⁷;

𐀓𐀓 [57-57] de **SY Za 8**: cf. **PK Za 18** (où le groupe est mutilé au même endroit).

23. Pour un commentaire de cette "formule", voyez Karetso, Godart and Olivier 1985, 128-130.

24. *Ibid.* 132-133.

25. *Ibid.* 134-135.

26. *Ibid.* 133-134.

27. *Ibid.* 133-134.

G. En fin de compte, le texte le plus fructueux est SY Za 4: le premier hapax, 𐎶𐎶𐎶𐎶𐎶 57-28-48-17, fournit l'attestation espérée du signe AB 48 et le second, 𐎶𐎶𐎶 𐎶 56-30-40, n'est pas totalement isolé: 𐎶𐎶 56-30 se lit en HT 85a.2 et HT 102.2, 𐎶𐎶𐎶 56-30-06 en HT 6b.6 et HT 93a.1, 8 ce qui peut alimenter le dossiers des "flexions" en linéaire A.

Dans l'ensemble, cependant, peu de choses nouvelles, que ce soit en ce qui concerne les "groupes de signes" ou les "formules", dans un matériel certes "riche" (105 signes!)... mais de façon toute relative, étant donné la pauvreté générale du linéaire A (8 000 signes: cet article à lui-seul en contient plus du triple), lequel linéaire A constitue lui-même un îlot dans l'océan des écritures "orphelines".

TABLEAU DES SIGNES DE SYME

01						
	Za 1	Za 6				
02						
	<u>Za 11</u>					
03						
	Za 9					
04						
	<u>Za 3</u>	Za 3	Za 6			
06						
	Za 2b	Za 2b	Za 3			
08						
	<u>Za 1</u>	Za 2a	Za 2d	Za 3	Za 4	<u>Za 12</u>
9						
	<u>Za 3</u>	<u>Za 6</u>	<u>Zb 7</u>	<u>Za 9</u>		

10

Za 2b

16

Za 10

Za 11

17

Za 4

26

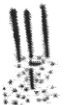

Za 3

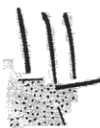
28

Za 1

Za 1

Za 2a

Za 3

Za 4

Za 4

Za 8

30

Za 4

Zb 7

31

Za 10

40

Za 4

41

Za 2b

Za 3

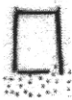
Za 3

48

Za 4

54

Za 1

Za 2a

Za 3

Za 4

Za 5

Za 8

56

Za 4

Za 5

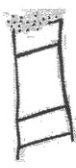
57

Za 1

Za 1

Za 2a

Za 2a

Za 2d

Za 4

Za 4

Za 5

Za 5

Za 8

Za 8

Za 8

Za 9

Za 9

58

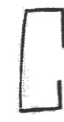

Za 2a

59

Za 1

Za 2a

Za 3

Za 4

60

Za 6

Zb 7

Za 9

Za 10

67

Zb 7

69

Za 2a

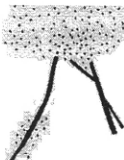

73

Za 1

Za 5

77						
	Za 2b	Za 3				
80						
	<u>Za 2a</u>					
81						
	<u>Za 10</u>					
122						
	<u>Za 2a</u>					
301						
	Za 1	Za 2a	<u>Za 3</u>	Za 4	Za 8	
302						
	<u>Za 2b</u>					
•						
	Za 1	Za 3	Za 3	Za 3	Zb 7	Zb 7
						
		Za 8	Za 12			Za 8
						
	Za 1	Za 1	Za 2a	Za 2a	Za 4	Za 4
						
		Za 8	Za 11	<u>Za 12</u>		Za 5

INDEX DES GROUPES DE SIGNES DE SYME

(* = lecture alternative)

•-60-67-•-30-09[• 𐤀𐤁 • *𐤁𐤁[SY Zb 7
•-60-67-54-30-09[• 𐤀𐤁𐤁 *𐤁𐤁[SY Zb 7*
•-60-67-57-30-09[• 𐤀𐤁𐤁 *𐤁𐤁[SY Zb 7*
•-60-67-79-30-09[• 𐤀𐤁𐤁 *𐤁𐤁[SY Zb 7*
]•-•-•-09-77-06-41[-•-]04[]•••𐤁𐤁𐤁𐤁𐤁[•]𐤁[SY Za 3
01-09-60-04	𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 6
01-60-67-54-30-09[𐤁𐤀𐤁𐤁 *𐤁𐤁[SY Zb 7*
02-16[𐤁𐤁[SY Za 11
08-•[𐤁•[SY Za 12
]08-•[𐤁𐤁•[SY Za 5*
08-57	𐤁𐤁	SY Za 2d
08-59-]28-301-54-57	𐤁𐤁]𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 8
]08-59-28-301-54-57]𐤁𐤁𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 1
08-59-28-301-54[-57	𐤁𐤁𐤁𐤁𐤁[𐤁	SY Za 3
08-59-28-301-54-57	𐤁𐤁𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 2a Za 4
08-60-67-54-30-09[𐤁𐤀𐤁𐤁 *𐤁𐤁[SY Zb 7*
10-06-77-06-41	𐤁𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 2b
13-60-67-54-30-09[𐤁𐤀𐤁𐤁 *𐤁𐤁[SY Zb 7*
]16-02]𐤁𐤁+	SY Za 11*
16-31-60-81	𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 10
28-01	𐤁𐤁	SY Za 1*
28-01-73	𐤁𐤁𐤁	SY Za 1
31-60-67-54-30-09[𐤁𐤀𐤁𐤁 *𐤁𐤁[SY Zb 7*
]41-26-04]𐤁𐤁𐤁	SY Za 3
56-30-40	𐤁𐤁𐤁	SY Za 4
57-•[𐤁•[SY Za 1
57-03-01-57-09	𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 9*
57-03-60-57-09	𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 9
57-28-48-17	𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 4
57-54-56[𐤁𐤁𐤁[SY Za 5
57-57[-•-]••[𐤁𐤁[•]••[SY Za 8
57-58-80-69	𐤁𐤁𐤁𐤁	SY Za 2a
73-57-•[𐤁𐤁•[SY Za 1*
]73-57]𐤁𐤁	SY Za 5

BIBLIOGRAPHY

- CTLA² Raison, J. and Pope, M. *Corpus transnuméré du linéaire A* (Louvain-la-Neuve 1994).
- Gorila 5 Godart, L. and Olivier, J.-P., *Recueil des inscriptions en linéaire A*. Vol. 5. *Addenda, Corrigenda, Index, Concordances et Planches des signes* (Paris 1985).
- Karetsou, A., Godart, L. and Olivier, J.-P. 1985. Inscriptions en linéaire A du sanctuaire minoen du mont Iouktas, *Kadmos* 24, 89-147.
- Karetsou, A. 1987. Δύο νέες επιγραφές Γραμμικής Α από το ιερό κορυφής Πούχτα, in Kastrinaki, L., Orphanou, G. and Yiannadakis, N. (eds), *Είλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα* (Heraklion) 85-91.
- Killen, J. T. and Morpurgo Davies, A. (eds.), in preparation. *Documents in Mycenaean Greek*. 3rd ed.
- Lebessi, A. 2002 *Τὸ ιερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου*, III. *Τὰ χάλκινα ἀνθρωπομορφα εἰδώλια* (Athens).
- Lebessi, A. and Muhly, P. 1990. Aspects of Minoan Cult. Sacred Enclosures. The Evidence from the Syme Sanctuary (Crete), *AA* 1990, 315-336.
- Lebessi, A., Muhly, P. and Olivier, J.-P. 1995. An Inscription in the Hieroglyphic Script from the Syme Sanctuary, Crete (SY Hf 01), *Kadmos* 34, 63-77.
- Lebessi, A., Muhly, P. and Papasavvas, G. 2004. The Runner's Ring, a Minoan Athlete's Dedication at the Syme Sanctuary, Crete, *AM* 119, 1-29.
- Metaxa-Muhly, P. 1984. Linear A Inscriptions from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Kato Syme. *Kadmos* 23, 124-135.
- Metaxa-Muhly, P. 1986. Οἱ ἐνεπίγραφες τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ τὸ ιερὸ τῆς Σύμης Βιάννου, in *Φίλια ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν* I (Athens) 272-283.
- Papasavvas, G., Muhly, P. and Lebessi, A. 1999. Weapons for Men and Gods: Three Knossian Swords from the Syme Sanctuary in Betancourt, P. et al. (eds), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year* (Liège) 641-649.
- Schoep, I. 1994. Ritual, Politics and Script on Minoan Crete, *Aegean Archaeology* 1, 7-25.
- Ventris, M. and Chadwick, J. 1956. *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge).

POLYMNIA MUHLY - JEAN-PIERRE OLIVIER

ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΣΕ ΑΓΓΕΙΟ ΤΟΥ 7ΟΥ ΑΙ. Π.Χ.

Στή μνήμη τῆς συναδέλφου Κλεοπάτρας Εὐστρατίου

Τὸ 1983 μᾶς εἶχε ζητηθεῖ ἀπὸ τὸν δῆμο Παρίων ἡ ἀνασκαφὴ ἑνὸς χώρου παραθαλάσσιου, στὴ θέση Βίτζι, στὰ ΒΑ. τῆς Παροικιάς, τῆς σημερινῆς πρωτεύουσας τῆς Πάρου· σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ, τὸ 1960, ὁ τότε Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Νικόλαος Ζαφειρόπουλος εἶχε ἐντοπίσει τὴν ὑπαρξὴ νεκροταφείου, ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε μὲ μία δεύτερη μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τὸ 1963, καὶ φυσικὰ τὸ 1983 μὲ τὶς ἀνασκαφές, ὕστερα ἀπὸ τὴν αἴτηση τοῦ δήμου γιὰ τὴ δημιουργία ἐκεῖ πολιτιστικοῦ κέντρου¹. Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ἄρχισε τὴν ἀνασκαφὴ, στὴν ὁποία ἐργάστηκε γιὰ μικρὸ διάστημα ἡ Κλ. Εὐστρατίου, κατὰ τὸ ὁποῖο εὐτύχησε νὰ βρεῖ ἕναν παιδικὸ ἐγκυτρισμὸ μέσα σὲ ἕναν μεγάλου κρατηρόσχημο ἀμφορέα μὲ ζωγραφικὸ διάκοσμο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Μὲ μεγάλη χαρὰ καὶ ζῆλο ἀνέλαβε νὰ ἐπιβλέψει τὴ συντήρησή του, προγραμματίζοντας παράλληλα τὴ δημοσίευση, τὴν ὁποία ὁμως διάφορες ἀντίξοες συνθήκες ἐμπόδισαν νὰ πραγματοποιήσῃ. Ἄς εἶναι αὕτὴ ἡ μελέτη μία μικρὴ προσφορὰ στὴ μνήμη τῆς γιὰ ὅσα ἔδωσε στὸν χῶρο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

Οἱ φωτογραφίες τοῦ ἀγγείου ὀφείλονται στὴν τέχνη τοῦ φίλου φωτογράφου Ἡλ. Ἡλιάδη καὶ τὸ σχέδιο τῆς παράστασης στὴν ὀψη Α στὴν συντηρήτρια Χρ. Δαματοπούλου· τὴν ἠλεκτρονικὴ ἐπιμέλεια τοῦ σχεδίου αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὴν ἠλεκτρονικὴ σχεδίαση τῶν παραπληρωματικῶν κοσμημάτων ἀνέλαβε μὲ εὐγενὴ ζῆλο ἡ νέα ἀρχαιολογὸς Ξ. Χαλαραμπίδου, τὴν ὁποία καὶ θερμότατα εὐχαριστῶ. Τὸ σχέδιο τῆς παράστασης φιλοτεχνήθηκε μὲ δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, στὴν ὁποία ἐπίσης ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες, καθὼς καὶ στὸ Μουσεῖο τῆς Περγᾶμου στὸ Βερολίνο, τὸ ὁποῖο πρόσφερε τὶς φωτογραφίες τοῦ μεγάλου ὀστράκου μὲ τὴν Πόντια Θηρῶν.

Τὸ 1983 στὴν Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων καὶ Σάμου ὑπηρετοῦσε ἡ ἀλησμόνητη συνάδελφος Κλεοπάτρα Εὐστρατίου, ποὺ δυστυχῶς ἔφυγε ἀπὸ κοντά μας πολὺ γρή-

γορα. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Ἐφορεία Κυκλάδων δὲν ἔμεινε γιὰ μεγάλου διαστήματος, μὲ ὅ,τι ἀσχολήθηκε εἶχε λαμπρὰ ἀποτελέσματα, ὄντας ὑπεύθυνη ἐπιστῆμων καὶ μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἀρχαίων καὶ γενικότερα γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς.

1. Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΑΔ* 16, 1960, Β, 245· 18, 1963, Β, 273-274, Φ. Ζαφειροπούλου, Κρατηρόσχημος ἀμφορέας τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Πάρο, στὸ *Καλλιόστευμα, Μελέτες πρὸς τιμὴν τῆς Ὀλγας Ἀλεξανδρῆς* (Ἀθήνα 2001, στὸ ἔξης Ζαφειροπούλου 2001) 85 καὶ σημ. 3, Ph. Zaphiropoulou, Recent finds from Paros, στὸ M. Stamatopoulou - M. Yeroulanou (ἐπιμ.), *Excavating Classical Culture* (Oxford 2002) 283 σημ. 17, Ph. Zaphiropoulou, La céramique "mélienne", *EAD* XLI (Athènes 2003, στὸ ἔξης Zaphiropoulou 2003) 8, σημ. 15.

Εἰκ. 1. Κρατηρόσχημο ἀγγεῖο. Μουσεῖο Πάρον.

Εἰκ. 2. Κρατηρόσχημο ἀγγεῖο. Μουσεῖο Πάρον.

Εἰκ. 3. Κρατηρόσχημο ἀγγεῖο. Μουσεῖο Πάρου.

Εἰκ. 4. Κρατηρόσχημο αγγείο. Μουσείο Πάρου.

Ὁ κρατηρόσχημος αὐτὸς ἀμφορέας (εἰκ. 1-4), μὲ ἀριθμὸ καταγραφῆς Β 2652, ἔχει σῶμα ὠοειδές, λαμὸ κυλινδρικό ἀναπτυγμένο, χεῖλος πλατύ, λαβές διμερεῖς, στρογγυλῆς τομῆς, στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος σχεδὸν στὸν ὦμο. Πὰ τις λεπτομέρειες τῆς παραστάσεως στὸν λαμὸ καὶ στὴν ὄψη Α τῆς κοιλιᾶς ἰῶδες, λευκὸ καὶ ἐγγάραξη, στὴν ὄψη Β μόνο ἰῶδες. Πηλὸς καστανέρυθρος ἀνοιχτός, γάνωμα μαῦρο ὡς καστανό, πολὺ φθαρμένο, ἐπίχρσιμα ὠχρόλευκο πρὸς ὠχροκίτρινο (;). Λεῖπει τὸ ψηλὸ κωνικὸ πόδι καὶ ἡ μία λαβή. Συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος. Σωζ. ὕψ. 0.88 μ., συνολικὸ μὲ τὸ πόδι 1.09 μ., διάμ. χεῖλ. (ἔξωτ.) 0.465 μ., (ἔσωτ.) 0.405 μ.

Στὸ χεῖλος στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια καὶ στὴν κάθετη ὀρθογώνια τμήματα γανώματος κατὰ διαστήματα, στὸν λαμὸ πελώρια λυρόσχημα ἐλικοειδῆ μὲ δικτυωτὰ καὶ ἀνθέμια (εἰκ. 2-4, σχέδ. 2) ἐκτὸς ἀπὸ μία ὀρθογώνια μετόπη στὴν κύρια ὄψη (εἰκ. 1 καὶ 5). Στὴν μετόπη, ποὺ ὀρίζεται στὰ πλάγια ἀπὸ μία κάθετη ζώνη δικτυωτοῦ ἀνάμεσα σὲ τρεῖς κάθετες γραμμὲς σὲ κάθε πλευρά, εἰκονίζεται ὀπλίτης πρὸς τὰ ἀριστερά, ποὺ ἱππεύει ἓνα ἄλλογο, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο, σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο, βαδίζει ἓνα ἄλλο μὲ τὸν ἴδιο διασκελισμό. Ὁ ὀπλίτης φορεῖ περικεφαλαία μὲ λόφο, στὸ ἀριστερὸ χέρι ἔχει στρογγυλὴ ἀσπίδα μὲ ἐπίσημα πουλὶ ποὺ πετᾷ πρὸς τὰ ἀριστερά καὶ μὲ τὸ δεξιὸ κρατᾷ λοξὰ δύο δόρατα· στὰ πόδια φορεῖ κνημίδες. Τὰ ἄλλα πατοῦν σὲ ἓνα ἐπίπεδο μὲ ζατρικοειδές· σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βάθους πολλὰ παραπληρωματικὰ κοσμήματα: δεκάφυλλοι φυλλόσχημοι ρόδακες, τέσσερις μὲ ἐλεύθερα φύλλα καὶ ἓνας ἐνδεκάφυλλος μὲ φύλλα γανώματος ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ ἐδαφόχρωμα, περικλεισμένοι ὅλοι ἀπὸ ἐγγάρακτο κύκλο, ὥστε νὰ ἔχουν κανονικὸ κυκλικὸ σχῆμα· ἓνας φυλλόσχημος ἡμιρόδακας κρεμώμενος καὶ ἓνα τέταρτο φυλλόσχημου ρόδακα στὴν ἐπάνω δεξιὰ γωνία, ἓνας ρόδακας ποὺ τὸν ἀποτελοῦν μία κεντρικὴ τελεία, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀκτινωτὰ πέντε καρποὶ ροδιοῦ, τῶν ὁποίων ἡ σωστὴ κυκλικὴ διάταξη ὀρίζεται ἐπίσης μὲ ἓνα ἐγγάρακτο κύκλο, ἓνα κόσμημα ἀπὸ τέσσερις μεγάλες τελείες στὰ ἄκρα σταυροῦ, μία ὀρθία σιγμοειδῆς ἔλκα μὲ δύο κυκλίσκους, γλωσσωτὰ κρεμώμενα καὶ στὰ πλάγια, ἅπλοι ἀγκυλωτοὶ σταυροὶ διαφόρων μεγεθῶν καὶ Χ μὲ τελείες (εἰκ. 1, 5, σχέδ. 3). Στὸν ὦμο στενὴ ζώνη μεγάλων γλωσσωτῶν ποὺ ἐναλλάσσονται ἓνα ἰῶδες μὲ τέσσερα μελανὰ (εἰκ. 1-4, σχέδ. 2).

Ἀκολουθεῖ μία πλατύτατη ζώνη μὲ μεγαλόγραμμα παραστάσεις ποὺ ἀπλώνεται ἀπὸ τὸν ὦμο ὡς τὸ μέσο περίπου τοῦ σώματος (εἰκ. 1-2).

Ὁψη Α: τρεῖς γυναῖκες καὶ μία φτερωτὴ ἀνδρική μορφή βαδίζουν πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπου ἓνας νέος ἄνδρας φαίνεται νὰ τοὺς ὑποδέχεται· πίσω του στραμμένα πρὸς αὐτὸν κλείνουν τὴν παράσταση στὴ δεξιὰ πλευρὰ τέσσερα νηκτικὰ πουλιὰ σὲ ἐπάλληλη διάταξη, τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα πατοῦν στὸ μακρὸ στέλεχος ἀνθεμίου ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀπόληξη τῆς κορυφῆς μεγάλου τριγώνου ὀριζόντια τοποθετημένου (εἰκ. 6). Οἱ μακρύκομες γυναῖκες (εἰκ. 1, 7 καὶ σχέδ. 1) φοροῦν ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο· στὸν χιτῶνα τῶν δύο γυναικῶν, τῆς πρώτης καὶ τῆς τρίτης ἀπὸ ἀριστερά, ὑπάρχει διάκοσμος ἀπὸ λευκοὺς στικτοὺς ρόδακες σὲ δύο ζῶνες, μία στὴν παρυφὴ κάτω καὶ μία ψηλότερα, στὸ ὕψος περίπου τῶν μηρῶν, ἐνῶ τὸν χιτῶνα τῆς μεσαίας διακοσμεῖ μία παρόμοια ζώνη ἀνάμεσα σὲ δύο ἄλλες φυλλόσχημων κοσμημάτων. Στὸ κεφάλι ἔχουν ἓνα εἶδος πόλου (;), ποὺ ἀπολήγει ἐμπρὸς ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο σὲ ὀριζόντια τοποθετημένο ἄνθος. Οἱ δύο γυναῖκες στὰ ἄκρα κρατοῦν ἀπὸ μία μεγάλη ταινία στὰ χέρια ποὺ ἀπλώνουν πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐνῶ ἡ μεσαία φαί-

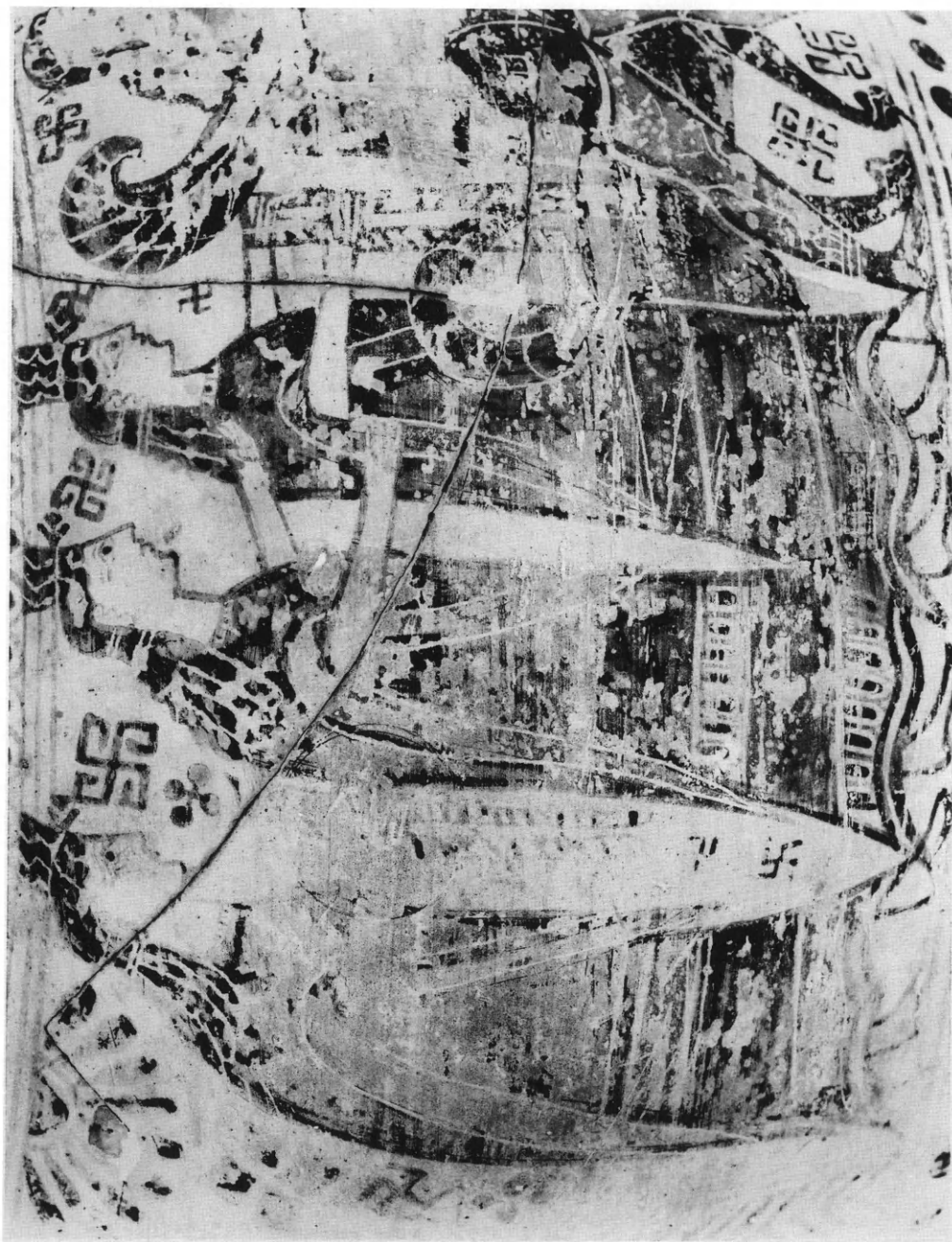

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια τοῦ λαμποῦ τοῦ ἀγγείου τῆς εἰκ. 1.

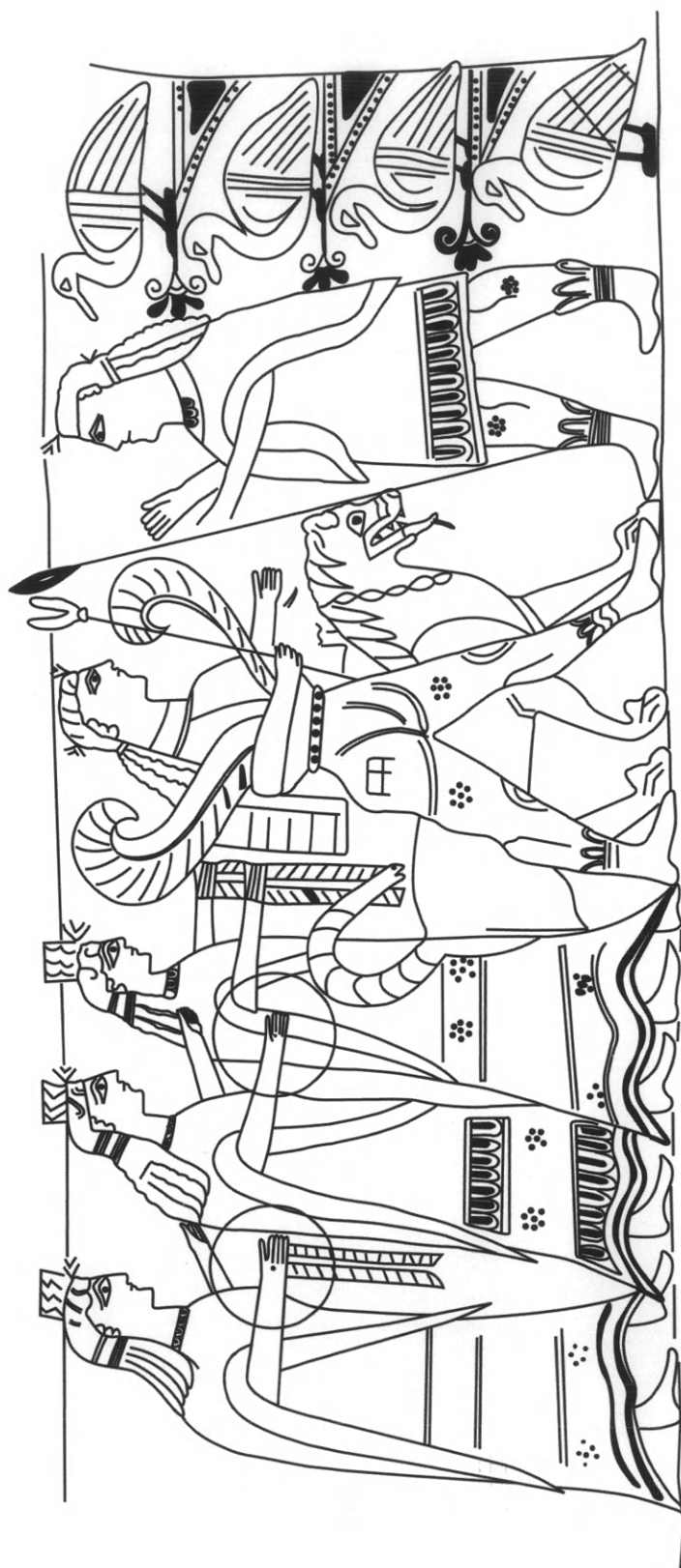
νεται νὰ χειρονομεῖ. Ἰχνη δύο μεγάλων ἐγγάρακτων κύκλων διακρίνονται στὸ ὕψος τοῦ δεξιοῦ ἀπλωμένου χειριοῦ τῆς πρώτης γυναίκας ἀπὸ ἀριστερὰ καὶ τῆς μεσαίας. Ἡ φτερωτὴ ἀνδρική μορφή (εἰκ. 1, 6, σχέδ. 1), στὴν ὁποία τὰ μεγάλα δρεπανωτὰ φτερὰ φυτρώνουν ἀπὸ τὸ στήθος, κρατᾷ ἀπὸ ἀλυσίδα ἓνα φανταστικὸ ζῶο, πὺν εἰκονίζεται σὲ δεύτερο ἐπίπεδο νὰ βαδίζει στὰ ἀριστερὰ της. Πρόκειται γιὰ ἓνα λιοντάρι ἀπὸ τὰ στόμα τοῦ ὁποίου βγαίνει φωτιά, πὺν ἀποδίδεται μὲ ἰώδες πορτοκαλὶ χρῶμα καὶ μόλις διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὴν μεγάλη γλῶσσα του πὺν κρέμεται (εἰκ. 8, σχέδ. 1)· ἡ οὐρὰ του ἔχει τὴν μορφή μεγάλου φιδιοῦ μὲ χοντρὸ σῶμα. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὁδηγοῦν στὸ νὰ ταυτιστεῖ τὸ ζῶο μὲ τὴν μυθικὴ Χίμαιρα, ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ προτομὴ κατσίκας πὺν συνήθως φυτρώνει ἀπὸ τὸ μέσο τῆς ράχης της καλύπτεται ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς φτερωτῆς μορφῆς· σώζεται πάντως ἵχνος μυτερῆς ἀπόληξης (εἰκ. 6, 8, σχέδ. 1) ἀπὸ κέρατο (:), κάτω ἀπὸ τὸ ἀπλωμένο δεξιὸ χεῖρ τοῦ νέου ἀνδρα (ὅλη ἐκεῖ ἡ περιοχὴ εἶναι πολὺ φθαρμένη)· ὁ φτερωτὸς νέος φορᾷ ἓνα κοντὸ χιτῶνα μὲ ζώνη στὴ μέση καὶ ἴσως μὲ μανίκια (ἡ παράσταση σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι φθαρμένη) ὡς περιζῶμα, πὺν ἀφήνει ἐλεύθερους τοὺς μηρούς· στοὺς ὤμους ἔχει ἓνα μακρόστενο ὕφασμα πὺν πέφτει πρὸς τὰ κάτω ὡς τὴ μέση τοῦ σώματος.

Εἰκ. 6. Λεπτομέρεια τῆς παράστασης σὴν κοιλία τοῦ ἀγγείου τῆς εἰκ. 1.

Εικ. 7. Λεπτομέρεια της παράστασης στην κοιλιά του αγγείου της εικ. 1.

Σχέδιο 1. Αποτύπωση της παράστασης στην κοιλιά της ὀψης Α, στο ἀγγείο της Πάρου.

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια τῆς παράστασης στὴν κοιλιά τοῦ ἀγγείου τῆς εἰκ. 1.

Στὰ πόδια φορᾷ ἐνδρομίδες, τῶν ὁποίων ἡ φυλλόσχημη ἀπόληξη φτάνει ὡς τὴ μέση τῆς κνήμης. Μὲ τὸ δεξι (;) χέρι κρατᾷ κοντὴ ράβδο μὲ διχαλωτὴ ἐπάνω ἀπόληξη καὶ μὲ τὸ ἀριστερό (;) τὴν ἀλυσίδα τοῦ τέρατος. Στὸ κεφάλι ἔχει μία ταινία ποὺ ἀπολήγει σὲ ἄνθος πίσω στὸ κρανίο καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, ὅπως καὶ ὁ νέος ἀπέναντί του, ποὺ φορᾷ ἓνα εἶδος κοντοῦ ἱματίου ὡς ἐπίβλημα ἐπάνω ἀπὸ ἓνα κοντὸ χιτῶνα, ποὺ στὴν παρυφή του κάτω ἔχει ζώνη φυλλόσχημου κοσμήματος. Στὰ πόδια φορᾷ ἐνδρομίδες, ὅπως ἡ φτερωτὴ μορφή, καὶ ἔχει στικτοὺς λευκοὺς ρόδακες στὶς κνήμες, ποὺ ἀποδίδονται μὲ ἰῶδες, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὰ «γυμνά» σκέλη τῆς φτερωτῆς μορφῆς, στὰ ὁποῖα ἐπίσης ὑπάρχουν στικτοὶ λευκοὶ ρόδακες. Χειρονομεῖ ἔντονα μὲ τὸ δεξι χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ ἓνα εἶδος μεγάλου δόρατος μὲ φυλλόσχημη αἰχμηρὴ ἀπόληξη. Σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς παράστασης πολλὰ παραπληρωματικὰ κοσμήματα: ἀγκυλωτοὶ σταυροὶ ἀπλοὶ καὶ μαιανδρικοί, φυλλόσχημοι ἡμιρόδακες, ρόμβοι, σταυροειδῆ κοσμήματα ἀπὸ τέσσερις μεγάλες τελείες, ὀρθία σιγμοειδῆς ἔλικα, γλωσσωτὰ φύλλα καὶ σύνθετο κόσμημα μὲ ζεύγη ἐλίκων (εἰκ. 1, 6, 8, σχέδ. 3-4).

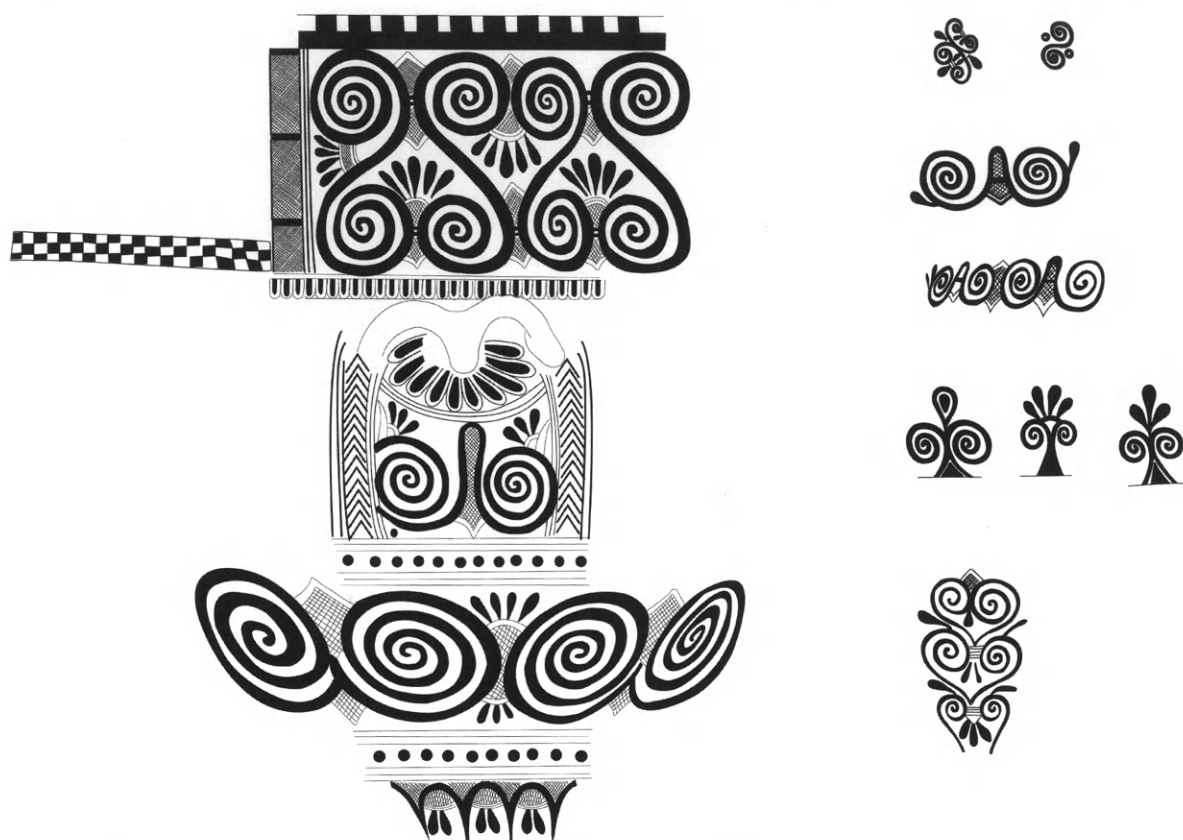

Εἰκ. 9. Λεπτομέρεια τῆς παράστασης στὴν κοιλιά τῆς εἰκ. 2.

Ὅψη Β: δύο ἀντιθετικά ἄλογα καὶ ἀνάμεσά τους σύνθετο κόσμημα ἀπὸ ἐπάλληλα ζεύγη λυρόσχημων ἐλίκων (εἰκ. 2, 9, σχέδ. 4)· ἐπίσης ζεύγη ἐλίκων σὲ διάφορους συνδυασμοὺς μὲ ἀνθέμια, δικτυωτά, φύλλα, γλωσσωτά σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς ὄψης γύρω ἀπὸ τὰ ἄλογα καὶ ἀνάμεσα στὰ σκέλη τους, καθὼς καὶ ἀπὸ ἓνας φυλλόσχημος ρόδακας ἐπάνω ἀπὸ τὴ ράχη πρὸς τὸν αὐχένα τοῦ κάθε ἀλόγου.

Κάτω ἀπὸ τὶς λαβὲς σχηματίζεται μετόπη μὲ κάθετες ταινίες ἐπάλληλων γωνιῶν στὰ πλάγια, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ζεῦγος μεγάλων ἐλίκων καὶ ἀπὸ πᾶν τμήμα φυλλόσχημου ρόδακα ποὺ περιβάλλει τὴν μεσαία ἔκφυση τῆς διπλῆς λαβῆς (εἰκ. 3-4, σχέδ. 2).

Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ἀνάμεσα σὲ δύο στενὲς ζώνες μὲ τελεῖες, ζώνη μὲ ζεύγη ἐλίκων, δικτυωτά καὶ ἀνθέμια· ἀκολουθεῖ ζώνη μὲ ὄρθια τοξωτά φυλλόσχημα, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ὁποίων κρέμονται δίφυλλα ἀνθέμια ἀπὸ δικτυωτὸ πυρήνα· δικτυωτὸ καλύπτει ἐπίσης τὸν τριγωνικὸ χῶρο ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοξωτῶν φυλλόσχημων (εἰκ. 1-4, σχέδ. 2).

Σχέδιο 2. Αποτύπωση των διακοσμητικών θεμάτων στις ζώνες του αγγείου της Πάρου.

Ο κρατηρόσχημος αυτός αμφορέας ανήκει στην κατηγορία των κυκλαδικών αγγείων του 7ου αϊ. π.Χ. πού για μεγάλο χρονικό διάστημα είχαν θεωρηθεί έργα μηλιακών εργαστηρίων, αλλά τελικά αποδείχτηκε ότι είναι δημιουργίες Παριανών κεραμέων². Αγγείο μεγάλων διαστάσεων και δαπανηρής κατασκευής με πλούσιο ζωγραφικό διάκοσμο, πρέπει να έγινε για να χρησιμοποιηθεί ως επιτύμβιο σήμα, όπως περίπου οί μεγάλοι γεωμετρικοί αμφορείς στην Αττική,

Σχέδια 3-4. Παραπληρωματικά διακοσμητικά θέματα στις παραστάσεις του λαμού και της κοιλιᾶς στην ὄψη Α και τῆς κοιλιᾶς στην ὄψη Β.

2. Ζαφειροπούλου 2001, 86-87, Zaphiropoulou 2003, 7 κέ.

φυσικά για κάποιο μέλος πλούσιας οικογένειας, ίσως της τάξης των ίππέων, αν μάλιστα κρίνουμε και από την παράσταση, στον λαιμό της κύριας ὄψης. Δυστυχώς δεν βρέθηκε στην ἀρχική του θέση, αλλά σε δεύτερη χρήση, ως ἀγγείο ἐγχυτρισμοῦ παιδιοῦ ὀριζόντια τοποθετημένο και χωρίς τὸ ψηλὸ του κωνικὸ πόδι, τὸ ὁποῖο θὰ εἶχε ἀφαιρεθεῖ γιατὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὑγρῶν τοῦ νεκροῦ σώματος³.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου μετὰ τὰ μαλακὰ περιγράμματα τοῦ ἀπιόσχημου σώματος, τὸν ἰδιαίτερα ἀναπτυγμένο πολὺ πλατὺ λαιμὸ καὶ τὴ διάταξη τοῦ διάκοσμου παρουσιάζει ἀντιστοιχίες μετὰ τὸν κρατηρόσχημο ἀμφορέα ἀπὸ τὴν Νεάπολη στὸ Μουσεῖο τῆς Καβάλας⁴, ἀπὸ τὰ ὕστερα ἀγγεῖα τοῦ τύπου τῆς κυκλαδικῆς αὐτῆς κατηγορίας⁵.

Τὰ ἄλογα στὸν λαιμό, στὴν ὄψη Α, εἶναι μικρόσωμα, μετὰ ψηλὰ σχετικὰ πόδια, μακρόστενο πρόσωπο καὶ οὐρὰ μετὰ ἐνάλληλες γωνίες· τὰ ἄλογα στὴν ὄψη Β εἶναι μεγαλόσωμα καὶ σχεδιασμένα ὁλόκληρα σὲ σκιαγραφία, σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ ἄλογα τοῦ λαιμοῦ, ποὺ ἔχουν τὸ πρόσωπο σὲ περίγραμμα, ὅπως καὶ τὸ πουλὶ στὸ ἐπίσημα τῆς ἀσπίδας τοῦ ὀπλίτη, ποὺ ἔχει καὶ αὐτὸς τὸ πρόσωπο σὲ περίγραμμα, ἰδιομορφία ἀσυνήθιστη γιὰ τὴν ἐποχή. Σὲ περίγραμμα εἶναι ἐπίσης τὰ πρόσωπα τῶν τριῶν γυναικείων μορφῶν, καθὼς καὶ τὸ γυμνὸ τμήμα τῶν χειρῶν καὶ τὰ ἄκρα πόδια τους στὴν παράσταση τῆς κοιλιᾶς, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες μορφές, ἀνθρώπων καὶ ζώων, εἶναι ὁλόκληρες σὲ σκιαγραφία, ποὺ εἶναι ὁ συνηθισμένος τρόπος γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῶν ἀνδρῶν· ἀντίθετα στὶς γυναῖκες τὸ πρόσωπο καὶ τὰ γυμνὰ μέλη τοῦ σώματος, σὲ αὐτὴν τὴν πρώιμη ἐποχή ζωγραφίζονται σὲ περιγραφή, ὥστε νὰ ἀναδεικνύεται ἡ λευκότητά τοῦ δέρματος, ὡς ἰδιαίτερου χαρακτηριστικοῦ τους· ἀργότερα, σὲ νεότερες ἐποχές, τὰ ἀντίστοιχα γυναικεῖα μέρη ζωγραφίζονται μετὰ ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα.

Ὁ τύπος τῶν ἀλόγων εἶναι διαφορετικὸς στὶς δύο παραστάσεις, στὶς ὁποῖες εἰκονίζονται. Στὸν λαιμό, στὴν κύρια ὄψη (εἰκ. 5), ὅπου ἡ παράσταση εἶναι πιὸ σημαντική, τὰ δύο ζῶα ἀποδίδονται μετὰ διακοσμητικότερο τρόπο στὴν χαίτη, στὴν οὐρὰ καὶ στὰ κεφάλια, ἐνῶ τὸ σῶμα καὶ τὰ πόδια ἔχουν τὴν μορφή τοῦ κυκλαδικοῦ ἀλόγου ὅπως διαμορφώθηκε στὸ α' μισὸ τοῦ 7ου αἰ. στὸ πρότυπο τοῦ κρητικοῦ τύπου⁶, ἀλλὰ μετὰ σῶμα στιβαρὸ ποὺ ἔχει ὄγκο στὸν πῶρο. Τὰ κεφάλια σὲ περιγραφή εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ τὰ ζῶα στὴν κυκλαδικὴ κεραμογραφία τῆς ἐποχῆς⁷, ἐνῶ ἡ πλούσια χαίτη, ἀκολουθώντας τὴν καμπύλη τοῦ ὤμου, πέφτει σὲ μία ὁμοιόμορφη μάζα, στὴν ὁποία κάθετες παράλληλες γραμμὲς μετὰ λευκὸ χρῶμα διαχωρίζουν τὸ τρίχωμα σὲ θυσάνους, ὅπως εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ πλούσια χαίτη ἐνὸς ζώου. Ἐνα ἀσυνήθιστο, ἀν' ὅχι σπάνιο, στοιχεῖο ἀποτελεῖ ὁ διακοσμητικὸς τρόπος ἀπόδοσης τῆς οὐρᾶς, ὅπως καὶ τὰ ὀριζόντια τοποθετημένα μάτια, ποὺ μοιάζουν νὰ ἀντιγράφουν τὰ μάτια στὶς ἀνθρώπινες μορφές ὅχι μόνον σὲ αὐτὸ τὸ ἀγγεῖο ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν παριανὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν βόθρο τῆς καθάρσεως

3. Ζαφειροπούλου 2001, 86.

4. Δ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα* (Ἀθήνα 1969) 94-95 καὶ εἰκ. 27-28, D. Papastamos, *Melische Amphoren* (Münster Westfalen 1970, στὸ ἐξῆς Papastamos 1970) 61-64.

5. Λαζαρίδης ὁ.π. 96, Papastamos 1970, 64, 74 καὶ 135.

6. Zaphiropoulou 2003, 18.

7. Αὐτόθι 18 καὶ σημ. 46.

στή Ρήνεια⁸. Χαρακτηριστικό επίσης αυτού του ζωγράφου είναι ότι σχεδιάζει τα μάτια σε ζῶα καὶ ἀνθρώπους πελώρια ἀμυγδαλωτά, σε ἐπαφή με τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου· κάτι παρόμοιο, σε ἐπαφή με τὸ περίγραμμα δηλαδή, παρατηρεῖται σε λίγες μόνο περιπτώσεις στὰ ἀγγεῖα τῆς Ρήνειας⁹, στὰ ὁποῖα ἀντίθετα τὰ μάτια τῶν ζώων εἶναι τοποθετημένα λοξὰ ἢ παράλληλα με τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου¹⁰. Τὰ σώματα τῶν δύο ἀλόγων εἶναι παράλληλα με τὸν ἴδιο διασκελισμό, ἀλλὰ με ξεχωριστὸ περίγραμμα σκελῶν, καθὼς καὶ τὰ κεφάλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα στὸ πίσω, ἡ γνάθος, ἀπὸ ἀδεξιότητα τοῦ ζωγράφου, μοιάζει νὰ εἶναι σχεδιασμένη κατ' ἐνώπιον ἀντὶ νὰ εἶναι σε κατατομή.

Τὰ ἄλογα στὴν πίσω ὄψη τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου εἰκονίζονται σε ἀντιθετικὴ διάταξη, πὺν ἀποτελεῖ τὴ συνηθέστερη παράσταση ἀλόγων στὴ ρηνειακὴ παριανὴ κεραμογραφία¹¹. Σὲ σχέση με τὰ ἄλογα τοῦ λαμποῦ, αὐτὰ ἔχουν σκέλη ψηλά, σῶμα βαρύτερο καὶ μεγαλύτερο, λαμὸ παχὺ πὺν ἀναπτύσσεται ἀπὸ μία πλατιὰ βάση καὶ καταλήγει σε ἓνα ἐπιμηκυμένο λεπτὸ κεφάλι με χαιτή, πὺν ἀποδίδεται με ἰῶδες καὶ ἀνήκει στὸν τύπο με τοξοειδεῖς ἀπολήξεις θυσάνων¹² πάνω ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ λαμποῦ. Τὰ κεφάλια ὡς πρὸς τὸ σχῆμα παρουσιάζουν συγγένεια με δύο παραστάσεις σε ἀγγεῖα τῆς Ρήνειας¹³.

Τὸ ἄλλο ζῶο πὺν εἰκονίζεται (εἰκ. 1, 6-8, σχέδ. 1), παρὰ τὰ στοιχεῖα τέρατος πὺν ἔχει (οὐρὰ σε μορφή φιδιοῦ, ἴσως προτομή κατσίκας στὸν ὦμο), εἶναι οὐσιαστικὰ ἓνα λιοντάρι, πὺν στὰ ἀγγεῖα τῆς Ρήνειας εἶναι τὸ δεύτερο σε συχνότητα ζῶο μετὰ τὸ ἄλογο καὶ συνηθίζεται ἰδιαίτερα στὶς πρώιμες φάσεις¹⁴, ἐνῶ τὸ λιοντάρι περισσότερο στὴν ὕστερη καὶ μάλιστα ὁλόκληρο σε σκιαγραφία¹⁵ ὅπως ἐδῶ. Διαφοροποιημένο φαίνεται ἀκόμη νὰ εἶναι ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς, στενότερο καὶ ἐπιμηκυμένο συγκριτικὰ με τὸν χεττιτικὸ τύπο, τὸν ὁποῖο ἀκολουθοῦν οἱ ζωγράφοι τῶν λιονταριῶν τῆς Ρήνειας¹⁶. ἀντίθετα ἡ φλογόσχημη χαιτή, πὺν ἐδῶ δηλώνεται με χαράξεις, ἀποτελεῖ σχεδὸν κανόνα στὰ λιοντάρια τῆς ρηνειακῆς κεραμογραφίας στὶς ὕστερες φάσεις, κατὰ ἀντιγραφὴ τῆς χαιτῆς τῶν ἀλόγων, καθὼς ἐπίσης ἡ ἀνορθωμένη οὐρὰ, δάνειο ἀπὸ τὰ ἀσσυριακὰ λιοντάρια¹⁷.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ εἶδος τῶν πουλιῶν στὸ ἄκρο τῆς κύριας παράστασης, τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ πιὸ συνηθισμένα ἀπὸ τὰ ζωικὰ θέματα, χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ὕστερη φάση τῶν παριανῶν ἀγγείων τῆς Ρήνειας, με τὰ εὐσαρκα ἀμυγδαλόσχημα σώματα, τὸν τριμερὲς διαχωρισμὸ τοῦ φτερώματος, τὸν παχὺ λαμὸ¹⁸.

Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς πὺν, ὅπως τὰ πουλιὰ σχεδιάστηκαν σε ἐπ'ἀλλήλη διάταξη (εἰκ. 6, σχέδ. 1), τὸ πουλὶ στὴν κατώτερη βαθμίδα εἶναι πιὸ εὐσαρκα καὶ σχετικὰ μεγαλόσωμο συγκριτικὰ με τὰ ἄλλα, γιὰ νὰ καταλήξει τὸ ψηλότερα τοποθετημένο νὰ εἶναι κατὰ πολὺ λεπτότερο καὶ με ἐπιμηκυμένο σῶμα, ὅπως θὰ φαίνεται ἀπὸ κάτω ψηλὰ στὸ δέντρο καὶ προοπτικά, ὅχι σε εὐθεία σχεδόν, ὅπως τὸ

8. Αὐτόθι 7 κέ.

9. Αὐτόθι π.χ. ἀγγεῖα 24 πίν. XV,56, πίν. XLII,50 πίν. XXXVII.

10. Αὐτόθι π.χ. ἀγγεῖα 49 πίν. XXXVI,52 πίν. XXXVIII,55 πίν. XLI,67 κλπ.

11. Αὐτόθι 17, C. Isler-Kerényi, *Dionysos in Archaic Greece* (Leiden-Boston 2007) 8 καὶ σημ. 13.

12. Zaphiropoulou 2003, 18-19.

13. Αὐτόθι ἀγγεῖα 30, πίν. XVIII καὶ 80 πίν. LXIV.

14. Αὐτόθι 20.

15. Αὐτόθι 21.

16. Αὐτόθι.

17. Αὐτόθι 22.

18. Αὐτόθι 32-33.

πρώτο κάτω. Νομίζω δὲν θὰ εἶναι ἰδιαίτερα τολμηρὸ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν «λαϊκότροπο» αὐτὸν ζωγράφο μία προσπάθεια νὰ τοποθετήσῃ τὰ πουλιὰ στὸν χῶρο, καὶ μάλιστα σὲ βάθος μὲ προοπτική, παράλληλα ὅμως θέλησε νὰ τὰ διαφοροποιήσῃ, γιατί αὐτὸ πού εἶναι ἐπάνω ἀνήκει ὅπωςδήποτε σὲ ἄλλο εἶδος ἀπὸ τὰ τρία ἄλλα.

Ὑπάρχει ἐπίσης στὸ ἐπίσημα τῆς ἀσπίδας τοῦ ἱππέα στὸν λαϊμό (εἰκ. 5) μία ἄλλη ἀπεικόνιση πουλιοῦ νὰ πετᾷ μὲ ἀνοικτὰ φτερά, σχῆμα τυπικὸ γιὰ τὰ πρωτοκορινθιακὰ ἀγγεῖα ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.¹⁹ στὰ παριανὰ ἀγγεῖα τῆς Ρήνειας τὸ θέμα χρησιμοποιήθηκε μόνο σὲ δύο περιπτώσεις²⁰.

Ἀκολουθώντας τὸν σχετικὰ συνηθισμένο γιὰ τὴν ἐποχὴ τρόπο ἔκφυσης τῶν φτερῶν ἀπὸ τὸ στήθος²¹, ὁ ζωγράφος εἰκονίζει τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς ἄνδρες μὲ πελώρια δρεπανωτὰ φτερὰ νὰ φυτρώνουν ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ στέρνου καὶ νὰ ἀπλώνονται στὰ πλάγια (εἰκ. 6, σχέδ. 1). Μὲ αὐτὴν τὴν φτερωτὴ ἀνδρική μορφή στὴν κύρια παράσταση τῆς ὄψης, γίνονται τρεῖς οἱ ἀντίστοιχες μορφές στὴν παριανὴ ἀγγειογραφία τοῦ 7ου αἰ.²²: μία ἐπίσης ἀνδρική, θεϊκή, σὲ ἀμφορέα τῆς Ρήνειας²³ καὶ μία ἄλλη γυναικεία (Πότνια θηρῶν ἢ Ἄρτεμις), ἡ ὁποία κρατᾷ λιοντάρι πού βαδίζει, σὲ ἕνα μεγάλο τμήμα ἀγγείου στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου²⁴ (εἰκ. 10). Στὴν τελευταία αὐτὴ παράσταση τὰ φτερὰ φυτρώνουν ἀπὸ μιὰ ὀρθογώνια ἐπίπεδη ἐπιφάνεια στερεωμένη στὸ στήθος, περίπτωση ἴσως παρόμοια μὲ τὴν ὁποία νὰ ἦταν καὶ αὐτὴ τῆς φτερωτῆς μορφῆς τοῦ παριανοῦ ἀγγείου· στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως ἡ παράσταση εἶναι πολὺ φθαρμένη.

Τὰ παραπληρωματικὰ κοσμήματα, καθὼς καὶ ὅλα τὰ διακοσμητικὰ θέματα στὶς ζῶνες καὶ στὶς ταινίες (σχέδ. 2-4), εἶναι σὲ διάφορες παραλλαγές τὰ συνηθισμένα καὶ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς²⁵, μὲ μία μικρὴ διαφορὰ: γιὰ τὰ κυκλικὰ κοσμήματα, φυλλόσχημους ρόδακες καὶ ρόδια (σχέδ. 3) γύρω ἀπὸ κεντρικὴ τελεία, χαράσσεται μὲ ἐργαλεῖο, ἴσως μὲ ἕνα εἶδος διαβήτη, ἕνας κύκλος πού ὀρίζει τὸν χῶρο μέσα στὸν ὁποῖο θὰ ἀναπτυχθεῖ ζωγραφικὰ τὸ κόσμημα. Μὲ διαβήτη εἶναι ἐπίσης σχεδιασμένα τὰ κυκλικὰ ἀντικείμενα πού κρατοῦν οἱ δύο γυναικεῖς μορφές ἀπὸ ἀριστερά, στὴν παράσταση τῆς κύριας ὄψης στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου.

Σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρθηκαν, κυρίως ἡ μεγάλη χρῆση χάραξης ἀλλὰ καὶ ἡ σκιαγραφία γιὰ ὁλόκληρες μορφές ἀνθρώπων καὶ ζώων, τὸ σχῆμα τῶν ὑδροβίων πουλιῶν, ἡ βάση τῆς μετόπης στὴν κύρια ὄψη τοῦ λαίμου πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ζώνη ζατριοειδοῦς, θέμα ἰδιαίτερα κοινὸ στὰ ἀγγεῖα τῆς ὕστερης φάσης ἀπὸ τὴν Ρήνεια²⁶ κλπ., ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου πρὸς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.

19. Αὐτόθι 32.

20. Αὐτόθι ἀγγεῖα 55 πίν. XLI καὶ 80 πίν. LXIII.

21. Papastamos 65 καὶ σημ. 176.

22. Τὰ φτερὰ τῆς Πότνιας θηρῶν στὸ πινάκιο ἀπὸ τὴ Ρήνεια, Zaphiropoulou 2003, ἀγγεῖο 135 πίν. CXIII, τὸ ὁποῖο σώζεται πολὺ ἀποσπασματικά, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἰκονίζονταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.

23. Αὐτόθι 42, ἀγγεῖο 56, πίν. XLII.

24. Papastamos 65-66, πίν. 14a (Πότνια θηρῶν),

J. Boardman, *Early Greek Vase Painting* (Londron 1998) 111, εἰκ. 253 (Ἄρτεμις). Γενικά γιὰ τὸ θέμα τῆς Πότνιας θηρῶν στὴν παριανὴ ἀγγειογραφία βλ. Φ. Ζαφειροπούλου, *Προβλήματα μυθολογικῆς ἀγγειογραφίας* (Ἀθήνα 1985) 63-64, καὶ ἰδιαίτ. σημ. 411· ἐπίσης Zaphiropoulou 2003, 42.

25. Αὐτόθι 51 κέ.

26. Αὐτόθι 54-55.

Εἰκ. 10. Ὅστρακο παριανοῦ ἀγγείου. Μουσεῖο Περγάμον, Βερολίνο.

Ἔργο ἑνὸς ἀπλοῖκοῦ σχετικὰ ζωγράφου, συγκριτικὰ μὲ τοὺς ζωγράφους τῶν ἀγγείων τῆς Ρήνειας, ἀλλὰ μὲ ἔμπνευση στὴν ἀπόδοση μιᾶς γεμάτης ζωντάνιας παράστασης καὶ φυσικὰ μέσα στὴν παράδοση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κυκλαδικοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ ὁποίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικότερη διακόσμηση, ὁρισμένα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἐδῶ: π.χ. ἡ ταινία ποὺ ἔχει ἄνθος ὡς ἀπόληξη ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο σὲ δύο γυναικεῖες προτομὲς σὲ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴ Ρήνεια²⁷ διακοσμεῖ στὸ ἀγγεῖο αὐτὸ τὸ κεφάλι τῶν δύο ἀνδρικῶν μορφῶν σὲ παραλλαγή, γιατί ἄνθος ὑπάρχει καὶ στὴν πίσω ἀπόληξη τῆς ταινίας· ἐπίσης τὰ ἄκρα πόδια τοῦ πολεμιστῆ στὴ μετόπη τοῦ λαίμοῦ (εἰκ. 5) ἀποδίδονται μὲ ὅμοιο περίπου τρόπο ἀλλὰ σὲ πῶ ἀναπτυγμένη μορφή, ὅπως σὲ ἀντίστοιχη παράσταση ρηνειακοῦ πάλι ἀγγείου τῆς πρώιμης φάσης²⁸. Οἱ μορφὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀμεσότητα στὶς κινήσεις τους καὶ γενικὰ ἡ παράσταση ἔχει τὸν παλμὸ τῆς διηγηματικῆς

27. Αὐτόθι ἀγγεῖα 100 πίν. LXXXII καὶ 120 πίν. C.

28. Αὐτόθι ἀγγεῖο 8, πίν. VII καὶ 1.

ροῆς ἑνὸς γεγονότος πού ἀποδίδεται, θὰ ἔλεγε κάποιος, μὲ τὸν αὐθορμητισμὸ καὶ τὴν φαντασία ἑνὸς ἀρχαίου Θεόφιλου· παράδειγμα ἡ ἀπεικόνιση τῶν ὑδρόβιων πουλιῶν σὲ ἐπάλληλα ἐπίπεδα πού χωρίζονται μὲ ἀνθεματὰ στελέχη (εἰκ. 6, σχέδ. 1) ἴσως νὰ ἀποτελεῖ, ὅπως σχολιάστηκε παραπάνω, ἀναφορὰ στὸν κόσμον τῆς ὑπαίθρου μὲ τὰ δέντρα καὶ τὰ νερά.

Ἡ σκηνὴ ἀφορᾷ ἀσφαλῶς κάποιο μυθολογικὸ ἐπεισόδιο πού δὲν μᾶς εἶναι γνωστό: στὸ δεξιὸ ἄκρο ἓνας νέος ἄνδρας, μὲ ταινία πού κοσμεῖται στίς δύο ἀπολήξεις μὲ κάλυκες ἄνθους (λωτοῦ;) στὴν μακριὰ κόμη καὶ πλούσια μεγαλοπρεπὴ ἐνδυμασία, ἔχει ἀνυψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι σὲ χειρονομία χαιρετισμοῦ καὶ ὑποδοχῆς, κρατώντας στὸ ἀριστερὸ ἓνα δόρυ, τοῦ ὁποῖου ὅμως τὸ αἰχμηρὸ ἄκρο θυμίζει φυλλόσχημη ἀπόξηξη σκήπτρου (:). Σκῆπτρο κρατεῖ ἐπίσης ἡ ἀνδρική φτερωτὴ μορφή πού ἔρχεται μὲ γρήγορο βῆμα, ἂν κρίνει κάποιος ἀπὸ τὸν μεγάλο διασκελισμὸ της, ὅπως ἀρμόζει ἐξάλλου σὲ μία φτερωτὴ ὑπαρξη, καθὼς καὶ ἡ ἐνδυμασία της, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ κοντὸ περίζωμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἐμποδίζει τίς γρήγορες κινήσεις. Στούς ὤμους ὅμως ἔχει ἓνα μακρόστενο ὕφασμα, πού δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ τὸ φάρος, τὸ ὁποῖο κρατοῦν ἢ φοροῦν μόνο οἱ ἡγεμόνες²⁹. οἱ τρεῖς γυναῖκες πού ἀκολουθοῦν, μὲ τὰ κατάκοσμα ἐνδύματα καὶ στὸ κεφάλι τὸν πόλο, στοιχεῖο μὲ χαρακτήρα θρησκευτικὸ καὶ νεκρικό³⁰, πού ἐπίσης ἀπολήγει ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο μὲ ἓνα κάλυκα ἄνθους, ἔχουν τὴν ἐμφάνιση θεαινῶν, πού κρατώντας δῶρα (:), στεφάνια καὶ ταινίες, πλησιάζουν γεμάτες προσμονή (:) πρὸς αὐτὸν πού τίς ὑποδέχεται. Ἄν δὲν ὑπῆρχε τὸ ἀλυσσοδεμένο θηρίο-τέρας, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀσφαλῶς ἡ παράσταση ὡς Κρίση τοῦ Πάριδος, στὸν ὁποῖο ὁδηγοῦνται οἱ τρεῖς θεὲς ἀπὸ ἓναν Ἑρμῆ πρωτόγνωρο (:) μὲ φτερὰ ὄχι στὰ πόδια ἀλλὰ στὸ στέρνο³¹. ἓναν Ἑρμῆ ὅμως πού εἰκονίζεται καὶ μὲ ἄλλα χαρακτηριστικά του στοιχεῖα: τὸ βραχὺ περίζωμα γιὰ γρήγορο καὶ ἄνετο πέταγμα καὶ τὴν κοντὴ ράβδο, σύμβολό του στὸ ἔπος (Ω 343) καὶ στὸν ὁμηρικὸ ὕμνο εἰς Ἑρμῆν (στ. 529-530). Ἡ ράβδος ἀργότερα ἐξελίσσεται σὲ κηρύκειο. Στὴν παράσταση αὕτῃ ἡ ράβδος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχει θέση σκήπτρου, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ μορφή, παρὰ τὸ κοντὸ της περίζωμα, φορεῖ στοὺς ὤμους πιθανότατα τὸ φάρος, πού ὅπως ἀναφέρθηκε εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐπιβλήμα ἡγεμόνων ἢ βασιλέων³². Τὴν ὁμάδα ὑποδέχεται στὸ ὑπαίθρο – στὴν περίπτωση θὰ πρόκειται γιὰ τὸ ὄρος Ἰδα – ὁ Πάρις μὲ ἀντίστοιχη ἐμφάνιση νέου ἡγεμόνα (:), ἂν κρίνει κάποιος ἀπὸ τὴν ὠραία διακοσμημένη ἐνδυμασία του, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ δόρυ πού κρατεῖ, σύμβολο ἐπίσης ἐξουσίας³³. Τὸ στοιχεῖο

29. Ζαφειροπούλου 2001, 90 εἰκ. 8 καὶ 9, 96.

30. Ζαφειροπούλου 1985, 63, 70, Zaphiropoulou 2003, 49.

31. Ἑρμῆς καθισμένος σὲ βράχο, μὲ μεγάλα φτερὰ νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ στέρνο, εἰκονίζεται σὲ ἀττική κύλικα τοῦ 540 π.Χ.· σὲ μία ἄλλη παράσταση πάλι μὲ μεγάλα φτερὰ ἀλλὰ νὰ βγαίνουν ἀπὸ τοὺς ὤμους, ἐπίσης ἀπὸ ἀττικὸ ζωγράφον τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. εἰκονίζεται μαζί μὲ ἄλλους θεούς:

Jacqueline Chittenden, *The Master of Animals, Hesperia* 16, 1947, 101 πίν. a-b.

32. Βλ. αὐτόθι σημ. 29.

33. Τὸ δόρυ ἐξάλλου αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἀπόδειξης ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης. H. van Wees, *Greeks bearing arms*, στὸ N. Fischer - H. van Wees (ἐπιμ.), *Archaic Greece, New approaches and new evidence* (Gr. Britain, Chippenham, Wiltshire 1998) 354 κέ.

αὐτό μπορεί νά ὀδηγήσει στήν ὑπόθεση ὅτι ἐφόσον πρόκειται γιά παράσταση πρωιμότητας, σύγχρονη σχεδόν μέ τὸ ἔπος ἀπὸ τὸ ὁποῖο καί ἐμπνέονταν οἱ καλλιτέχνες³⁴, ὁ ζωγράφος, γνωρίζοντας ἴσως τίς παλιές δοξασίες γιά τὸν Ἑρμῆ, τὸν ἀπεικόνισε ὡς ἄνακτα, μέ τὴν ἀρχετυπική του ἐπωνυμία, ὅπως ἀναφέρεται στήν *Ἰλιάδα* (Β 104): Ἑρμείας δὲ ἄναξ· ἐπὶ πλεόν τὸν ἀπεικόνισε ὡς «Πόσι θηρῶν», τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξουσία ἐκτείνεται σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης, φυτικά καί ζωικά, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καί τὰ φανταστικά ὄντα³⁵, ἰδιαίτερα ἀγαπητὰ στοὺς καλλιτέχνες τῆς ἐποχῆς. Τὸ λιοντάρι μέ φίδι γιά οὐρὰ καί νά βγάζει φλόγες ἀπὸ τὸ στόμα μπορεί νά ζωγραφίστηκε στὸ ἄγγείο αὐτὸ ὡς Χίμαιρα, στήν ὁποία ὅμως, σύμφωνα μέ τοὺς ποιητές, οἱ φλόγες ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ στόμα τῆς κατσίκας (δηλαδή τῆς Χίμαιρας) καί ὄχι ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λιονταριοῦ ὅπως ἐδῶ, μπορεί ὅμως καί νά εἶναι ἓνα φανταστικὸ θηρίο πού τὸ δάμασε ὁ θεὸς ὡς «Πόσις θηρῶν» καί τὸ ὀδηγεῖ ἀλυσοδεμένο ὡς ἓνα ἀκόμη σύμβολο τῆς ἐξουσιαστικῆς του ἰσχύος³⁶. Σὲ ἐπίρρωση αὐτῆς τῆς ιδιότητος τοῦ θεοῦ ὁ ζωγράφος τοῦ πρόσθεσε καί φτερὰ πελώρια στὸν τύπο τῆς Ἀρτεμης, ὡς Πότνιας θηρῶν³⁷, ὅπως ἀκριβῶς εἰκονίζεται στήν ἀποσπασματικὴ παράσταση στὸ κομμάτι ἀπὸ μεγάλο παριανὸ ἄγγείο σήμερα στὸ Βερολίνο³⁸ (εἰκ. 10), πού δὲν ἀποκλείεται νά προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο, ἀφοῦ μάλιστα καί ἐκεῖ ἡ θεὰ δαμάζει ἓνα λιοντάρι πού προχωρᾷ μαζί της πρὸς τὰ δεξιὰ· ἡ θεὰ τὸ κρατᾷ ἀπὸ θύσανο τῆς κεφαλῆς καί ἀπὸ τὴν οὐρὰ. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τίς ὁμοιότητες στὸ θέμα, παρατηροῦνται καί ἄλλα συγγενικά στοιχεῖα: ἡ ταινία μέ τὸ ἄνθος πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο στήν ἀνδρική μορφή πού θεωρεῖται ὡς Ἀρης στὸ τμήμα τοῦ ὅμου τοῦ ἄγγείου στὸ Βερολίνο (εἰκ. 11), καθὼς καί ὁ πόλος τῆς συντροφου τοῦ Ἀφροδίτης μέ τίς τοξωτὲς ἐγχαράξεις, ὅμοιες ἀλλὰ ὀριζόντια σχεδιασμένες μέ αὐτὲς στὸν πόλο κυρίως τῆς θεᾶς πίσω ἀπὸ τὸν φτερωτὸ θεὸ· ἡ ἀπόδοση τοῦ χεριοῦ μέ τὰ μακρόστενα δάκτυλα, ἴδια στίς θεές καί στήν Ἀφροδίτη τοῦ ἄγγείου στὸ Βερολίνο, καθὼς καί τῶν ἄκρων ποδιῶν (τῆς χηλῆς) τοῦ λιονταριοῦ καί στὰ δύο ἄγγεῖα· ὁ τρόπος ἀκόμη τῆς σχεδίασης τοῦ φτερώματος στὰ φτερὰ τοῦ φτερωτοῦ ἀλόγου στήν παράσταση τοῦ ὅμου στὸ ὄστρακο τοῦ Βερολίνου, καί τοῦ Ἑρμῆ (;) στὸ ἄγγείο τῆς Πάρου, καθὼς καί τὸ σχῆμα τῶν φτερῶν (εἰκ. 8 καί 11-12), τῆς χάραξης τῶν βοστρύχων τῆς κόμης στὴ ράχη ὅλων τῶν θεαινῶν, ἀλλὰ καί τὸ σχῆμα τοῦ πέλματός τους (εἰκ. 7 καί 10)· ἡ ἰδιομορφία τοῦ προσώπου τοῦ ὀπλίτη σὲ περιγράμμα στήν παράσταση τοῦ λαμποῦ στὸ ἄγγείο τῆς Πάρου (εἰκ. 3 καί 5) ἐπαναλαμβάνεται στήν ἀντίστοιχη τοῦ προσώπου τῆς ἀνδρικής μορφῆς στὸν ὅμο τοῦ ἄγγείου στὸ Βερολίνο (εἰκ. 11), ἀλλὰ καί στὸν ἱππέα τοῦ ἄγγείου τῶν ἱππέων στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (εἰκ. 13), ἔργο ὅμως πολὺ πρωιμότερο³⁹. γενικά τέλος ὅλη ἡ συγκρότηση τῶν μεγαλόγραμμων μορφῶν

34. Φ. Ζαφειροπούλου, Εἰκαστική καὶ λογοτεχνικὴ ἐξιστόρηση πολεμικῶν γεγονότων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς στὸ Αἶγαῖο, *Ἀρχαιολογία* 91, 2004, 117-121.

35. P. Müller, *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst* (1978) 52 καί 208-209.

36. Ἀγ. Λεμπέση, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου I* (Ἀθήνα 1985) 158-159 καί σημ. 462, 168 καί σημ. 503.

37. Αὐτόθι σημ. 31, Chittenden 101.

38. Αὐτόθι σημ. 24.

39. Papastamos 1970, 135.

Εἰκ. 11-12. Λεπτομέρειες ἀπὸ τὴς παραστάσεως τοῦ δοστράκου τῆς εἰκ. 10.

Εἰκ. 13. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν παράσταση στὴν κοιλιά τοῦ ἀγγείου τῶν ἱππέων. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Ἀθήνα.

ποὺ ἀπλώνονται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ἀνάμεσα σὲ πλῆθος παραπληρωματικῶν κοσμημάτων, ἰδιαίτερα στὴν μετόπη τῆς κύριας ὄψης τοῦ λαιμοῦ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι στὴν παράσταση τοῦ ἀγγείου στὸ Βερολίνο παρατηρεῖται μία ἀκόμη ἰδιομορφία ποὺ ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὸ ἐργαστήριό ποὺ ἀρέσκεται σὲ ἰδιορρυθμίες: ἡ φτερωτὴ θεά, ἐνῶ ἔχει τὸ πρόσωπο καὶ τὰ χέρια σὲ περίγραμμα, τὰ κάτω ἄκρα, σαφῶς ἀνυπόδητα, γιατί δηλώνονται τὰ δάκτυλα μὲ χαράξεις, ἀποδίδονται μὲ σκιαγραφία σὲ ἰῶδες. Μεγάλῃ ἐπομένως εἶναι ἡ πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ ζωγράφους σύγχρονους καὶ ἴσως συνεργαζόμενους στὸ ἴδιο ἐργαστήριό (;).

Ἐπιστρέφοντας στὸ ἀγγεῖο τῆς Πάρου, ἂν στὴν παράσταση εἰκονίζεται πραγματικὰ ἡ Χίμαιρα καὶ ὑπῆρχε ἡ προτομή τῆς κατοίκας στὴν περιοχὴ ποὺ ἔχει φθαρεῖ, τότε δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὸ μυθικὸ αὐτὸ ὄν συνδέεται ἅμεσα μὲ τὸν μῦθο τοῦ Κορίνθιου ἥρωα Βελλεροφόντη, ὁ ὁποῖος τὴν σκοτώνει· μῦθος ποὺ νὰ ἀναφέρεται σὲ σύλληψή της δὲν εἶναι γνωστός. Ὁ τύπος τοῦ μυθικοῦ αὐτοῦ τρίμορφου τέρατος μὲ βάση τις περιγραφές τοῦ Ὀμήρου (ἡ δ' ἄρ' ἔην θεῖον γένος οὐδ' ἀνθρώπων, πρόσθεν λέων, ὅπισθεν δὲ δράκων, μέσση δὲ χίμαιρα, δεινὸν ἀποπνεῖουσα πυρὸς μένος αἶθομένοιο· Ἰλ. Ζ 180-181) καὶ τοῦ Ἡσιόδου (Ἡ δὲ Χίμαιραν ἔτικτε πνέουσας ἀμαιμάκετον πῦρ.... τῆς δ' ἦν τρεῖς κεφαλαί· μία μὲν χαροποῖο λέοντος, ἡ δὲ χιμαίρης, ἡ δ' ὄφις, κρατεροῖο δράκοντος τὴν μὲν Πήγασος εἴλε καὶ ἐσθλὸς Βελλεροφόντης, Θεογ. 319, 321-322) φαίνεται νὰ δημιουργήθηκε στὴν Κόρινθο, μὲ κύρια χαρακτηριστικὴ μορφή τὸ λιοντάρι, γιατί

υπάρχουν, ἔστω καὶ λίγες, παραλλαγές πὺν μπορεῖ νὰ λείπει ἡ 'κατοίσικα'⁴⁰ ἢ (σπανιότερα) τὸ φίδι. Ἡ συνηθέστερη ἀπὸ τίς παραστάσεις τῆς Χίμαιρας εἶναι νὰ μάχεται μὲ τὸν Βελλεροφόντη, πὺν ἐπιτίθεται ἱππεύοντας τὸν φτερωτὸ Πήγασο, ἄλλο μυθικὸ πλάσμα τῆς ἐποχῆς. Σύμφωνα πάντα μὲ τοὺς μύθους, ὁ Βελλεροφόντης τὴν σκοτώνει καὶ ἐπιστρέφει νικητῆς στὸν Ἰοβάτη, βασιλιὰ τῆς Λυκίας, πὺν εἶχε γραπτὴ ἐντολὴ ἀπὸ τὸν γαμπρὸ του Προῖτο, βασιλιὰ τῆς Τίρυνθας καὶ ἄντρα τῆς κόρης του Ἀντείας (τὴν Ἀντεϊαν οἱ μεταγενέστεροι ὠνόμαζον Σθενέβοιαν⁴¹) νὰ τὸν σκοτώσει. Ἡ αἰτία ἦταν ὅτι ἡ Ἀντεία ἐρωτεύθηκε τὸν Βελλεροφόντη, πὺν τὴν ἀπέκρουσε, καὶ ἐκείνη γιὰ νὰ τὸν ἐκδικηθεῖ τὸν κατηγόρησε στὸν ἄντρα της, τὸν Προῖτο, ὅτι θέλησε νὰ τὴν βιάσει. Μὲ τὴ νίκη του στὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς Χίμαιρας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἐπικίνδυνες ἀποστολές στίς ὁποῖες τὸν ἔστειλε γιὰ νὰ σκοτωθεῖ, ὁ Ἰοβάτης τὸν θαύμασε, τοῦ ὁμολόγησε τὴν ἀλήθεια καὶ γιὰ νὰ τὸν ἀνταμείψει τοῦ ἔδωσε ὡς σύζυγο τὴν ἄλλη του κόρη Φιλονόη (;)⁴², μαζὶ μὲ τὸ μισὸ του βασιλείου⁴³. Ὁ Βελλεροφόντης θεωρεῖτο γιὸς τοῦ Γλαύκου ἢ κατὰ ἄλλους τοῦ Ποσειδῶνα, ὁ ὁποῖος ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς προστάτες του μαζὶ μὲ τὴν θεὰ Ἀθηνᾶ. Ὁ Βελλεροφόντης τελείωσε τὴν ζωὴ του τιμωρημένος ἀπὸ τοὺς θεοὺς γιὰ τὴν οἴησή του νὰ ἀνεβεῖ στὸν Ὀλυμπο ὡς ἰσόθεος καὶ θάφτηκε στὸ τέμενος τῆς Ἀφροδίτης στὴν Κόρινθο.

Ἀναφέρω ὅλον τὸν μῦθο τοῦ Βελλεροφόντη γιὰ νὰ φθάσω σὲ μιὰν «ἀκραιά» ὑπόθεση: μήπως ὁ «λαϊκὸς» αὐτὸς ζωγράφος εἶχε ὑπόψη του διάφορους μύθους καὶ χρησιμοποίησε ὀρισμένα στοιχεῖα μὲ τὸν δικὸ του τρόπο· ἔβαλε δηλαδὴ στὸν Βελλεροφόντη τὰ φτερὰ τοῦ Πήγασου, γιὰ τὴν ἀπεικόνισή τοῦ ὁποίου δὲν θὰ ὑπῆρχε χῶρος, καὶ τὸν ἔδειξε νὰ ὀδηγεῖ ἀλυσσοδεμένη τὴν Χίμαιρα, ἀναφερόμενος στὸν μελλοντικὸ ἄθλο τοῦ ἥρωα καὶ τῆς μελλοντικῆς νίκης του ἐνάντια στὸ θηρίο, τὴν στιγμή πὺν φτάνει στὸν Ἰοβάτη, ὁ ὁποῖος τὸν ὑποδέχεται χειρονομώντας ζωηρά; Τὸν Βελλεροφόντη ἀκολουθοῦν τρεῖς προστάτιδες θεαινές, δύο θὰ εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Ἀφροδίτη, πὺν ἐπίσης φέρνουν δῶρα στὸν βασιλιὰ τῆς Λυκίας πὺν τοὺς ὑποδέχεται.

Ἡ δευτέρη αὐτὴ ὑπόθεση δὲν θεωρῶ ὅτι εἶναι ἰδιαίτερα πειστική, παρὰ τὴν παρουσία τῆς Χίμαιρας· θεωρῶ πιθανότερο ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Κρίση τοῦ Πάριδος, ὅπως τὴν φαντάστηκε καὶ τὴν ἀπέδωσε, μὲ βάση τὴν ποίησιν πὺν ἀκουγόταν γύρω του, ἓνας ἀρχαῖος ζωγράφος, Ἰώνας καὶ αὐτός, ὅπως ὁ χιλιετίες νεότερός του, σύγχρονός μας Θεόφιλος.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΝΙΚΟΥ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

40. π.χ. LIMC VII, 1 (1994) λ. Πήγασος, Βελλεροφόντης ἀρ. 114 [C. Lochin]· συμπληρωματικά βλ. ἐπίσης σχόλιο στὸν στ. 192 τῆς Ἰλ. Ζ (ἔκδ. Μιστριώτη, Ἀθήνα 1895).

41. Σχόλιο στὸν 160 τῆς Ἰλ. Ζ (δ.π.)· βλ. ἐπίσης τὴν

ἀποσπασματικὰ σωζόμενη τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη Σθενέβοια.

42. Σχόλιο στὸν στ. 192 τῆς Ἰλ. Ζ (δ.π.).

43. Σχόλιο στὸν στ. 193 Ἰλ. Ζ (δ.π.).

Στή μελέτη τοῦ ἐδῶ τίτλου εἰκονίζεται τὸ ἀνάγλυφο ἀπτικοῦ ἐπιτύμβιου ναΐσκου. Στὸ ὑπόμνημα τῆς εἰκόνος οἱ δύο μορφές τοῦ ἀναγλύφου ὀνοματίζονται· ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς μελέτης ὅμως δὲν προκύπτει ἡ προέλευση τῶν ὀνομάτων. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία ποὺ παρατίθεται (σημ. 35), ἡ μέχρι τοῦ 1973 ἀγνοεῖ τὰ ὀνόματα. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1983 καὶ μετὰ, μὲ λίγη ἔρευνα θὰ μπορούσε νὰ ἀποκαλύψει πῶς ἔγινε ἡ ὀνοματοθεσία.

Τὸ φαινόμενο τῆς ἀγνόησης τῆς προέλευσης τῶν ὀνομάτων δὲν ἐκπλήττει. Τῖς τελευταῖες δεκαετίες οὔτε οἱ ξένοι ἀρχαιολόγοι οὔτε οἱ Ἕλληνες συνηθίζουν νὰ διαβάζουν τὰ ἑλληνικὰ δημοσιεύματα. Γιὰ τὴν πληρότητα τῆς σημείωσης 35 παρατίθενται, γιὰ ὅσους ἐνδιαφέρονται, τὰ ἐξῆς τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία γιὰ ἓνα φημισμένο ἔργο τέχνης, βουβὸ ἕως τὸ 1976.

ΠΑΕ 1976, 57 ἀρ. 42· *Στήλη, τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Ἀθῆναι 1979) 404 πίν. 188-189· ΠΑΕ 1977, 7 πίν. 2α· (SEG 30, 218A)· Ἐπιγραφικὴ τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τοῦ Ὠρωποῦ, *Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς* I (1984) 333· *Ὁ Δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος* I, 387-397· αὐτ. II ἀρ. 271 καὶ 273. Παραλείπονται ἀναδημοσιεύσεις ποὺ ἀντλοῦν ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ἢ, τὸ συνηθέστερο, ἀπὸ συμπιλήματα.

*

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2008

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2008

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ ΟΕ.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

